

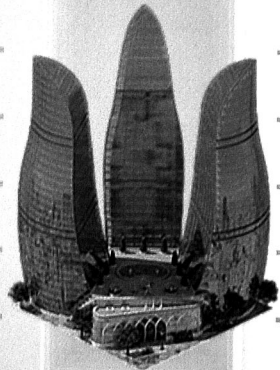
İRADƏ
NURİYEVA

AZƏRBAYCAN

TARİXİ

(ən qədim zamanlardan –
XXI əsrin əvvəllərinədək)

*Ali məktəblər üçün
dərslük*

İRADƏ NURİYEVƏ

**AZƏRBAYCAN
TARİXİ**

**(ən qədim zamanlardan–
XXI əsrin əvvəllərinədək)**

Ali məktəblər üçün dərslik

*Azərbaycan Respublikası
Təhsil Nazirinin 09.12.14 tarixli
1221 sayılı əmri ilə təsdiq edilmişdir.*

Bakı – «Mütərcim» – 2015

Elmi redaktor: **C.M.Mustafayev**
*ADNA “İctimai fənlər” kafedrası, t. e. d.,
professor*

Rəyçilər: **H.N.Məmmədov**
*BSU “Avropaşünaslıq” kafedrası, t. e. d.,
professor*

R.M.Məmmədova
*ADNA “İctimai fənlər” kafedrası, t.f.d.,
dosent*

Redaktor: **S. S. Nağıyeva**
*ADNA “İctimai fənlər” kafedrası,
baş müəllim*

Nuriyeva İradə Tofiq qızı. AZƏRBAYCAN TARİXİ (ən qədim zamanlardan–XXI əsrin əvvəllərinədək). Ali məktəblər üçün dərslik.
– Bakı: Mütərcim, 2015. – 336 səh.

Ali məktəblər üçün nəzərdə tutulan dərslik “Azərbaycan tarixi” fənni üzrə bakalavr pilləsi üçün hazırlanmış proqram əsasında tərtib edilmişdir. Dərslikdə ən qədim zamanlardan - XXI əsrin əvvəllərinədək Azərbaycan torpaqlarında cərəyan edən tarixi və siyasi proseslər tədris planında mühazirə və məşğələ üçün müəyyən olunmuş mövzular üzrə ardıcıl olaraq şərh edilmişdir.

“Azərbaycan tarixi” adlı dərslik ali məktəb müəllimləri, bakalavr və magistr pillələrində bütün ixtisaslar üzrə təhsil alan tələbələr üçün nəzərdə tutulmuşdur.

ISBN 978-9952-28-202-3

© İ.T.Nuriyeva, 2015

MÜNDƏRİCAT

GİRİŞ	8
--------------------	---

I fəsil. AZƏRBAYCANDA İBTİDAİ-İCMA CƏMİYYƏTİ

1. Azərbaycan ərazisində ilk sivilizasiyanın meydana gəlməsi. Qədim insan məskənləri.....	10
2. İbtidai icma quruluşunun dağılması	17

II fəsil. AZƏRBAYCAN ƏRAZISINDƏ İLKİN VƏ QƏDİM DÖVLƏTLƏR

1. Azərbaycan ərazisində qədim tayfa ittifaqları və erkən dövlətlər. Manna çarlığı.....	19
2. Azərbaycan Midiya və Əhəmənilər dövlətinin tərkibində. Midiya dövləti	26
3. Atropaten dövlətinin yaranması, onun sosial-iqtisadi və siyasi vəziyyəti. Atropatena dövləti.....	28
4. Alban çarlığı.....	30

III fəsil. AZƏRBAYCAN ERKƏN ORTA ƏSRLƏRDƏ (III-VII əsrlər)

1. Azərbaycanda feodal münasibətlərinin bərqərar olması və onun xüsusiyyətləri.....	36
2. Sasanilərin Azərbaycana işğal etməsi və ona qarşı üsyanlar	37
3. Sasani-Bizans müharibələri və Azərbaycan.....	39

IV fəsil. AZƏRBAYCAN VII-IX ƏSRLƏRDƏ. AZƏRBAYCAN XALQININ TƏŞƏKKÜLÜ

1. Ərəb Xilafətinin Azərbaycana işğal etməsi. İslam dininin yayılması	46
2. Xilafətin Azərbaycanda idarəçilik, köçürmə, torpaq və vergi siyasəti.....	51
3. Xürrəmilər hərəkatı. Babəkin başçılığı ilə ərəblərə qarşı azadlıq müharibəsi	53
4. Azərbaycan xalqının və dilinin təşəkkülü	59

**V fəsil. AZƏRBAYCAN İNTİBAH DÖVRÜNDƏ.
ELM VƏ MƏDƏNİYYƏTİN ÇİÇƏKLƏNMƏSİ**

1. Azərbaycanın IX-XI əsr feodal dövlətləri	61
2. Slavyanların Azərbaycana basqınları	66
3. Səlcuq türklərinin Azərbaycanda hökmranlığı	68
4. Şirvanşahlar və Atabəylər dövlətləri	70
5. IX-XII əsrlərdə Azərbaycanda sosial-iqtisadi vəziyyət və mədəniyyət	76

**VI fəsil. AZƏRBAYCANDA MONQOL ƏSARƏTİ. AZƏRBAYCAN
XALQININ MONQOLLARA QARŞI MÜBARİZƏSİ**

1. Monqolların Azərbaycana işğal etməsi	82
2. Azərbaycan Hülakülər dövlətinin tərkibində	85
3. XIII-XIV əsrlərdə Azərbaycanın sosial-iqtisadi həyatı və mədəniyyət	88

**VII fəsil. AZƏRBAYCAN XIV ƏSRİN İKİNCİ YARISI-XV ƏSR
DÖVLƏTLƏRİ**

1. Azərbaycan XIV əsrin II yarısında Əmir Teymurun və Qızıl Orda xanı Toxtamışın Azərbaycana yürüşləri	94
2. Qaraqoyunlu dövləti	99
3. Ağqoyunlu dövləti	104
4. XV əsrdə Azərbaycanın sosial-iqtisadi həyatı və mədəniyyət	113

VIII fəsil. AZƏRBAYCAN SƏFƏVİLƏR DÖVLƏTİ

1. Səfəvilər dövlətinin yaranması	116
və Azərbaycan tarixində onun yeri	116
2. XVI-XVII əsr Səfəvi-Osmanlı müharibələri və onların nəticələri ..	119
3. XVI-XVII əsrlərdə Azərbaycanın sosial-iqtisadi və mədəni həyatı	132

IX fəsil. AZƏRBAYCAN XVIII ƏSRİN BİRİNCİ YARISINDA

1. Azərbaycan Səfəvilər dövlətinin tənəzzülü və süqutu şəraitində ...	146
2. Azərbaycan uğrunda Rusiya, İran və Osmanlı çəkişmələri	147
3. Azərbaycan Nadir şahın hakimiyyəti dövründə	150
4. XVIII əsrin 30-40-cı illərində Azərbaycanda İran əsarətinə qarşı mübarizə	152

X fəsil. AZƏRBAYCAN XANLIQLAR DÖVRÜNDƏ

1. Azərbaycan xanlıqlarının yaranması və onların sosial-iqtisadi vəziyyəti 155
2. Azərbaycan xanlıqlarının daxili siyasi həyatı 159
3. Azərbaycan xanlıqlarının xarici siyasi əlaqələri.
Yadelli işğalçılara qarşı mübarizə 165
4. XVIII əsrdə Azərbaycan mədəniyyəti 169

XI fəsil. AZƏRBAYCANIN RUSİYA VƏ İRAN ARASINDA BÖLÜŞDÜRÜLMƏSİ VƏ ONUN NƏTİCƏLƏRİ.

1. Azərbaycanda Rusiya işğallarının başlanması 172
2. Azərbaycan torpaqlarının Rusiya və İran arasında bölüşdürülməsi 175
3. XIX əsrin 30-40-cı illərində Azərbaycanda sosial-iqtisadi münasibətlər. Rus müstəmləkə zülmünə qarşı üsyanlar 192
4. XIX əsrin birinci yarısında Azərbaycan mədəniyyəti 194

XII fəsil. AZƏRBAYCAN XIX ƏSRİN İKİNCİ YARISINDA

1. Şimali Azərbaycanda aqrar və burjua islahatları.
Kapitalist münasibətlərinin təşəkkülü 197
2. Cənubi Azərbaycan XIX əsrin ikinci yarısında 208
3. XIX əsrin ikinci yarısında Azərbaycan mədəniyyəti 209

XIII fəsil. AZƏRBAYCAN XX ƏSRİN ƏVVƏLLƏRİNDƏ. İCTİMAİ-SİYASİ VƏ DEMOKRATİK HƏRƏKATLAR

1. XX əsrin əvvəllərində Şimali Azərbaycanda sosial-iqtisadi və siyasi vəziyyət. 1901-1904-cü illərdə fəhlə hərəkatı 213
2. 1905-1907-ci illər birinci rus inqilabı və onun Azərbaycanın siyasi durumuna təsiri. Siyasi partiya və təşkilatların yaranması 223
3. Cənubi Azərbaycanda demokratik və milli-azadlıq hərəkatı 227

XIV fəsil. I DÜNYA MÜHARİBƏSİ VƏ AZƏRBAYCANDA İCTİMAİ-SİYASİ PROSESLƏR

1. Azərbaycan I Dünya müharibəsi illərində 230
2. 1917-1918-ci ilin əvvəlində Azərbaycanda ictimai-siyasi vəziyyət. Azərbaycanlıların soyqırımı 233
3. Bakı Xalq Komissarları Soveti və onun antiazərbaycan siyasəti ... 235
4. XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan mədəniyyəti. Maarif və elm ... 236
5. Cənubi Azərbaycanda Ş.M.Xiyabani başçılığı ilə demokratik və milli-azadlıq hərəkatı 239

XV fəsil. AZƏRBAYCAN XALQ CÜMHURİYYƏTİ (1918-1920-ci illər)

1. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin elan edilməsi və onun Azərbaycanın bütün ərazisində bərqərar olması..... 243
2. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətində dövlət quruculuğu. Azərbaycan parlamenti və onun fəaliyyəti..... 247
3. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin daxili və xarici siyasəti 250
4. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin süqutu və tarixdə yeri 254
5. Erməni təcavüzünə qarşı mübarizə..... 257

XVI fəsil. AZƏRBAYCAN SOVET REJİMİ ŞƏRAİTİNDƏ (1920-1939-cu illər)

1. Azərbaycan sovet rejiminin bərqərar olması və ona qarşı üsyanlar 259
2. Azərbaycanda sovet milli siyasəti. DQMV-nin və Naxçıvan MSSR-in təşkili 261
3. Azərbaycanda sosialist yenidənqurmaları və onların nəticələri. Kütləvi siyasi represiyalar 265
4. Azərbaycanda mədəni quruculuq 270

XVII fəsil. AZƏRBAYCAN II DÜNYA MÜHARİBƏSİ DÖVRÜNDƏ (1939-1945-ci illər)

1. II Dünya müharibəsinin başlanması və müharibə edən dövlətlərin Azərbaycana dair planları 272
2. Azərbaycan döyüşçüləri ön cəbhədə, antifaşist Müqavimət və partizan hərəkətində..... 273
3. Faşist Almaniyası üzərində qələbədə Azərbaycan neftinin həlledici rolu..... 275
4. Cənubi Azərbaycan II dünya müharibəsi illərində..... 277

XVIII fəsil. MÜHARİBƏDƏN SONRA AZƏRBAYCANIN SOSIAL-İQTİSADI VƏ SİYASİ İNKİŞAFI (1945-1991-ci illər)

I BƏND: XX əsrin 40-60-cı illərində Azərbaycanda sosial-iqtisadi və siyasi vəziyyət. Milli meyllərin güclənməsi

1. 40-60-cı illərdə Azərbaycanda sosial-iqtisadi və siyasi vəziyyət... 278
2. Azərbaycanlıların Ermənistandan-tarixi etnik torpaqlarından kütləvi surətdə deportasiyası 281
3. Cənubi Azərbaycanda 21 Azər hərəkəti. Milli hökumətin yaradılması 284

II BƏND: Azərbaycanca sosial-iqtisad və siyasi inkişafında yeni mərhələ	
1. XX əsrin 70-80-ci illərində Azərbaycanda social-iqtisadi və mədəni inkişaf	286
2. Azərbaycan “yenidənqurma” şəraitində. Milli münasibətlərin kəskinləşməsi.....	289
3. Güney Azərbaycanı İran İslam inqilabı və ondan sonrakı dövrdə	292

XIX fəsil. MÜSTƏQİL AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI

I BƏND: Dövlət müstəqilliyinin bərpa olunması. Azərbaycan müstəqilliyin ilk illərində (1991-1993-cü illər)	
1. Qondarma “Dağlıq Qarabağ” məsələsi və onun Azərbaycanın ictimai-siyasi durumuna təsiri	295
2. Dövlət müstəqilliyinin bərpa olunması. Azərbaycan müstəqilliyin ilk illərində	299
II BƏND: Milli dövlətçiliyin qorunub möhkəmləndirilməsi uğrunda mübarizə (1993-1995-ci illər)	
1. Milli qurtuluş. Heydər Əliyevin yenidən Azərbaycan rəhbərliyinə gətirilməsi. Milli dövlətçiliyə qarşı qəsdlərin qarşısının alınması.....	304
2. Azərbaycan Respublikasının yeni neft strategiyası. “Əsrin müqaviləsinin” imzalanması.	308
III BƏND: Azərbaycan dünyavi, hüquqi, demokratik vətəndaş cəmiyyəti qurmaq yolunda (90-cı illərin ikinci yarısı-XXI əsrin əvvəli)	
1. Müstəqil Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının qəbul edilməsi	311
2. Azərbaycanda sosial-iqtisadi və mədəni dirçəliş.....	315
3. Xarici siyasət.....	319
4. Azərbaycan XXI əsrin əvvəllərində	320
5. Müstəqil Azərbaycan Respublikası	325
dünya birliyində	325

NƏTİCƏ	330
---------------------	-----

İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT SİYAHISI	331
--	-----

GİRİŞ

Azərbaycan Yer kürəsinin ən qədim tarixə və maddi-mədəni irsə malik olan məskənlərindən biridir. Arxeoloji qazıntılar nəticəsində əldə edilən müxtəlif maddi-mədəni abidələrin, yazılı qaynaqların, müxtəlif dövrlərdə dünya alimlərinin və tarixçilərinin yazdıqları əsərlərdə Azərbaycan haqqında deyilənlərin müqayisəli şəkildə öyrənilməsi Azərbaycan tarixinin daha əsaslı şəkildə və daha dərin-dən işıqlandırılmasına imkan verir.

Sovet hakimiyyəti dövründə Azərbaycanın qədim tarixi üzrə tədqiqat işi aparılarkən bu dövrə birtərəfli yanaşılırdı. Belə ki, Azərbaycanın qədim dövlətləri olan Manna, Atropatena, Albaniya tarixi, ərazilərimizdə yaşayan qədim sakinlərin etnik tərkibi, etnogenezi, sosial-iqtisadi, siyasi və mədəni tarixi arxa plana çəkilirdi və lazımcınca işıqlandırılmırdı. Lakin bütün qeyri-müəyyənliklərə, çətinliklərə baxmayaraq, Azərbaycanın tarixi qədimliyi, xalqının etnogenezi konsepsiyası müəyyən şəkildə öyrənilərək, ümumiləşdirilərək tarix elmimizdə öz əksini tapmışdır.

Dərsləkdə sasanilərin və ərəblərin Ön Asiyada hakimiyyət uğrunda apardıqları döyüşlərin nəticəsində Azərbaycan ərazisində baş verən tarixi proseslər, Ərəb Xilafətinin zəiflədiyi dövrdə yaranan Azərbaycan feodal dövlətlərinin tarixi, Böyük Səlcuq imperiyasının tərkibində, sonra isə Atabəylər dövlətinin hakimiyyəti altında dövrün ictimai, iqtisadi, mədəni və maddi həyatı geniş şərh edilmişdir. Bu dövrdə Azərbaycan ərazisində cərəyan edən dil, din, ərazi, mədəniyyət və iqtisadi əlaqələr vəhdəti zəminində türkdilli Azərbaycan xalqının və dilinin formalaşması prosesi başa çatır. XIII əsrdə monqol əsarəti və onun nəticələri, XIV əsrdə Azərbaycanın iki qüdrətli sərkərdənin-Teymurun və Toxtamışın müharibə meydanına çevrilməsi, XV əsrdə Ağqoyunlu və Qaraqoyunlu dövlətlərinin yaranması və süqutu tarixi öz əksini tapmışdır. Şah İsmayıl Xətəinin qurduğu Səfəvilər dövlətinin Azərbaycanın tarixində müstəsna yeri işıqlandırılır, belə ki, tariximizdə ilk dəfə olaraq ölkəmizin şimal və

cənub əraziləri Azərbaycan dövlətinin sərhədləri daxilində birləşdirilir, Azərbaycan dili dövlət dili səviyyəsinə qaldırılır. XVIII əsrin ortalarında bir-biri ilə rəqabət aparan müstəqil xanlıqların meydana gəlməsi, İran və Rusiyanın Azərbaycana qarşı qəsbkar niyyətləri, xalqımızın xarici işğalçılara qarşı azadlıq mübarizəsi, eləcə də bu dövrün ictimai-iqtisadi, mədəni həyatı ətraflı şərh olunmuşdur. XIX əsrin əvvəllərindən Şimali Azərbaycanın Çar Rusiyası tərəfindən istilası, xalqın ona qarşı mübarizəsi, dövrün sosial-iqtisadi, siyasi və mədəni tarixi araşdırılır. Bu dövrdə kapitalist münasibətlərinin inkişafı ilə əlaqədar sənayedə və kənd təsər-rüfatında baş verən dəyişikliklər, ictimai-siyasi hadisələr, bir millət kimi xalqımızın təşəkkül tapması, milli şüurun yüksəlişi kitabda öz əksini tapmışdır.

XX əsr isə tarixdə xalqımızın milli-azadlıq mübarizəsinin yüksəlişi, milli-siyasi təşkilatların daha da fəallaşması, mənfur çar imperiyası süquta uğradıqdan sonra milli dövlətimiz olan Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin fəaliyyəti ilə yadda qalmışdır. Bu dövr həm də Sovet hakimiyyətinin qurulması, sənayeləşdirmə və kollektivləşdirmə, idarəetmədə zorakılıq, inzibati-amirlik sistemi, kommunist rejimi dövrü kimi də yadda qalmışdır.

XX əsr Azərbaycana ikinci dəfə müstəqillik əldə etmək şansını da verdi. Ulu öndər Heydər Əliyevin və onun davamçısı olan Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin xidmətləri sayəsində milli dövlətçiliyimizin yaradılması, qorunması, məhkəmləndirilməsi, sosial-iqtisadi və mədəni inkişafı, Azərbaycanın dünya birliyinin üzvü olaraq tanınması, bu regionda söz sahibi olması dərslərdə ardıcılıqla şərh olunmuşdur.

Təqdim olunan dərsləyin əsas məqsədi Azərbaycan tarixini ümumiləşdirərək yığcam, lakonik, lakin dolğun, sadə və anlaşılqılı dildə izahını verməkdir. Ali məktəblər üçün nəzərdə tutulan “Azərbaycan tarixi” adlı dərslək ali məktəb müəllimləri, bakalavr və magistr pillələrində bütün ixtisaslar üzrə təhsil alan tələbələr üçün tövsiyə edilir.

I FƏSİL

AZƏRBAYCANDA

İBTİDAİ-İCMA CƏMIYYƏTİ

Plan:

1. *Azərbaycan ərazisində ilk sivilisasiyanın meydana gəlməsi. Qədim insan məskənləri. Azərbaycanda ibtidai icma cəmiyyəti və onun mərhələləri*
2. *İbtidai icma quruluşunun dağılması.*

1. Azərbaycan ərazisində ilk sivilisasiyanın meydana gəlməsi. Qədim insan məskənləri.

Azərbaycan dünyanın ən qədim mədəniyyət ocaqlarından biridir. Əlverişli təbii-coğrafi şəraitə, zəngin fauna və flora aləminə, mülayim iqlimə malik olan Azərbaycan yer kürəsində ibtidai insanın formalaşdığı ərazilərdən biridir. Dünyada ilk insan qalıqları Şərqi Afrikada (Keniya, Tanzaniya) tapılmış, **2-3 mln.**, Azərbaycanda ibtidai insanın (Qarabağda Azıx, Tağlar, Kəlbəcərdə Zar, Naxçıvanda Qazma, Qazaxda Daşsalahlı, Damcılı, Lerikdə Buzeyir mağaraları) isə **1,5 mln. il b.ə.** yaşadığı müəyyən edilmişdir.

Azərbaycanda ibtidai icma cəmiyyəti və onun mərhələləri. Bəşər tarixinin inkişafının ilk mərhələsi olan ibtidai-icma cəmiyyəti şərti olaraq üç dövrə bölünür: Daş dövrü, Tunc dövrü və Dəmir dövrü. İbtidai icma cəmiyyətinin ilkin mərhələsi olan Daş dövrü öz növbəsində üç mərhələyə bölünür:

- Qədim Daş dövrü (Paleolit);
- Orta Daş dövrü (Mezolit);
- Yeni Daş dövrü (Neolit).

İbtidai insanın Qədim Daş dövrü-Paleolit 3 mərhələyə bölünür: Alt Paleolit, Orta Paleolit və Üst Paleolit. **Alt Paleolit** ilk insan tipinin yaranmasından başlayaraq **100 min il bundan əvvələ qədər** davam etmişdir. Bu dövr Qarabağın Quruçay vadisində, Füzuli

şəhəri yaxınlığında Azıx mağarasında tapılmış maddi nümunələr əsasında öyrənilmişdir. İbtidai insanlar mənimsəmə təsərrüfatı ilə yığıcılıq və ovçuluqla məşğul olublar, kiçik qrup, dəstə halında olaraq insan “sürüsü” və ya ulu icmada birləşiblər. Ulu icma kor-təbii şəkildə, təbiət hadisələri qarşısında aciz qalmamaq məcburiyyətindən yaranmışdır. Əmək alətlərinin düzəldilməsi və oddan istifadə insanların heyvan aləmindən ayrılmasını sürətləndirdi. Azıx mağarasında **700 min il b.ə.** aid olan ocaq izləri tapılmışdır. Azıx mağarasında **1968-ci ildə** ibtidai insanın alt çənə sümüyünün qalığı tapılmışdır-bu dünyada **4-cü tapıntıdır**, Azıxantrop, yəni **“Azıx adam”** adlanır və **350-400 min b.ə.** yaşamışlar. Azıx mağarasında tikili qalığı, müəyyən işarələr cızılmış ayı kəllələri tapılmışdır. Bu sadə dini ayınlərin və totemlərin (heyvanlara inam) yaranması ilə bağlıdır. Alt Paleolit dövrünün sonunda əmək alətləri: çaxmaqdaşı, bazalt və obsidiandan (vulkanik şüşə-dəvəgözü) hazırlanmışdır. (8, s.22)

Orta Paleolit 100 min il b.ə.-e. ə. 40-cı minilliyə qədər davam etmişdir. Bu dövr Mustye mədəniyyəti (Fransada yer adıdır. Orta Paleolit əmək alətləri ilk burada tapılmışdır) dövrü adlanır. Qədim insanlar daha geniş əraziyə yayılmışlar: Kiçik Qafqazın cənub-şərq yamacında, Naxçıvan (Qazma), Qarabağ (Tağlar), Qazax (Damcılı) bölgələrində məskən salmışlar. (9, s.12). Yeni insan tipi-neandertal adamı yaranmışdır (Almaniyada yer adı). Ovçuluqla, yem toplamaqla məşğul olurdular, axirət dünyasına inam ilk dəfə bu dövrdə yaranmışdır. Ovsun, heyvanlara (totemlərə), təbiət qüvvələrinə inamla bağlı dini təsəvvür formaları meydana gəlmişdir. Ulu icma yavaş-yavaş sıradan çıxmış, qəbilə icması yaranmağa başlamışdır.

Qəbilə icmasının əmələ gəlməsi. Üst Paleolit 40 min il bundan əvvəldən e. ə. 12 - ci minilliyə qədər davam etmişdir. Bu dövrün maddi qalıqlarına Qarabağ və Qazax bölgələrində daha çox rast gəlinmişdir. Bu dövrdə Azərbaycanda ağıllı insan tipi “Homo Sapiens” yaranması başa çatmışdı. Əmək fəaliyyətinin artması şüurun, düşüncənin inkişafı tədricən səsli nitqin yaranmasına səbəb olmuşdu. Ulu icmanı qan qohumluğuna əsaslanan qəbilə icması-nəslə qə-

bilə əvəz etmişdir. Qadının təsərrüfatda rolu daha böyük olduğu üçün qan qohumluğu ana xətti ilə götürüldüyünə görə belə quruluşa ana xaqanlığı – matriarxat deyilir (8, s.24).

Mezolit və ya Orta Daş dövrü e.ə. 12-ci minillikdən e.ə. 8-ci minilliyə qədər davam etmişdi. Ox və kaman ixtira edilmişdir. İnsanlar qida ehtiyatlarını artırmağa və heyvanları əhliləşdirməyə nail olmuşlar. Beləliklə, ibtidai maldarlığın əsası qoyulurdu. Toplanmış yabanı bitki toxumlarının bir hissəsini ehtiyat üçün saxlayırdılar. Bu ibtidai əkinçiliyinin meydana gəlməsinə şərait yaradırdı. Beləliklə, Mezolit dövründə mənimsəmə təsərrüfatından istehsal təsərrüfatına keçidin əsası qoyulmuşdur (1, s. 83). Bu dövr Qobustan abidəsi əsasında öyrənilmişdir. Burada insanlar təxminən **e.ə. 12-ci minillikdən** yaşamışlar. Onlar ovçuluq, balıqçılıq və yığıcılıqla məşğul olmuşlar. Əmək alətləri kiçik ölçülü-mikrolit, həndəsi formalı, gəzli, üçkünc, kəsici və s. olmuşlar. Sümükdən biz, ox ucu, balıqçılıqda istifadə olunan alətlər düzəldilirdi. Qazaxda Damcılı mağarasında Mezolit dövrünə aid kiçik ölçülü ox ucları, müxtəlif tipli alətlər, cilalanmış, dişli lövhələr tapılmışdır. Qobustan qayalarında bu dövr insanların ovsun-totem inanları, dini ayinləri, ov səhnələrini əks etdirən rəsmlər, qadın və müxtəlif heyvan rəsmləri təsvir edilmişdir. Mezolit dövründə insanlar axirət dünyasına inanmış, dəfn zamanı ölümlərin yanına məişət əşyaları qoymuşlar.

İstehsal təsərrüfatının yaranması. Neolit dövrü e.ə. VII minillikdən başlamışdır. İstehsal təsərrüfatı bu dövrdə yaranmışdı. İnsanlar maldarlıq və əkinçiliklə məşğul olmuş, saxsı qablar hazırlamış, daş alətləri cilalamağı və deşməyi öyrənmiş, toxuculuqla məşğul olmuşlar (9, s.14). Təsərrüfatda olan bu yeniliklərə “Neolit inqilabı” deyilir. Əhali oturaq həyata keçmiş, ovçuluqla, balıqçılıqla məşğul olmuşdur. Əmək alətləri çaxmaqdaşından, obsidandan (vulkanik şüşə-dəvəgözü) hazırlanırdı. Naxçıvanda, Gəncə ətrafında, Təbriz yaxınlığında, Qobustanda, Qazax bölgəsində Neolit dövrü abidələrindən daş toxalar, oraq dişləri, çəkiç, balta və lövhələrdən ibarət əmək alətləri tapılmışdır.

Eneolit dövrü e.ə. VI-IV minillikləri əhatə etmişdir. İnsanlar ilk dəfə metalla tanış olmuş və misdən alətlər hazırlamışlar. Azər-

baycanda bu dövrün yaşayış məskənləri Gəncə-Qazax, Mil-Qarabağ, Muğan, Naxçıvan bölgələrində, Urmiya gölü ətrafında və Təbriz yaxınlığında tədqiq edilmişdir (8, s. 27-28). Əkinçi-maldar tayfalar kiçik kəndlərlə, qəbilə icmaları halında çay kənarında, əkinçilik və maldarlıq üçün əlverişli yerlərdə salınırdı. Yaşayış binaları kiçik, çiy kərpic və möhrədən dairəvi tikilirdi. Evin ortasında və ya divarın yanında ocaq qurulurdu. Belə evlərdə qoşa nigaha əsaslanan ailələr yaşamışlar. Əhali əkinçilik, maldarlıq, balıqçılıq, dulmuşluq, daşıqlama, sümüksüzləmə, toxuculuq və s. məşğul olmuşlar. Sənətkarlar saxsı qablar, daş və sümükdən əmək alətləri, məişət və bəzək əşyaları hazırlayırdılar. Torpağı toxa ilə şumlayırdılar. Həmin dövr “toxa əkinçiliyi” dövrü adlanır. Taxıl daş oraqla biçilirdi, taxıl ehtiyatı saxsı küplərdə və quyu anbarlarda saxlanırdı. Bir neçə buğda və arpa növü əkib becərilirdi. Ev heyvanları əhliləşdirilmişdi. **E.ə. V minilliyin axırlarında** Azərbaycanda ilk dəfə atın əhliləşdirilməsinə başlanmışdır. Cəlilabadda Əliköməktəpədə əhliləşdirilmiş at sümükləri tapılmışdır. Tapılmış iy ucluqları toxuculuqla məşğuliyyəti sübut edir. Misdən müxtəlif əmək alətləri və bəzək əşyaları hazırlanmışdır. Qadın müqəddəs varlıq hesab edilirdi. Tapılmış qadın heykəlləri bunu sübut edən maddi mədəniyyət qalıqları idi. Eneolit dövründə anaxaqanlıqı nəslinin mövqeyi sona çatmış, icma ağsaqqalları şurası mühüm rol oynamışdır. Ölüləri yaşayış məskənində, binaların arasında və evlərin içərisində basdırırdılar. Ölülərin üzərinə qan rəmzi sayılan qırmızı boya çəkir, yaxud orxa səpirdilər. Eneolit son mərhələsində **e.ə. IV minilliyinin I yarısında** metalışləmənin inkişafı başlamışdı.

Azərbaycanda metal alətlərdən istifadə. Tunc dövrü e.ə. IV minilliyin sonundan (Azərbaycanda e.ə. II minilliyin sonlarına qədər) başlayır. Tuncun meydana gəlməsi ibtidai cəmiyyətin tələbatından döğmüşdü. Təmiz misdən hazırlanan alətlər tez xarab olurdu. Tunc misə müxtəlif qatışıqlar qatışdırmaqla alınan yeni metal idi. Tunc dövrünü erkən, orta və son tunc dövrü mərhələlərinə bölmələr. **Erkən Tunc dövrü e.ə. IV minilliyin 2-ci yarısından III minilliyin sonuna qədər** davam etmişdir. Bu dövrə Azərbaycanda Kür-Araz mədəniyyəti səciyyəvidir ki, bu da Qarabağda, Naxçı-

vanda, Xaçmazda, Qazaxda, Şəmkirdə, Qobustanda, Urmiya ərazisində və b. bölgələrdə tapılmış zəngin materiallar əsasında tədqiq edilmişdir (8, s.33-34). Yaşayış məskənləri bəzən 3-5 ha çatırdı, çay kənarında, düşməndən müdafiə olunmaq üçün əlverişli yerlərdə salınırdı, ətrafına müdafiə divarı çəkilirdi. Bunlar Füzuli rayonunda, Təbriz yaxınlığında, Urmiya gölü ətrafında öyrənilmişdir. Evlər dairəvi formada, bünovrəsi daşdan, divarları çiy kərpicdən, bəzi bölgələrdə çubuqdan hörülüb suvanmış daxmalar və yarımqazma evlər formasında tikilirdi. Dini ayinlər üçün ibadətqahlar tikilmişdir. Xaçmaz rayonunda Sərkərtəpə yaşayış məskənində dairəvi planlı böyük ibadət evi aşkar edilmişdir. Belə ibadət evləri Qazax rayonunda Babadərviş və Naxçıvan yaxınlığında Kültəpə yaşayış yerlərində də vardır. **Erkən Tunc dövründə 1-ci böyük ictimai əmək bölgüsü meydana gəlmiş, əkinçilik maldarlıqdan ayrılmışdır** (8, s. 35). Toxa əkinçiliyi xıç əkinçiliyi ilə əvəz olunmuşdur. Süni suvarma yaranmışdır. Şümləmə zamanı qoşqu heyvanlarından istifadə edilirdi. Taxılın biçilməsində daş lövhələrdən hazırlanmış oraqlarla yanaşı, tunc oraqlardan da istifadə edilirdi. Taxıl xüsusi quyularda və böyük təsərrüfat küplərində saxlanılır, həvəngdəstələr, dən daşları (kirkirə) və sürtkəclərin köməyi ilə üyüdüldü. Maldarlığın inkişafında mühüm irəliləyişlər var idi. Davarların (qoyun, keçi və s.) sayının artması, atdan istifadə nəticəsində maldarlığın yeni sahəsi-köçmə (yaylaq) maldarlığı meydana gəlmişdi. Maldar tayfalar əkinçilərə nisbətən daha tez varlanmışlar. Artıq məhsul alış-verişin genişlənməsinə imkan vermişdi. **Əmlak bərabərsizliyi** meydana gəlmişdi (1, s. 114). Azərbaycanın əhalisi sənətkarlığın dulusçuluq, metalışləmə, toxuculuq və s. sahələr ilə məşğul olmuşdur. Saxsı qabların bir qismi xörək və mətbəx qabları idi. Tuncdan əmək alətləri, silahlar, bəzək əşyaları (muncuq, qolbaq və s.) və məişət əşyaları (biz, iynə, bıçaq və s.) hazırlanmışdır. Bəziləri qızıl əşyalar da hazırlamışlar. Qoyunçuluğun inkişafı toxuculuğu genişləndirmişdir. Axirət dünyasına inam var idi. Tunc dövründə ölümlər yaşayış məskənlərindən kənarında dəfn edilmiş, bəzi qəbirlərin üzərində kurqanlar (torpaq təpələr) qurulmuşdur. Ölüyəndirəmə və kollektiv dəfn etmə adəti meydana gəlmişdir. Ailədə, təsərrüfatda və ic-

timai həyatda kişilərin rolu artmağa başlamışdır. Ailəyə və tayfaya kişilər başçılıq etməyə başlamışlar. Erkən tunc dövründə xış əkinçiliyi və köçmə maldarlığının yaranması kişinin təsərrüfatda rolunu artırmış və anaxaqanlıq (matriarxat) ataxaqanlıq (patriarxat) ilə əvəz edilmişdir (9, s. 21).

Orta Tunc dövrü e.ə. III minilliyin axırı və II minilliyin əv. başlamış, II minilliyin ortalarına qədər davam etmişdir. Orta Tunc dövründə sosial və əmlak bərabərsizliyi artmış, tayfalar arasında əlaqələr genişlənmiş, iri yaşayış məskənləri yaranmışdır. İlkən şəhər mərkəzləri də yaranmış və müdafiə divarları ilə əhatə olunmuşdur: Naxçıvandakı İkinci Kültəpə, Oğlanqala, Urmiya sahilindəki Göytəpə, Qarabağdakı Üzərliktəpə. Qədim Naxçıvan şəhəri Orta Tunc dövründə, 3500 il b.ə. tanınmışdır. Artıq təbəqələşmə gedirdi (2-3 otaqlı evlərin olması bunu sübut edirdi). Bağçılıq və bostançılıq kimi yeni təsərrüfat sahələri yaranmışdı. Süni suvarma kanalları yaradılmışdır. Taxılın döyülməsində öküz və ya at qoşulmuş daş vəllərdən istifadə edilmişdir. Taxıl və un ehtiyatı saxsı küplərdə, quyularda saxlanırdı. Üzümçülük və şərəbçilik meydana gəlmişdir. Atdan minik vasitəsi və qoşqu qüvvəsi kimi istifadə edilmişdir. Maldarlığın inkişafı əhalinin ət və süd məhsullarına olan tələbatını ödəməklə yanaşı, tayfalararası ticarətin artmasına şərait yaratmışdır. **Sənətkarlığın müstəqil sahəyə çevrilməsi nəticəsində 2-ci böyük ictimai əmək bölgüsü-sənətkarlığın başqa istehsal sahələrindən ayrılması baş vermişdi** (8, s. 41). Naxçıvan yaxınlığında II Kültəpədə dulusçuluq məhəlləsi və dulus sobaları tapılmışdır. Qablar naxışlarla bəzədilərkən rəngli boyalardan istifadə edilmişdir. Filizçıxarma işi geniş inkişaf etmişdir. Əridilmiş metalı xüsusi qəliblərə tökərək müxtəlif əmək alətləri, silah, bəzək əşyaları hazırlayırdılar. Döymə və lehimləmə üsullarından istifadə olunmuşdur. Toxuculuq, sümükişləmə, gön-dəri işləmə və daşışləmə kimi sənət sahələri də inkişaf etmişdir. Ovçuluq və balıqçılıq köməkçi məşğuliyyət sahələri idi. Orta Tunc dövründə Azərbaycan ərazisində yaşamış qəbilə və tayfalar böyük tayfa ittifaqlarında birləşmişlər. İri tayfa ittifaqlarının vahid mərkəzləri var idi. Onlara nüfuzlu, varlı adamlar başçılıq edirdi. İctimai və əmlak bərabərsizliyi

dərinləşmişdi. Əhalinin dini inancları, mərasim və ayinləri qəbir abidələrinin quruluşunda (daş qutular, kurqanlar), dəfn adətlərində (övlərin yandırılması, onların üzərinə qırmızı boya çəkilməsi və s.) əks olunmuşdu (1, s. 122). Qaya təsvirlərinin bir çoxu ibtidai ov-sunla bağlı olmuşdur. Saxsı qabların, metal əşyaların və bəzək şeylərinin üzəri həndəsi naxışlar, heyvan və bitki rəsmləri ilə bəzədilmişdir.

Tunc dövrünün sonu. Erkən Dəmir dövrü. İbtidai icma quruluşu dağılmağa başlayır. Bu dövr e.ə. XIV-XII əsrləri əhatə edir. **Erkən (ilk) Dəmir dövrü e.ə. XI-VIII əsrləri** əhatə edir. Möhkəm keyfiyyətli dəmirin kəşfi, ondan hazırlanan əmək alətləri və silahlar yeni yüksəlişə səbəb oldu. Tayfa ittifaqları daha da güclənmişdi. Azərbaycanda yaşayış məskənləri, qəbir abidələri (kurqanlar, daş qutular, torpaq qəbirlər) və müdafiə tikililəri, siklopik (siklop-təpəgöz, siklopik-böyük ölçülü tava daşlarından hörülmüş qalaçalar-təpəgözlər tikmişlər) qalalar tədqiq edilmişdir. Yaşayış və təsərrüfat binalarının bünövrəsi çay daşları və ya qaya parçalarından qoyulur, divarları çiy kərpicdən hörülürdü, ətrafına müdafiə divarları çəkilirdi. Bu dövrdə sənətkarlıq daha məhsuldar inkişaf etmiş, qonşu ölkələrlə mübadilə və ticarət əlaqələri genişlənmişdi. **Tədricən ibtidai icma quruluşu dağılmış, sinifli cəmiyyət yaranmışdı** (1, s. 166). Təsərrüfatda yarımköçəri yaylaq maldarlığı ön plana keçmişdir. Kurqan abidələr geniş yayılmışdır. Maldar tayfalar davar və qaramal bəsləyir, öz ehtiyaclarından artıq qalan məhsulu əkinçilər və sənətkarlarla taxıla, əmək alətlərinə, silah və zinət əşyalarına dəyişirdilər. Son Tunc dövründə atdan minik və qoşqu vasitəsi kimi geniş istifadə edilmişdir. Ona sitayiş ayini meydana gəlmişdir. Kurqanlarda dəvə skeletləri də tapılmışdır. Əmək alətləri təkmilləşmiş, iri suvarma kanalları çəkilmişdir. Əkinçilikdə buğda, arpa, darı və s. bitkilər becərilir, taxıl tuncdan və dəmirdən hazırlanmış oraqlarla biçilir, taxıl vəllərlə döyülür, dən daşları ilə üyüdüldürdü. Üzümçülük və şərəbəçilik inkişaf etmişdir. Dulusçuluq əmək fəaliyyətində xüsusi yer tuturdu. Saxsı qabların istehsalında ayaqla hərəkətə gətirilən dulus çarxından istifadə olunurdu. Ərzaq ehtiyatlarını saxlamaq üçün müxtəlif çeşidli saxsı qablar hazırla-

nırdı. Bu qablar dulusçuluq sobalarında bişirilirdi. Metalışləmədə ustalar zərbətmə, oyma, lehəmləmə, həkkətmə (qravüra) üsulları ilə qızıl və gümüşdən zinət əşyaları hazırlamışlar. Toxuculuq, sümükişləmə, daşışləmə, ağacışləmə, gön-dəri emalı və b. sənət sahələri də əhəmiyyət kəsb edirdi. **E.ə II minilliyin axırı-I minilliyin əvvəllərində** dəmirdən müxtəlif əşyalar hazırlanmışdır. Sənətkarlar içərisindən sənətkar-tacirlər qrupu ayrılmışdır (1, s. 163-164). Onlar hazır məhsulun satışı ilə məşğul olmuş, sonralar peşəkar tacirlərə çevrilmişlər. Tayfa başçısının hakimiyyətinin qüvvətlənməsi, dini və hərbi rəhbərliyin onların əlində toplanması bu şəxslərin ilahiləşdirilməsinə gətirib çıxarırdı. Belə tayfa başçıları öləndən sonra ona sitayiş olunur, onların xatirəsini əbədləşdirmək üçün kurqanlar ucaldılırdı. Bəzən tayfa başçısının arvadını, kənzlərini və qulluqçularını öldürüb onunla birlikdə dəfn edir, sahibi ilə birlikdə atlarını da basdırıdılar. Atları yüyənli-cilovlu, müxtəlif əşyalarla bəzədilmiş halda qəbirə qoyurdular. Bu, axirət dünyasına inam idi. Səma cisimlərinə (Aya, ulduza, Günəşə) inam dərin kök salmışdı. Azərbaycanın zəngin filiz yataqları, cins at növləri, saysız-hesabsız heyvan sürüləri, yüksək keyfiyyətli sənətkarlıq nümunələri ticarətdə, alış-verişdə böyük rol oynamışdı. Azərbaycan Assuriya ilə geniş ticarət əlaqələri saxlayırdı. Azərbaycanda Assuriyada istehsal olunmuş şirli gil qablar, silindrik möhürlər, silahlar, bəzək şeyləri tapılmışdı. Xocalıda üzərində mixi xətlə Assuriya padşahının (Adadnirari) adı yazılmış muncuq tapılmışdır. Su yolları ilə ticarət əlaqələri çay (Kür-Araz) və dəniz (Xəzər) vasitəsilə yaradılırdı. Qobustan qayalarında həkk olunmuş müxtəlif gəmi təsvirləri buna sübutdur.

2. İbtidai icma quruluşunun dağılması

E.ə. II minilliyin axırı-I minilliyin əvvəllərində ibtidai icma quruluşunun dağılması sürətlənmişdir. Azərbaycanın cənub ərazisində dövlət qurumları, şimal hissəsində iri tayfa ittifaqları mövcud olmuşdur. İri tayfa ittifaqları yaranır (Xocalı-Gədəbəy, Talış-Muğan, Naxçıvan, Qobustan-Abşeron, Quba-Xaçmaz, Şəki-Balakən zonalarının iri etnik birləşmələri), bu ittifaqa nüfuzlu tayfa başçıları

rəhbərlik edirdi. Tayfalar daxilində də güclü təbəqələşmə gedirdi. Əhalinin təbəqələşməsi yoxsul və varlı adamlara məxsus qəbirlərdə (kurqanlar, daş qutular) yaxşı izlənirdi. Kurqanlar böyüklüyü, quruluşu və içərisinə qoyulmuş əşyaların zənginliyi ilə fərqlənirdi. Tunc dövründə əhalinin məişətində və dünyagörüşündə əsaslı dəyişikliklər olmuşdur. Tikinti işində məişət avadanlıqlarının çox növlü və yüksək bədii zövqlə hazırlanması, sitayişlə bağlı bütlərin yaranması, səma cisimlərinə, suya, ağaca, ayrı-ayrı heyvanlara və s. sitayiş izlənirdi. Məişət əşyaları, bəzək əşyaları həndəsi naxışlarla, insan, heyvan və quş təsvirləri ilə bəzədilirdi. Bu dövrdə qullar olmuşdu. Sahibkarların qullarını da onunla dəfn edirdilər. Qəbirlərdən çoxlu silah-nizə, ox ucluqları, xəncər, qılınc, döyüş baltası, paltar zirehləri, toppuz və s. tapılması həmin dövrdə cəmiyyətin həyatında hərbi işinin mühüm yer tutduğunu göstərir. İri tayfa ittifaqlarının yaranması, hakimiyyətin ayrı-ayrı nüfuzlu şəxslərin əlində cəmlənməsi, cəmiyyətin yoxsullara və varlılara parçalanması və s. amillər e.ə. **II minilliyin axırı-I minilliyin əvvəllərində Azərbaycanda ibtidai icma quruluşunun dağılmasını sürətləndirdi** (8, s. 56-57).

II FƏSİL

AZƏRBAYCAN ƏRAZİSİNDƏ İLKİN VƏ QƏDİM DÖVLƏTLƏR

Plan:

1. *Azərbaycan ərazisində qədim tayfa ittifaqları və erkən dövlətlər. Manna çarlığı.*
2. *Azərbaycan Midiya və Əhəmənilər dövlətinin tərkibində.*
3. *Atropaten dövlətinin yaranması, onun sosial-iqtisadi və siyasi vəziyyəti.*
4. *Alban çarlığı.*

1. Azərbaycan ərazisində qədim tayfa ittifaqları və erkən dövlətlər. Manna çarlığı.

E.ə. III minillikdə Azərbaycanın cənubunda erkən dövlət qurumları meydana gəlmişdi. Həmin dövlət qurumlarının Mesopotamiyanın şəhər dövlətləri ilə siyasi, iqtisadi və mədəni əlaqələri var idi. **E.ə. III-II minillikdə** Urmiya gölü ətrafında lullubi, kuti, su, turukki, Arazdan şimalda Naxçıvan və Mil-Qarabağ ərazilərində naxç, gərgər tayfaları və s. yaşamışlar. Su (sub) və turukki (turukk) tayfaları lullubi tayfa birliyinə daxil olmuşlar.

E.ə. III minillikdə Mesopotamiyada əvvəl Şumer şəhər-dövlətləri, sonra Akkad dövləti mövcud olmuşdur. Azərbaycan ərazisində yaranmış dövlət qurumları ən çox Mesopotamiya dövlətləri ilə hərbi münaqişələrə girməli olurdular. Aratta ilə Şumer arasında gah düşmənçilik, gah da dostluq münasibətləri olurdu. Aratta dövləti Azərbaycanın **e.ə. III minilliyin I yarısında** siyasi tarixində mühüm rol oynamışdı. Aratta hökmdarları müdrik siyasət yürüdü, öz ölkələrini müdafiə edir, Şumeri tabe etmək tədbirləri görürlər (8, s. 61).

Lullubi dövlət qurumu. **E.ə. III minilliyin II yarısında** Azərbaycanın cənubunda-Urmiya gölündən cənubda yaşayan Lullubi tayfası **e.ə. XXIII əsrdə** dövlət qurumuna çevrilmişdi. Lullu-

bilərin döyüş məharəti qorxu yaradırdı. Buna görə də xet və hurritlər lullubi etnik adını “düşmən”, “yad” mənasında işlədirdilər. Onlar əkinçilik və maldarlıqla məşğul olmuşlar. Lullubilər igid, cəsur tayfa kimi tanınmış, Mesopotamiya ilə ticarət əlaqələri saxlayır, mal mübadiləsi edirdilər. Onlar Səma, Günəş, Ay allahlarına, məhəbbət, məhsuldarlıq ilahələrinə sitayiş edirdilər. Lullubilər Mesopotamiya da olan Akkad dövlətinin hücumlarına məruz qalırdılar. Bu hücumlar Lullubi hökmdarı Anubaninin hakimiyyəti dövründə daha da güclənmişdi. Anubaninin Akkadla mübarizədə əldə etdiyi uğurları onun şərəfinə ucaldılmış qələbə abidəsi – daş kitabəsi (e.ə. XXIII əsr) əks etdirir.

Kuti (Quti) dövlət qurumu. Kutilər Urmiya gölündən qərbdə və cənub-qərbdə yaşamışlar, e.ə. III minilliyin II yarısında Kuti (Kutum) dövlət qurumunu yaranmışdılar. Kutilər Akkad ilə hərbi münaqişələrə girirdilər, Şumer şəhərləri ilə müttəfiqlik edir, bəzən onların köməyinə gəlirdilər. E.ə. XXII əsrin əvvəllərində kutilərin hökmdarı Yarlaşas Mesopotamiyaya hücum edərək Akkad dövlətini süquta yetirdi. Mesopotamiya 100 ilə yaxın kutilərin hakimiyyəti altında qaldı. Kuti dövlətinin sərhədləri şimalda Urmiya gölünün qərbindən cənubda İran körfəzinə qədər uzanmışdır. Kutilərdə Şumerdə və Akkadda olan idarə sistemi idi, ölkə canişinlər vasitəsilə idarə olunurdu. Şumer və Akkad gəncləri kuti qoşunlarına xidmətə cəlb olunurdular. Kuti hökmdarlarının qısa mətnli kitabələri mixi yazıları ilə tərtib olunurdu. Ay allahına, məhəbbət, bərəkət və məhsuldarlıq ilahəsinə sitayiş edirdilər. Onlar Şumerdə ənənəvi məbəd tikintisini davam edirdilər. Kutilər və hökmdarları türk mənşəli idilər (8, s. 82). E.ə. III minilliyin sonunda (e.ə. XXII əsrin axırlarında) Kuti və Lullubi dövlətləri süquta uğrayaraq xırda vilayətlərə parçalandılar.

Turukkilər Urmiya gölünün cənubunda yaşamışlar, Kuti və Lullubi dövlətlərinin tərkibinə daxil idilər. Bunlar süquta uğradıqdan sonra turukki tayfaları müstəqil siyasət yürüdükdülər. Onlar Mesopotamiyaya daxil olmuşlar. Aşağı Zab çayının (Dəclə çayının qolu) yuxarı axarında yerləşən ərazilərə gələnələr (kutilər, lullubilər

və turukkilər) burada yaşayan tayfalarla ünsiyyətə girərək, həmin torpaqlarda məskunlaşmışlar. Lakin şimalda yaranmış Assuriya dövləti də bu ərazini işğal etmək istəyirdi. Turukkilər torpaqlarını nəinki vermədilər, hətta assuriyalıların nəzarətində olan inzibati və hərbi mərkəz Şuşarra vilayətini tutdular. Onların ardı-arası kəsilməyən hərbi təzyiqli Assuriyanı zəiflətməmişdi. Babilistan hökmdarı Hammurapi (e.ə.1792-1750) bu hadisələrə qarışmalı oldu və həmin tayfalara qalib gəldi.

E.ə. XIV əsrin sonunda Assuriyanın qüdrəti artdı. Hökmdar I Adadnirari Azərbaycan ərazisinə bir neçə yürüş etmiş, lakin ölkənin içərisinə girə bilməmişdir. I Salmanasarin dövründə kutilər Assuriyaya qarşı üsyan qaldırdılar, lakin üsyan yatırıldı. **E.ə. II minilliyində** qədim Azərbaycan tayfaları tutukkilər, lullubilər, kutilər və şubarlar Assuriyanın işğalçılıq siyasətinə qarşı çıxmışlar. Qədim Azərbaycan tayfalarının vahid dövlət halında birləşməsi zəruri idi.

Manna çarlığı. E.ə. I minilliyin əvvəlində (e.ə. IX əsrdə) Azərbaycanın cənubunda-Urmiya gölü ətrafında Manna dövləti yaranmışdı. Manna adına ilk dəfə **e.ə. 843-cü ildə** Assuriya hökmdarı III Salmanasarin mixi yazılı kitabəsində tayfa kimi rast gəlinir.

Manna dağlıq ölkə idi. Burada çoxlu çaylar var idi. Urmiya gölü duzlu olduğu üçün suvarmaya yaramırdı. Suvarma üçün bu çaylardan istifadə olunurdu. Əhalisi əkinçiliklə məşğul olurdu. Torpağı dəmir toxa və xış ilə şumlayırdılar, taxılı dəmir oraqla biçirdilər. Bağçılıq və üzümçülük də inkişaf etmişdir. Atçılıq geniş yayılmışdır. Subi vilayəti öz atları ilə fərqlənirdi. Əhali oturaq həyat sürürdü. Təsərrüfatda dəvədən də istifadə edirdilər.

E.ə. XI əsrdə Manna ərazisində Zamua, Gilzan, Alateye, Surikaş, Gizilbunda, Uışdiş, Zikirtu, Andia və s. vilayətlər meydana gəlmişdi. Urmiya gölündən cənubda yerləşən Zamua əvvələr lullubilərin ölkəsi olmuşdur. **E.ə. IX əsrin I yarısında** Zamuanı ayrı-ayrı hakimlər idarə etdiklərinə görə, xarici hücumların qarşısını almaq mümkün olmurdu. Manna hökmdarları ölkəni vahid mərkəzdə birləşdirib, xarici hücumların qarşısını almağa çalışmışlar, lakin buna nail ola bilməmişlər. Mannaya qarşı Assuriyanın, həmçinin

Urartu dövlətinin hücumları ara vermirdi. **E.ə. IX-VIII əsrlərdə** Manna artıq güclü bir dövlətə çevrilmişdi. Assuriya hökmdarı III Tiqlatpalasar **VIII əsrin II yarısında** Urartu ilə vuruşdu. O, Mannanın Mazamua vilayətini Assuriyaya birləşdirdi, Urmiya gölü hövzəsində yaşayan bir sıra tayfaları oradan köçürdü. O, əsasən, Urartu və Midiya ilə müharibələr aparırdı. Bu dövrdə Manna Assuriyaya müttəfiq kimi baxırdı.

Mannanın hökmdarı **İranzu (e.ə.740-719)** Urartunun işğal etdiyi Manna torpaqlarını geriyyə qayıtdı, Manna vilayətlərini mərkəzi hakimiyyətə tabe etdi, ölkədə canişinlik sistemi yaratdı. Mannanın ərazisi şimalda Araz çayına çatırdı, cənubda və cənub-şərqdə Kaspi ölkəsi, Parsua və Midiya ilə həmsərhəd idi. İranzunun hökimiyyəti zamanı Manna Urmiya gölü hövzəsində qüdrətli dövlətə çevrildi (8, s. 95). Paytaxtı İzirtu şəhəri idi. Bu dövrdə Mannanın xarici siyasətində 2 meyl var idi: İranzu özü başda olmaqla bir qrup Assuriyaya müttəfiq kimi baxır, bununla da Manna torpaqlarının bütövlüyünü qoruyub-saxlamağa çalışırdılar; başqa bir qrup isə Urartu ilə ittifaqa üstünlük verirdi. Onların siyasəti Manna hökmdarının mərkəzləşmə siyasətinə mane olurdu. Assuriyaya olan meyl Manna dövlətini Urartu işğallarından xilas etmiş və ölkənin birləşməsi üçün şərait yaratmışdı. Lakin İranzunun mərkəzləşdirmə siyasəti bəzi hakimlərin və canişinlərin xoşuna gəlmirdi. Bundan istifadə edən Urartu hökmdarı I Rusa Zikirtu vilayətinin canişini və bir sıra şəhərlərlə sazişə girdi. Onların təsiri ilə **e.ə. 719-cu ildə** Mannanın Şuandahul və Durduka şəhər əhalisi İranzuya qarşı üsyan etdi. Assuriya hökmdarı II Sarqon Manna ilə ittifaqa sadıq qalaraq üsyanı yatırdı.

İranzunun vəfatından sonra onun oğlu Aza (e.ə.718-716) hakimiyyətə gəldi. **E.ə. 716-cı ildə** Aza sui-qəsd nəticəsində öldürüldü. Azanın ölümündən sonra onun qardaşı Ullusunu (e.ə.716-680) Manna hökmdarı oldu. Mixi yazılarına görə onun hakimiyyətə gəlməsinə Urartu hökmdarı I Rusa kömək etmiş və əvəzində 22 Manna qəlasını almışdı. Ullusunu Assuriyadan azad olmaq üçün Urartu ilə ittifaqa girir. Bu Assuriya hökmdarı II Sarqonu qəzəbləndirir və **e.ə.**

716-cı ildə o, Mannaya qoşun yeridir. Ullusunu dağlara qaçır. II Sarqon Mannanın paytaxtını və bir neçə şəhəri yandırdı, Azanın qatillərindən birini tutub dərisini soydurdu və mənallılara göstərdi. Ullusunu gəlib mərhəmət dilədi. II Sarqon Ullusunu hakimiyyətdə saxladı və o, Mannanın yeganə hökmdarı oldu, Assuriyanın siyasi ağılığını tanıdı. Urartu hökmdarı I Rusa Mannaya qarşı təcavüzdən əl çəkmirdi. II Sarqon Ullusunu ilə ittifaqa sadıq qalaraq, **e.ə. 715-ci ildə** onlara qarşı yürüşə çıxdı və qalib gəldi. Urartu hökmdarı döyüş meydanını tərk edib qaçdı. **E.ə. 714-cü ildə** II Sarqon Manna, Midiya və b. ölkələrə yürüşə çıxdı. Ullusunu II Sarqonu təmtəraqla qarşıladı və xərək verdi, ordunu ərzaqla təmin etdi. Ullusunu Sarqondan Urartu hökmdarı I Rusanı məğlub etməyi və mənallıların öz yurdlarına qaytarılmasını istədi. II Sarqon bunu yerinə yetirəcəyinə söz verdi. O, mənallılarla ittifaqa böyük əhəmiyyət verirdi. II Sarqon Mannanın Uişdiş vilayətinə gəldi. I Rusa məğlub olaraq Urartuya qaçdı. II Sarqon Urartuya daxil oldu, I Rusa özünü öldürdü. Bundan sonra Urartu bir daha Mannanın daxili işlərinə qarışa bilmədi. Manna qüdrətli dövlətə çevrildi.

Manna quldarlıq istehsal formasına əsaslanan dövlət olmuşdur. Dövləti hökmdar idarə edirdi. **E.ə. VIII əsrin II yarısında** hakimiyyət irsi olaraq atadan oğula keçirdi. Dövlətə qədim Azərbaycan türk sülaləsi başçılıq edirdi. Manna mərkəzləşmiş dövlət idi, vilayətləri canişinlər idarə edirdi. Mannada ağısaqqallar şurası da fəaliyyət göstərirdi. Çox zaman Manna hökmdarları Assuriyaya meyilli siyasətə üstünlük vermiş və bununla da ölkənin ərazi bütövlüyünü saxlamışlar. **E.ə. VII əsrin I rübündə** Qara dəniz sahillərindən hərəkət edərək Qafqaz ərazisindən keçən kimmer, skif və sak tayfaları Mannada da məskən salmışdılar. Onların gəlişi ilə Assuriyanın sərhədlərində təhlükə yarandı. Belə şəraitdə Manna Assuriyanın tabeliyindən çıxdı və tam müstəqil oldu. Manna hökmdarı Ahşeri müstəqil xarici siyasət yürüdü. Assuriya hökmdarı Aşşurbanipal Mannaya qoşun yeritdi. **E.ə. 650-ci ildə** baş verən döyüşdə Ahşeri məğlub oldu. Ahşeriyə qarşı üsyan baş verdi, o öldürüldü. Hakimiyyətə Ahşerinin oğlu Ualli gəldi və Assuriya ilə

ittifaqı bərpa etdi. **E.ə. 616-cı ildə** Ön Asiyanın qüdrətli Assuriya dövləti Midiya və Babilistan ilə mübarizədə təklənən zaman Manna hərbi dəstələri ona kömək etdi. **E.ə. 593-cü ildə** Manna müstəqil dövlət kimi öz varlığını saxlayırdı. Təxminən **e.ə. 590-cı ildə** Manna İranın mərkəzində yaranmış Midiya dövlətinin tərkibinə daxil edildi.

Mannanın ərazisində zəngin dəmir filizi, qiymətli daş yataqları var idi. İndiki Cənubi Azərbaycan ərazisində-Həsənli qədim yaşayış yerində daş qəliblər tapılmışdır. Əridilmiş metalı həmin qəliblərə tökərək oraq, toxa, balta, xəncər, ox ucları, dəbilqə, bəzək əşyaları və s. hazırlayırdılar. **E.ə. VIII-VII əsrlərə** aid Ziviyə Manna qalasından qızıl və gümüş döşlük, qılnc qınının və dəstəyinin hissələri, at qoşqu ləvazimatı, gümüş sini, buynuzvari qədəhlər, kəmə, dəmir qılınclar və s. tapılmışdır. Həsənli qazıntılarından tapılan müxtəlif parça qalıqları toxuculuqda qoyun yunundan və keçi qəzilindən istifadə edildiyini göstərir. Mannada boyaqçılıq sənəti də olmuşdu. Mannalıların geyimi: üst paltar uzun, lakin qısaqol, döyüşçülər isə uzun və dizə çatan libas geyirdilər.

Mannada memarlıq da inkişaf etmişdi. Mannada müdafiə qalaları və qala-şəhərlər tikilmişdir. Paytaxt olan İzirtu və b. şəhərlər qala divarlarla əhatə olunmuşdur. Həsənli qala-şəhərində 2-3 mərtəbəli binalar, məbədlər tikilmişdir. Təsviri sənətə aid-Həsənli qızıl camının üzərində maraqlı əfsanəvi səhnə təsvir olunmuşdur, Ziviyənin qızıl və gümüş qədəhləri (ritonlar) dağkeçisi, yaxud ceyran başı formasında hazırlanmışdı, bəzilərinə şiri yaralayan hökmdar, dizi bükülmüş maral, dağqoçu, həyat ağacı ərafında keçi və qanadlı öküz təsvir edilmişdir (8, s. 111).

İbadət üçün tikilən binalarda-məbədlərdə allahların heykəli qoyulurdu. Manna əsatirlərində müxtəlif motivli varlıqlar (qrifon-şir bədənli, qartal qanadlı, şir və ya qartal başlı əfsanəvi heyvan, buynuzvari yay kimi əyilmiş qanadlı qoç, insan sifətli öküz, qanadlı sfinks-şir bədənli, insan başlı əfsanəvi varlıq) mühüm yer tuturdu. Həsənlidə tapılmış qızıl camın yuxarı hissəsində döyüş arabası üstündə 3 Allah (qanadlı)-Günəş, Ay, Külək-yağış allahları təsvir

edilmişdir (1, s. 226-227).

E.ə. III minillikdə Azərbaycanın cənubunda əhali mixi yazı ilə tanış idi. Ziviyədə tapılmış gümüş sini üzərində bir çox işarələr həkk olunmuşdu-heroqlif yazı növü. Mannada türk, hürri, İran dilləri və s. işlənirdi. Hökmdarların adları da türk sözləri ilə izah olunur. Aza-“böyük qardaş”, Ullusunu-ullu-ulu-“böyük, ulu, əzəmətli”, “sun”-sifət şəkilçisi, yəni “ən böyük”, “ən ulu”, “ulu adam”. Beləliklə, **Mannada əhalinin əsas dili ən qədim türk dili olmuşdur.**

Skiflər. E.ə. VII əsrin əvvəllərindən başlayaraq kimmer, skif və sak tayfaları qədim Azərbaycan ərazisinə, Ön Asiyaya yürüşlər etmişlər. Şimali Qafqazın qərb hissəsi kimmerlərin ilkin məskəni sayılır. Onlar **e.ə. VIII əsrdə** Qara dənizin şimalında və Krım yarımadasında da yaşamışlar. Skiflər (iskitlər) Azərbaycanın şimal ərazilərində, Urmiya gölünün qərbində və şimalında məskən salmışlar.

Kimmerlər də Mannanın hüduddlarına gəlmişlər, mənəvilər kimmerlər və skiflərlə ittifaqa girmişlər. Azərbaycanda kimmerlərlə bağlı Qımır və Qımırılı (Zaqatala), Kəmərli (Qazax), Qəmərli yer adları qalmışdır.

Saklar Urmiya gölünün şimalına qədər olan ərazidə məskunlaşmışlar. Arazla Kürün qovuşduğu 2 çay arasında da saklar yaşamışlar. Bura Balasakan (türkcə bala “çöl”, “düz”), yəni “Sak düzü” adlanır. İndiki Bərdədən Qafqaz dağlarına qədər ərazidə sakasınlar-“saka bənzərlər” yaşamışlar. Saklara massaqetlər də deyirdilər (8, s. 104).

Azərbaycanda-Urmiyadan şimalda və qərbdə kimmer, skif və sak tayfaları məskunlaşdığı ərazidə Skif padşahlığı-Manna ilə Urartu arasında yaranmışdır. **E.ə. VII əsrin ortalarında** bu padşahlığın hökmdarı Tuqdamme Sak və Kutu ölkələrinin (Azərbaycanın cənubu) hökmdarı rütbəsini də daşıyırdı. **E.ə. VI əsrin əvvəllərində** Midiya ilə rəqabət apara bilməyən Skif padşahlığı tənəzzülə uğradı. Azərbaycanda qazıntılar zamanı skiflərin mədəniyyəti üçün səciyyəvi olan silahlar (ox və nizə ucluqları, qılınclar), tunc güzgülər və s. tapılmışdır. Skif silahları daha mükəmməl olduğundan onlardan bir çox xalqlar, o cümlədən qədim Azərbaycan tayfaları da istifadə etmişlər.

2. Azərbaycan Midiya və Əhəmənilər dövlətinin tərkibində. Midiya dövləti

İrənin mərkəzində meydana gəlmişdi. Mannadan cənub-şərqdə yerləşirdi. Adı mixi yazılarda Maday, Matay, Amaday şəklində verilmişdi. Yunan mənbələri Midiya şəklində yazmışlar. Midiya ərazisi **e.ə. IX-VIII əsrlərdə** xırda vilayət hakimləri tərəfindən idarə edilirdi. **E.ə. IX əsrin 2-ci yarısında** Assuriya hökmdarları Midiyaya yürüşlər edərək, xırda hökmdarları məğlub etdilər. **E.ə. VIII əsrin 2-ci yarısında** belə yürüşlər çoxalmışdı: III Tiqlatpalasar Midiyadan xərac almışdı, II Sarqon Midiya ərazisini işğal edib Mannaya tabe etdirdi.

E.ə. VIII əsrin sonunda Midiyada vahid dövlət yaradılmışdır. Rəvayətə görə, Deyok Ekbatan (indiki Həmədan) şəhərini saldırmış və onu Midiya dövlətinin paytaxtı elan etmişdir. **E.ə. 672-ci ildə** Fraorta Kaştaritinin (b.e.ə.672-653) başçılığı ilə Midiya Assuriyanın tabeçiliyindən qurtarmış və müstəqil dövlətə çevrilmişdi. **E.ə. VII əsrin 50-ci illərində** Kaştariti Assuriyaya qarşı yürüş etmiş, skiflərin köməyi ilə o məğlub olmuş və döyüşdə həlak olmuşdur. **E.ə. 653-625-ci illər** Midiya skiflərin hakimiyyəti altına düşdü. Kiaksar (e.ə. 625-585) skif ağalığına son qoymuş, daxili qüvvələri birləşdirərək Assuriyaya qarşı müharibəyə hazırlaşmışdır. O, Midiya ordusunu yenidən təşkil etmiş, yeni Babilistan dövləti ilə ittifaqa girmiş. Babilistan hökmdarı Nabupalasar cənubdan, Kiaksar isə şərqdən Assuriyaya hücum etmişlər. **E.ə. 616-612-ci illərdə** onlar Assuriyanın Aşşur, Arbela, Kalat şəhərlərini, paytaxt Nineviyanı tutdular və dağıtdılar. **E.ə. 605-ci ildə** Assuriya süquta uğradı, torpaqları Midiya və Babilistan arasında bölüşdürüldü.

Kiaksar bu qələbədən sonra Egey dənizinin sahilinə çıxmaq məqsədilə Lidiya dövlətinə qarşı müharibəyə hazırlaşdı. O, ilk növbədə Urartunun müstəqilliyinə son qoydu, Manna Midiyanın tərkibinə qatıldı. Manna Midiyadan bir neçə yüz il əvvəl yarandığından, o, Midiyanın ən çox inkişaf etmiş vilayəti idi. Kiaksarın

hakimiyyəti dövründə Midiya Ön Asiyanın qüdrətli dövlətinə çevrildi. Kiaksarın vəfatından sonra hakimiyyətə gələn oğlu Astiaqın (e.ə. 585-550) hakimiyyətinin son illərində Midiyanın daxili və xarici vəziyyəti mürəkkəbləşmişdi. Hökmdar ilə zadəganlar arasında ziddiyyətlər artırdı. Bir qrup əyan fars vilayətinin hakimi II Kir ilə gizli sazişə girdi. II Kirin ordusu Astiaq ilə müharibəyə başladı və 3 ildən sonra qələbə çaldı. **E.ə. 550-ci ildə** Midiya dövləti süqut etdi (1, s. 257).

Əhəməni imperiyası. II Kir Midiyanı işğal etdikdən sonra Əhəməni fars dövlətinin əsasını qoydu. Əhəmənilər sülaləsindən olan II Kir özünü Midiya şahı elan etdi. Əhəməni dövlətinin paytaxtı Ekbatan şəhəri oldu. II Kir bir neçə il ərzində Midiyanın bütün ərazisini, Babilistanı, Anadoluda Lidiya dövlətini işğal etdi. Misirə qədər Qərb ölkələri Əhəmənilərə tabe idi. II Kir **e.ə. 530-cu ildə** Araz çayı yaxınlığında köçəri massaqet tayfaları ilə döyüşdə məğlub edilərək öldürüldü. Massaqetlərin hökmdarı Tomiris adlı bir qadın Kiri məğlub etmiş, başını kəsdirmiş və qanla doldurulmuş tuluğa saldıraraq demişdir: “Sən qan istəyirdin, doyunca iç”. Sak-massaqet tayfaları Orta Asiyada və Şimali Azərbaycanda yaşamışlar. II Kirin oğlu II Kambiz (e.ə.530-522) Misiri işğal etdi. Kambiz Misirdə olarkən, **e.ə. 522-ci ildə** İranda dövlət çevrilişi olmuş, Qaumata adlı bir maq özünü Kirin oğlu Bardi kimi qələmə vermiş və Əhəməni taxt-tacını ələ keçirmişdir. Əhəmənilər nəslinin nümayəndəsi Qaumatanın yalançı Bardi olduğunu bildirmiş və ona qarşı sui-qəsd təşkil edərək öldürmüşlər. Beləliklə, I Dara (e.ə.522-486) hakimiyyətə gəlir. **E.ə. 522-521-ci illərdə** Əhəməni dövlətinin tərkibində üsyanlar baş vermiş, lakin yatırılmışdır. I Dara Əhəməni imperiyasını 20 satraplığa (canişinliyə) bölmüşdür. Azərbaycan əhalisi Əhəməni dövlətinə vergi verirdi və onun ordusunu müharibə zamanı hərbi dəstələrlə təmin edirdi. Makedoniyalı İsgəndər (e.ə.336-323) yürüşü zamanı Əhəməni imperiyasına dağıdıcı zərbələr vurmuşdur. **E.ə. 331-ci ildə** Şimali Mesopotamiyada Qavqamel adlı yerdə III Dara məğlub olmuşdur (1, s. 268). III Dara imperiyanın Şərq hissəsinə qaçmış və **e.ə. 330-cu ildə** yolda öz adamı Bes tə-

rəfindən öldürülmüşdür. Beləliklə, Əhəmənilər imperiyasına son qoyulmuşdur. Bundan sonra İsgəndər tutduğu ərazilərlə birlikdə Balkan yarımadasından Hindistana qədər əraziləri (Azərbaycanın cənubu da) əhatə edən imperiya yaratmışdır.

3. Atropaten dövlətinin yaranması, onun sosial-iqtisadi və siyasi vəziyyəti. Atropatena dövləti

E.ə. 328-ci ildə Makedoniyalı İsgəndər Atropatena dövlətinin ilk hökmdarı olan Atropatı Midiyanın satrapı (canişini) təyin etdi. İsgəndər Hindistanda olarkən Bariaks adlı bir nəfər üsyan qaldırmış, özünü İranın və Midiyanın padşahı elan etmişdir. Atropat üsyanı yatırtmış, Bariaksı əsir edib İsgəndərə təhvil vermiş və İsgəndər onu edam etdirmişdir. Bununla Atropat İsgəndərin hörmətini qazanmışdır. O, qızını isə İsgəndərin ən nüfuzlu sərkərdəsi olan Perdikkiyəərə vermişdir. Makedoniyalı İsgəndərin ölümündən sonra dövləti müvəqqəti olaraq Perdikki idarə edirdi. Perdikki ilə qohumluq Atropatın Midiyanın satrapı vəzifəsində qalmasına köməklik etdi. Perdikkinin ölümündən sonra **(e.ə.321)** Midiya müstəqil dövlətə çevrildi (1, s. 277).

E.ə. IV əsrin 20-ci illərindən Atropat yeni dövlətin Atropatenanın və ya Atropat Midiyasının hökmdarı oldu. Azərbaycanın coğrafi adının yaranmasını Atropatena ilə bağlayırlar. Azərbaycan adı **eramızın VII əsrindən**, ərəblərin istilasından sonra çəkilir. Atropatena (Adərbayqan) dövləti əsasən indiki Cənubi Azərbaycanı və Azərbaycan Respublikasının bəzi cənub rayonlarını əhatə etmişdir. Ölkənin qərbində Zaqros dağ silsiləsi uzanırdı, ən böyük düzənlik ərazisi Urmiya gölündən cənubda idi. Şimal hissədə Qaradağ dağ silsiləsi yerləşirdi. Dağların çoxu sıx meşələrlə örtülmüşdü. Atropatenanın mərkəzi şəhəri Qazaka idi. Atropatena da yaşayan tayfalarından biri kaduslar idi. Midiya tayfaları arasında maqlar-atəşpərəstlik dini ayinlərinin əsas icraçısı kimi xüsusi yer tuturdu. Atəşpərəstlik dininin kahini maq adlanırdı. Ərəbdilli qaynaqlarda əhalinin bir hissəsinin azərilərdən ibarət olduğu göstərilirdi (1, s. 288). **E.ə. IV**

əsrdə Atropatena və Albaniya dövlətlərinin meydana gəlməsindən sonra bütün Azərbaycanda vahid xalq yaranmağa başlamışdır.

Çay vadilərində, Urmiya gölü ətrafındakı torpaqlarda əkinçilik, bağçılıq və üzümçülük inkişaf etmişdir. Dağlıq ərazilərdə yaylaq maldarlığı inkişaf etmişdir. Ölkənin zəngin faydalı qazıntı yataqlarından dəmir, mis, gümüş, qızıl və s. çıxarılırdı. Atropatena-da neft-“Midiya yağı” yataqları da var idi. Sənətkarlar yüksək keyfiyyətli metal və gil qablar, müxtəlif silahlar, toxuculuq məhsulları, bəzək şeyləri və s. istehsal edirdilər. Ən qədim pullar Makedoniyalı İsgəndərin adından kəsilmişdir.

E.ə. 223-cü ildə III Antiox Selevkilər dövlətində hakimiyyətə gəldi. III Antiox Atropatenaya hücum etmiş və qalib gəlmişdir. **E.ə. 190-cı ildə** Maqneziya döyüşündə romalılar III Antioxu məğlub etdilər və Atropatena yenidən müstəqil oldu (1, s. 300-301). **E.ə. I əsrin I yarısında** Romanın işğalçılıq siyasəti güclənmişdi. Atropatena Romadan tam asılı olmamış, öz müstəqilliyini əsasən saxlamışdır. Atropatena Roma ilə döyüşə 10 min suvari, 40 min piyada qoşun çıxarmışdır. Parfiya **e.ə. 53-cü ildə** romalıları məğlubiyətə uğratdı. Atropatena Parfiyanı müdafiə etdi. Lakin az sonra **e.ə. 38-ci ildə** romalılar parfiyalıları ağır məğlubiyətə uğratdı. Roma sərkərdəsi Antoni Atropatenanın mərkəzi şəhərlərindən biri Fraaspaya hücum etmiş, uzun sürən mühasirə bir nəticə verməmiş və romalılar geri çəkildikən 35 min nəfərə yaxın əsgər itirmişlər. Bu hadisələrdən sonra Parfiya Atropatenanı bütünlüklə özünə tabe etməyə çalışırdı. Belə bir şəraitdə Atropatena Roma ilə dostluq münasibətləri yaratmağa səy etdi. **E.ə. 20-ci ildə** Atropatenada hakimiyyətə gələn II Ariobarzan 10 ilə qədər Romada yaşamışdır. O, romalıların köməyi ilə **Ermənistanın** da hökmdarı olmuşdur. **Ermənistan** müstəqilliyini itirərək, Atropatenadan asılı vəziyyətə düşdü. Eramızın 20-ci ilində Atropatenanın axıncı hökmdarı Ariobarzın ölümündən sonra Atropatena Parfiyanın Arşakilər sülaləsinin hakimiyyəti altına düşdü. Parfiyanın süqutuna qədər Atropatena bu dövlətin tərkibində qalmışdı.

Atropatena dövlətində şəhərlər karvan yolları üzərində və böyük məbədlərin ətrafında yaranmışdır. Bəzilərini hökmdarlar salmışlar. Şəhərlər müdafiə divarları ilə əhatələnmişdi. Tikinti materialları kimi daşdan, çiy və bişmiş kərpicdən, ağacdan istifadə etmişlər. Bəzi ictimai binaların üstü saxsı kirəmitlə örtülürmüşdü. Makedoniyalı İsgəndərin yürüşü nəticəsində yunan mədəniyyəti Atropatena mədəniyyətinə təsir etmişdi. Atropatena əhalisi Zərdüşt dininə sitayiş edirdi. Zərdüştlükdə oda sitayişə görə bu dinə atəş-pərəstlik də deyilirdi və Peyğəmbər Zərdüştün adı ilə bağlı idi. Onun **e.ə. VII əsrin II yarısı-VI əsrin əvvəllərində** yaşadığı güman edilir. Bu dinə Orta Asiyada və İranda sitayiş edilirdi. Müqəddəs kitabı “Avesta” idi. Rəvayətə görə “Avesta”nın ilkin variantı **e.ə. 330-cu ildə** Makedoniyalı İsgəndər Persopollda Əhəmənilərin sarayını yandırarkən məhv olmuşdur. Dövrümüzdə gəlib çatan hissesi İranda Sasanilər sülaləsi dövründə (**III-VII əsr.**) yenidən toplanmışdı. Zərdüştlüyə görə, dünyada 2 qüvvə-Xeyir (Hörmüz-Ahuramazda) və Şər (Əhriman) bir-biri ilə mübarizə aparır və Xeyir axırda qalib gəlir. Bu dinin ehkamlarına görə od, torpaq, su müqəddəs sayılmışdı (1, s. 339-356). Ölünü yandırmaq, torpağa basdırmaq və suya atmaq olmaz, meyitləri xüsusi daxmalarda qoyurlar, onların ətinə quşlar və heyvanlar yedikdən sonra, sümüklər qablara yığılıb basdırılırdı. Zərdüştlüyün ən başlıca məbədləri Atropatenanın mərkəzi Qazaka şəhərində yerləşirdi. Zərdüştlük təkallahlı dinlər, xüsusilə islam dini tərəfindən sıxışdırılmışdır. Hazırda ona inananlar 130 min nəfərdir. Onların ən böyük icmaları Hindistanda (parslar) və İranda (gəbrlər).

4. Alban çarlığı

Yunan tarixçisi Herodot Azərbaycanın şimalında kaspilərdən bəhs edir. Kaspilər adı altında alban tayfaları da nəzərdə tutulurdu. Kaspilər **e.ə. V əsrin əvvəllərində** İran şahları I Daranın və Kserksin Yunanıstana hərbi yürüşlərində iştirak etmişlər. Əhəmənilərin dövründə alban tayfaları vahid bir ad altında birləşmişlər. Albanlar

26 dildə danışan tayfalardan ibarət idi. Xəzərin qədim adlarından biri də Alban dənizidir. Bir qrup tarixçilər alban tayfalarını Qafqazdilli hesab edirlər. Onlardan müasir dövrdə yaşayan Qəbələ rayonunun Nic kəndində udiləri, Quba rayonundakı Xınalıq kəndində xınalıqları, Buduq kəndindəki buduqluları və b. göstərmək olar. Albanlar ucaboylu, ağbəniz və yaraşıqlı olmuşlar. O zaman Albaniyada türkdilli və İrandilli tayfalar da yaşamışlar.

Makedoniyalı İsgəndərin Şərqə yürüşü nəticəsində **e.ə. 330-cu ildə** Əhəmənilər imperiyası dağıldı. **E.ə. IV əsrin axırı-III əsrin əvvəlində** Müstəqil Albaniya dövləti yarandı. Albanlar İberiya (Gürcüstan) ilə Xəzər dənizi arasındakı ərazidə yaşamışlar. Albaniya dövləti şimalda Qafqaz dağları, cənubda Atropatena, cənub-qərbdə isə Ön Asiya ilə həmsərhəd idi. Albaniyadakı yaşayış məntəqələrinin sayı İberiya və Atropatenaadakı yaşayış məntəqələrinin ümumi miqdarından çox olmuşdur. Albaniya dövlətinin ərazisinə indiki Azərbaycan Respublikası ərazisi, Dağıstanın cənub rayonları və Gürcüstanın Alazan (Qanıx) vadisi daxil olmuşdur.

Albaniya əhalisi arasında əmlak bərabərsizliyi (binaların fərqləri, qəbir abidələri) var idi. Xristianlıq və islam dini qəbul ediləndək dəfn zamanı qəbirlərə geyim, qab-qacaq, əmək alətləri, silah, ərzaq, bəzək şeyləri qoyulmuşdur. Varlı və yoxsul qəbirlərini bir-birindən asan fərqləndirmək olurdu. Albaniyada padşahdan sonra ən hörmətli adam Ay allahının kahinidir. O, müqəddəs əyalətə başçılıq edir, məbəd qulları da onun ixtiyarındadır. Əhali 4 təbəqəyə bölünürdü: padşah, ordu başçısı və hakim 1-ci təbəqəyə, din xadimləri (kahinlər) 2-ci təbəqəyə, hərbiçilər və əkinçilər 3-cü təbəqəyə, təsərrüfatda işləyən adi adamlar isə 4-cü təbəqəyə daxil idi. Qul əməyindən də istifadə olunurdu.

Albanlar əkinçilik, bağçılıq, üzümçülük, maldarlıqla məşğul olur, buğda, arpa, darı yetişdirirdilər. Şamaxıda və Qəbələdə şərab istehsal olunan emalatxanaların qalıqları açılmış və şərab saxlamaq üçün istifadə edilən iri küplər tapılmışdır. Taxıl iri xüsusi quyularda və saxsı küplərdə saxlanırdı. Taxılı qayıqvari dən daşları ilə, əl dəyirmanları ilə, eramızın ilk əsrlərindən isə su dəyirmanları ilə üyü-

dürdülər. Bağçılıq və bostançılıq, üzümçülük və şərabçılıq inkişaf etmişdir. Maldarlıq, xüsusilə atçılıq inkişaf etmişdir. Metalışləmə geniş yayılmışdır. Sənətkarlar müxtəlif növ silahlar (zireh, qılınc, xəncər, ox, nizə ucluqları), əmək alətləri (balta, bıçaq, oraq, qayçı və s.), bəzək şeyləri (üzük, sırğa, bilərzik, muncuq və s.) hazırlamışlar. Dulusçuluq inkişaf etmişdir. Gildən tikinti materialları (kirəmit, kərpic), müxtəlif qablar, insan və heyvan fiqurları hazırlayır, bunları dulus kürələrində bişirirdilər. Mingəçevirdə çoxlu dulus kürələri aşkar edilmişdir. Eramızın ilk əsrlərində yerli şüşə qablar hazırlanmışdır. Dövlətin yaranması ilə Albaniyada üzük formasında düzəldilmiş, qaş hissəsində dini məzmunlu rəsmlər həkk olunmuş möhürlər meydana gəlmişdir. Toxuculuqda qoyun və dəvə yunundan istifadə olunmuşdur. Boyaçılıq, dülgərlik, dərzilik, çəkməçilik və b. sənət sahələri də inkişaf etmişdir. Daxili və xarici ticarət genişlənməmişdir. Ölkə ərazisindən mühüm karvan yolları keçirdi. Albaniyadan keçən beynəlxalq su yolu da çox əhəmiyyətli olmuşdur. Oks çayı (Amudərya), Hirkan (Xəzər) dənizi və Kür çayı vasitəsilə, bir qədər də quru yolla Hindistanın məhsulları Qara dənizə çıxarılırdı. Ticarətdə puldan geniş istifadə edilmişdir. **1958-ci ildə Şamaxıda, 1966-cı ildə Qəbələdə** tapılmış gümüş pul dəfinələri albanların ticarətdə puldan istifadə etdiyini və özlərinin də pul kəsdiyini sübut edir. Ən qədim pullar Makedoniyalı İsgəndərin adından kəsilən pullardır. Qədim şəhərlər dini mərkəzlərin (məbədlərin) ətrafında ayrı-ayrı hökmdarlar tərəfindən salınmışdır. Şəhərlərin ətrafında möhkəm qala divarları tikilmiş, dərin xəndəklər qazılmışdır. Eramızın I əsərində yaşamış Roma müəllifi Böyük Plini yazır ki, Albaniyanın başlıca şəhəri Kabalakadır (Qəbələ)-paytaxt şəhəri idi.

E.ə. II əsrdə Aralıq dənizi hövzəsində güclü dövlətə çevrilmiş Roma sərkərdəsi Pompey Albaniya və İberiyanı tutmaq qərarına gəldi. Soyuqlar düşdüyündən, Pompey Kür vadisində qışlamağı qərara aldı. O, ordunu 3 məntəqədə yerləşdirdi Alban padşahı Oroys Kür çayını keçərək hər 3 düşərgəyə eyni vaxtda hücum etməyi qərara aldı. Oroys fikirləşirdi ki, belə halda Roma ordusununu hissə-

ləri bir-birinə kömək edə bilməzlər. **E.ə. 66-cı ilin dekabrında** Kürün sahilində qanlı döyüşdə Roma ordusu qalib gəldi. Pompey albanlarla sülh bağlayıb İberiyaya doğru hərəkət etdi. Albanlar romalıları izləyərək onlar üçün təhlükə yaratdılar. Buna görə də Pompey **e.ə. 65-ci ildə** albanlara qarşı yürüşə başladı. Onlar bir neçə albanı əsir alıb öldürməklə hədələmiş və ən qısa yolla aparmağı tələb etmişlər. Albanlar romalılarla Qanıx çayı yaxınlığında qarşılaşmışlar. 60 min piyada və 12 min atlıdan ibarət qoşuna Oroysun qardaşı Kozis başçılıq edirdi. Pompey hiylə işlədərək kiçik atlı dəstələrini irəli çıxartdı, piyadaları isə onlardan arxada gizlətdi. Albanlar dərhal hücumə keçdilər, romalıları geri çəkilərək onları öz arxalarınca apardılar, sonra piyadalar albanları dövrəyə alaraq qırmağa başladılar. Kozis Pompeyə nizə ilə zərbə endirdi, lakin Pompeyin zirehli geyimi onu ölümdən qurtardı. Pompey isə cavab zərbəsi ilə Kozisi ölümcül yaraladı. Sağ qalanlar meşədə gizləndilər, Pompey meşəni yandırdaraq onları qırdırdı. Appian yazır ki, romalıları qarşı qadınlarda vururdular. Döyüşdən sonra albanların əsas qüvvələri Oroysun başçılığı ilə dağlara çəkilmişdi. Pompey Oroysa romalıların düşərgəsinə gəlməyi tələb etdi. Oroys getmədi, lakin hədiyyələr və məktub göndərərək barışıq təklif etdi. Pompey barışıqı qəbul etdi. Az sonra ölkənin içrilərinə doğru hərəkət etdi, albanlar güclü müqavimət göstərdilər. Pompey yürüşün təhlükəli olduğunu görərək Xəzərin sahilinə qədər getmək niyyətindən əl çəkdi və albanlarla sülh sazişi bağladı. **E.ə. 36-cı ildə** romalıları yenidən şərqə yürüş təşkil etdilər. Bu yürüşə Antoni başçılıq edirdi. Yürüşdə 100 min nəfər olan 13 legion iştirak edirdi. Antoni Parfiyanın təzyiqi altında geri çəkilib Misirə getdi. Bu zaman o, öz sərkərdəsi Kanidini Azərbaycanın cənub torpaqlarında saxladı. Bu yürüşdən sonra İberiya və Albaniya romalılarından asılı olduqlarını qəbul etdilər. **68-ci ildə** Roma imperatoru Neron Albaniyaya böyük yürüş hazırladı. Lakin Roma üsyanı zamanı Neron öldürüldü. Bir müddət sonra Roma hərbi dəstəsi Xəzər sahillərinə, indiki Abşeron yarımadasına gəlib çatmışdı. Qobustanda, Böyükdaş dağının ətəyində, üzərində latın dilində yazı olan kitabə: “İmperator Domisian Sezar Avqust

Germanik. L(yusi) Yuli Maksim, ildırımsaçan XII legionun senturionu” tapılmışdır. Domisian (**81-96**) Roma imperatoru olmuş, Germanik titulu isə o, **83-cü ildə** almışdır. Qobustan kitabəsi **84-96-cı illərə** aiddir. Həmin dövrdə Roma ordusunun Albaniyaya yürüşü və Xəzər sahilinə gəlib çıxması barədə məlumat yoxdur, deməli, Qobustan kitabəsi kiçik hərbi dəstənin Roma nümayəndəliyini müşayiət etdiyini göstərir. Roma imperatoru Adrian (117-138) alban hökmdarı ilə dostluq əlaqələri saxlamış və onlara hədiyyələr göndərmişdir. Albaniyanın Roma ilə əlaqələri **III əsrin ortalarına qədər** davam etmişdir. Albaniya Roma ilə sıx iqtisadi-siyasi və mədəni əlaqələr saxlamışdır. Lakin Roma Albaniyanı heç vaxt tam işğal edə bilməmişdir.

Böyük Qafqaz dağlarından şimalda yaşayan tayfalar qənimət əldə etmək məqsədilə Dərbənd keçidi vasitəsilə Cənubi Qafqaza və Ön Asiya ölkələrinə dəfələrlə yürüşlər etmişlər. Alan tayfalarının ən böyük yürüşlərindən biri **72-74-cü illərdə** olmuşdu. Onlar qənimət əldə etmək üçün cənuba üz tutmuş, yol boyu onlara heç kəs müqavimət göstərə bilməmişdir. Atropatena padşahı Pakor öz ölkəsini başsız qoyub qaçmış, ailəsi isə əsir düşmüşdür. Sonradan Pakor çoxlu pul verərək, ailəsini geri almışdır. Belə yürüşlər sonralar da davam etmişdir. Albaniya ərazisindəki katakomb qəbirləri (yeraltı sərdabələr) alan tayfaları ilə əlaqəlidir. Mingəçevirdə və Qəbələdə tapılmış-**eramızın I-III əsrlərinə** aiddir. Katakomba qəbirlərində ölümləri iri küplərdə və ya taxta qutularda dəfn etmişlər. Qəbirlərə məişət qabları, əmək alətləri, alanlara məxsus silahlar (qılınc, xəncər, ox ucları) və bəzək şeyləri qoyulmuşdur. Albanlar mədəni inkişaf səviyyəsinə görə alanlardan üstün olmuşlar.

Albaniyanın mədəniyyəti əsasən Qəbələ, Şamaxı, Mingəçevir, Mollaisaqlı (İsmayılı) və s. abidələr əsasında öyrənilmişdir. **E.ə. I minilliyin ortalarından** başlayaraq, Albaniyanın özünəməxsus mədəniyyəti yaranırdı. Ölkənin paytaxtı olan Qəbələ şəhərinin ətrafına torpaq sədd çəkilmiş və dərin xəndək qazılmışdır. Belə müdafiə qurğuları Mil düzündəki Təzəkənd və Torpaqqala (Dağıstanın cənubu) şəhər yerləri ətrafında da vardı. Bəzi şəhər ətrafında daşdan

müdafiə divarları tikilmişdir. Qəbələ şəhərində binaların bünövrəsi çay daşlarından qoyulmuş, divarları isə çiy kərpicdən hörülmüşdür. Binanın üstü yüksək keyfiyyətli kirəmitlə örtülmüşdür. Alban memarlığında **e.ə. III əsrdən** başlayaraq kirəmitdən istifadə edilmişdir. Kirəmit istehsalı yunan mədəniyyətinin təsiri altında meydana gəlmişdir. Alban sənətkarları rəngarəng naxışlarla bəzədilmiş zərif gil və metal qablar istehsal etmişlər. Quş və heyvan füqurları formasında düzəldilmiş gil qablar gözəl sənət nümunələridir. Albaniya sənətkarları qızıl, gümüş, mis, rəngli daşlar və şüşədən müxtəlif bəzək şeyləri-biləzək, sırğa, üzük və s. hazırlamışlar. Albaniya əhalisi hələ **e.ə. I minilliyin ortalarında** yazı ilə tanış idi. Bəzi saxsı nümunələrinin üzərində yazı işarələri vardır. **1902-ci ildə** Şəki rayonunun Böyük Dəhnə kəndində üzərində yunan dilində yazı olan daş tapılmışdır. Albanlar antik dövrdə yunan, latın və yaxın Şərqdə istifadə edilən başqa yazılarla tanış olmuşlar. Qədim albanlar çoxallahlı büt-pərəstlik dininə inanmışlar. Göy cisimlərinə sitayiş geniş yayılmışdır. Strabon yazırdı ki, albanlar Zevs-Göy, Helios-Günəş, Selena-Ay allahlarına sitayiş edirmişlər. Daha çox Ay allahına sitayiş edirmişlər. Burada əcdadlara inam olmuşdur. Tapılmış insan formalı böyük daş heykəllər də yerli əhalinin dini görüşləri ilə bağlıdır. Albanlar bir çox yaxın və uzaq ölkələrlə əlaqələr saxlamışlar. Arxeoloji qazıntılar zamanı tapılmış maddi-mədəniyyət nümunələri albanların mənəvi səviyyəsinin yüksək olduğunu göstərir.

III FƏSİL

AZƏRBAYCAN ERKƏN ORTA ƏSRLƏRDƏ

(III-VII əsrlər)

Plan:

- 1. Azərbaycanda feodal münasibətlərinin bərqərar olması və onun xüsusiyyətləri.*
- 2. Sasanilərin Azərbaycana işğal etməsi və ona qarşı üsyanlar.*
- 3. Sasani-Bizans müharibələri və Azərbaycan.*

1. Azərbaycanda feodal münasibətlərinin bərqərar olması və onun xüsusiyyətləri

III-V əsrlərdə Azərbaycanda tədricən feodalizmə xas olan ictimai-iqtisadi münasibətlər yaranmağa başlamışdır. Torpaq sahibkarlığının yeni səciyyəvi cəhətləri meydana gəldi. Dövlət torpaqları göstərdiyi yaxşı xidmət müqabilində hərbiçilərə, dövlət işçilərinə paylanır və bəzən ayrı-ayrı xüsusi xildməti olan şəxslərə hədiyyə verilirdi. Belə torpaqlar mülk, torpaq sahibi mülkədar, yəni feodal adlanırdı. Feodalizm cəmiyyəti adı buradan yaranmışdır. Kəndli feodaldan asılı olub, onun torpağını becərməli, məhsulun müəyyən hissəsini ona verməli idi. Erkən orta əsrlərdə Azərbaycanda təsərrüfatın natural forması (malikanə daxilində istehsal) üstün mövqə tuturdu. Feodalizmin ilk mərhələsində kəndlilərin istismar edilməsinin əsas forması vergilər və dövlət mükəlləfiyyətlərinin icrası idi. Vergi məhsul və pul formasında verilirdi. Azərbaycanda feodal münasibətlərinin yaranması məhsuldar qüvvələrin inkişafının nəticəsi idi.

Erkən orta əsrlərdə Azərbaycanda gedən ictimai-siyasi və iqtisadi proseslər Sasanilər dövləti ilə bağlı idi. Odur ki, Sasanilərdə tətbiq edilən feodal torpaq mülkiyyəti formaları və vergilər Azərbaycanda da tətbiq edilirdi. Feodal torpaq sahibliyinin iki forması var idi: dastaqerd – irsi, xostak-şərti torpaq.

Sasani dövlətində əhali 4 təbəqəyə bölünmüşdü: kahinlər, dö-yüşçülər, mirzələr, vergi verənlər. Vergi verənlər can (gezit) və tor-paq (xaraq) vergisi verirdi. Avropadan fərqli olaraq Azərbaycanda feodalların şəxsi təsərrüfatı yox idi. Çünki süni suvarma üçün böyük xərc qoymaq lazım gəlirdi. Kəndlilər asılı olsalar da, təhkimli deyildilər. Feodal, əsasən, öz xüsusi təsərrüfatında məşğul olan kəndlidən məhsul və ya pul ödənişi almaqla kifayətlənirdi. Onu kəndlidən ödəniş almaq daha çox maraqlandırırdı. Avropada feodal münasibətləri gec yaranıb (**V əsr**), tez süqut etdiyi (**XVII əsrin ortaları**) halda, Azərbaycanda bu cəmiyyət **III-XIX əsrlərdə** möv-cud idi.

2. Sasanilərin Azərbaycanı işğal etməsi və ona qarşı üsyanlar

Sasanilər sülaləsinin nümayəndəsi Ərdəşir Babəkan (**224-241**) Parfiya dövlətini süquta uğrattı və **226-cı ildə** Sasanilər dövləti yarandı (9, s. 102). Parfiya dövlətindən asılı olan Atropatena yeni-dən öz müstəqilliyini itirərək, **227-ci ildə** Sasanilər dövlətinin tərkibinə qatıldı. **Atropatena** iqtisadi səviyyəsinə görə irəlidə gedirdi, həm də əlverişli strateji mövqeyə malik idi. IV əsərdən Atropatena iqtisadi yüksəliş keçirirdi. İran, Çin və Hindistana gedən ticarət yol-ları buradan keçirdi. Sasanilər Atropatenedən öz orduları üçün əsgər də toplayırdılar. Zərdüştilik onların hakimiyyəti dövründə hakim dinə çevrilmişdi. Şahənşah I Şapur (**241-272**) itaət altına alınmış ölkələrdə Zərdüştiliyi zorla yaymaq haqqında əmr vermişdi. Ən mü-hüm Zərdüştilik məbədləri Atropatenedə, baş məbəd isə Qazakada yerləşirdi. Şahənşahlar taxta çıxdıqdan sonra dövlətin paytaxtından bu məbədə piyada ziyarətə getməli idi. Ona görə də Atropatena Zər-düştiliyin ideoloji və təlim mərkəzi idi. Zərdüşt ruhaniləri Qazakada dini təlim keçdikdən sonra imperiyanın başqa dini mərkəzlərinə göndərilirdi.

Zərdüşt kahinlərinin ixtiyarında çoxlu torpaq sahələri var idi. Əhalinin çox hissəsini əkinçilər təşkil edirdi. Feodalların əksəriyyəti

torpaqlarını onlara icarəyə verirdi. Atropatenada əsas vergi xaraq və gezit adlanırdı. Xaraq torpaq vergisi idi. Hər bir mahalın əkin sahələrinin şəhərə yaxın və ya uzaqlığından asılı olaraq məhsulun 1/3-dən 1/6-nə qədər təşkil edirdi. Gezit can vergisi idi, sənətkarlardan ildə 1 dəfə yığılırdı. Sasani şahı I Xosrov vergi yığan məmurların özbaşınalığını azaltmaq, vəsaitin xəzinəyə daxil olmasını təmin etmək üçün vergi islahatı keçirdi. Bütün torpaqlar ölçüldü, zeytun və xurma ağacları hesaba alındı. Vergilər ildə 3 dəfəyə verilməli idi. İslahata görə xaraq torpağın sahəsinə görə alınmağa başlandı.

IV əsrdə Albaniya dövlətinin ərazisi şimaldan Qafqaz dağlarından Araz çayınadək, qərbdən İberiyadan Xəzər dənizinədək uzanırdı. Ölkənin vilayətləri: Çola, Lpina, Şəki, Kambisena, Həcəri, Uti, Arsax, Paytakaran və Syünik daxil idi. İndiki Dərbənd şəhərinin yerləşdiyi ərazidən təxminən Beşbarmaq dağına qədər Xəzər dənizi böyünca Çola vilayəti uzanırdı. Üzüm, meyvə və taxilla zəngin idi. “Dəmir qapı” və ya alban qapıları keçidi burada yerləşirdi. Albaniyanın şimal-şərqində dağlıq Şəki vilayəti yerləşirdi. Toxuculuq, ipək parça istehsalı mərkəzi hesab olunurdu. Çola ilə Şəki arasında Lpina vilayəti başdan-başa qoz-fındıq ağaclarından ibarət olan meşələrlə əhatə edilmişdi. Albaniyanın paytaxtı Qəbələ burada yerləşirdi. Tarixi vilayət sayılan Uti Kürün sağ sahilində şəqrdən Paytakaranla, cənubdan isə Arsaxla, şimalda Kür çayı ilə, qərbdə isə İberiya ilə həmsərhəd idi. Uti vilayətində dənli bitki becərilir, qaramal saxlanılır, yun və pambıq parçalar hazırlanırdı. Çoxlu zeytun ağacı bitirdi. Paytakaran vilayəti indiki Azərbaycan Respublikasının cənub-şərqində yerləşib, Xəzər dənizinin sahillərinə qədər uzanırdı. Mil və Muğan düzlərinin bir hissəsini əhatə edirdi. Çoxlu qoyun sürüləri saxlanılır, Kür və Araz çaylarından balıq tutur, duzlayır, qurudurdular. Tarixi Arsax vilayəti saşsahil Albaniyanın (inliki Qarabağın dağlıq hissəsi və Mil düzü) vilayətlərindən ibarət idi. Əhalisi türksöylü albanlar, qarqarlar, hunlar və xəzərlərdən ibarət idi. Məhsuldar düzənliklərində və çay vadilərində dənli və texniki, bostan-tərəvəz bitkiləri becərilir, üzümçülük inkişaf etdirilirdi. Albaniyada azad sənətkarlar meydana gəlirdi. Toxuculuq üçün başlıca xammal

yun, kətan, ipək və pambıq sayılırdı. Albaniya sənətkarları metaldan müxtəlif silahlar, bəzək əşyaları, məişət avadanlığı hazırlayırdılar. Ağac və dəri emalı, daşyonma sənəti də inkişaf etmişdi.

Tarixi rəvayətə görə, **təxminən e.ə. II əsrdə** Albaniyanın hökmdarı Aran (türkcə “ərən, cəsür, qoçaq, mərd”) olmuşdur. Aran Araz çayından tutmuş İberianın sərhədlərinə kimi, Albaniyanın düzən və dağlıq ərazisini idarə edirdi. Ölkə hökmdar Aranın mülayim xasiyyətinə və ona verilən əgü -“yaxşı, xoş”- adına görə Ağuan (Albaniya) adlanmışdır. **Eramızın I əsrində** Albaniyanı yerli hökmdarlar idarə edirdilər. **Eramızın I əsrində** alban Arşaki (Parfiya Arşaki sülaləsindən fərqli olaraq Albaniya Arşakilər sülaləsi mənşəcə türk idi) nümayəndəsi I Cəsür Vaçaqan Albaniyanın bütün vilayətlərini birləşdirərək, vahid-mərkəzləşdirilmiş dövlət yaratdı. Arşakilər sülaləsi **VI əsrin əvvəllərində** Albaniyanın müstəqilliyini qoruyub saxlamışlar.

3. Sasani-Bizans müharibələri və Azərbaycan

260-cı ildə Sasani şahı **I Şapur (241-271)** Roma ordusunu məğlubiyyətə uğratdı. Roma imperatoru Valerian əsir düşdü. Albaniya hökmdarı **I Vaçe (255-262)** Roma ilə ittifaqı Sasanilərə tabe olmaqdan üstün tutmuşdu. **262-ci ildə** Albaniya Sasani imperiyasının tərkibinə daxil edildi. I Şapurun ölümündən sonra **272-ci ildə** Albaniya yenə də müstəqilliyini qazandı (8, s. 178). Roma imperatoru Avrelianın hakimiyyəti dövründə **(270-275)** Albaniyada Romaya meyilli siyasət aparılırdı. İranda II Şapurun hakimiyyəti dövründə **(309-379)** Albaniyada daxili vəziyyət mürəkkəbləşdi. Bu dövrdə Albaniyanın Paytakaran vilayətində hökmdar Sanatürk **(290-338)** müstəqilliyi qoruyub saxlamaq, Ermənistan və ona arxa olan Romanın işğalçılıq niyyətinin və xristianlığın Albaniyada yayılmasının qarşısını almaq siyasəti yeridirdi. Sanatürk **337-ci ildə** albanlardan ibarət 30 minlik ordu toplayıb Ermənistanı hücum etdi. Paytaxt Valarşapatı tutdu, 1 il əlində saxladı. Erməni hökmdarı Xosrov qaçıb gizləndi. **338-ci ildə** yunan və iber qoşunlarının köməyi ilə

erməni sərkdəsi Vaçe Mamikonyan Sanatürkün dəstələrini Paytakarana sıxışdırdı. II Şapur Sanatürkə kömək etmədi. Sanatürkün bu döyüşdə həlak olduğu göstərilir. Sanatürk həlak olsa da, onun ermənilərə vurduğu zərbə onların xristianlığı yaymaq yolu ilə Azərbaycan torpaqlarını işğal etmək planlarını birdəfəlik iflasa uğratdı. Sanatürklə bağlanmış sazişə görə şimal tayfalarından biri olan hunlar Albaniyanı 4 il erməni müdaxiləsindən qorudular. Sasani hökmdarı II Şapur öz qohumu Arşaki nümayəndəsi Urnayrı (**343-371**) hakimiyyətə gətirdi. Albaniya daxilə qismən müstəqillik siyasəti, xarici siyasətdə isə Sasani şahı II Şapurla müttəfiqlik münasibətləri saxlayırdı. II Şapur Ermənistanın havadarı olan Romaya qarşı yürüş təşkil etdi. **359-cu ildə Amid** yaxınlığında başlanan döyüş II Şapurun qələbəsi ilə başa çatdı (8, s. 181). Albaniyanın Arsax (Qarabağ), Marlər ölkəsi (Naxçıvan), Kaspiana və s. vilayətləri geri qaytarıldı. Sasani şahı II Şapur xristian dininə qarşı təqibi gücləndirdi. Roma imperatoru **Valent (364-378)** Ermənistanda Roma təsirini bərpa etmək üçün **371-ci ildə Dzirav** döyüşünə başladı (2, s. 69). Döyüşdə romalıların köməyi ilə ermənilər qalib gəldi. Urnayr ağır yaralandı. Azərbaycan Utı, Şakasen, Girdiman vadisi və Kolt (Albaniyanın qərb vilayəti) vilayətlərindən məhrum oldu. İtirilmiş vilayətlər **387-ci ildə** Roma ilə İran arasında bağlanmış müqaviləyə əsasən geri qaytarıldı. Ermənistan hər iki dövlət arasında bölüşdürüldü, erməni qurumuna son qoyuldu.

IV əsrin əvvəlində Albaniyada xristianlıq yayılmağa başladı. Lakin bu dini yalnız Qarabağın dağlıq hissəsində yaşayan feodal əyanları qəbul etdilər. Sasani şahı I Yezdəgerd xristianlığa imkan verir, **II Yezdəgerd (438-457)** xristianlığa qarşı mübarizəni gücləndirir. Şah Albaniyanın və başqa ölkələrin hakimlərini Ktesifona çağırtdıraraq onları atəşpərəstliyi qəbul etməyə məcbur edir. Yezdəgerdin bacısı oğlu alban hökmdarı **II Vaçe (440-463)** dayısının təzyiqi ilə xristianlıqdan imtina edir, atəşpərəstliyi qəbul edir. Sünik hökmdarı Vasak Albaniyada Sasani dini uğrunda mübarizə aparır.

Albaniyada feodallar 2 qrupa bölünürdü: iri feodallar patriklər, 2-ci qrupa isə xırda və orta feodallardan ibarət azadlar (farsca

nəcib) daxil idilər-(patriklərin vassalı hesab olunurdular). Onlar ruhanilər kimi can vergisindən azad idilər, alban və Sasani hökmdarlarına xidmətə görə torpaq payı alırdılar. **V-VII əsrlərdə** Albaniyada feodal münasibətləri hakim mövqe qazandı. Feodal torpaq sahibliyi 2 yolla formalaşdı: 1) feodalın şəxsi mülkü olan torpaq üzərində irsi mülkiyyət olub dastakert adlanırdı; 2) xostak-şerti torpaq mülkiyyəti, hakim nümayəndələrə vassal xidməti müddətində dövlət tərəfindən müvəqqəti verilən torpaq. Əhalinin əsas hissəsini istehsalçılar-kəndlilər təşkil edirdi. Adsız-sansız adamlar sırasında sənətkarlar, dəmirçilər, daşyonanlar, dülgərlər, xarratlar, zərgərlər daxil idilər. V əsrdə əsirlərlə yanaşı caniləri də qula çevirirdilər. Albaniyada da xaraq və gezit vergiləri toplanırdı.

Azərbaycanda bütün inzibati və məhkəmə hakimiyyəti Sasani mərzbanlarının əlində toplanmışdı. Onların ölüm hökmü çıxarmaq hüququ var idi. Sasani şahları köçürmə siyasəti aparırdılar. Bu siyasət etnik dayaq yaratmaq və torpaqsız İran kəndlilərini münbit torpaq sahələri ilə təmin etmək məqsədini güdüdü. Fars ləhcələrində danışan əhali-**tatlar** strateji əhəmiyyəti olan ərazilərdə məskunlaşdırılırdı. Əsl mənası “yad, özgə” deməkdir. “Tat” anlayışı həm İrandan çıxmış farsları, həm də türk mənşəli etnosları (uyğur, tabqacları) bildirirdi.

Dini zəmində Sasani hakimiyyətinə qarşı narazılıqlardan birinə Vardan Mamikopyan başçılıq edirdi. O, ilk növbədə Sasani hakimiyyətinə meyl göstərən vilayətləri tutdu. Erməni dəstələrindən biri Atropatenaya çatdı. Alban hökmdarı II Vaçə Sasanilərə qarşı mübarizəyə qoşulmamışdı. **450-ci ildə Xalxal** (Qazax bölgəsində) yanında döyüşdə Sasani dəstələri məğlub oldu (8, s. 185-186). Qafqaz dağlarından Bürk başda olmaqla lpinlər albanlara köməyə gəldi. Ermənilər, gürcülər, xristian albanlar Qafqaz dağlarındakı “Hun keçidinə” gəlib çatdılar. Yezdəgerd tərəfindən tikilmiş qalanı tutub, əhalini taladılar. Alban sülaləsindən olan Vahan qalaya rəis təyin edildi. Vasaq Albaniyaya və Arsax vilayətinə məktubla elçilər göndərdi və Vardan Mamikonyanın tərəfdarlarına sığınacaq verilməməsini tələb etdi. Albaniya Sasanilərə qarşı mübarizəyə qoşul-

madı, yalnız Arsax vilayətinin xristianları Vardan Mamikopyana qoşuldu. II Yezdəgerd Ön Qafqaza Mihr-Nerseyin başçılığı altında ordu göndərdi. Xristianlığa qarşı təqibi dayandırdı. Albaniyanın Aran hissəsində köhnə dinlərə, atəşpərəstliyə ibadət bərpa edildi. **451-ci ilin may ayının 26-da** Maku yaxınlığındakı **Avarayr** çölündə Mamikopyanın dəstəsilə Sasani ordusu arasında döyüşdə Vardan Mamikopyan öldürüldü (2, s. 72), xristianlar Aranı tərk edib, Arsax meşələrinə və dağlara qaçdılar.

457-ci ildə II Yezdəgerdin vəfatından sonra II Vaçe atəşpərəstlik dinindən imtina edib, xristianlığı qəbul etdi. O, Albaniyada xristianlığı yaymaq üçün Sasani hakimiyyətinin təbəçiliyindən çıxmaq istədi. II Vaçe Çora dərəsini tutdu, maskutları öz tərəfinə çəkdi. O, Qafqazın 11 hökmdarı ilə ittifaqa girdi. İlk dövrdə Sasani şahı Firuz qohumu II Vaçeni xoşluqla yola gətirmək istəyir, lakin Vaçenin dönüklüyündən sonra Firuz Haylandur (Onoqur) hunlarını alban hökmdarına qarşı müharibəyə qaldırdı. Onlar **462-ci ildə** Albaniyaya soxuldular və **463-cü ildə** II Vaçenin hakimiyyətdən əl çək-məsi ilə bitdi. Vaçenin xahişi ilə atasının miras qoyduğu mülk, min evdən ibarət təsərrüfat şah Firuz tərəfindən onun sərəncamına verildi. O, adi zahid həyatı sürməyə başladı. Vaçedən Mömin Vaçaqana kimi 30 il Albaniya hökmdarsız qaldı. Sasani hakimiyyətinə tabeliyində idi. Sasani şahı **Balaş (484-488)** III Mömin Vaçaqanın Albaniyada hökmdar olmasına razılıq verdi. İranda hakimiyyətə I Qubad gəldi. III Vaçaqan hakimiyyətə müvəqqəti olsa da Arsax ərazisində, **493-cü ildə isə (493-510)** Albaniyada tam sahib oldu. O, xristian dinin təbliğinə başladı. III Mömin Vaçaqan **498-ci ildə** Aquen kilisə məclisini çağırırdı və xristian dininə aid qanunlar qəbul etdi. O, vergilərin miqdarını müəyyənləşdirdi.

510-cu ildə Sasanilər Ön Qafqazda müstəqil dövlət qurumlarını ləğv etdi. **Albaniyada Sasani məzrbanlığının** uzunmüddətli hökmranlığı dövrü **(510-629)** başlandı (8, s. 189).

III əsrdə Maninin başçılığı ilə Sasani dövlətində azadlıq hərəkatı yayıldı. Bu hərəkat yüksək zümrələrin ağalığına qarşı yönəlmişdi və məzdəkilər hərəkatına güclü təsir göstərmişdi. **481-529-**

cu illərdə başlanan Məzdəkilər hərəkatının əsas təlimi ədalətli cəmiyyət qurmaq, insanlar arasında əmlak bərabərliyi yaratmaq idi. Bu təlimə görə Xeyirin Şər üzərində qələbəsini Allahın və işıqlı qüvvələrin köməyi ilə təmin etmək olar. **I Qubadın (488-531)** hakimiyyəti dövründə məzdəkilər hərəkatı genişləndi. I Qubad məzdəkiləri himayə etməyə başladı. O, iri feodalların gündən-günə artan təsirinə qarşı mübarizədə bu hərəkatdan istifadə etdi, lakin məzdəkilər hərəkatı təhlükəyə çevrildiyindən I Qubad və onun oğlu **Xosrov (531-579)** məzdəkilərə qanlı divan tutdu. Məzdək **529-cu ildə** edam edildi, 80 mindən artıq adamı öldürüldü. Ermənilər Bizansa arxalanır, xristian dini pərdəsi altında Sasani hakimiyyətinə qarşı çıxır, Azərbaycan torpaqlarını işğal etmək siyasəti yeridirdilər. Bizans və İrandakı siyasi hərə-mərclik Azərbaycanda, xüsusilə Albaniyada xristianlığın mövqeyini zəiflədir, türk etnosların siyasi üstünlüyü şəraitində birləşməsinə təmin edirdi.

Mehranilər sülaləsi. Girdiman dövləti. VII əsrin əvvəl-lərində Albaniyanın Girdiman vilayətində (Şəmkir-Qazax bölgəsi) Mehranilər sülaləsinin hökmranlığı yaranmışdır. Dövlətin mərkəzi Partav (Bərdə) idi. Mehranilər sülaləsinin banisi Sasani şahı II Xosrovun qohumu **Mehran (570-590)** olmuşdur. II Xosrovun atasının ölümündə təqsirləndirilən Mehran qorxaraq Albaniyaya Uti vilayətinə qaçaraq xəzərlərlə birləşmək istəyirdi. Bundan ehtiyatlanan II Xosrov Mehrağa Albaniyada istədiyi yerə sahib olmaq icazəsini verir. Mehran Girdiman vilayətində Mehrevan şəhərini saldırdı. Girdiman vilayətində **VI əsrin 70-ci illərində** türk mənşəli Sabir tayfaları məskunlaşmışdılar. Mehran sabir türklərinin nəslindən idi. **591-ci ildə** Bizansla İran arasında bağlanmış müqaviləyə əsasən Girdiman vilayəti Sasanilər hakimiyyəti altında qalmışdı (8, s. 197). Alban-Sabir mənşəli Mehranilər Albaniyada öz hakimiyyətlərini möhkəmləndirdilər. Mehran yerli əyanlardan 12 nəfəri öldürüb bütün Girdiman vilayətinə sahib çıxdı. Onun nəticəsi **Vardan (600-615)** Girdiman qalasını tikdirdi. Vardanın nəvəsi **Varaz Qriqor (630-642)** Bizans imperatoru İraklinin siyasi təsiri altına düşdü. Bu zaman xəzər türkləri Bizansla ittifaqa girib Sasanilərə qarşı müba-

rizə aparırdılar. Beləliklə, Varaz Qriqor Albaniyanın hakimi olmuşdur. Varaz Qriqorun oğlu **Cavanşir (642-681)** bütün Albaniyanın hakiminə çevrildi. O, Bərdəni paytaxt etdi. İlk dövrdə o, Sasani şahı III Yezdəgerdə tabe idi və ərəblərə qarşı vuruşurdu. **651-ci ildə** Sasani dövlətinə Ərəb xilafəti son qoydu. Cavanşir Bizans imperatoru tərəfinə keçdi. II Konstatinin (641-668) himayəsi sayəsində Cavanşir İberiya sərhədlərindən Araz çayına və “Hun darvazalarına” (Dərbəndə) kimi ərazini əhatə edən Alban ölkəsinin hakiminə çevrildi (8, s. 197-198). Bu dövrdə Xəzər türklərinin Albaniyaya təkrar hücumlarından ölkəni xilas etmək üçün Cavanşir Xəzər xaqanının qızı ilə evləndi. Cavanşir cənubdan gələn təhlükəni Albaniyadan sovuşdurmaq və Albaniyanın bütövlüyünü saxlamaq üçün yüksəliş mərhələsində olan Ərəb xilafətinin asılılığına keçdi.

Erkən Orta əsrlərdə (III-VII əsr) Azərbaycanın vahid dövlətin-Sasanilərin tərkibində olması mədəniyyətin inkişafında böyük rol oynamışdır. Güman edilir ki, Atropatenada Sasani dövlətində tətbiq olunan pəhləvi yazı sistemindən, V əsrin əvvəllərində albanlar isə 52 işarədən ibarət fişiltılı və boğaz səsi ilə zəngin olan öz əlifbasından istifadə edirdilər. 1948-ci ildə Mingəçevirdə aşkar edilmiş qısamətli epigrafik abidələr bu yazının bir növüdür. Yazı 21 işarədən ibarətdir, 4 sətirlidir. Üzərində alban yazısı olan dördküncü ştamplər da tapılmışdır. **V əsrdə** alban dilində fərman tərtib edilmişdir. İslam dinini qəbul etmiş Azərbaycan əhalisi ərəb əlifbasından istifadə etməyə başlamışdır.

Bu dövrdə mövcud olan şəhərlərdən Dərbənd, Bərdə (Partav), Çola (Çora), Hunarakert (Hun şəh.), Paytakaran, Təbriz, Şiz, Ərdəbil, Naxçıvan, Gəncə, Şəki, Şəmkir, Qəbələ, Şabran, Xalxal, Beyləqan və s. var idi. Şimala gedən yollar üzərində sədlər tikilmişdir. Beşbarmaq dağından dənizədək qoşa divar uzanırdı. Şirvan səddi (Gilgilçay boyu) Beşbarmaq divarından 23 km şimalda çəkilmiş, Çıraqqala bu səddin başlanğıcında dağ zirvəsində yerləşirdi. Digər sədd Samur çayından şimalda inşa edilmişdir. Ən əzəmətli Dərbənd səddi yüksəklikdən dənizin içindək uzanırdı. Orta hissəsində qala var idi. Azərbaycan ərazisində Torpaqqala (Alazan çayı

sahili), Govuqqala (Ağdam), Cavanşir (İsmayılı), Çarabkert (Ağdam) qalaları inşa olunmuşdu. Alban məbədlərinin qalıqlarına Qəbələ, Qax, Yuxarı Qarabağ, Şəki, Zaqatala, Mingəçevir, Ağdam, Kəlbəcər, Laçın, Qubadlı və s. yerlərdə rast gəlinir.

Azərbaycanda təkallahlığa (monoteizmə) keçid tam müstəqil dövlət olmaması şəraitində baş verirdi. Zərdüştliliyin təkallahlılığa çağırışı Azərbaycanda (eləcə də İranda) atəşpərəstlik dini ehkamina qarışdı. Sasani hakimiyyəti illərində Mani, sonra məzdəkilərin təlimlərində Xeyirlə Şərin mübarizəsi ideyası Zərdüştlük dininin təsiri altında meydana gəlmişdir. Atəşpərəstlik, o da sitayiş Sasani imperiyasında dövlət dini səviyyəsinə qaldırılmışdır. Günəşə, Aya, suya, göyə və s. ibadət edirdilər. Sehr, cadu və rəmmallığa inam o qədər dərin imiş ki, Azərbaycanda xristianlığı yayanlar ilk növbədə bu işlərlə məşğul olanları cəzalandırırdılar. Xristianlıq zorla qəbul edilirdi. Albaniyada çoxları qədim dinlərini saxladı. **Erkən Orta əsrlərdə** Azərbaycanda alban, kaspi, müq, qarqar, udin, girdiman adları daşıyan əhali yaşayırdı. Azərbaycanda yaşayan etnosların çoxu (alban, qarqar, uti, sovde, sakasen, hun, girdiman və s.) türk mənşəli idi. Qədim və Erkən Orta əsrlərdə Azərbaycana 2 böyük etnik axın olmuşdur: I axında türk mənşəli kimmer, skit, sak tayfaları, II axında isə türk mənşəli hun tayfaları (kəngər, pesənək, onoqur, sabir, hun, herlat, oğuz və b.). İlk oğuzlar ümumtürk məkanının tərkib hissəsi olan Cənubi Qafqaza, o cümlədən Azərbaycan ərazisinə Dərbənd keçidi və Böyük Qafqazın başqa dağ aşırımlarından keçərək yayılmışdır.

Uzun tarixi dövr ərzində Azərbaycanın bütöv halda Sasani imperiyasının tərkibində olması mütərəqqi hadisə idi. Çünki ölkənin bütün bölgələri arasında daxili əlaqələr, ilk növbədə ticarət əlaqələri genişləndi. Ölkəmizin etnik-siyasi və mədəni birliyinin yaranması yolunda mühüm irəliləyiş baş verdi. Sasani əsarətinə qarşı uzun-sürən azadlıq mübarizəsi ölkənin türk və qeyri-türk əhalisini daha sıx birləşdirdi, onların qaynayıb-qarışmasına müsbət təsir göstərdi. Vahid xalqın yaranması prosesi sürətləndi.

IV FƏSİL

AZƏRBAYCAN VII-IX ƏSRLƏRDƏ.

AZƏRBAYCAN XALQININ TƏŞƏKKÜLÜ

Plan:

1. Ərəb Xilafətinin Azərbaycanı işğal etməsi. İslam dininin yayılması.
2. Xilafətin Azərbaycanda idarəçilik, köçürmə, torpaq və vergi siyasəti.
3. Xürrəmilər hərəkatı. Babəkin başçılığı ilə ərəblərə qarşı azadlıq müharibəsi.
4. Azərbaycan xalqının və dilinin təşəkkülü.

1. Ərəb Xilafətinin Azərbaycanı işğal etməsi. İslam dininin yayılması

Ön Qafqaz uğrunda **III əsrdən** başlamış və fasilələrlə davam edən Bizans və Sasani imperiyası arasındakı müharibə əsasən Azərbaycan ərazisində gedirdi. Müharibə Azərbaycanın təsərrüfatını dağdır, məhsuldar qüvvələrin inkişafını ləngidirdi. **VII əsrin əvvəllərində** müharibənin yeni mərhələsi başlandı. İran-Bizans müharibəsindən istifadə edən Albaniya əhalisi Sasanilərin əsarətinə qarşı üsyana başladı və amansızlıqla yatırıldı. Müharibənin son mərhələsi **603-cü ildə** Sasani hökmdarı **Xosrov Pərvizin (591-628)** hücumu ilə başlandı və 25 il davam etdi. Müharibənin əvvəllərində İran qoşunu üstünlüyü ələ alaraq, Misiri tutdu, Bizansın paytaxtı Konstantopolu təhlükə qarşısında qoydu. Lakin **623-cü ildə** 120 min qoşunla Bizans imperatoru II İrakli Dəbili və Naxçıvanı qarət etdi. Azərbaycanın paytaxtı Qazaka şəhərini işğal etdi. Bərdə yaxınlığında Tərtər çayı sahilində düşərgə saldı. Lakin Sasanilər Bizans ordusunu mühasirəyə aldılar. Bizans hökmdarı xəzərlərə xərac və hədiyyələr verərək, onları köməyə çağırırdı. Onlar Sasani ordularına güclü zərbələr endirdilər, imperiyanın paytaxtı Mədain (Ktesifon)

şəhərində şahənşahın sarayı yandırıldı. Xosrov Pərviz hakimiyyətdən salındı və edam edildi. **629-cu ildə** bağlanan müqavilənin şərtinə görə Albaniya yenə də Sasanilərin hakimiyyəti altında qaldı (8, s. 236-237). Bununla belə, **30-cu illərdə** xəzərlər Albaniyanı işğal etdilər, Qəbələdə möhkəmləndilər və Albaniya onlara xərac verməli oldu. Beləliklə, ərəblərin hücumu ərəfəsində Azərbaycan Sasanilərin hakimiyyəti altında olub şimal canişinliyinin tərkibində idi və İrandan tam asılı idi. Albaniya İrandan rəsmən asılı olsa da, daxili müstəqilliyini saxlamışdı.

630-cu ildə Ərəbistan yarımadasında yeni dövlətin – Ərəb Xilafətinin əsası qoyuldu. Dövlətin banisi İslam dininin əsasını qoyan Məhəmməd peyğəmbər oldu. Bu hərbi – feodal dövlət yarandığı dövrdən istilalara başladı və ilk zərbə uzun müddət Bizansla müharibələrdə zəifləmiş Sasani İranına dəydi.

Ərəb ordusu **633-cü ildə** İraq tərəfdən Sasanilər imperiyasının sərhədini keçdi. Albaniya-Girdiman hakimi Varaz Qriqor **634-cü ildə** oğlu Cavanşirin rəhbərliyi ilə Sasani hökmdarı III Yezdəgerdin köməyinə qoşun göndərdi. Sasani ordusunun sərkərdəsi Rüstəm idi. **636-cı ildə Kadisiyyə** deyilən yerdə döyüş başlandı (2, s. 169-170). Bu döyüşdə Cavanşir igidliyi ilə fərqlənirdi. Sasani hökmdarı ona mirvari ilə bəzədilmiş qızıl kəmər, qızıl dəstəqli qılınç verdi və başına gözəl tac qoydu. **638-ci ildə** ərəblər Sasanilərin paytaxtı Ktesifonu mühasirəyə aldılar. Cavanşir 3 minlik Alban qoşunu ilə 6 ay şəhəri müdafiə etdi. İran ordusu darmadağın edildi. Müharibənin mənasız olduğunu görəndə Cavanşir **640-cı ildə** Albaniyaya qayıtdı. Ərəblər bildirdilər ki, Cavanşirin vətəninə onunla vuruşmaq asan olmayacaq. **Cavanşir (616-681)** 21 yaşında Albaniyanı idarə etməyə başladı. 7 il vuruşduqdan sonra o, mübarizəni vətəninə davam etdi. Övvəlcə, Albaniyanı İran feodallarından təmizlədi, Bərdədə əsir götürülmüş anasını və qarldaşlarını xilas etdi. Sasanilər imperiyası dağıldıqdan sonra Cavanşir ərəblərə qarşı mübarizəni davam etdirməli oldu. Düşmənin gücünü obyektiv qiymətləndirən Varaz Qriqor oğluna ərəblərlə mübarizəni məsləhət görmədi. Lakin Cavanşir ərəblər Albaniyaya soxulduqda onları qılıncla qarşıladı və

Bizans imperatoru ilə ittifaqa girdi. **654-cü və 660-cı illərdə** Bizans imperatoru II Konstantin və Cavanşir görüşdülər (8, s. 244). Ərəblərə qarşı müqavimət inadla göstərilirdi. Bu dövrdə Albaniyanın üzərini yeni bir təhlükə aldı, bu **Bələncər** yaxınlığındakı döyüşdə ərəbləri darmadağın edən xəzərlər idi. **VII əsrin 60-cı illərinin əvvəllərində** onlar Albaniyaya soxuldular. Cavanşir Kür çayı yaxınlığında onları məğlubiyətə uğratdı. 3 il sonra xəzərlər böyük qüvvə ilə hücumla keçdilər. Araz çayının sahillərinə qədər gələrək xeyli əsir tutdular. Cavanşir xəzərlərin başçısı ilə sülh bağlayıb qohum oldu. Hər il onlara xərac verməli oldular. Bütün əsirlər və mal-qara geri qaytarıldı. Lakin müəyyən fasilədən sonra xəzərlərin hücumları davam etdi. **60-cı illərin əvvəllərində** xilafətdə hakimiyyət Əməvilər sülaləsinin əlinə keçdi. Albaniyanın Bizansla əlaqəsi **Ərməniyyə** ərazisi ilə mümkün idi. **Ərməniyyə** ərəblər tərəfindən tutulduqdan sonra bu mümkün olmadı. Həm də Bizans Xilafətlə müqayisədə zəif idi. Albaniya təklidə özünü qorumaq iqtidarında deyildi. Şimaldan xəzərlərin, cənubdan İran feodallarının hücumlarını nəzərə alaraq Alban hakimi Xilifətlə münasibətləri diplomatik yolla nizama saldı. **667-ci və 670-ci illərdə** 2 dəfə Dəməşq şəhərinə gedərək xəlifə Müaviyə ilə görüşdü. Danışıqlar uğurlu oldu. Xəlifə Albaniyanın daxili müstəqilliyinə toxunmadı, vergiləri 1/3 qədər azaltdı. Xəlifənin güzəştə getməsinin səbəbi Albaniyanın strateji-coğrafi mövqeyi, zəngin sərvətləri və Albaniya hökmdarının şəxsi nüfuzu idi. Beləliklə, ilk ərəb işğallarından sonra Azərbaycanın cənub hissəsi-Adərbayqan müstəqilliyini tamamilə itirdi. Xəlifənin canişinləri tərəfindən idarə olunmağa başladı. Albaniya isə Cavanşirin uğurlu siyasəti nəticəsində daxili müstəqilliyini saxlaya bildi və Xilafətin vassalı kimi ancaq vergi ödəmək şərti ilə asılı vəziyyətə düşdü. Ölkənin daxili müstəqilliyinə nail olan Cavanşir bir sıra xarici dövlətlərlə diplomatik münasibətləri saxlamağa çalışırdı. O, Ölkənin daxilində mərkəzi hakimiyyəti möhkəmləndirmək üçün tədbirlər görürdü. Cavanşir müstəqilliyə can atan iri feodallara qarşı ciddi mübarizə aparırdı. **681-ci ildə** ölkə daxilində bizanspərəst feodalların sui-qəsdinə nəticəsində Cavanşir qətlə yetirildi (8, s. 245-246). Haki-

miyyəət Varaz Trdata keçdi. Xilafət Albaniyanın tədricən daxili müstəqilliyini ləğv etdi, həmin il Cavanşirin intiqamını almaq bəhanəsi ilə xəzərlər hücumu keçdilər, Qəbələni və Bərdəyə qədər şəhər və kəndləri soyub taladılar (Cavanşir Xəzər xaqanının müttəfiqi və kürəkəni idi). Varaz Trdat çətinliklə sülh bağlayıb onları geri qaytardı. **VIII əsrin əvvəllərində** Bizansla yeni müharibə ərəfəsində Bizans tərəfdarlarını cəzalandırmaq üçün buraya ərəb qoşunu göndərildi. Qoşunların bir hissəsi **705-ci ildə** Albaniyaya gəldi. Cavanşirin sönücü varisini ailəsi və yaxın adamları ilə Dəməşq şəhərinə aparıb edam etdilər. Bununla da Albaniyada Mehranilər sülaləsinin hakimiyyəti sona çatdı və Albaniyanın daxili müstəqilliyi ləğv edildi. Onun idarə olunması xəlifənin canişininə tapşırıldı.

Azərbaycanın Xilafətin tərkibinə daxil edilməsi. Ərəblərin Azərbaycana hücumu **642-ci ildə** Nəhavənd və Həmədan döyüşlərindən sonra baş verdi (2, s. 173). Ərəblər Qum və Kaşanı tutdular, Sasani imperiyası tamamilə dağıldı. Sonra Azərbaycana soxuldular. Mərzban İsfəndiyar İbn Fərruxzadın başçılığı ilə döyüşçülərimiz Ərdəbil yaxınlığında döyüşə başladı və məğlubiyyətə uğradılar. İsfəndiyar əsir götürüldü. Sonra qardaşı Bəhram ərəb sərkədəsi Ukba İbn Farkadla döyüşü davam etdi, lakin bu da uğursuz oldu. Ərəblər Gilana və Muğana doğru hərəkət etdilər, Xəzərin qərb sahilini ilə şimala doğru irəliləyərək Dərbəndə yetişdilər. Xəlifənin tapşırığı ilə birləşmiş qoşun **643-cü ildə** Dərbənddən şimalda **Bəlncər** yaxınlığında xəzərlərlə döyüşə başladı və məğlub oldu, ərəb sərkədəsi Əbdürrəhman öldürüldü. Ərəb sərkədəsi Bukeyr İbn Abdullaha yanında əsir olan İsfəndiyar **644-cü ildə** onunla sülh bağlamağa məcbur oldu. Müqaviləyə görə azərbaycanlılar **can vergisi-cizyə** verməli idi. Qadınlar, uşaqlar, xəstələr, imkansızlar bundan azad idi. Əhali ərəblərə tabe olmalı, ərəblər isə onların dininə, adət-ənənələrinə və məişət işlərinə qarışmamağı öhdələrinə götürdülər, onlara tabe olmayıb ölkəni tərk etmək istəyənlərə imkan yaradırdılar. Ərəb ordusunda qulluq etmək istəyənləri vergi və mükəlləfiyyətdən azad edirdilər.

Bundan sonra ərəb qoşunları Gilan və Muğana doğru hərəkət etdilər. **Ərdəbildə** qalxan üsyanı yatırtmaq üçün **646-cı ildə** buraya yeni ərəb qoşunu gəldi. Yeni müqavilə imzalandı. Vergilərin miqdarı əvvəlkindən xeyli artırıldı. Albaniyada ərəblər ciddi müqavimətə rast gəldilər. Ərəblər etiraf edirdilər ki, bu vaxta qədər vuruşduqları ölkələrin heç birində Azərbaycanda olduğu qədər güclü müqavimətə rast gəlməmişlər. Sərkərdə Salmanın (Əbrürrəhmanın qardaşı) başçılığı ilə Azərbaycana daha güclü ordu göndərildi. Naxçıvanı, Şəki və Gorusu, Beyləqanı, Bərdəni işğal etdikdən sonra müqavilə bağlandı. Onlar Qəbələni, Şəmkiri, Şəkini, Şirvanı, Şabranı çapıb taladılar. Lakin bu uğurlar asanlıqla başa gəlmədi. **653-cü ildə** Dərbənddən şimalda **Bələncər** yaxınlığında xəzərlərlə döyüşdə ərəblər məğlub oldular, sərkərdə Salman öldürüldü. Ərəblər türk döyüşçülərinin igidliyinə heyran idilər. Böyük itkilər olsa da ərəblər Azərbaycan uğrunda mübarizəni davam etdirirdilər. VII əsrdə təsadüfi hallarda baş verən müharibələr VIII əsrdə kiçik fasilələrlə əsrin sonuna qədər davam etdi. **730-cu ildə** 300 minlik ordu ilə xəzərlər ərəbləri Ərdəbilə sıxışdırdılar. Savalan dağı yaxınlığında xəzərlər qələbə çaldı. Diyarbəkəre və Mosula çatan xəzərlərin hücumunu Van gölü yaxınlığındakı Hilat şəhəri ətrafında çətinliklə dayandırdılar. Ərəblər böyük ordu ilə hücumu keçdilər və xəzərləri Azərbaycandan çıxartdılar. Sülh bağlayan xəzərlərin bir hissəsi islam dinini qəbul etdi. Xəlifə Harun Ər-Rəşidin dövründə-**VIII əsrin 90-cı illərində** xəzərlər 100 minlik qoşunla Azərbaycanın şimal hissəsini talan etdi. Xəzər-ərəb müharibələri Azərbaycana dağıntı və fəlakət gətirdi. 100 illik mübarizədən sonra ərəb orduları Azərbaycanın istilasını başa çatdırdı. Ərəblər əhali ilə mülayim rəftar etməyə və lazımı gəldikdə onlara güzəştə getməyə məcbur oldular. Xəlifə Əbubəkər sərkərdələrinə göstəriş vermişdi ki, adamları şikəst etməsinlər, qocaları, uşaqları və qadınları öldürməsinlər. Əhalinin adət-ənənələrinə toxunmasınlar. Bununla da əhalidə ərəblərə qarşı münasibət mülayimləşdi. Xilafətin topladığı vergi və töycülər Sasani imperiyasındakından qat-qat az idi. Xalq yadellilərin dağıdıcı basqınlarından, Bizans-Sasani müharibələrindən hədsiz dərəcədə əziyyət çəkmişdi.

Azərbaycanda **İslam dininin yayılması** siyasi sabitlik və milli birlik üçün təminat verə bilər, belə ki, yeni din humanist, ümidverici, obyektiv və ədalətli idi. İslam qanunları və ehkamları adamları pis əməllərdən çəkindirir, qəlbləri paklaşdırır, onlarda yüksək hisslər və vərdişlər yaradırdı. Başqasının əməyinə və sərvətinə göz dikməməyə, kimsəsizlərə, şikəstlərə, əlacsizlərə yardım əli uzatmağa, paxıllıqdan, xudpəsəndlikdən, lovğalıqdan uzaq olmağa çağırırdı. İslam dini Azərbaycanın cənub hissəsində, Muğanda, Mildə, Xəzər sahilində, Kür və Araz çayları boyunca, xüsusilə şəhərlərdə nisbətən sürətlə yayıldı. Təkcə xristianların məskunlaşdığı dağlıq və dağətəyi ərazilərdə yeni dinə müqavimət güclü idi. Digər tərəfdən xristianlar da vahid allaha inandıqlarına və “əhli-kitab” olduqlarına görə ərəblər onları təqib etməzdi. Azərbaycanda İslam dininin yayılması xalqın taleyində misilsiz dönüş yaratdı. Onun mənəvi inkişafı üçün əsas oldu, mədəni yüksəlişinə təkan verdi. İslama qədərki mədəniyyət məzmununu dəyişərək yeni keyfiyyət kəsb etdi.

2. Xilafətin Azərbaycanda idarəçilik, köçürmə, torpaq və vergi siyasəti

Ərəblər əsarətə aldığı əraziləri idarə etmək üçün **əmirlik sistemi** yaratdılar. Əmirlik daha kiçik inzibati vahidlərə-mahal və məntəqələrə (hər mahal 12 məntəqə, hər məntəqə də 12 kəndə) bölünürdü. Əmirliyi xəlifə tərəfindən təyin edilən əmir idarə edirdi. Azərbaycanın şimal sərhədi Dərbənd, cənub sərhədi Həmədan şəhəri müəyyən edildi. Əhalini ərəbləşdirmək üçün Bəsirədən, Kufədən, Suriyadan və Ərəbistandan 10 minlərlə ərəb ailəsi köçürüldü. Onlara imtiyazlar verilir və torpaqla təmin edilirdi. Əməvilər sülaləsində ilk xəlifənin dövründə vergilər xeyli yüngül idi, həm də Sasanilərdən fərqli olaraq vergi tək-tək adamdan deyil, bütün ölkədən alınır. Azərbaycanda xristianlar 2 vergi-xərac (torpaq vergisi) və cizyə (can vergisi) verirdi, müsəlmanlar isə cizyədən azad idilər. Xilafətə kömək etdiyinə görə kilsə vergidən azad idi və dövlət tərəfindən himayə olunurdu. Xəlifə Əli vergi sahəsində islahat keçirdi.

Əsas diqqət xərac yığmağa deyil, torpağı səmərəli əkib-becərməyə yönəldildi. Əməvilərin dövründə isə vergi sistemində dəyişiklər edildi. **725-ci ildə** Azərbaycanda əhali, mal-qara, torpaq siyahıya alındı. Əvvəl ləğv edilmiş vergilər bərpa olundu. Ruhanilərdən də cizyə alınırdı, vergilərin ümumi məbləği artırıldı. Ağır vergilər təkcə yoxsulları deyil, həm də orta və iri feodalları da müflisləşdirdi. **VIII əsrin ortalarında** Əməvilər sülaləsini Abbasilər əvəz etdi. Kəndlilərin vəziyyəti daha da ağırlaşdı. Vergi torpağın əkilib-əkilməməsindən asılı olmayaraq yığılırdı. Hətta meyvə ağaclarına da vergi qoyuldu. Acgözlüyünə görə xəlifə əl-Mənsur “pul atası” ləqəbini almışdı. Qəddarlığı ilə seçilən xəlifə Harun ər-Rəşidin dövründə (786-809) vergi daha da artırıldı. 15 yaşa çatan kişilər vergi verirdi. Azərbaycanın cənub hissəsindən ildə 4 milyon, Muğandan isə 300 min dirhəm yığılırdı. Daşına bilən əmlakdan “**xüms**”, mal-qara, becərilən məhsullardan və meyvədən, qızıl və gümüş sənətkarlıq məmulatlarından “**zəkat**” (sədaqə) vergisi alınırdı. “Zəkat” ruhanilərin, yetimlərin, şikəstləri və əlacsızların ehtiyacına sərf olunurdu. Xilafətin Azərbaycandan aldığı vergi təxminən 8 milyon dirhəmə yaxın idi.

Feodal torpaq mülkiyyətinin əsas forması dövlət torpaqları-**divan** və ya **sultan (xəlifə)** torpaqları idi. “**İqta**” divan torpağından orduda göstədiyi hərbi hünərə və sədaqətli xidmətə görə verilirdi. İqtanın 2 forması vardı: bağışlanan “iqta” sahibinin şəxsi mülkiyyətinə çevrilir və nəsildən-nəslə keçirdi. II isə icarə edilən “iqta”-irsən keçə bilməz, hətta geri alına bilərdi. Mülkiyyət formalarından biri feodal mülkiyyətində olan torpaq idi-**mülk**, sahibi isə **malik** adlanırdı, istədikləri kimi istifadə edə bilərdilər. Daha sonra **vəqf** torpaqları var idi-müsəlman aləmində müqəddəs şəhərlər, pirlər, din uğrunda mübarizlər və şəhidlər üçün verilirdi. Vəqf torpaqları müsəlman din idarələrinin ixtiyarında idi, almaq, satmaq və bağışlamaq olmazdı. **İcma** torpaqları-kəndlərdə əkin yerləri, biçənəklər, otlaqlar, meşələr, qəbiristanlıqlar və s. ibarət idi. Vergi və mükəlləfiyyətlərin bütün ağırlığı bu torpaqların üzərinə düşürdü.

3. Xürrəmilər hərəkatı. Babəkin başçılığı ilə ərəblərə qarşı azadlıq müharibəsi

VIII əsrin ortalarında Əməvilər sülaləsinin siyasətinə qarşı Xilafətin mərkəzində və asılı ölkələrdə mübarizə kəskinləşdi. Mərkəzdəki üsyanın əsas iştirakçıları xaricilər deyilən dini təriqətin tərəfdarları idi. Onlar xəlifənin xalq tərəfindən seçilməsini tələb edirdi. Azərbaycanda çıxışlar **748-752-ci illərdə** geniş vüsət aldı. **748-ci ildə Beyləqanda** başlanan üsyan digər əyalət və şəhərlərə, Bərdəyə və Ərdəbilə yayıldı (8, s. 256). Üsyana Müsafir adlı qəssab başçılıq edirdi. Ərəb əmirləri qorxaraq üsyanın rəhbərlərindən bir neçəsini həbs etdi. Bundan qəzəblənən üsyançılar şəhər əhalisinin köməyi ilə qalaya girib, ərəbləri qılıncdan keçirdilər, əmiri əsir aldılar, məhbusları azad etdilər. Sonra Bərdəyə köməyə getdilər, orada da əmiri əsir alıb öldürdülər. Köməyə gələn yeni ordunu da məğlubiyyətə uğratdılar. Xalq hərəkatı bütün Azərbaycana бүрүdü. Hakimiyyəti ələ keçirən Abbasilər bütün üsyanları amansızlıqla yatıra bildilər. Lakin **VIII əsrin 2-ci yarısında** Azərbaycanda Xilafətə qarşı çıxışlar yenidən gücləndi. Xəlifə Harun əl-Rəşidin hakimiyyəti dövründə 15-dən artıq üsyan baş verdi. Üsyanların əsas mərkəzi Beyləqan və Bərdə idi. Üsyan Şirvanı, Dağıstanı və Azərbaycanın bütün əyalətlərini бүрүdü. Dərbəndlilər xüsusilə fərqlənirdilər.

Azərbaycanda azadlıq mübarizəsindən biri **xürrəmilər hərəkatı** (qədim pəhləvi dilində əbədi od, günəş) müəyyən fasilələrlə **60 ildən artıq** davam etmişdilər. Onların şüarı torpağı və istehsal vasitələrini hakim təbəqənin asılılığından xilas etmək idi. Xürrəmilər sosial bərabərlik uğrunda mübarizə aparır, bütün təbəqələrdən olan gənclər üçün istisnasız kəbin hüququ azadlığı, maddi nemətləri insanlar arasında bərabər bölüşdürmək kimi tələblər irəli sürürdülər. Məzdəkilər isə feodal istismarına və hakim təbəqənin firavan həyat tərzinə qarşı mübarizə aparırdılar. Xürrəmilər onlardan fərqli olaraq Azərbaycanın istiqlaliyyətini bərpa etmək istəyirdilər, Vətəni yadellilərdən qurtarmağa çalışırdılar. Xürrəmilər islamın bəzi əhkamlarına qarşı çıxır, qədim dini ayinləri ona qarşı qoyurdular. Onların

fikrincə, dünya əbədi mövcud olduğu kimi, insanın ruhu da əbədidir.

Orta əsrlərdə bütün çıxışlar milli zəmində başlasa da, sonradan siyasi mahiyyət kəsb edərək, azadlıq müharibəsi səviyyəsinə yüksəldi. Bu, Erkən Orta əsrlərdə Şərqdə islamın bəzi ayinlərinə, feodal zülmünə və ən başlıcası-ərəb əsarətinə qarşı çevrilmiş xalq hərəkatı idi. Xürrəmilər tarixdə ilk dəfə işğalçılara qarşı mübarizədə azadlıq rəmzi kimi qırmızı bayraq qaldırmış və qırmızı paltar geymişlər.

Xürrəmilərə başçılıq edən **Cavidan və Əbu İmran** arasında kəskin mübarizə gedirdi. Cavidan Bəzz qalasının sahibi və xürrəmilərin başçısı idi. Hər il qış vaxtı Zəncan bazarlarında qoyun satardı. **816-cı ildə** Babəklə də ilk dəfə bazarda rastlaşmışdı, özü ilə Bəzz qalasına gətirmişdir. **Babək 798-ci ildə** Ərdəbil yaxınlığındakı Bilalabad kəndində kasıb bir ailədə doğulmuşdu, 1 yaşında ikən atasını öldürmüşlər, anası Sərab şəhərinə köçərək oğlunu çətinliklə böyütmüşdür. Babək əvvəlcə çoban, sonra dəvə karvanlarında sarban, Təbrizdə usta yanında şagird işləmişdi. Babəkdən əvvəl **778-ci ildə** qalxan üsyan yatırıldı, **2-ci üsyan** isə bundan 30 il sonra xəlifə Harun əl-Rəşidin dövründə Cavidanın başçılığı ilə **808-ci ildə** baş verdi (8, s. 261). Üsyançılar 100 min nəfərdən artıq sayı var idi. Üsyan çətinliklə yatırıldı, 10 minlərlə adam əsir götürüldü, kişilər öldürüldü, qadınlar və uşaqlar qul bazarlarında satıldı. **816-cı ildə** növbəti döyüşlərin birində Cavidan və Əbu İmran bir-birini öldürdülər. Cavidanın dul qadınının təşəbbüsü ilə xürrəmilər icmasının başına 18 yaşlı Babək keçdi. Babək olan üsyanları təhlil etdi, uğursuzluğun səbəblərini araşdırdı və belə qənaətə gəldi ki, xalqı ayağa qaldıraraq silahlandırmaqla ölkəni əsarətdən xilas etmək olar. O, öz adamlarını Azərbaycanın hər yerinə göndərərək camaatı ərəblərə qarşı müharibəyə çağırırdı. Əsgərlərin sayı o qədər artmışdı ki, piyada hesaba alınmadan, təkə atlılar 20 min nəfər idi. Babək orduda ciddi hərbi intizam yaratdı. Xürrəmilərə Müaviyə, Abdulla (hər ikisi Babəkin qardaşları), Tarxan, Adin, Rüstəm və b. başçılıq edirdi. Xürrəmilərin mərkəzi Azərbaycan idi. Təkə Azərbaycanın cənubunda və Deyləmdə Babəkin tərəfdarları 300 min nəfərə çatırdı.

819-cu ildə xəlifə xürrəmilərə qarşı ilk nizami ordu göndərdi. Qələbədən sonra 10 ilə yaxın müddətdə xürrəmilər Xilafətin bir neçə ordusunu darmadağın etdilər. Babəkilər **IX əsr 20-ci illərin əvvəllərində** düşməni məğlub edərək, Süniki, Ərsak, Bərdəni, Beyləqanı, Qarabağı, Arranın bir sıra əyalət və şəhərlərini azad etdilər. Babəkin əsas tərəfdarları Z.Bünyadovun qənaətinə görə, ermənilərdən fərqli olaraq, alban knyazları idi. **IX əsrin 20-ci illərinin sonuna** doğru azadlıq müharibəsi genişlənərək Xilafəti sarsıtdı. Göndərilən güclü ərəb ordusu 2 il hazırlıqdan sonra **829-cu il iyunun 3-də** Həşdadsər dağında xürrəmilərlə həlledici savaşı başladı (2, s. 269). Məqsəd Bəzz qalasını ələ keçirmək idi. 150 minlik ərəb ordusundan 30 min nəfəri məhv edildi. Xəlifənin sevimli sərkərdəsi Məhəmməd əl-Tusi öldürüldü. Sonrakı il xürrəmilər Həmədan şəhərini tutdular. Bu, ərəb orduları üzərində 5-ci qələbə idi. **IX əsrin 30-cu illərinin əvvəllərində** azadlıq müharibəsinin uğurlu dövrü idi. Ərəblər Babək-dən qorxmağa başladılar. **833-cü ilin sonunda Həmədan** şəhəri yaxınlığında şiddətli döyüş başladı (8, s. 264). Xürrəmilər ilk dəfə ağır məğlubiyyətə uğradılar. Onların itkisi 60 mindən 100 minə qədər idi. Xəlifə Bizansla müharibəni dayandırdı. Dövlətin fəaliyyətini, bütün ordunu, maddi və hərbi sursatı Babəkilərə qarşı yönəltdi. Yollar sahmana salındı, yollarda keşikçi məntəqələri yaradıldı. Orduya göndərilən ərzağın, silahın və pulun çatdırılması üçün tədbirlər görüldü. Orduda intizam möhkəmləndirildi. **835-ci ildə** Afşin adlı məşhur sərkərdə xürrəmilərə qarşı vuruşan orduya baş komandan təyin edildi. O, türk mənşəli idi. Öz qərargahını xürrəmilərin istehlakına yaxın olan Bərzəndə köçürdü və əks kəşfiyyatı gücləndirdi. Kəşfiyyat məlumatı toplamaq, xürrəmilər arasında təfriqə salmaq, onların ən yaxşı sərkərdələrini aradan götürmək gündəlik iş çevrildi. İsmə Əl-Kürdi, Tarxan və b. aradan götürülməsi Babəkə ağır zərbə oldu. Xürrəmilər də tədbirli fəaliyyət göstərirdilər. Lakin azadlıq müharibəsinin illərlə uzanması və geniş əraziləri əhatə etməsi ona rəhbərliyi çətinləşdirirdi. İtkilər az deyildi, adamlar uzun sürən müharibədən yorulmuşdular. Bu düşmənin diqqətini cəlb edirdi. Düşməne isə müntəzəm olaraq yeni qüvvələr gəlirdi. Afşinin tədbirlərindən qorxuya düşən yerli iri feodallar, Babəkin sadıq

tərəfdarları və müttəfiqləri Səhl İbn Sumbat, İbn Bəis, Əbu Musa və b. tədricən ondan uzaqlaşdılar. Afşin hərbi təcrübəyə malik sərkərdə, İranın və Azərbaycanın hakimi, səbrli və tədbirli idi. Hətta Babəkin casuslarını da öz tərəfinə çəkirdi. 2 il özünə lazım olan məlumatı topladıqdan sonra həlledici döyüşə hazırlaşdı. Mühəribə uzandıqca qüvvələr nisbətindəki fərq ərəblərin xeyrinə dəyişirdi. Buna baxmayaraq, xürrəmilər **836-cı ildə Həşdadsər** dağı yaxınlığında döyüşdə qələbə çaldılar (2, s. 273). Ərəb sərkərdəsi Buğa döyüş meydanından qaçdı. **837-ci ildə** xəlifə Afşinin köməyinə 2 böyük ordu və 30 milyon dirhəm pul göndərdi. Həmin ilin **yayında** Afşinin qoşunu Bəzz qalasını mühasirəyə aldı. Afşin qan tökülməsin deyər əvvəl Babəkə sülh təklif etdi, bağışlanması haqqda xəlifədən fərman alacağını dedi. Bu hər 2 tərəf üçün sərfəli idi. Xəlifənin məqsədi Babək kimi sərkərdəni öz tərəfinə çəkib Bizansa qarşı mühəribədə istifadə etmək idi. Lakin Babək əqidəsindən dönməyərək, bu təklifləri xəyanət kimi qiymətləndirdi. Son döyüş **837-ci il avqustun 26-da** başlandı. Babəkin müttəfiqi Bizans imperatorunun 100 minlik ordusunun arxadan ərəblərə zərbə endirmək cəhdi Bəzz qalasını xilas edə bilmədi. Afşin özü Babəkin sarayına baxan dağın üstündə qurduğu çadırda savaşı izləyirdi. Bəzz qalasının müdafiəsinə Babəkin etibarlı sərkərdəsi Adin (Aydın) başçılıq edirdi. Xürrəmilərin qeyri-adi igidliyi ərəbləri heyrətə gətirmişdi. Ərəblərdən 100 min nəfər, xürrəmilərdən 80 min nəfər həlak oldu (8, s. 266-267). Ərəblər Afşinin göstərişi ilə Bəzz qalasını 3 gün yandırdılar, 8 minə yaxın əsir götürdülər. Onların içərisində Babəkin ailə üzvləri və yaxın qohumları da var idi. Babək Arazdan keçib Arrana gəldi. Onun məqsədi Bizans imperatorunun yanına getmək, yeni ordu toprayıb mühəribəni davam etmək idi. Afşin Babəkin bağışlanması haqqda xəlifədən məktub aldı, lakin Babək yenə də fikrindən dönmədi. Belə olduqda xəlifə onu diri tutub təhvil verənə 2 milyon dirhəm mükafat verəcəyini bəyan etdi. Babək Bazarçayın sol sahilində Şəki qalasında keçmiş müttəfiqi Səhl İbn Sumbatla qarşılaşdı. Sumbat Babəki aldadıb öz mülkünə gətirərək, onun təhlükəsizliyinə təminat verdi, sonra da xəyanət yolu ilə onu ərəblərə təhvil verdi. Babəki Afşinin Bərzənddəki düşərgəsinə gətir-

dilər. **Sentyabrın 15-də** onu Samirəyə apardılar. **838-ci il yanvarın 4-də** onlar Samirəyə yetişdilər. Xəlifə Mötəsimin əmri ilə Babək **martın 14-də** edam edildi (9, s. 132). Cəllad əvvəlcə onun dirsək-dən qollarını, qıçlarını, sonra isə başını kəsdi. Heç kəs onun iniltisini eşitmədi. Cəllad onun sağ əlini kəsdikdən sonra Babək sol əli ilə bütün üzünü qana boyadı ki, bənizinin solğunluğunu ölümdən qorxmaq kimi hesab etməsinlər. Üsyançıları qorxutmaq üçün başını Xorasana göndərib, bədənini isə hündür bir ağacdən asdılar. Bu qayda ilə Babəkin qardaşı Abdullanı da Bağdad şəhərində edam etdilər. Xürrəmilər hərəkatı hər şeydən əvvəl istiqlalıyyət uğrunda azadlıq müharibəsi idi. Babəkin başçılığı ilə 20 ildən artıq davam edən müharibənin məğlubiyyətinin səbəbləri çox idi: qüvvələr nisbətindəki böyük fərq, azadlıq mücadiləsində imtiyazlı təbəqələrin dönüklüyü, ən başlıcası xristian dininə mənsub əyanların xəyanəti və ərəblərə kömək etməsi, xilafət tərəfindən türk mənşəli sərkərdələrin (Afşin) və döyüşçülərin xürrəmilərə qarşı müharibəyə cəlb edilməsi. Ərəblər yarım milyon əsgər və zabit itirmişdilər, onlarla ərəb sərkərdəsi öldürüldü və ya əsir götürüldü. Uğursuzluqla nəticələnməsinə baxmayaraq, Xürrəmilər hərəkatı Xilafəti kökündən sarsıtdı, əsarətdə olan digər xalqların azadlıq mübarizəsinə təkan verdi. Azərbaycanda Xilafət əsarətinə qarşı üsyanın yeni dalğası başlandı.

IX əsrin 30-cu illərin sonu-40-cı illərin əvvəllərində Varsanda, Bərdədə, Mərənddə, Kür-Araz vadisində güclü çıxışlar oldu. Əbu Musanın başçılığı ilə Kür-Araz vadisindəki üsyançılar Qarabağda dağlar üzərində ucalan Ktiç qalasında mübarizə aparırdılar. Qala 200 minlik ərəblərlə mühasirəyə alınmışdı. Bir il ərzində qalaya 28 dəfə hücum oldu. Sərkərdə Buğa hiylə işlətdərək Əbu Musa başda olmaqla digər rəhbərləri danışıq aparmaq üçün öz qərargahına dəvət etdi və girov götürərək Xilafətin paytaxtına göndərdi. Üsyan çətinliklə yatırıldı. Orta əsrlərdə istiqlalıyyət uğrunda mübarizələr Xilafəti sarsıtdı və əvvəlki mövqeyini bərpa edə bilmədi. **IX əsrin 2-ci yarısından** etibarən asılı ölkələrdə, o cümlədən Azərbaycanda bir sıra müstəqil dövlətlər meydana gəldi. Xilafətə tabe olan iri dövlətlərdə milli-azadlıq hərəkatları başlandı.

Azərbaycan tacirləri təkcə Xilafətə tabe olan ölkələrlə deyil, həm də başqaları ilə ticarət əlaqələri saxlayırdılar. Çoxsaylı tacirləri Azərbaycana təkcə malların bolluğu, gözəlliyi, alverin rəvan getməsi deyil, həm də ucuzluq cəlb edirdi. Azərbaycan şəhərləri Xilafətlə Şimal-Şərqi Avropa və Asiya ölkələri arasında ticarətdə vasitəçilik edirdi. Daxili və dünya bazarlarındakı ticarətdən Azərbaycan tacirləri xeyli mənfəət əldə edir və gəlirin bir hissəsini dövlətin xəzinəsinə verirdilər. Ərəblər Bizansın Qara dənizdən keçən əsas ticarət yolunun istiqamətini dəyişərək, onu Şərqi-Xəzər dənizi tərəfə keçirdilər. Ərəblərin Ön Qafqazdakı bütün ticarət yollarının kəsişdiyi Bərdə Şimalla tranzit ticarətinin mərkəzinə çevrildi.

Erkən Orta əsrlərdə (VII-IX) Xilafətdə və ona tabe olan ölkələrdə sosial-iqtisadi, siyasi və mədəni sahələrdə baş verən dəyişikliklər öz əksini mədəniyyətdə də tapırdı. Ümumi islam mədəniyyətinin zənginləşməsində Xilafətə tabe olan bütün xalqların az və ya çox dərəcədə payı var idi. Kargüzarlıq işlərinin ərəb dilində aparılması Xilafətin inzibati və dövlət idarələrində çalışan azərbaycanlı məmurları məcbur edirdilər ki, ərəb dilini mükəmməl öyrənsinlər. Ona görə də tədricən milli-etnik sərhədlər zəifləyirdi. Dini mənsubiyyət əsas amilə çevrilirdi. Azərbaycandan onlarla istedadlı gənc Ərəb Şərqi mədəniyyət mərkəzlərinə təhsil almağa gedirdi. Azərbaycanın Ərdəbil, Marağa, Təbriz, Şamaxı və s. iri şəhərlərində təhsil ocaqları, kitabxanalar, məscidlər, əzəmətli abidələr yaranmaqda və inkişaf etməkdə idi. **VII-IX əsrlərdə** Azərbaycanda ədəbiyyat, hüquqsünaslıq, təbiətşünaslıq, riyaziyyat, astronomiya, maddi mədəniyyət, elm və fəlsəfi fikir, tarix, memarlıq və şəhərsalma və s. inkişaf etməkdə idi. “Albanların tarixi” əsərinin müəllifi Musa Kalankatlı Alban hakimi Cavanşirin müasiri idi. Əsər 3 hissədən ibarət idi: I kitab Bibliya tarixindən başlayır və IV fəsildən başlayaraq Albaniyanın real tarixinin şərhini verir. II kitab **VI əsrin ortalarından VIII əsrin əvvəllərinə qədər** baş verən hadisələrlə tamamlanır. III kitabda ərəblərin tarix səhnəsinə çıxması, Cənubi Qafqaza hücumları və bu ərazilərə sahib olmalarından bəhs edilir. Kitab **X əsr** hadisələrinin şərhini ilə başa çatır. “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanı Xilafətin hakimiyyəti dövründə formalaşmış başa çatmışdır.

Bu qəhrəmanlıq epopeyası **IX əsrin əvvəllərində** ərəb dilinə tərcümə edildi və İslam mədəniyyətinin dəyərli incisinə çevrildi. Azərbaycanın ilk ərəbdilli şair və yazıçılarından yaradıcılığı **VII-VIII əsrlərə** təsadüf edilir: Dəvdək, Musa Şəhavət, İsmayıl ibn Yaşar, onun oğlu Məhəmməd və b. Bu dövrdə şəhərlərin hamısı qala divarları ilə əhatə edilmişdir. Şəhərlərdə saxsı borular vasitəsilə su şəbəkəsi və kanalizasiya qurğuları yaradılırdı. İnşaat sənətinin yeni xüsusiyyəti bişmiş kərpic hörgü texnikasının təkmilləşdirilməsi idi. Azərbaycan memarlığında günbəzli tikililər **VIII əsrə qədər** geniş yayılmışdı. Bərdə şəhəri yaxınlığında Tərtər çayı üzərində çaylaq daşından hörülmüş körpü və Qazaxda Əskipara kəndi yaxınlığındakı dağda monastr kompleksi Xilafət dövrü memarlığının ən səciyyəvi nümunələridir.

4. Azərbaycan xalqının və dilinin təşəkkülü

Hər bir **xalqın formalaşması** zəruri olan şərtlər bunlar dır: **dil, ərazi bütövlüyü, mədəniyyət vahidliyi, məhəlli iqtisadi əlaqələr ümumiliyi.** Bu şərtlərin təşəkkül tapması üçün əsrlər lazım gəlir. Xalqın və onun dilinin təşəkkülündə mühüm amillərdən biri ərazi birliyidir. Azərbaycanın sərhədləri Cənubda Zəncan-Qəzvin bölgələri daxil olmaqla Qızılüzən çayından başlayıb Şimalda əzəmətli Qafqazın dağlarına qədər uzanıb Dərbəndi də əhatə edirdi. Şərqdə Xəzər dənizinə, Qərbdə Gürcüstan Respublikasına qədər olan ərazilər, cənub-qərbdə isə Oğuz yurdu İrəvan şəhəri daxil olmaqla indiki Ermənistanın xeyli hissəsini əhatə edirdi. Qədim etnosların etnik mənsubiyyətini sübut edən əsas amillərdən biri dil sayılır. Azərbaycan xalqı əsasən bu ərazinin yerli etnik qrupları olan türk etnoslarından, həmçinin qonşu ölkələrdən gəlib burada məskunlaşan türkdilli digər etnosların qaynaq-qarışmasından əmələ gəlmişdir. Türk etnoslarının yaşadığı ərazinin sərhədləri qərbdə Anadoludan, Egey dənizindən başlamış şərqdə Çin sərhədlərinə qədər uzanırdı. Azərbaycanda yaşayan türkdilli etnoslar: kimmerlər, skitlər, massaqlar, saklar, xəzərlər, qıpçaqlar və s. idi. Bunları birləşdirən ümumi cəhətlər: eyni ideologiyanın təsiri altında olması

(müxtəlif dövrlərdə onlar bütpərəstliyin, atəşpərəstliyin, xristianlığın və İslamın ayələrinə icra etməli idilər), tabe olduqları imperiyanın milli əsarətinə qarşı birgə mübarizə aparmaları, yadelli işğalçılara qaşı birlikdə müqavimət göstərmələri. Bir-birini əvəz edən Sasani və Ərəb imperiyaları dövründə qonşu ölkələrin etnosları ilə iqtisadi və mədəni əlaqələr yaranırdı. Eyni imperiyanın tabeliyində olduğundan həmin imperiyanın qanunları ilə idarə olunurdular. Vergi verir, mükəlləfiyyətləri yerinə yetirirdilər. Bu dövrdə türklərin güclü axını olmuşdu. Yeni gələnlər yerli türklərlə birləşirdi. Farslar və ərəblər isə öz dillərini itirir və yerli əhaliyə qaynayıb-qarışırdılar.

Eramızın III-IV əsrlərində Cənubi Qafqaz və bütünlükdə Azərbaycanın Sasani, Bizans, Türk Xaqanlığı və Xilafətin arasında gedən müharibələr nəticəsində inkişafı ləngidilirdi. Xristianlığın təbliği xalqımızın formalaşmasına mənfi təsir edən amillərdən idi. Təkallahlı dinlərə sitayiş edənləri müsəlmanlaşdırmaq islamın prinsiplərinə zidd olduğu ərəb işğalları dövründə Albaniyanın xristian əhalisi islam dininin təsir dairəsindən kənar qaldı. Elə o vaxtdan erməni və gürcü kilsələri Albaniyanın qərbində yaşayan əhalini öz dini-siyasi təsir dairələrinə salmaq uğrunda mübarizə aparırdılar. Azərbaycan islamla xristianlıq arasında ən kəskin qarşıdurma məntəqəsinə çevrildi. **VII-VIII əsrlərdə** İslam dini hakim ideologiyaya çevrildi. Ərəb xilafəti döründə Azərbaycana yadelli ordu-
ların hücumlarının qarşısı alındı. Ölkədə iqtisadi və siyasi sabitlik yarandı. Bu sabitlik təsərrüfatın canlanmasına və Azərbaycan mədəniyyətinin inkişafına təkən verdi. Ərəbləşdirmə siyasətinə baxmayaraq, vahid məkan daxilində türk tayfalarının birliyi möhkəmləndi, türk dilinin təşəkkülü başa çatdı. Dini mübarizə sona yetdi. İslam ideologiyası zəminində Azərbaycanın Xilafətə tabe olan ölkələrin xalqları ilə iqtisadi və mədəni əlaqələri genişləndi. Dini birliyin yaranması Azərbaycan ərazisində vahid adət-ənənələrin təşəkkülünə, qohumluq əlaqələrinin genişlənməsinə, qaynayıb-qarışma prosesinə daha da dərinləşməsinə səbəb oldu.

V FƏSİL

AZƏRBAYCAN İNTİBAH DÖVRÜNDƏ. ELM VƏ MƏDƏNİYYƏTİN ÇİÇƏKLƏNMƏSİ

Plan:

- 1. Azərbaycanın IX-XI əsr feodal dövlətləri.*
- 2. Славянların Азərbayайсанə бəсəынлары.*
- 3. Səlcuq türklərinin Azərbaycanə həkmrənliğı.*
- 4. Şirvanşahlar və Atəbəylər dövlətləri.*
- 5. IX-XII əsrlərdə Azərbaycanə sosial-iqtisadi vəziyyət və mədəniyyət.*

1. Azərbaycanın IX-XI əsr feodal dövlətləri

IX əsrdə Xilafət zəifləmişdi. Feodal münasibətlərinin möhkəmlənməsi nəticəsində iri feodalların mövqeyi qüvvətlənmiş, əyalət hakimlərinin müstəqilliyi artmış, feodal zülmünə qarşı mübarizə və işğal olunmuş torpaqlarda azadlıq hərəkatları geniş vüsət almışdır. İmperiyanın ucqarlarında xırda feodal dövlətləri-əmirliklər yaranırdı. Bunları sərkərdələr-keçmiş ərəb canişinləri idarə edirdilər. Zaman keçdikcə özlərinin ərəb mənşəyini itirir, yerli xalqlarla qarışırdılar. Abbasilər xilafətinin dağılması şəraitində Azərbaycanın ayrı-ayrı vilayətlərini idarə edən müxtəlif feodal sülalələri tərəfindən bir sıra yerli dövlətlər yaradıldı. 600 ilə qədər davam edən Sasani və Ərəb əsarətindən sonra yaranan yerli dövlətlər-Şirvanşahlar, Sacilər, Salarilər, Rəvvadilər, Şəddadilər dövlətçilik ənənələrinin dirçəlişi idi. İslam dini bütün Azərbaycan əhalisinin, türk və qeyri-türk etnik qrupların vahid qüvvə ilə birləşməsində mütərəqqi rol oynadı. Bununla belə, ölkədə uzunmüddətli sabitlik yarada bilinməməsi feodal dağılıqlığı və ara müharibələrlə nəticələnirdi. Bir-biri ilə düşmənçilik edən Azərbaycan hakimləri çox vaxt xarici qüvvələri köməyə çağırırdılar. Bundan istifadə edən yadellilər Azərbaycanda möhkəmlənməyə və onun sərvətlərini çapıb-talamağa

çalışırdılar. Belə bir şəraitdə vahid Azərbaycan dövlətini yaratmaq nə qədər zəruri olduğu aydın idi.

Şirvanşahlar dövləti. Şirvan əvvəllər Azərbaycanın şimal-şərqində kiçik bir vilayət idi. Dərbənddən Kür çayına doğru Xəzər dənizi sahillərindəki Azərbaycan torpaqlarını əhatə edirdi. Mərkəzi Şirvan şəhəri idi. Şirvanşahlar dövlətini Məzyədilər-bəzən Seybanilər və ya Yezidilər sülaləsi idarə edirdi. Məzyədilərin görkəmli nümayəndəsi olan Yezid ibn Məzyəd xəlifə Harun ər-Rəşid (786-809) zamanı Cənubi Qafqaz vilayətinin, o cümlədən Şirvanın hakimi idi. O, xilafətə dayaq məqsədilə Azərbaycana köçürtdükləri Rəbiə tayfasından idi. Misir və Suriyadan köçürülən ərəblər, əsasən, Aran, Şirvan və Dərbənddə yurd salmışdılar. Yezidin özü də burada çoxlu torpaq ələ keçirmişdi. Məzyədilər ilk dəfə Aranda paytaxtı Bərdə olan yarımüstəqil feodal dövləti-əmirlik yaratmışdılar. Yezid ibn Məzyəd Şirvan valisi kimi Aran, Şirvan, Dərbənd və Ermənistanı idarə edirdi. O, **801-ci ildə** Bərdədə ölmüş və burada dəfn olunmuşdur. Sonra növbə ilə onun oğulları Əsəd, Xalid və Məhəmməd Cənubi Qafqaz valisi təyin edildilər. **859-cu ildə** Məhəmməd ibn Yezid qədim Gəncəni bərpa etdirib öz iqamətgahını bura köçürdü. Zaman keçdikcə ərəb Məzyədilər nəslı yerli əhali ilə qaynayıb qarışdılar (10, s. 205). **IX əsrin sonlarında** Aran, Bərdə Səcilərin əlinə keçdiyindən məzyədilərin nümayəndələri Şirvana köçdülər, türkləşməkdə olan ərəb nəsiləri Şirvanda cəmləşdilər. Məzyədilər sülaləsi də özünün ərəb mənşəyini itirdi. **861-ci ildə** Məzyədilər sülaləsindən Heysam ibn Xalid Şirvanı müstəqil elan etdi və Şirvanşah titulu qəbul etdi (2, s. 326). **917-ci ildə** qonşu Lahicanşahlıq Şirvanşahlar dövlətinə birləşdirildi. Bununla əlaqədar **918-ci ildə** Şirvanşah Əbu Tahir (917-948) hərbi-strateji baxımdan Şamaxını bərpa edib paytaxtı bura köçürdü və Yezidiyyə adlandırdı. Şirvanşahın qoşunları **Qəbələ (981-982), Bərdə (982) və Şirvanı (983)** ələ keçirdilər. Strateji əhəmiyyətə malik olan Dərbənd əmirliyi də **988-ci ildə** Şirvanşahlar dövlətinə birləşdirildi. Türklərin yaşadığı “Dəmir qapı” adlandırılan Dərbənd Azərbaycanın ən qədim vilayətlərindən biri idi. Şirvanşahlar Dərbənd səddini və şəhərin

qala divarlarını təmir etdirib möhkəmləndirdi. Dərbənddən sonra Xursan və Tabasaran, Şəki və Sənariyə Şivarşahlar dövlətinə qatıldı.

Sacilər dövləti. Sacilər dövlətini türk sülaləsi olan **Sacilər (879-941)** yaratmışlar. Sacilər mənşəcə Mərkəzi Asiyanın Əşrusən (Uşruşana) vilayətinin qədim türk nəsilərindən idilər (9, s. 137). Ərəb ordusunun məşhur sərkərdələri-Afşin Heydər ibn Kavus bu nəsiləndir. Xilafət-Bizans sərhədlərini möhkəmləndirmək üçün Mərkəzi Asiyadan Azərbaycana və Şərqi Anadoluya çoxlu türk tayfaları köçürülürdü. Türklər Xilafət ordusunda mühüm qüvvə idilər. Sacilər sülaləsinin banisi Əbu Sac Divdad da Xilafət ordusunun sərkərdəsi idi. Dövlətə xidmətlərinə görə Azərbaycan mülk olaraq Sacilərə verilmişdi. Sacilər ildə xilafətin xəzinəsinə 120 min dinar xərac göndərirdi. Onun oğulları Məhhəmməd və Yusif ibn Sac da xilafətin sərkərdələrindən idi. Sacilərin hakimiyyəti dövründə **(879-941)** Azərbaycanın cənub rayonları müstəqil dövlətə çevrilmişdi. Hələ **IX əsrin sonlarında (898-900)** Məhhəmməd ibn Əbu Sacın adına pul kəsilirdi. Yusif ibn Sacın dövründə Sacilər dövləti daha da qüvvətləndi (8, s. 277). **912-ci ildən** etibarən Xilafət xəzinəsinə xərac göndərilməsi dayandırıldı. Yusif ibn Sac **Ermənistan** ərazisini, Tiflis və Kaxetiyanı ələ keçirdi, Şivanşahlar dövlətini də özələrinə tabe etdilər. Beləliklə, Azərbaycan Sacilər dövləti **X əsrin əvvəlləri** üçün Zəncandan Dərbəndə qədər bütün Azərbaycan torpaqlarını əhatə edirdi. Şərq sərhədləri Xəzər dənizi sahillərindən başlanır, qərb sərhədləri İrəvan yanındakı Ani və Dəbil (Dvin) şəhərinə qədər uzanıb gedirdi. Yusif ibn Sac Dərbənd səddini təmir etdirdi. Onun adına Bərdə, Marağa və Ərdəbildə pullar kəsilməsi müstəqil bir dövlət olduğunu sübut edirdi. Dövlətin paytaxtı əvvəllər Marağa, sonra isə Ərdəbil şəhəri idi. **IX əsrin 80-ci illərindən-X əsrin 40-ci illərədək**, yəni yarım əsrdən çox bir tarixi dövr ərzində bütün Azərbaycan torpaqlarının vahid Azərbaycan türk dövlətinin-Sacilər dövlətinin tərkibində olması bütün ölkə miqyasında iqtisadi və mədəni əlaqələrin daha da dərinləşməsinə, etnik fərqlərin aradan qalx-

masına, vahid Azərbaycan türk xalqının formalaşması prosesinin sürətlənməsinə müsbət təsir göstərdi.

Salarilər dövləti. Feodal qruplar arasındakı çəkişmədən istifadə edən Deyləm (Gilan) hakimi **Mərzban ibn Məhəmməd 941/942-ci ildə** axırıncı Saci hökmdarı Deysəmə qalib gəlib, ölkənin paytaxtı Ərdəbili ələ keçirdi. **Mərzban ibn Məhəmməd (941-957) Salarilər (941/942-981)** sülaləsindən idi. Paytaxt Ərdəbil şəhəri idi. Salarilər dövləti şimaldan Dərbənd keçidindən başlayaraq, cənubda Dəclə və Fərat çaylarının yaxınlarına qədər, şərqdə Gilan da daxil olmaqla Xəzər sahillərindən, qərbdə Ermənistan və Şərqi Gürcüstan da daxil olmaqla geniş əraziləri əhatə edən bir dövlətə çevrildi. Salarilərin hakimiyyəti dövründə Xəzər dənizində Azərbaycanın ticarət gəmiləri üzməyə başladı. Azərbaycanın Yaxın və Orta Şərqdə iqtisadi və hərbi-siyasi rolu daha da artdı. Müxtəlif etnik qrupların Azərbaycan xalqı ilə qaynayıb-qarışması sürətləndi. Lakin, Mərzban ibn Məhəmmədin ölümündən sonra onun oğulları ilə qardaşı Vəhsudan arasında hakimiyyət uğrunda gedən ara müharibələri, feodal hərə-mərcliyi, Xəzəryanı Azərbaycan vilayətlərinin tez-tez slavyanların basqınlarına məruz qalması, xüsusilə **943/944-cü ildə** Bərdənin qarət olunması (2, s. 364), şəhər əhalisinə dəhşətli divan tutulması **981-ci ildə** Salarilər dövlətinin süqutunu daha da sürətləndirdi.

Rəvvadilər dövləti. İri Azərbaycan feodallarından biri-Təbriz, Marağa və Əhər hakimi **Əbülhica 981-ci ildə** axırıncı Salari hökmdarı **İbrahim ibn Mərzbanı (962-981)** taxtdan salıb yeni Azərbaycan dövlətinin-Rəvvadilər dövlətinin əsasını qoydu (8, s. 284). Bu feodal sülaləsinin soykökü qədim ərəb-Əzdidlər nəslinə bağlı idi. Bu nəslin banisi əslən yəmənli olan ərə-Rəvvad əl-Əzdi idi. Rəvvadi əmirliyi zaman-zaman müstəqilləşib, Azərbaycanın bütün cənub torpaqlarını öz nəzarəti altında saxlayırdı. Bundan başqa, Rəvvadilər Muğan hakimiyyətini də asılı vəziyyətə saldılar. **1028-ci ildə** Mahmud Qəznəvinin ona qarşı qiyam qaldıran Xorasan oğuzlarına vurduğu ağır zərbədən sonra təqribən 2000 oğuz ailəsi Azərbaycana qaçdı və Rəvvadi hökmdarı **Vəhsudanın (1020-1059)** ica-

zəsi ilə burada yaşadılar (10, s. 209). Rəvvadilər dövlətinin paytaxtını Ərdəbildən Təbrizə köçürdülər. Çünki Təbriz bütün Azərbaycan torpaqlarının iqtisadi, siyasi və mədəni baxımdan birləşdirilməsi üçün çox əlverişli coğrafi mövqedə yerləşmişdi. Şərqi ölkələrini Aralıq dəniz və Qara dəniz sahillərilə, həmçinin Dərbənd keçidi vasitəsilə Volqa boyu və Şərqi Avropa ilə birləşdirən beynəlxalq karvan yollarının qovşağında yerləşən Təbriz Rəvvadilərin hakimiyyəti illərində daha da böyüdü və abadlaşdı.

Şəddadilər dövləti. Şəddadilər əvvəl Dəbil (Dvin) ətrafında yaşayırdılar. **951-ci ildə** mənşəcə müsəlman kürdlərindən olan Məhəmməd ibn Şəddad Salarilər dövlətini ələ keçirib Dəbil əmirliyini yaratmışdı. Şəddadilər **971-ci ildə** Gəncəni ələ keçirərək Şəddadilər dövlətinin əsasını qoydular (2, s. 377-378), Bərdə, Şəmkir və s. Azərbaycan torpaqlarında möhkəmləndilər. **Fəzl ibn Məhəmməd (985-1030)** Gəncə ətrafındakı bütün xırda feodal mülklərini ləğv etdi, mərkəzi hakimiyyəti gücləndirdi. Ata-baba mülkləri olan Dəbili də öz dövlətinə birləşdirdi, erməni hakimi Şəddadilər dövlətinə bac verməyə məcbur oldu. Onun hakimiyyəti dövründə hərbi məqsədlə Araz çayı üzərində salınan **Xudafərin körpüsü (1027)** Azərbaycanın şimal və cənub əraziləri arasında iqtisadi və mədəni rol oynadı (10, s. 209). Şəddadilərlə Şirvanşahlar arasında sıx əlaqə yaranmışdı, onların qohumluq münasibətləri var idi. Şəddadilər Azərbaycanın cənubunda hökmranlıq edən Rəvvadilərlə və Tiflis əmiri Əbül-fəzl Cəfər ibn Əli ilə də dostluq münasibətləri saxlayırdılar. Dəbili ələ keçirməyə çalışan Bizans-erməni qoşunlarına **oğuz tayfalarının** köməyi ilə Şəddadilər ağır zərbə vurdular (**1037**). **1038-ci ildə** Bizans və gürcü feodallarının birləşmiş qüvvələrinin Tiflis müsəlman əmirliyini aradan qaldırmaq cəhdi də oğuzların fəal iştirakı ilə baş tutmadı. Şəddadilər dövləti **Əbüləsvar Şavurun (1049-1067)** dövründə daha da gücləndi. Gürcüstanla və onun mütəfəqqi olan Şirvanşahlar dövləti ilə müharibələr aparılırdı. Gürcü çarı IV Baqrat Şəddadilər dövlətinin qüvvətlənməsindən qorxaraq alanlarla ittifaqa girib, **1062-ci ildə** onların Dəryal keçidindən Gürcüstan vasitəsilə Azərbaycana hücum etməsinə şərait yaratdı. Şavur **Gən-**

cənin möhkəmləndirilməsi üçün onun ətrafında hasar və xəndəklər çəkirdi. **1063-cü ildə** şəhərə **qala qapılarını** dəmirçi İbrahim Osman oğluna hazırlatdı. Şəddadilər bu zaman erməni feodallarına və Bizans imperiyasına qarşı uğurla mübarizə aparırdı. Şəddadilərin zərbə qüvvəsi oğuz türkləri, qüvvətli müttəfiqi sonralar Səlcuq türkləri idi (10, s. 210).

2. Slavyanların Azərbaycana basqınları

XI əsrin sonlarından başlayaraq slavyanlar-“ruslar” Xəzəryanı vilayətlərə soyğunçuluq yürüşləri təşkil etməyə başladılar. O vaxt Kiyev knyazlarının hərbi drujinalarının üzvləri “rus” adlanırdı. **909-cu ildə** onlar 16 gəmi ilə Xəzərə daxil oldular. Dənizin cənubundakı Abaskun adasını ələ keçirdilər. Məğlubiyyətə uğrayan slavyanlar **910-cu ildə** yenidən basqınlar etdilər, Sarı adasında və sahil məntəqələrində yanğınlar, talanlar törətdilər. Sonra İran sahillərinə hücum etdilər. Lakin Gilan şahının hərbi qüvvələri onları məğlubiyyətə uğratdılar. Geri çəkilməyə Şirvanşahların qoşunları tərəfindən darmadağın edildilər. **914-cü ildə** slavyanlar hər birində 100 döyüşçü olan 500 gəmi ilə Xəzərə daxil oldular. Xəzər xaqanlığının ərazisindən keçdikləri üçün onlara ələ keçirdikləri qənimətin yarısını verməyi vəd etdilər. Əhali hücum gözləmədiyindən qəflətən 50000 nəfərlik hərbi qüvvələrin dəhşətli basqınlarına və talanlarına məruz qaldı. Ruslar Bakı sahillərinə gələrək, sahilə yaxın adalarda düşərgə saldılar və buradan basqınlar edirdilər. Uşaqları və qadınları əsir götürdülər, geri qayıdarkən vəd etdikləri qənimətin bir hissəsini Xəzər xaqanına verdilər. Lakin 15000 nəfərlik müsəlman-türk qoşunları ilə slavyanlar arasında şiddətli döyüş baş verdi. 3 gün davam edən bu döyüşdə ruslar darmadağın edildi, onlardan ancaq 5 minə qədəri qaça bildi. Mənbələrə görə, ruslara qarşı xarəzm, xəzər, burtas (mordva) və bulqar türkləri fəal iştirak edirdilər. 30 il sonra **944-cü ildə** slavyan drujinaları yenidən Xəzər sahillərində görünülər. Bu zaman onlar **Bərdəni** ələ keçirmək və Azərbaycanda möhkəmlənmək üçün gəlmişdilər. Kiyev knyazı **İqorun (912-945)**

gəmiləri Kürün mənsəbinə yetişib, Bərdə yaxınlığında Kür sahilində **Mübarəki adlı yerdə** düşərgə saldılar və buradan Bərdəyə hücum etdilər. Salarilər 5600 nəfərlik qüvvəsi ilə onlara müqavimət göstərə bilmədilər və Bərdə slavyanların əlinə keçdi. Əhali qılıncdan keçirildi və şəhər talan olundu. Lakin bərdəlilər müqavimət göstərməkdə davam edirdilər. Bərdəni itaətdə saxlamağın mümkün olmayacağına yəqin edən ruslar onlardan tələb etdilər ki, gün ərzində şəhərdən çıxıb getsinlər. Çıxmayan əhali yenidən qılıncdan keçirildi, sağ qalanları, şəhər varlılarını məscidə toplayıb adambaşına 20 dirhəm pul tələb etdilər. Pulu olan canını qurtardı, pulu olmayana isə divan tutuldu. Mənbələrə görə, bu zaman Bərdədə **20000 nəfərə** qədər adam öldürüldü. Salari hökmdarı Mərzban ibn Məhəmməd 30000 nəfərlik qoşunla şəhəri mühasirəyə aldı. O, düşməyə ağır zərbə vursa da, şəhəri ala bilmədi. Mosul hakimi Əbu Məhəmməd Nəsirəddövlənin Azərbaycanın cənub sərhədlərini pozaraq Xoy və Salması ələ keçirməsi xəbərini alan Mərzban ibn Məhəmməd özünün əsas hərbi qüvvəsilə cənuba getdi. Salarilərin 4000 nəfərlik kiçik bir dəstəsi Bərdənin mühasirəsini davam etdirdi. Əhalinin mübarizə əzmini qıra bilməyən, gündüz döyüslərində şəhərin mühasirəsini yara bilməyən slavyanlar gecə ikən qalanı yandıraraq, qənimətlə birlikdə şəhəri tərk etdilər və ölkələrinə qayıtdılar. **944-cü il** basqınlarından sonra **Bərdə** bir daha özünə gələ bilmədi. Yarım ildən çox slavyanların əlində qalan şəhər dağılmışdı, pul kəsilməsi dayandırıldı, məşhur Bərdə bazarı öz əhəmiyyətini itirdi, bundan sonra şəhərin bərpaasına fikir verilmədi. **944-cü il faciəsindən** sonra Azərbaycanın şimal torpaqlarında müstəqil dövlət yaradan Şəddadilərin Gəncəni paytaxt seçməsi Bərdənin süqutunu daha da sürətləndirdi. Azərbaycan hakimləri ümumi düşməyə qarşı birləşmək əvəzinə öz aralarındakı ixtilafları həll etmək üçün rus dəstələrini köməyə çağırırdılar. **987-ci ildə** Dərbənd hakimi əmir Maymun ibn Əhməd yerli əyanlara qarşı 18 gəmi ilə Dərbəndə hücum hazırlayan slavyanlardan kömək istədi. **1030-cu ildə** 38 gəmidə yenidən Xəzər sahillərinə hücum edən slavyan drujinaları **Bakı yaxınlığında və Kürlə Arazın qovuşduğu yerdə** Şirvanşahların qoşunlarını məğlub etdilər. Şad-

dadi hökmdarı Fəzl ibn Məhəmmədin oğlu Musa Beyləqanda qiyam qaldıraraq qardaşı Əskuyəni məğlub etmək üçün slavyanları köməyə çağırdı. Qardaşına qalib gəlib, Beyləqan əhalisinə divan tutduqdan sonra o, slavyanlara çoxlu hədiyyə verdi. **1031-1033-cü illərdə** alanlar, səriqlər (Dağıstanda Sərir adlanan bölgədə yaşayan xalq) və ruslar Şirvanşahların paytaxtı Yezidiyyə (Şamaxı) şəhərini ələ keçirib, 10 gün ərzində qarət etdilər. 10000 nəfərə qədər adam qılıncdan keçirildi. Lakin xalq düşmənləri Azərbaycandan qovdu. Geri qayıdan yadelliləri Dərbənd hakimi əmir Mansur ibn Maymun məğlubiyətə uğratdı. Əmirdən qisas almaq üçün **1033-cü ildə** hücum edən alanlar və slavyanlar yenidən məğlubiyətə uğradılar.

3. Səlcuq türklərinin Azərbaycanda hökmranlığı

XI əsrin ortalarında Mərkəzi Asiyadan Aralıq dənizi sahillərinə və Dərbənd keçidindən İran körfəzinə qədər əraziləri əhatə edən Böyük Səlcuq imperatorluğu yarandı. Öguz türkləri olan Səlcuq türklərinin adı məşhur türk sərkərdəsi Səlcüğün (qınıq tayfasından) adından əmələ gəlmişdi. Səlcuq türklərinin qoşunları İran və Azərbaycan torpaqlarından keçərək, Bizans qoşunlarına qalib gəldilər. Van gölü hövzəsi, Naxçıvan və onun ətrafındakı Azərbaycan torpaqları nəzarət altına alındı. Əvvəlcə, Xorasanda məskən saldılar. **1038-ci ildə** paytaxtı Nişapur şəhəri olan ilk **Səlcuq dövləti** meydana gəldi. Səlcüğün nəvəsi **Sultan Toğrulun** hakimiyyəti illərində (**1040-1063**) Səlcuq türkləri daha da qüvvələndi. **1040-cı il mayın 24-də** Dəndənəkan vuruşmasında Qəznəvilər dövlətinin hərbi qüvvələri darmadağın edildi (2, s. 388). **1043-cü ildə** dövlətin paytaxtı Nişapurdan Rey şəhərinə köçürüldü. Səlcuq qoşunları üç istiqamətdə - Həmədan, İsfahan, Gilan istiqamətlərində Azərbaycana doğru yürüşə başladılar. Həmədan və İsfahan da daxil olmaqla bütün Qərbi İrani ələ keçirən Səlcuq qoşunu Dəclə çayının sahillərinə çıxdı. Gilan istiqamətində hərəkət edən hissələr Xəzərin cənubundakı torpaqları tutdular və Arazı keçib Arrana daxil oldular. Şəddadilərin hərbi qüvvələri ilə birləşərək, Bizans, erməni və gürcü

feodallarının birləşmiş qüvvələrinə ağır zərbələr vurdular. Azərbaycanın cənub əyalətləri Səlcuq sərkindəsi Həsənin nəzarəti altına keçdi. Səlcuq-Azərbaycan türk qoşunları **1048-ci il sentyabrın 18-də** Bizans, erməni və gürcü feodallarının birləşmiş qüvvələrini darmadağın etdilər. Bizans səlcuqlarla sülh bağlamağa məcbur oldu. Sultan Toğrulun hakimiyyətinin ilk illərində bütün **Xorasan və Xarəzm (1038-1044), Qərbi İran (1042-1051)** Səlcuq türklərinin hakimiyyətinə keçdi. **1055-ci ildə Bağdad** da daxil olmaqla İraq tabe edildi. Abbasilər asılı vəziyyətə düşdü. Azərbaycan türkləri, o cümlədən oğuz türkləri Səlcuq türklərinin soydaşları idi. **1054-cü ildə** Sultan Toğrulun hərbi qüvvələri Təbrizə yaxınlaşdı (8, s. 285), Rəvvadi hökmdarı **Vəhsudan** Səlcuq sultanına tabe olduğunu bildirdi. Şəddadi hökmdarı **Əbüləsvər Şarur** da səlcuqlara tabe oldu. Səlcuq sultanı ilə Şəddadi hökmdarı arasında bir saziş bağlandı: onlar Bizans imperatoruna və erməni-gürcü feodallarına qarşı əlbir hərəkət etsinlər. **1066-cı ildə** müqavimətə baxmayaraq, Şirvanşah I Fəribürz səlcuqlara tabe oldu (2, s. 391). Bununla da Azərbaycan bütünlüklə Böyük Səlcuq imperatorluğuna qatılmış oldu. Sasanilər və Ərəb xilafətinin hökmranlıq etdiyi təqribən 600 illik bir tarixi dövrdə bütün türk, habelə qeyri-türk tayfalarının vahid xalq halında qaynayıb-qarışması prosesi gedirdi. Sasanilər və Ərəb xilafətinə qarşı birgə mübarizə bu prosesə müsbət təsir göstərmişdi. Nəticədə Azərbaycanda **islam-türk etnik-siyasi amili** daha da qüvvətlənmişdi. Azərbaycan isə İslam dünyasında həlledici hərbi-siyasi amilə çevrilən türklüyün başlıca istinadgahı olmuşdu. Səlcuq axınları ərəfəsində vahid Azərbaycan türk xalqının yaranması prosesi, demək olar ki, başa çatmaqda idi. Eyni kökdən və dildən olan, İslamı qəbul etmiş Oğuz-Səlcuq türkləri ilə qədim Azərbaycan türkləri tez bir zamanda qaynayıb-qarışdılar. Azərbaycan türk xalqının təşəkkülü prosesi başa çatdı. Böyük Səlcuq imperatorluğunun yaranması ilə torpaq mülkiyyəti və vergi sistemində də ciddi dəyişikliklər baş verdi. Hərbi-siyasi dayaq yaratmaq məqsədi ilə imperatorluq ərazisinə daxil olan bütün torpaqlar hərbi xidmət əvəzində **iqta** şəklində Səlcuq əmirləri arasında bölüşdürülürdü. Təkcə Sultan Məlik şah

46 min Səlcuq süvarisinə iqta paylamışdı. İqtadarlar əvvəllər onlara verilmiş torpaqlardan **vergi (renta)** almaqla kifayətlənir, daxili idarəçiliyə və kəndlilərin həyatı ilə əlaqədar məsələlərə qarışmırdılar, zaman keçdikcə iqta irsən keçməyə başlayır, mülk torpaqlarından fərqlənmirdi. **Uc torpaqları**-sərhədləri qoruyan Səlcuq sərkərdələrinə paylanmış torpaqlardır. Əhalidən əlavə olaraq, Səlcuq döyüşçüləri üçün silah və şərab tədarük edilməyə, onların atlarını nallamaq üçün silah bahası, şərab bahası, nal bahası kimi vergilər, şəhər sənətkarlarından isə onların hazırladıqları sənət məhsullarından pay alınmağa başlandı. **XI-XIII əsrlərdə** əhali **xərac, üşr (üşür), cizyə** və bir çox başqa vergi və mükəlləfiyyətlər ödəyirdi. Səlcuq dövləti **XI əsrin sonlarında**-işğallar ara verdikdə tənəzzülə başladı. İqtadarlar daha mərkəzi hakimiyyətə tabe olmaq istəmirdilər. Əsarət altına alınmış ölkələrin, xalqların azadlıq mübarizəsi genişlənməkdə idi. Bundan başqa **I Səlib yürüşü dövründə (1096-1099)** səlibçilərə qarşı mübarizə, Aralıq dənizinin Kiçik Asiya, Suriya və Fələstin sahillərində çox mühüm ərazilərin itirilməsi də Böyük Səlcuq imperatorluğunun tənəzzülünə müəyyən təsir göstərdi. Sonuncu Səlcuq hökmdarı **Sultan Səncərin (1118-1157)** hakimiyyəti illərində imperatorluq faktiki olaraq, ayrı-ayrı müstəqil dövlətlərə parçalanmışdı. Bu dövlətləri Səlcuq sultanlarının vəliəhdlərinin tərbiyəçiləri-**atabəylər** idarə edirdilər.

4. Şirvanşahlar və Atabəylər dövlətləri

Şirvanşahlar dövləti. Böyük Səlcuq hökmdarı I Məlik şahın hakimiyyətinin sonuna yaxın Şirvanşahlar yenidən qüvvətlənməyə başlamışdı. Bu zaman Fəribürz, sonra oğulları II Mənuçöhr və I Afriqun ölkəni müstəqil idarə edirdilər. Səlcuq türklərinə qarşı mübarizədə gürcü çarları Şirvanşahlarla yaxınlaşmağa çalışırdılar. Geniş xarici siyasət planları olan gürcü çarı IV David Bizans imperatoru Aleksey Komnin və qıpçaq türklərinin hökmdarı Atrak ilə ittifaqa girmişdi. O, Qafqazın şimalından Gürcüstana 45.000 nəfərdən çox qıpçaq türk döyüşçüsü köçürmüşdü. Gürcü və erməni feodalları,

Bizans imperiyasının vasitəçiliyi ilə, Səlcuq türklərinə qarşı Qərbi Avropa səlibçiləri ilə əlaqə yaratmışdılar. Bu tədbirlərlə onlar türk-müsəlman amili Qafqazdan sıxışdırıb çıxarmağa, Azərbaycan torpaqlarını öz aralarında bölüşdürməyə çalışırdılar. **1117-ci ildə Demetre** Şirvana hücum etdi. **1120-ci ildə** isə **IV David** qüvvətli ordu ilə Şirvana basqın etdi. Şirvanşahlar ordusu məğlubiyyətə uğradı (2, s. 332). **IV David** Qəbələni talan etdi. **1121-ci ildə Didqori döyüşündə** gürcülər, qıpçaq türkləri, osetinlər və Qərbi Avropa səlibçilərinin birləşmiş qüvvələri Səlcuq qoşunlarına qalib gəldilər. **1122-ci ildə** Tiflis müsəlman əmirliyi ləğv edildi. Şirvanşah **III Mənuçöhrün (1120-1160)** zamanında Şirvan-Gürcüstan münasibətlərinin yaxşılaşmasında Böyük Səlcuq imperatorluğunun zəifləməsi ilə yanaşı, **III Mənuçöhrün** arvadı **Tamar** və onun gürcü əhatəsi də mühüm rol oynamışdı. Gürcü çarı ilə ittifaqa bel bağlayan **III Mənuçöhr** Səlcuq türklərindən üz döndərdi. Nəticədə Şirvanşahlar Böyük Səlcuq imperatorluğu ilə ittifaqdan çıxdılar və 40.000 dinar məbləğində illik bac verməkdən imtina etdilər. **1123-cü ildə** Səlcuq hökmdarı **Sultan Mahmud** Şirvana hücum etdi. Lakin birləşmiş qüvvələrə qalib gələ bilməyən **Sultan Mahmud** çox keçmədən Şirvanı tərk etdi. **IV David** Şirvan torpaqlarını Gürcüstana qatmaq qərarına gəldi və **1123-1124-cü illərdə** dəfələrlə Azərbaycana yürüş etdi. Gürcüstan və Buğurd qalalarını, Şamaxını ələ keçirdi, şəhər və qalalarda gürcü qarnizonları qoyub geri döndü. Lakin 5 ay sonra **IV Davidin** ölümündən sonra (**1125**) onlar Şirvanı tərk etməyə məcbur oldular. Hakimiyyət yenidən **III Mənuçöhrə** keçdi. **XII əsrin 30-60-cı illərində** Azərbaycan Şirvanşahlar dövləti Cənubi Qafqazda ən qüdrətli siyasi amilə çevrilmişdi. **1160-cı ildə** **III Mənuçöhrün** ölümündən sonra onun oğulları arasında taxt-tac mübarizəsi başlandı. Sarayda yaranmış qarışıqlıqdan istifadə edən **Tamar** kiçik oğlu və bir qrup əyanla birlikdə qıpçaq türklərinə arxalanaraq, Şirvanı Gürcüstanla birləşdirməyə cəhd göstərdi. Lakin **Eldənizlər** dövlətinin hakimi **Atabəy Şəmsəddin Eldənizin** qüvvələrinin köməyi ilə **III Mənuçöhrün** böyük oğlu **I Axsitan (1160-1196)** hakimiyyəti ələ keçirdi. O, Səlcuq türkləri ilə dostluq münasibətlərini bərpa etdi. **I Ax-**

sitan ömrünün sonunadək ona arxalandı. Gürcüstan çarlığı ilə dostluq münasibətləri davam edirdi. **1173-cü ildə** Şirvanşahın hərbi qüvvələri mərkəzi hakimiyyətə qarşı qiyamı yatırtmaqda gürcü çarı III Georgiyə kömək etdi. I Axsitanın hakimiyyəti dövründə Dərbənd hakimliyi Şirvanşahlardan asılı vəziyyətə salındı. I Axsitan ölkənin ərazisində çoxlu müdafiə qurğuları-qalalar, qüllələr, sədlər inşa və bərpa etdi. **1175-ci ildə** Şirvanşahlar dövləti yenidən xarici təcavüzə məruz qaldı. 73 gəmidən ibarət slavyan donanması Azərbaycana hücum etdi, Lənbərana qədər hərəkət etdilər. Şimaldan qıpçaq türkləri Dərbəndi və Şabranı ələ keçirdilər. Şirvanşahın hərbi qüvvələri hər iki hücumu dəf etdi. Buna III Georginin gürcü qoşunları kömək etdi. Bizans şahzadəsi Andronik Komnin də gürcü qoşunlarının ordugahında idi. **1192-ci ildə** baş vermiş güclü **zəlzələ nəticəsində Şamaxı dağıldı**. Şəhər əhalisinin xeyli hissəsi (I Axsitanın ailəsi də) tələf oldu. Paytaxt Bakıya köçürüldü (8, s. 297).

Azərbaycan Atabəylər (Eldənizlər) dövləti. Azərbaycan atabəylərinin idarə etdiyi Eldəgizlər dövləti Azərbaycan tarixində İldənizlər və ya Eldəgəzlər dövləti kimi də tanınır. Bu ərazi əvvəllər İraq Səlcuq sultanlığının tərkibinə daxil idi. Böyük Səlcuq imperatorluğunun parçalanması dövründə meydana gələn **İraq Səlcuq sultanlığı (1118-1194)** İraqı, İrani və Kür çayından cənubdakı Azərbaycan torpaqları da daxil olmaqla Cənubi Qafqazın bir hissəsini əhatə edirdi. Eldənizlər sülaləsinin banisi Atabəy Şəmsəddin Eldənizin adı ilə bağlıdır. Sultan **II Toğrul (1132-1134)** ona “əmir” titulu verdi və onu öz oğlu Arslan şahın atabəyi təyin etdi. **1136-cı ildə** o, Arran hakimi təyin olundu və Bərdəyə göndərildi. Bununla müstəqil **Azərbaycan Eldənizlər dövlətinin** və bu dövləti idarə edən **Eldənizlər sülaləsinin** əsası qoyuldu. Şəmsəddin Eldəniz bir çox xırda feodal mülklərini aradan qaldıraraq bütün Azərbaycanı öz hakimiyyəti altında birləşdirdi. O, sultan sarayından iqta aldığı Arranla yanaşı, Azərbaycanın bəzi cənub bölgələrini, habelə Naxçıvanı müstəqil idarə etməyə və öz adından pul kəsdirməyə başladı. Paytaxt əvvəllər Naxçıvan şəhəri idi. Saray İraqda böyük nüfuza malik idi və dövlətin idarə olunmasında yaxından iştirak edirdi.

1160-cı ildə “Böyük Atabəy” titulu aldı və oğulluğunu **Arslan şahın (1161-1176)** İraqda sultan elan edilməsinə nail oldu. Bundan sonra Şəmsəddin Eldəniz bütün İraq Səlcuq sultanlığını özü idarə etməyə başladı. Böyük oğlu Məhəmməd Cahan Pəhləvan sultanın hacibi oldu, kiçik oğlu Qızıl Arslan isə ordunun ali baş komandanı təyin edildi. Beləliklə, İraq Səlcuq sultanlığı Azərbaycan sultanlığına çevrildi. Kürdən cənubdakı bütün Azərbaycan torpaqları Eldənizlər dövlətinin tərkibində yenidən birləşdirildi. Şirvanşahlar dövləti də Eldənizlərdən asılı hala salındı. Azərbaycan Atabəyləri Azərbaycan üçün daim təhlükə yaradan gürcü torpaqlarını Eldənizlər dövlətinin tərkibinə daxil etmişdilər. **1161-ci ildə** gürcü qoşunları o zaman Eldənizlər dövlətinin tabeçiliyində olan Dəbil şəhərinə hücum edib 10 minə qədər adamı qılıncdan keçirmiş, qadınları və uşaqları çılpaq halda Gürcüstana aparmışdılar. Gürcü qadınlarının etirazından sonra onların paltarları özlərinə qaytarılmışdı. Şəmsəddin Eldəniz gürcü qoşunları üzərində bir sıra qələbə qazanmışdı. Gürcü çarları bir daha Azərbaycan sərhədini pozmağa cəsarət etmirdilər. Şəmsəddin Eldənizin hakimiyyətinin sonuna yaxın Eldənizlər dövləti Dərbənd keçidindən İran körfəzinə qədər çox geniş əraziləri-Azərbaycanı, o cümlədən Arran və Şirvan, əl-Cibal ölkəsi, İraq, Həmədan, Gilan, Mazandaran, İsfahan və Reyi əhatə edirdi. Hilat, Fars, Xuzistan, Mosul, Kirman və Təbəristan Şəmsəddin Eldənizdən asılı idilər. Mərkəzi hakimiyyətdən iqta almış əmirlərin hərbi qüvvələrindən başqa, hökmdarın özünün 50 min nəfərlik nizami süvari qoşunu vardı. Səlcuq Sultanı **III Toğrulun (1176-1194)** atabəyi olan **Məhəmməd Cahan Pəhləvan** (Şəmsəddinin oğlu) hakimiyyətə gəldikdən sonra **(1175-1186)** paytaxtı Naxçıvandan **Həmədana** köçürdü **(1175)**, Təbrizi Ağsunqurilərin əlindən aldı, müstəqilliyə can atan iri Səlcuq əmirlərinin müqavimətini qırdı və mərkəzi hakimiyyəti daha da qüvvətləndirdi. Azərbaycanı onun kiçik qardaşı Qızıl Arslan idarə edirdi. O, həm də qardaşı oğulları Əbu Bəkrin və Özbəyin atabəyi idi. İqamətgahı Təbrizdə idi. Məhəmməd Cahan Pəhləvan dövlət vəzifələrinə öz yaxın adamlarını təyin etdi, mərkəzi hakimiyyəti xeyli qüvvətləndirdi,

50 min nəfərlik nizami süvari ordusu var idi. Gürcü feodallarını dəfələrlə məğlub etdi. Hətta Abbasi xəlifələri belə Eldənizlər dövlətinin daxili işlərinə qarışa bilmirdilər. Ömrünün sonuna yaxın imperatorluğu oğulları arasında bölüşdürmüşdü. Hakimiyyətə keçən qardaşı **Qızıl Arslan (1186-1191)** uzun müddət taxt-tacı ələ keçirməyə cəhd edən saray müxalifətinə və iri feodallara qarşı mübarizə apardı. Formal olaraq sultan titulu daşıyan III Toğrul, narazı Səlcuq əmirləri, Məhəmməd Cahan Pəhləvanın arvadı İnanc Xatın, oğlu Qutluq İnanc və b. Qızıl Arslana qarşı birləşdilər. III Toğrulla Qızıl Arslan arasında dəfələrlə qanlı vuruşmalar olub. O, bu münasibətləri sahmana salmaq üçün İnanc Xatınla evləndi, qardaşı oğulları Qutluq İnanc və Əmir Əmiran Ömərle barışdı. **1191-ci ildə Həmədan** vuruşmasında qələbə qazandı, III Toğrulu oğlu Məlikşahla əsir aldı. **1191-ci ildə** Qızıl Arslan xəlifə Ən-Nasirin razılığı ilə özünü İraq sultanı elan etdi. Beləliklə, Azərbaycan atabəyləri formal hakimiyyəti, yəni sultan titulu da ələ keçirdilər. Mərkəzi hakimiyyətin qüvvətlənməsindən narazı qalan iri feodallar və İnanc Xatın onu sui-qəsdlə öldürdülər. Azərbaycanda hakimiyyəti **Əbu Bəkr (1191-1210)** ələ keçirdi. Məhəmməd Cahan Pəhləvanın digər oğulları Qutluq İnanc və Əmir Əmiran Ömər in idarə etdikləri İsfahan, Rey vilayətləri və İraqın bir hissəsi Eldənizlər dövlətindən ayrıldı. Bunlar dövlətin tənəzzülünü sürətləndirdi. Vəziyyətdən istifadə edən Xarəzmşahlar, Əyyubilər, Abbasilər, Şirvanşahlar, gürcü çarları fəallaşdılar. **1192-ci ildə** Sultan III Toğrul həbsdən qaçdı, Rey, İsfahan və Həmədanı ələ keçirdi (8, s. 304). III Toğrul tərəfindən məğlub edilən Qutluq İnanc kömək üçün **Xarəzmşah Təkəşə (1172-1200)** sığındı. Təkəş Xorasan, Rey və Həmədanı ələ keçirdi. III Toğrul Təkəş və Qutluq İnancın birləşmiş qüvvələrinə qarşı vuruşmada (**1194**) öldürüldü. Təkəş Qutluq İnancı aradan götürdü (**1196**). Eldəniz Əbu Bəkr Xarəzmşahların hərbi qüvvələri üzərində bir sıra qələbə çalsa da, feodal hərəc-mərcliyinin qarşısını almaq mümkün olmadı. Şirvanşah I Axsitan Əmir Əmiran Ömərə onun qardaşı Əbu Bəkrə qarşı hərbi qüvvə ilə yardım göstərdi. Gürcü çariçası Tamar və Şirvanşahların

birləşmiş qoşunları **Şəmkir və Beyləqan vuruşmalarında (1194)** Əbu Bəkri ağır məğlubiyyətə uğratdılar. Əmir Əmiran Ömər və gürcülərin hərbi qüvvələri Gəncəyə hücum etdilər. Gəncə əhalisi və-tənə xəyanət edən Eldəniz şahzadəsinə şəhərə kafirlərlə gəldiyinə görə təslim olmayacaqlarını bildirdilər. Əmir Əmiran Ömər Gəncəni hiylə ilə ələ keçirdi. Gürcü qoşunları Gəncəni tərk etdikdən sonra gəncəlilər Əmir Əmiran Öməri öldürdülər. Şəhər yenidən Əbu Bəkrin hakimiyyəti altına keçdi. Gürcü qoşunları **Dəbili** qarət etdilər (**1203**), Qərbi Azərbaycan torpaqlarının tutulması təhlükəsi yarandı. Xalq və Şirvanşahlar Azərbaycanın qərb sərhədlərinin müdafiəsinə qalxdı. Gürcü qoşunları **1210-1211-ci illərdə** Azərbaycan torpaqlarına dağıdıcı basqınlar etdilər. Onlar Naxçıvanı mühasirəyə aldılar, lakin ələ keçirə bilmədilər. Sonra Mərəndi talan etdilər, Təbrizi mühasirəyə aldılar. Şəhər hakimi Zahidə Xatın (Məhəmməd Cahən Pəhləvanın arvadı) çoxlu pul, daş-qaş və sənətkarlıq məhsulları verib şəhəri dağıntıdan qurtardı. **Özbəyin (1210-1225)** hakimiyyəti illərində Eldənizlər dövlətinin süqutu daha da sürətləndi. Beləliklə, monqolların hücumu ərəfəsində Azərbaycan dövlətlərindən heç biri-nə Eldənizlər, nə də Şirvanşahlar ölkəni xarici təhlükədən qorumağa qadir deyildilər. Monqollara qədərki Azərbaycanın **iqtisadi** vəziyyəti məhsuldar qüvvələrin artması, ticarətin və əmtəə-pul münasibətlərinin genişlənməsi ilə səciyyələnir. XI-XII əsrlərin vergi sistemi əvvəlki dövrlərin qayda-qanunlarının çoxunu mühafizə etmişdi. XII-XIII əsrlərdə Azərbaycanda 70-dək iri, orta və kiçik şəhərlər vardı. Bu dövrün iri ticarət-sənətkarlıq mərkəzləri Gəncə, Təbriz, Naxçıvan, Marağa, Ərdəbil, Dərbənd, Bakı, Şamaxı və Beyləqan idi. XII əsrin I yarısında **Gəncənin** tərəqqi və inkişafı burada baş verən dağıdıcı **zəlzələlər (1122, 1139)** və gürcülərin “daha dağıdıcı” basqın və qarətləri ilə ləngidildi. Lakin gəncəlilərin səyi və köməyə gəlmiş sultan canişini Qara Sunqurun öz qoşunu ilə etdiyi yardım nəticəsində XII əsrin sonu XIII əsrin əvvəlləri Gəncə yenidən öz əvvəlki görkəmini qaytara bildi. **Təbrizdə də 1042-ci ildə** baş vermiş zəlzələdə 40-50 min sakinini və gözəl binalarını itirsə də yenidən bərpa edildi.

5. IX-XII əsrlərdə Azərbaycanda sosial-iqtisadi vəziyyət və mədəniyyət

Azərbaycanda müstəqil dövlətlərin meydana gəlməsi iqtisadi inkişafın sürətlənməsinə səbəb oldu. Mənbələr Azərbaycanda dənli bitkilərin bütün növlərinin (buğda, arpa, çəltik, darı və s.), müxtəlif texniki bitkilərin (pambıq, boyaqotu, kətan və s.), həmçinin cürbəcür bostan bitkilərinin becərilməsi barədə olduqca maraqlı məlumatlar verirlər. Şirvanda və Dərbənd ətrafında zəfəran, həmçinin kətan becərilirdi. Lənkəran və Şəki bölgələrində müxtəlif çəltik növləri əkilirdi. Aran, xüsusilə, Bərdə vilayəti qırmızı boyaq almaq üçün istifadə olunan qırmızıböcəyi ilə zəngin idi. Kür çayının hər 2 sahili başdan-başa taxıl zəmiləri və pambıq tarlalarından ibarət idi. Əhalinin təsərrüfat həyatında bostan və tərəvəz bitkiləri əkini də mühüm yer tuturdu. Bağçılıq da inkişaf etmişdi. O zaman Təbriz bağlarını salmaq üçün 900-dən çox kəhriz qazılmışdı. Lakin bu kifayət etmirdi. İbn Havqəlin yazdığına görə, Dərbəndlə Səməndər arasındakı üzümlüklərdə 40000-ə qədər tənək vardı. IX-XI əsrlərdə Azərbaycanda ipəkçilik yüksək inkişaf etmişdi. Kənd təsərrüfatının ən yüksək inkişaf etmiş sahəsi maldarlıq idi. Heyvandarlığın əsas forması yaylaq-qışlaq maldarlığı idi. Xəzər balıqla zəngin idi. Kür və Araz çayları boyunca yaşayan əhali balıqçılıqlı da məşğul olurdu. Arıçılıq, bal və mum ixracı da Azərbaycanın iqtisadi həyatında mühüm rol oynayırdı. Cəmiyyətin əsas istehsalçısı kəndlilər idi. 2 qismə-**uluclara** və **azad kəndlilərə** bölünürdülər. Uluclar asılı kəndlilər idilər. Ərəb işğalları dövründə yaranmışlar. Öz torpaqlarını itirmək təhlükəsi qarşısında qalan kəndlilərin mühüm bir hissəsi ayrı-ayrı ərəb feodallarının himayəsinə sığınmağa məcbur olurdu. Nəticədə, həmin kəndlilərin torpaqları ərəb feodallarının əlinə keçir və **ilcə** (yaxud **hami**) torpaqlar adlanırdı. Uluclar, əsasən, əkinçiliyin yüksək inkişaf etmiş düzən rayonlarda yaşayırdılar. Dövlətə vergi verirdilər. Azad kəndlilər isə dağ rayonlarında yaşayırdılar. Azərbaycan kəndliləri oturaq həyat sürürdü. Torpaq üzə-

rində xüsusi mülkiyyət mövcud idi. Süni suvarmaya əsaslanan əkinçiliyin inkişaf etdiyi yerlərdə su üzərində də xüsusi mülkiyyət hökm sürürdü. Feodal torpaq mülkiyyətinin bir neçə növü var idi. **Mülk** (və ya **əmlak**) torpaqlar-irsi idi, mülk sahibləri (**malik, məlik, və ya mülkədar**) torpağı sata və bağışlaya bilərdilər. **Camaat (icma)** torpaqları-otlaqlar, örüşlər, meşələr, bataqlıqlar və s., bəzən əkin yerləri olurdu. Camaat torpaqları dövlətin mülkiyyətində idi, dövlətə torpaq vergisi-**xərac** verirdi. **Xassə**-ayrı-ayrı hökmdarların (xəlifələr, sultanlar və b.) və sülalələrin mülkiyyətində geniş torpaq sahələri vardı. Dövlətə məxsus olan, yəni gəliri birbaşa xəzinəyə gələn torpaqlara **divani**, və ya **divan torpaqları** deyilirdi. Şerti torpaq mülkləri-**iqta** sistemi də inkişaf etməkdə idi. İqta dövlətə xidmət müqabilində verilirdi. İqta sahibləri-**iqtadarlar** bilavasitə təsərrüfatla və ya təsərrüfatçılıqla məşğul olmur, bir qayda olaraq, öz iqtalarını icarəyə verirdilər. Zaman keçdikcə onlar iqtadarların xüsusi mülkiyyətinə çevrilirdi. Bu dövrdə **vəqf** torpaqları da yayılmışdı. Bu torpaqlar ayrı-ayrı ruhanilərə, dini və xeyriyyə müəssisələrinə, məscidlərə, mədrəsələrə və s. verilirdi. Kəndlilər vergini vəqf sahibinə və ya dini müəssisəyə verirdilər. Torpaqdan istifadə müqabilində kəndlidən vergi **üşr** və ya **üşur (1/10)**, sonralar isə **xərac** adlanırdı. Xərac toplayan vergi məmurları **mütəqəbbil** və ya **amil**, maliyyə müfəttişləri isə **mütəsərrif** adlanırdı. X-XI əsrlərdə xəracın müəyyən bir hissəsini pulla ödəyirdilər. O zaman ərəblər Azərbaycandan 4-4,5 milyon dirhəm, Sacilərin hakimiyyəti dövründə 2 milyon, Salari hökmdarı İbrahimin dövründə də bu qədər xərac alırdılar. Xəracdan başqa, müsəlman əhalisi öz əmlakına görə nəzir verirdi ki, buna da **zəkat** və **sədəqə** deyilirdi. Müsəlman olmayan əhalidən **can vergisi-cizyə** alınır. Ərəb işğalı dövründə mərkəzi hakimiyyət tərəfindən müəyyən olunmuş illik xəracı ödədikdən sonra bu feodallar öz torpaqlarında təkbaşına hakimlik edirdilər.

IX-X əsrlərdə Azərbaycan dünyanın çoxlu şəhərləri olan ölkələrdən birinə çevrildi. Siyasi müstəqillik iqtisadi tərəqqiyə, o cümlədən sənətkarlıq və ticarətin inkişafına, şəhərlərin meydana gəlməsinə müsbət təsir göstərirdi.

Azərbaycanda mədəni həyatın yüksəlməsi ilə səciyyələnən **XII əsr Azərbaycan intibah dövrü** hesab edilir. Bu dövrdə paytaxt şəhərlər olan Təbrizdə, Şamaxıda, Naxçıvanda, Gəncədə və b. elmi mərkəzlər yaradılmışdı. Şivanşahların və Eldənizlərin saraylarında dövrün ən yaxşı alimləri toplanmışdı. Onların riyaziyyat, təbiət-şünaslıq, tibb, kimya, fəlsəfə, məntiq, hüquq, astronomiya, ərəb və fars ədəbiyyatı və b. sahələrdə böyük müvəfəqiyyət və uğurları olmuş, bir çoxları müsəlman mədəniyyəti və elminin xadimləri kimi tanınmışdılar. Bunlardan görkəmli alim Fəridəddin Şirvani 30 il astronomiya ilə məşğul olmuş və bir neçə ulduz cədvəli tərtib etmişdir. XI-XII əsrlərdə təbabət sahəsində yüksək biliyə malik olan həkimlərdən Kafiəddin Ömər ibn Osman, Mahmud xoca, Rəşidəddin, atabəy Özbəyin şəxsi həkimi olan Cəlaləddin Təbib, Mühzəbəddin Təbrizi, Əkmələddin Naxçıvani və b. göstərmək olar. Bunlar öz əsərlərində bir çox xəstəliklərin müalicə yolları nəzərdən keçirir, əczaçılıq və müxtəlif xəstəliklərin müalicə prinsipləri haqqındakı bütün məlumatları ümumiləşdirmişlər.

Nəzərdən keçirilən dövrdə tarixi, filoloji, fəlsəfi məzmunlu xeyli əsər yaradılmışdır. Hərtərəfli biliyə malik olan Fəxrəddin Əbülfəzi İsmayıl ibn əl-Musanna ət-Təbrizinin qələmə aldığı “Tarixi-Azərbaycan” əsəri də dövrümüzə yetişməyən əsərlərdəndir. “Şərqdə təşkil edilən ilk mükəmməl universitetlərdən birincisi” hesab edilən “Nizamiyyə” mədrəsəsində dərs deyən bir çox alimlər içərisində İsmayıl ibn əl-Musanna ət-Təbrizidən başqa, Xətib Təbrizi, gəncəli Əbu Hafs Ömər ibn Osman ibn Şueyb əl-Cənzini, Tacəddin Əbu-İ-Fədail Məhəmməd ibn əl-Hüseyn ibn Abdullah əl-Urməvini, Əbul-Fadl Mahmud ibn Əhməd ibn Məhəmməd əl-Ərdəbilini, İbn Sinanın şagirdi Bəhmənyarı, görkəmli mütəfəkkir və sufi olan Şibahəddin Suhrevərdini və b. göstərmək olar.

XI-XIII əsrin əvvəllərində Azərbaycan poetik məktəbi özünün Nizami Gəncəvi, Əbül Üla Gəncəvi, Əfzələddin Xaqani, Fələki Şirvani, Mücirəddin Beyləqani, Məhsəti Gəncəvi və b. sənətkarları ilə məşhur idi. Bu məktəbdə ədəbi sənətlə real həyat arasında bağlılığı, uzlaşmanı təmsil edən, Rudəkidən başlayaraq Firdovsi və b.

şairlər, o cümlədən Qətran Təbrizi tərəfindən inkişaf etdirilən farsdilli şerin Xorasan-Türküstan səpkisindən-üslubundan fərqli olaraq yeni poetik “səbki təmtəraqi” adlı Azərbaycan üslubu yaradıldı. O dövrün görkəmli alimlərindən olan Əfzələddin Xaqaninin şerinin əhəmiyyətli cəhətlərindən biri də fars dilinin hökmranlıq etdiyi şeir dilinə şairin doğma azərbaycan-türk sözlərini gətirməsidir. Bunlardan şairin “Məra dər parsi fohşi ke quyənd, be torki çərxeşan quyəd ke sənsən” (“farsca mənə söyüş desələr, çərxi fələk onlara türkcə deyər ki, sənsən”) misralı məşhur beytində işlədilmiş “sənsən” sözünü, eləcə də özünün şeir “Divan”-ında işlətdiyi su, Tanrı, vuşaq (uşaq), çuxa, qunduz, xatun, sürmə, qara qız, dağ, xan və s. bu kimi sözləri qeyd etmək olar.

XII əsrin ortalarına yaxın yaranan Azərbaycan Atabəyləri dövlətinin hakimiyyəti dövründə Gəncə və Şirvan poetik məktəbləri artıq ən yüksək inkişaf mərhələsinə yetişmişdir. Atabəylər sarayında fəaliyyət göstərən şairlər Xaqani tərəfindən təməli qoyulan yeni üslublu farsdilli Azərbaycan şerini yüksək sənətkarlıq səviyyəsinə çatdırmağa çalışırdılar. Lakin Xaqani zirvəsini fəth etmək, Azərbaycan poeziyasını daha yüksək zirvələrə çatdırmaq səadəti Nizami Gəncəviyə nəsib oldu.

Bu dövrdə mənşəcə türk olan Səlcuq hökmdarlarının, Atabəylərin, Şirvanşahların üstünlük verdikləri fars dili özünün inkişafı və təkmilləşməsində məhz Azərbaycan poetik məktəbinin nümayəndələrinə, xüsusilə dahi Nizami Gəncəviyə borcludur. Onun “Xəmsəsi” dünya ədəbiyyatının ən dəyərli nümunəsidir. Şair bu əsəri ilə şeir sənətini saraylardan və məddahlıqdan uzaqlaşdırıb, bu gün başa düşdüyümüz mənada bədii ədəbiyyat yaratdı. O, insanı özünün qəhrəmanı edib, onun hiss və həyəcanlarını, duyğu və düşüncələrini, arzu və istəklərini tərənnüm edirdi. Şəxsiyyət, onun həyatı, mahiyyəti, təfəkkür tərzini və fəlsəfəsi Nizamini düşündürən, onun poemalarının əsas xəttini təşkil edən mövzular idi. Nizami əsərlərində sənətkarlıq, forma və məzmun vəhdətdə olub bir-birini tamamlayırdı. Görkəmli söz ustaları Əmir Xosrov Dəhləvini, Hacı Kirmanini, İmadəddin Kirmanini, Əbdürrəhman Camini, Əlişir Nə-

vaini, Hatifini, Füzulini və b. Nizami məktəbinin davamçıları hesab etmək olar.

Bütün yuxarıda göstərilənlər, XI-XII əsrlərdə şimalı-cənublu Azərbaycan ərazisində elmin sürətli inkişafını, onun müxtəlif sahələrinə dair onlarla əsərlərin yazıldığını, bu əsərlərin əsasən dövrün elm dili olan ərəb dilində qələmə alındığını, Azərbaycan alimlərinin Yaxın və Orta Şərq müsəlman mədəniyyətinin inkişafında tutduqları əvəzədməz və əhəmiyyətli mövqelərini açıqlayır. Elmin, mədəniyyətin bu inkişafı ölkənin sosial-iqtisadi vəziyyətinin və şəhər mədəniyyətinin ümumi yüksəlişi ilə bilavasitə bağlıdır.

XI-XII əsrlərdə Azərbaycanın ən böyük iqtisadi, siyasi və mədəni mərkəzləri olan Şamaxı, Bakı, Gəncə, Naxçıvan, Beyləqan, Təbriz, Marağa, Urmiya və b. şəhərlərdə müxtəlif səciyyəli abidələr inşa edildi. Orta əsr Azərbaycan **memarlığının** inkişafını müəyyən-ləşdirən 3 əsas üslub istiqamətini əks etdirən Şirvan, Naxçıvan və Arran memarlıq məktəbləri də elə bu illərdə təşəkkül tapır. Bu ocaqların üslub istiqamətində lokal cəhətlər, o cümlədən regionun etnik və sosial quruluşu həlledici rol oynayırdı.

Əsas tikinti materialı yerli əhəndaşı olan Şirvan-Abşeron memarlıq məktəbi üçün daha dayanıqlı, sadə və çox vaxt asimmetrik kompozisiyalar, saya memarlıq dekoru səciyyəvi olmuşdur. Daşla kərpicin bircə yanaşı işlədilməsi ilə tikilən Arran memarlıq abidələri qamətli kompozisiyası, daha zərif ayrıntıları və incə görkəmi ilə Şirvan məktəbi nümunələrindən seçilirdi.

Ən yüksək inkişaf mərhələsi Azərbaycan Atabəyləri dövləti dövrünə düşən, əsasən, bişmiş kərpicdən tikilən Naxçıvan-Marağa məktəbi abidələrinə bir sıra xüsusiyyətlər-binanın əsas tikinti kütləsi və üzlük örtüyünə ayrılması, üzləmə bloklarının işlədilməsi, gövdənin karkas sxemi, hər yandan fəsadlı olmaq, dekorda həndəsi orna-mentin üstünlüyü, şirli kərpiclərin işlədilməsi, epiqrafikanın rolunun artması və s. xasdır.

Bu dövrün abidələrindən Bakının-Qız qalası, Mərdəkan qala-sı, Şamaxının-Gülüstan qalası, Beyləqanın, Gəncənin, Təbrizin, Marağanın müdafiə divarları, Abşeronun (Bakı, Mərdəkan, Nar-

daran, Ramana və s.) qalaları, məscid, mədrəsə və xanəqahlar (İçəri şəhərdə Sınıqqala minarəsi, Pir Hüseyn xanəqahı və s.), məqbərələr (Əcəminin yaratdığı memarlıq abidələri-Mömünə xatun-1186, Yusif ibn Küseyr məqbərəsi-1162, Qoşaminarə-1187, Cümə məscidi və s.), körpülər (Xudafərin (1027), Cuqa və s.), Gəncə qala qapıları-1063, Şamaxının Sündü kəndində tikilmiş günbəzli məscid-920, Əlincə qalası, Lerikdə Oğlanqala, X əsrdə Ağoğlan çayı sahilində tikilmiş Amaras monastırı özlərinə məxsus üslubları ilə fərqlənirdi. XII əsrdə Naxçıvan mtmarlıq üslubunda Marağada Göy günbəz, Urmiyada Üç günbəz məscidləri, Culfada sərdabələr ucaldılmışdı. XI-XII əsrlərdə tətbiqi incəsənətin bir sıra sahələrinin (saxsı qablara bəzək vurulması, parçaların rənglənməsi və naxışlanması, ağac, şüşə və s. emalı, metala naxış basılması, xalçaçılıq və s.- də) inkişaf səviyyəsi xeyli yüksəlmişdir.

Ümumiyyətlə, XI-XIII əsrlərin əvvəlləri dövrünü Azərbaycan memarlığı tarixində dönüş mərhələsi saymaq olar. Bu dövrün geniş tikinti işləri Azərbaycan memarlığını yeni bina tipləri (qülləvari türbə, mədrəsə), konstruktiv fəndlər (ikiqatlı günbəzlər, mərkəzi dayaqlı tağ örtüyü), memarlıq elementləri (dairəvi minarə, ikiminarəli baştağ), memarlıq bəzəyi vasitələri (həndəsi ornament, şirli kərpic, bloklarla üzləmə) və s. ilə zənginləşdirir.

VI FƏSİL

AZƏRBAYCANDA MONQOL ƏSARƏTİ. AZƏRBAYCAN XALQININ MONQOLLARA QARŞI MÜBARİZƏSİ

Plan:

1. Monqolların Azərbaycanı işğal etməsi.
2. Azərbaycan Hülakülər dövlətinin tərkibində.
3. XIII-XIV əsrlərdə Azərbaycanın sosial-iqtisadi həyatı və mədəniyyət.

1. Monqolların Azərbaycanı işğal etməsi

XIII əsrin əvvəllərində **Çingiz xanın (1206-1227)** yaratdığı Monqol feodal dövləti qonşu vilayətləri işğal etməyə başladı. Bu dövrdə Azərbaycanın şərq sərhədlərində mövcud olan Xarəzmşahlar dövləti iqtisadi və hərbi qüdrətini itirmişdi və monqollarla mübarizə aparmaq iqtidarında deyildi. Ölkədə vahid mərkəzi dövlət olmadığından feodal çəkişmələri hökm sürürdü. Eldənizlərin Atabəylər dövləti, Şirvanşahlar dövləti, Marağada Rəvvadilər nəslindən olan Ağsunqurilər sülaləsi (1108-1227) əvvəlki qüdrətlərini itirmişdilər. Monqollar **1220-ci ildə** Azərbaycana ilk dəfə yürüş etdilər (8, s. 322). Monqol sərkərdələri Cəbə və Subutay **Zəncan, Ərdəbil, Sərab** və b. şəhərləri və kəndləri dağıda-dağıda **Təbrizə** yaxınlaşdılar. Şəhər möhkəm qala divarları ilə əhatə edildiyindən monqollar danışıqlar aparmağı qərara aldılar. Monqollar böyük xərac aldıqdan sonra qışlamaq üçün **Muğana** yollandılar. Lakin gürcü çarı IV Georgi ilə Atabəy Özbək arasında hərbi ittifaq bağlandığı barədə məlumat alan monqollar Muğandan **Gürcüstana** basqın etdilər və gürcü çarını məğlubiyətə uğratdılar. **1221-ci ilin əvvəllərində** Cəbə və Subutayın dəstələri Gürcüstandan yenidən Azərbaycana qayıtdılar və **Təbrizə** tərəf hərəkət etdilər. Təbriz hakimi Şəmsəddin Tuğrayı xərac verməklə şəhəri qarətdən xilas etdi. Monqollar **Ma-**

rağa üzərinə yürüş etdilər. Əhali ciddi müqavimət göstərdi. Düşmən divardağından maşından istifadə edərək şəhərə daxil oldu. Əhaliyə qanlı divan tutuldu. Monqollar Marağadan sonra **Ərdəbili** tutdular. Ərdəbildən sonra **3-cü dəfə Təbrizə** hücum etdilər. Özbək Naxçıvana qaçdı. Əhali Şəmsəddin Tuğrayinin başçılığı ilə şəhərin müdafiəsinə qalxdı. Cəbə və Subutay Təbrizin ciddi mübarizəyə hazır olduğunu görüb açıq döyüşə girməkdən çəkildilər və yenə xərac almaqla kifayətləndilər. Təbriz yenə qarətdən xilas oldu. Monqollar **Sərab, Beyləqan** şəhərlərini işğal edib, **Gəncəyə** hücum etdilər. Gəncəlilərin əvvəlcədən hazırlaşdığını bilən monqollar xərac almaqla kifayətləndilər və **Gürcüstana** getdilər. Sonra Şirvana soxuldular. **Şirvanşah Güştasp (1203-1225)** qalaların birinə çəkilməli oldu. **Şamaxı** əhalisi **3 gün** mübarizə apardılar, lakin monqollar şəhəri tutdular, şəhərdə əhalinin kökü kəsildi. **1222-ci ildə** Şamaxıdan **Dərbəndə** üz tutdular (8, s. 323). Dərbənd keçidindən keçməyin çətinliyini görən Cəbə və Subutay hiylə işlətdilər. Onlar Şirvanşaha danışıq üçün xəbər göndərdilər. Şirvanşah təklifi qəbul etdi və 10 nəfərlik elçi heyəti göndərdi. Monqollar elçilərin birini öldürüb digərlərini məcbur etdilər ki, onları gizli yollarla Dərbənddən şimala keçirsinlər. Onlar **1223-cü ildə Kalka çayı** sahilində **rus-qıpçaq** qoşunlarına qalib gəldilər, lakin **İdilboyunda bulqarlarla** döyüşdə məğlub olub Monqolustana qayıtdılar.

Azərbaycan **1225-ci ildə Xarəzmşah Məhəmmədin oğlu Cəlaləddinin** hücumuna məruz qaldı (9, s. 150). O, **İraq, Əcəm, Kirman və Fars** vilayətlərini ələ keçirdi. Sonra **Marağanı** tutdu, Təbrizə yönəldi. Atabəy Özbək, ailəsini qoyub Gəncəyə qaçdı, oradan Əlincə qalasına getdi və burada öldü. Bununla da **Eldənizlər sülaləsi süqut etdi**. Təbrizlilər şəhər rəisi Şəmsəddin Tuğrayinin qardaşı oğlu **Nizaməddinin** başçılığı ilə **7 gün** mərdliklə vuruşdular, lakin birlik olmadığından **Cəlaləddin 1225-ci ilin iyulun 25-də** şəhəri tutdu. Nizaməddin Tuğrayi şəhər rəisi təyin edildi. Atabəylərin Gəncədəki canişini Cəmaləddin də şəhəri Cəlaləddinin sərkərdəsi Urxana təslim etdi. Urxan Arranın **Beyləqan, Şəmkir** şəhərlərini və b. tutdu. **Ağsunqurilər dövləti (1227)** süqut etdi.

Şirvanşahlar isə ildə 100 min dinar xərac verməklə Cəlaləddinin hökmranlığını qəbul etdilər. Cəlaləddin Gürcüstanın şərq hissəsini qarət etdi. Azərbaycanın idarəsi Cəlaləddinin vəziri Şərəf əl-Mülkə tapşırılmışdı. Gəncə Cəlaləddinin iqamətgahına çevrilmişdi. Təbrizdə işğalçılara qarşı çıxışlar başlandı. Buna səbəb vəzirin əhalidən qanunsuz yığdığı vergilər idi. Bu barədə məktub alan kimi Cəlaləddin Təbrizə qayıtdı. Şəmsəddin Tuğrayı zindana salındı, qardaşı oğlu Nizaməddin isə qətlə yetirildi. Çox keçmədən Şəmsəddin həbsdən azad edildi. Cəlaləddinin canişinləri yerli əhalini soyub taladılar. O, İraqda ikən yerli feodallar Təbrizdə hakimiyyəti ələ alaraq, Eldənizlər dövlətini bərpa etməyə çalışdılar. Onlar Özbəyin həbsdə olan nəvəsini azad edib hakimiyyətə gətirmək istədilər. Lakin üsyançılar məğlub oldular. Cana gələn xalq **Təbrizdə** üsyana qalxdı. Lakin Təbriz əyanları, xüsusilə Şəmsəddin Tuğrayı xarəzmlilərə qarşı açıq mübarəzədən çəkildilər. Xalq hərəkatı bütün Azərbaycanı бүürüdü. **1231-ci il Gəncə üsyanı** xalq hərəkatının ən yüksək zirvəsi oldu (3, s. 20). Sənətkar Bəndərin başçılığı ilə üsyançılar şəhər hakiminin sarayını dağıtdılar, məmurlar və qulluqçular öldürüldü, Xarəzm qornizonu məhv edildi. Cəlaləddinin üsyançılarla danışıqları bir nəticə vermədi, az sonra Cəlaləddin özü qoşun hissələri ilə Gəncə ətrafında məskən saldı və üsyançılara əmin-amanlıq vəd etdi. Lakin gəncəlilər şəhərdən çıxaraq sultan ordusuna hücum etdilər. Qanlı döyüş baş verdi və üsyançılar şəhərə çəkilməli oldular. Cəlaləddin üsyanı yatırdı, başçılardan 30 nəfəri edam etdirdi, Bəndər isə tikə-tikə doğrandı. **Xoy, Mərənd və Naxçıvanda** azadlıq hərəkatı daha geniş vüsət aldı. Monqolların Azərbaycanı və ətraf əraziləri zəbt etmək üçün əlverişli şərait yaranmışdı.

1231-ci ildə Cormoğon noyonun başçılığı ilə monqollar **2-ci dəfə** Azərbaycana yürüş etdilər (8, s. 324). Monqollar **Marağanı** çətinliklə tutdular, əhali üzərinə ağır vergi qoyuldu. Sonra **Təbriz** şəhəri mühasirəyə alındı. Təbriz əyanları yenə də hədiyyələr hesabına şəhəri qırğından xilas etdilər. Bir çox tanınmış sənətkarlar Qaraqoruma göndərildi. Monqollar **Gəncəni** də mühasirəyə aldılar. Gəncəlilərin müqaviməti o qədər güclü idi ki, monqollar qala divar-

larını dağıtdıqdan sonra bir həftə şəhərə girməyə cürət etmədilər. Düşmən əlinə keçməsin deyə gəncəlilər evlərini yandırır, var-dövlətini məhv edirdilər. Uzun mübarizədən sonra **1235-ci ildə Gəncə** işğal olundu. Monqollar **Şəmkində** ciddi müqavimətə rast gəldi. Şəmkiirlilər şəhər hakimi **Bəhramdan** düşmənle mübarizə aparmağı tələb etdilər. Lakin o, razı olmadı. Monqollar Şəmkinin ətrafındakı xəndəklərə odun və saman dolduraraq qalaya qalxmağa cəhd etdilər. Əhali gecə vaxtı samana od vurdu. Noyon Monqolları xəndəkləri qumla doldurtduraraq atəşi söndürüb şəhərə girə bildilər. Şəmkir yandırıldı, sakinləri qılıncdan keçirildi. **Tovuz** və **Bakı** tutuldu. **1239-cu ildə Dərbənd** şəhərinin işğalı ilə bütün Azərbaycan monqollar tərəfindən tutuldu (9, s. 151). Monqollar Monqolustana qayıtmadılar və tutduqları ərazilərdə məskunlaşdılar. Azərbaycan və Cənubi Qafqaz əraziləri **1239-1256-cı illərdə Böyük Monqol imperatorluğunun** canişinləri tərəfindən idarə olunurdu (3, s. 22). Torpaq sahələri və otluqlar monqol canişininin ixtiyarında idi. Yerli feodallar torpaq malikanələrindən məhrum oldular, monqolların vassalına çevrildilər. Hər dəfə Böyük Monqol imperatorluğunda yeni xaqan seçildikdə yerli feodallara öz malikanələrini idarə etmək üçün icazə sənədi-**yarlıq** verilirdi. Bu isə əlavə xərc tələb edirdi. Ölkədə monqol siyasətinə qarşı xalq hərəkatı və üsyanlar başladı. **Böyük Monqol xaqanı Münke** istilaları davam etdirmək məqsədi ilə **1253-cü ildə** Ön Asiyaya qoşun göndərdi. Monqolların **3-cü yürüşü** zamanı, **1256-cı ildə** Azərbaycan tabe edildi. **1258-ci ilin fevralında** Hülakü **Bağdadı** tutdu və **500 ildən** artıq hökm sürən **Abbasilər xilafəti** süqut etdi. Yeni işğal edilmiş ərazilərdə beşinci monqol ulusu-**Hülakü dövləti yaradıldı** (8, s. 325).

2. Azərbaycan Hülakülər dövlətinin tərkibində

Hülakü dövləti Azərbaycanda **bir əsr (1357-ci ilədək)** fəaliyyət göstərdi (3, s. 23). Hülakü dövlətinin təsisi və uzun müddət mövcud olması Azərbaycanın ictimai-iqtisadi, siyasi və mədəni həyatına-onun hüduqlarının sabitliyinə, dilinə və s. təsir göstərdi. Tari-

xən əlverişli coğrafi şəraiti, gözəl iqlimi və zəngin təbii sərvətləri olan Azərbaycan Hülakü dövlətində mühüm yer tuturdu. Onlar Azərbaycanı Hülakü dövlətinin mərkəzi vilayətinə, **Marağanı, Təbrizi, Sultaniyyəni**, yenidən **Təbrizi** paytaxt şəhərinə çevirdilər. Hülakü dövlətinin bütün əraziləri Azərbaycandan-Təbrizdən idarə olunurdu. Qarabağ Elxanilərin yay iqamətgahı, Muğan isə qışlağı idi. Azərbaycana **Arran, Şirvan, Şəki, Muğan, Qarabağ, Qaradağ, Naxçıvan, Güştasfi, Arasbar** əraziləri daxil idi. Təxmini hesablamalar bu dövrdə **Azərbaycan ərazisinin 250 min kv km** olduğunu göstərir. Hülakü xan geniş əraziyə malik dövlət təşkil etdikdən sonra köçmə zadəganlara arxalanaraq ali hakimiyyət orqanlarını, hərbi və siyasi işləri, vilayətlərin idarəsini şahzadələrin və məşhur əmirlərin arasında böldü. Şahzadə **Yuşmut Arranın hakimi** təyin olundu. Hülakü dövləti nə qədər qüvvətli olsa da, köçmə feodalların qüvvətlənməsi mərkəzi hakimiyyətə qarşı mübarizəni gücləndirdi. Elxanilərlə **Cuci** nəslindən olan **Qızıl Ordu** xanları arasında Azərbaycan ərazisi uğrunda müharibə gedirdi. Qızıl Ordu xanları Azərbaycanın Çingiz xanın vəsiyyətinə görə Batı xanın payına düşdüyünü iddia edirdilər. Qızıl Ordu xanı Bərkə **1263-cü ildə** sərkərdə **Noqayın** başçılığı ilə 30 minlik qoşunu Şirvana yeritdi. Dərbənd şəhəri tutuldu. Lakin **1265-ci ildə** Elxanilər Qızıl orduluları ölkədən qova bildilər. Qızıl Ordu xanlarının **1288** və **1290-cı illərdə** yürüşləri də bir nəticə vermədi. Hakimiyyət uğrunda gedən mübarizə **Qazan xanın (1295-1304) Qarabağda** Hülakü dövlətinin padşahı elan olunması ilə nəticələndi. O, yerli feodallarla əlaqəni möhkəmləndirmək naminə İslam dinini qəbul etdi, adını dəyişdirərək Mahmud adını götürdü. Arranda Arslan oğlunun başçılığı ilə Qazan xana sui-qəsd təşkil edildi. Sui-qəsdin üstü açıldı və onun təşkilatçıları edam olundu. **1297-1298-ci illərdə** Azərbaycanın şimalında **Taycu oğlunun** qiyamını Qazan xan yatıra bildi və mərkəzi dövləti qüvvətləndirdi. Qazan xandan sonra Hülakü dövlətinin taxt-tacına sahib olmuş qardaşı **Məhəmməd Olcaytu** onun siyasətini davam etdirdi. Onu əvəz edən oğlu, 12 yaşlı **Əbu Səid (1316-1335)**, dövlət idarəsindən kənarda qaldı (3, s. 24).

Olçaytunun vəsiyyətinə görə dövlət işlərinin idarəsi **Sulduz qəbiləsindən** olan **baş əmir Çobana** həvalə olundu. Əmir Çoban faktiki hökmrana çevrildi. Bundan feodal qruplar narazı oldular. Qonşu dövlətlər də Elxanilərə qarşı mübarizəyə qalxdılar. **1318-ci ildə Xorasanda** iğtişaş baş verdi. Qızıl Ordu Hülakü dövlətinə hücum keçdi, Kür çayının sahillərinə kimi gəldi. Hülakülər əsas qüvvələrini Azərbaycana topladılar və rəqiblərini geri çəkilməyə məcbur etdilər. Şimal sərhədlərini möhkəmləndirdilər. Əmir Çoban bu qələbədə mühüm rol oynadı. Buna baxmayaraq, ölkədə feodal çəkişmələri güclənirdi. Əmir Çobana qarşı açıq mübarizə gedirdi. **1319-cu ildə Gürcüstanda** başlanan qiyam Azərbaycanda davam etdi. **Naxçıvan** qiyamçıların iqamətgahına çevrilmişdi. Onlar **Təbrizə**, oradan da **Sultaniyyəyə** getdilər. Qiyamçılarla Əbu Səidin qüvvələri arasında döyüş oldu. **Əbu Səid** qiyamçıları darmadağın etdi, bu igidliyinə görə ona **Bahadır** ləqəbi verildi. Əmir Çobanın rəhbərliyi ilə **1319-cu 1325-ci illərdə** Qızıl Ordu dövlətinə yürüşlər təşkil olundu və müvəffəqiyyət əldə edildi. Çoban Elxanilər dövlətinin idarəsini bütövlükdə öz əlinə almışdı. Oğlanlarını isə bir sıra vilayətlərə hakim təyin etmişdi. Əbu Səid nəinki siyasi, həm də iqtisadi cəhətdən çobanlardan asılı idi. 20 yaşlı Əbu Səid Çobana qarşı mübarizəyə başladı. O, **1328-ci ildə** Çobanı və onun oğullarından ikisini edam etdirdi. **1334-cü ildə Sultaniyyədə** baş verən üsyan çətinliklə yatırıldı. **1335-ci ildə** ölkə Qızıl ordularının hücumlarına məruz qaldı (8, s. 327). Əbu Səid 60 minlik qoşunla Arrana gəldi. Qızıl Ordu xanı geri çəkilməyə məcbur oldu. Bu zaman Əbu Səid arvadı tərəfindən zəhərlənərək öldürüldü. Özbək xan Kür çayına kimi irəlilədi. Yeni hökmdar **Arpa xan** rəqibi ölkədən qovdu. Sultan Əbu Səidin ölümü ilə Hülakü dövləti getdikcə tənəzzülə uğradı. Bu zaman “Hülakülər səltənətinin mühafizəsi” adı altında Çobanilər, Cəlairilər, Xorasan əmirləri və Şirvanşahların mübarizəsi başladı.

3. XIII-XIV əsrlərdə Azərbaycanın sosial-iqtisadi həyatı və mədəniyyət

Azərbaycanın sosial-iqtisadi həyatı. Monqol yürüşləri Azərbaycanın ictimai-siyasi və mədəni həyatına ağır zərbə vurdu. Monqolların keçdikləri ərazilərdə mədəniyyət abidələri, ticarət yolları dağıdıldı, əkin sahələri tapdalandı, xırmanlar yandırıldı. Muğanda çağırılmış qurultayda Cənubi Qafqaz ərazisi **110 monqol noyonu** arasında bölündü. Düşmən əhalini qırdı, sağ qalanlar isə qula çevrilirdi. Sənətkarlar Qaraqoruma və digər yerlərə göndərilirdi. Cavan əsirlərdən ehtiyat hərbi hissələr təşkil olunur və ön cəbhəyə göndərilirdi. Bu, məhsuldar qüvvələrə zərbə vururdu. XIII əsrin ortalarında Hülakü dövlətinin yaradılması, mərkəzi hakimiyyətin qüvvətlənməsi təsərrüfatda müəyyən canlanmaya səbəb oldu. **Hülakü** və **Abaqa** xanın zamanında torpaq və vergi siyasəti müəyyənləşdi və mərkəzi idarə sistemi yarandı. **1254-cü ildə** Azərbaycanda 10 yaşından 60 yaşınadək bütün kişi qismi siyahıya alındı. Elxanilərin iqtisadi siyasətinin əsasını yerli feodalları torpaq sahibliyindən məhrum etmək və bütün gəlirlərin mənimsənilməsi təşkil edirdi. İşğal olunmuş torpaqlar **incu** (hökmdar və xan nəslinə məxsus) və **divan** (dövlət) torpaqlarına çevrildi və köçmə feodalların ixtiyarına verildi. Yeni vergilər də (**qopçur**-otlaq vergisi-tədricən can vergisi, **tamğa**-sənətkar və tacirlərdən alınan vergi, **kalan** və s.) toplanırdı. Vergilərin toplanması **icarəyə (müqatiyə)** verilirdi. İcarədarlar qanunsuzluqlara və sui-istifadəyə əl atırdılar. XIII əsrin son rübündə Elxanilər dövlətində iqtisadi və siyasi böhran baş verdi. **Keyxatu xan pul islahatı** keçirdi, ölkədə kağız pullar-**çao** tədaviyə buraxıldı. Lakin bu, xəzinənin boşalmasının qarşısını ala bilmədi. Monqol yürüşləri şəhər həyatına da ziyan vurdu. Qazan xanın islahatları, xüsusilə vergi və ticarət sahəsindəki tədbirlər şəhər həyatında canlanmaya səbəb oldu. Lakin **XIV əsrin 2-ci yarısında** siyasi vəziyyət şəhər həyatını daha acınacaqlı hala gətirdi. Şəhər əhalisinin sosial tərkibində sənətkarlar və tacirlər üstünlük təşkil edirdi.

Toxuculuq, xalçaçılıq, metalişləmə, dulmuşçuluq, dəri istehsalı, ağac emalı, bədii sənətkarlıq növləri daha da inkişaf etmişdir. Şirvan ipəyi dünyada məşhurlaşmışdı. Beyləqan öz qənnadı məmulatı ilə, Kağızkonan şəhəri kağız istehsalı ilə tanınırdı. Metalişləmə sahəsində soyuq silah istehsalına xüsusi diqqət yetirilirdi. Hülakü dövlətinin Asiya, Avropa və Afrikanın bir çox ölkələri ilə ikitərəfli intensiv ticarət əlaqələri var idi. Azərbaycan karvan yollarının kəşfiyyatı məkana çevrilmişdi. Azərbaycanın daxilindən keçən karvan yollarının uzunluğu təxminən 2000 km-dən artıq idi. Ticarət yolları üzərində karvansaralar tikildi, karvanların təhlükəsizliyi təmin edildi, **karvansalar dəstələri** yaradıldı. Bakı nefti, Şirvan ipəyi, Təbriz və Şirvan xalçaları, Şəmkinin yun parçaları, Şəkinin dəri məmulatı, Naxçıvanın duzu və s. mallar xarici ölkə bazarlarında yüksək qiymətləndirilirdi. Zərbxanalarda **tümən, qızıl və gümüş bahş, dinar, danq, fils, dirhəm və s. pul vahidi** tədaviyə buraxılırdı.

Qazan xanın islahatları. Hülakü dövlətini iqtisadi və siyasi böhrandan xilas etmək üçün Qazan xan bir sıra islahatlar-**torpaq, vergi, məhkəmə, rəbitə və ticarət** sahələrində islahatlar keçirdi. Torpaq islahatının əsasını moŋqol qoşun hissələrində qulluq edənlərə torpaq sahələrinin verilməsi- **iqta** təşkil edir. İqta **inci və divan** torpaqları, həmçinin **bayrat** adlanan istifadəsiz torpaqlardan verilirdi. Torpaqla birlikdə suvarma şəbəkələri və s. iqta sahiblərinə verilir. **Qazan xanın 1303-cü ildə** verdiyi **fərmanla** kəndlilərin yerini dəyişməsi qadağan edilir (3, s. 68). İqta torpaqları satıla, bağışlana bilməz. İqta sahiblərinin ölümündən sonra onun hərbi işini davam etdirən şəxsə verilir. Qazan xan bayrat torpaqların becərilməsi üçün tədbirlər gördü: sahələr qeydə alındı, sahibkarlığı müəyyənləşdirildi, sahibsiz torpaqlar divanın sərəncamına verildi, becərməyən torpaqlar dövlət torpaqlarına qatıldı. Həmin torpaqlar yeni sahibkarlara paylandı, bunların hüquqları **divan sənədləri** ilə qanunlaşdırıldı. Qazan xanın vergi islahatı vergilərin növləri, həcmi, toplama üsulu, vaxtı və s. kimi məsələlərdə dəqiq qayda-qanun yaratdı. Vergi verənlərin siyahısı tutuldu, vergi məbləği lövhə-

lərə həkk olunub baxımlı yerlərdə nümayiş etdirildi. Qeyri-qanuni vergilərin toplanması qadağan olundu. Vergi toplanması divana həvalə olundu. Məhkəmə sahəsində islahat keçirildi-qazı vəzifəsinə layiqli din xadimləri təyin olundu. 30 illik tarixi keçmiş iddia sənədləri öz qanuni qüvvəsini itirmiş elan olundu. Qazi vəzifəsinə təyin olunanlardan qanuna ciddi əməl edəcəkləri barədə iltizam alınması tətbiq olundu. Qazan xanın rəbitə sahəsində tədbirləri vahid rəbitə sisteminin yaranmasına səbəb oldu. Əsas yollarda hər 3 fərsəxdən (20 km.) bir rəbitə dayanacaqları-**yamlar** yaradıldı. Yamlara əmirilər təyin olundu. Yollarda karvansaralar tikildi. Qazan xan ticarətin inkişafını təmin etmək üçün **vahid pul sistemi** yaratdı, çəki və ölçü vahidlərini sabitləşdirdi, ticarət yollarında və bazarlarda gömrük toplanması, karvanların, ticarət mərkəzlərinin qorunması üçün əsaslı tədbirlər gördü. Qazan xanın islahatları ilk vaxtlar təsirli nəticələr verdi, lakin XIV əsrin 30-cu illərində ölkənin iqtisadi vəziyyəti yenidən pisləşməyə başladı. Əbu Səidin dövründə mərkəzi hakimiyyətin zəifləməsi, Xorasanda, Gürcüstanda və başqa vilayətlərdə baş vermiş iğtişaşlar, Qızıl Ordu xanlarının Azərbaycana yürüşləri ölkənin təsərrüfatına, iqtisadiyyatına güclü zərbə vurdu. Çobani əmiri Əşrəfin zülm və çapqınlıqla topladığı vəsait və mal-dövlət 17 xəzinədə saxlanılırdı. Sonralar, Əşrəf Təbrizdən qaçmağa cəhd göstərəkən, onun əmlakını daşımaq üçün 10.000 dəvə və 4000 qatır lazım olmuşdur. Azərbaycan əhalisi Çobani feodallarının zülmündən təngə gəlib vətəni tərk edirdi. XIV əsrin 80-cı illərində ölkədə başlanan feodal çəkişmələri yenidən iqtisadi böhrana gətirib çıxardı. Toxtamış və Teymurun ara verməyən hücumları, daxili ara müharibələri şəhərlərin, kəndlərin dağılmasına, təsərrüfatın daha da geriləməsinə səbəb oldu.

Maarif. Monqol-türk qəbilələrinin Azərbaycana gəlişi ölkədə elm və mədəniyyətin inkişafına təsir etdi. Təhsil sisteminin əsasını məktəb və mədrəsə təşkil edirdi. Məktəb əsasən ibtidai təhsil verən elm ocağı idi. Əsas dərslər şəriət dərsləri, dini ehkamların təlimi, Quran oxunması idi. Yetim uşaqların təhsil alması üçün “Dar ül-itam” (Yetimlər evi), “Beyt ül-təlim” (Təlim evi) adlanan məktəblər

fəaliyyət göstərirdi. Burada hər 10 uşağa bir tərbiyəçi-atabəy təhkim olunurdu. Təhsilin Məzhər formasında şagirdlər elmin müxtəlif sahələri ilə müstəqil məşğul olur, vaxtaşırı öz ustadının yanına gedib məsləhət alır və onun mühazirələrini dinləyirdilər. Mədrəsələr əsasən orta təhsil verirdi. Dini təlimlə yanaşı, dünyəvi elmlər, ictimai və texniki fənlər keçilirdi. Tədrislə 2 müdərris məşğul olurdu-biri şəriət dərslərini, digəri dünyəvi fənləri tədris edirdi. Mədrəsə xərcləri şəxsi hesabdən və ya vəqf əmlakının gəlirlərindən ödənilirdi. Təbrizdə xüsusi elm ocağı-ali mədrəsə Rəbi Rəşidi məhəlləsində yerləşir, Şərqdə ilk ali təhsil ocağı idi. Onun təsisçisi alim, həkim Fəzlullah Rəşidəddin olmuşdur. Təbriz ali mədrəsəsində 500-ə qədər alim dərs demiş, 7000 tələbə təhsil almışdır. Onlardan 6000 nəfəri başqa ölkələrdən və şəhərlərdən gəlmişlər. Müdavimlər təqaüd alır, yataqxana ilə təmin olunurdular. Ali mədrəsə müasir dövrün tanınmış universitetlərinin göstəriciləri səviyyəsindədir. Bu faktlar hələ 700 il bundan əvvəl Təbrizdə Universitetin (Darülfünun) mövcud olduğunu bildirir. Rəbi Rəşidi məhəlləsində 60000 nüsxə kitaba malik kitabxana var idi. Şam-Qazanda fəaliyyət göstərən 2 kitabxana qiymətli kitablar xəzinəsi hesab olunurdu. **1259-cu ildə** Marağada Nəsirəddin Tusinin rəhbərliyi ilə tikilmiş **rəsədxana**, həmçinin, XIV əsrin əvvəllərində Şam-Qazanda (Təbriz) tikilmiş rəsədxana Şərqdə nücum elminin (astronomiya) mərkəzinə çevrildi. Marağa rəsədxanasında 100-dən artıq alim, 400 min əlyazmaya malik kitabxanası var idi. Marağa rəsədxanasının banisi Nəsrəddin Tusinin (1201-1274) təhsil aldığı Tus şəhərinin adı ilə Tusi ləqəbi qəbul etmiş, bir müddət Ələmut qalasında həbs də qalan Tusi Hülakü xanın əmri ilə azad edildi, əvvəl onun məsləhətçisi, sonra isə Abaqa xanın vəziri oldu. Tibb sahəsində Fəzlullah Rəşidəddinin böyük rolu olmuşdur. Ölkədə əhalinin xəstəliklərdən mühafizə və müalicəsi məqsədi ilə xüsusi müəssisələr-**dar üşşə-falar** (şəfa evləri) fəaliyyət göstərirdilər. Təbrizin Rəbi Rəşidi məhəlləsində fəaliyyət göstərən şəfa evində Hindistan, Çin, Misir, Şam və s. vilayətlərdən gəlmiş 50 tanınmış həkim çalışırdı. Ölkədə darüxanalar (apteki) mövcud idi. Gəncəli Kirakos Qafqaz Albaniya-

sında XIII əsrdə baş vermiş hadisələri, albanların başına gələn müsibətləri qələmə almışdı. Coğrafiya sahəsində Zəkəriyyə Qəzvininin, Həmdullah Qəzvininin, Azərbaycan alimi Əbdürrəşid Bakuvinin əsərləri meydana gəldi. Dilçilik sahəsində Azərbaycan alimləri Hinduşah Naxçıvani və oğlu Məhəmməd Naxçıvani daha çox tanındılar. Bu dövrdə ikidilli, üçdilli lüğətlər meydana gəldi. “Azərbaycan dili” ifadəsi işlənməyə başladı. Azərbaycanda fəlsəfə, hüquq və s. elmlər də inkişaf etdi. Azərbaycan mütəfəkkiri Mahmud Şəbustəri (1287-1320) ərəb və fars dillərinin kamil bilicisi, fəlsəfə, məntiq, etika, psixologiya, anatomiya, mineralogiya elmləri sahəsində tanınmış şəxsiyyət idi. Azərbaycan dilində klassik poeziyanın ilk məlum nümayəndəsi Həsənoğlu Şeyx İzzəddin (XIII əsr) “Pur Həsən” təxəllüsü ilə Azərbaycan və fars dillərində divanlar yaratdı. Nizami ədəbi mühitinə mənsub Əssar Təbrizi (1325-1390) dövrünün tanınmış şairi, alimi olmuşdu. XIV əsr ədəbiyyatında **hürufilik** xüsusi yer tuturdu. Hürufilik “hərf”sözündən olub, ərəb hərflərinin ilahiliyini, Allahın 2 təzahür yolundan birinin məhz səsdə, nitqdə, hərflərdə olduğunu bəyan edirdi. Hürufilərə görə Allah söz-kəlam şəklində görünür. Odur ki, ərəb əlifbasındakı 28 hərf müqəddəsdir, məhəbbət və gözəlliyin əsasını təşkil edir. Hürufiliyin əsasını Nəimi Fəzlullah (1340-1394) qoymuş, digər nümayəndəsi İmadəddin Nəsimi 1369-cu ildə Şamaxıda anadan olmuşdur. İlk şeirlərini “Hüseyni” təxəllüsü ilə yazan müəllif hürufilərə qoşulduqdan sonra Nəiminin şərəfinə “Nəsimi” təxəllüsü qəbul etdi. XIII-XIV əsrlərdə Azərbaycanda memarlıq daha da inkişaf etdi. Təbriz memarlıq məktəbi Beyləqandan Həmədana, Qəzvindən Şərqi Anadoluya kimi olan böyük bir ərazidə şəhərsalma işinin geniş inkişaf etməsində mühüm rol oynadı. Monqolların 2-ci yürüşündən dağıdılan Gəncə 1239-cu ildən bərpa olunmağa başladı. **XIII əsrin sonu-XIV əsrin əvvəllərində Sultaniyyə** şəhəri tikildi. Qazan xan Xəzər dənizi yaxınlığında **Mahmudabad** şəhərini inşa etdirdi. **Mərdəkandakı dairəvi qala və dördkünc qala, Nardaran və Ramana qalaları XIII-XIV əsrlərdə** inşa olundu. XIII-XIV əsrlərdə Azərbaycanın müxtəlif yerlərində Şərq memarlığına məxsus **kubşəkili, səkkiz-**

bucaqlı, qülləvari türbələr meydana gəldi. Naxçıvanın **Cuğa kəndi** yaxınlığında tikilmiş **Gülüstan türbəsi** Möminə xatın türbəsi üslubunda inşa olundu. **1305-1313-cü illərdə Sultaniyyədə Şərq türbələrinin** qiymətli incilərindən sayılan **Olcaytu Xudabəndə türbəsi, 1322-ci ildə** tikilmiş **Bərdə türbəsi, Qarabağlar kəndində** memarlıq kompleksindəki türbə (**Baştağ**) özünəməxsus yer tuturdu. Qoşamınarəni birləşdirən Baştağ XIV əsrin əvvəllərində Hülakü xanın arvadı Qutuy xatının şərəfinə inşa olunmuşdu. Azərbaycan xalçaçılıq sənətində öz dəsti-xətti ilə seçilən **Təbriz, Qarabağ, Quba-Şirvan və Gəncə-Qazax** xalçaçılıq məktəbləri orta əsrlərdə dünyəvi sənət inciləri yaratdı. Azərbaycanda duluculuq, misgərlik, ipəkçilik, toxuculuq və s. sənət növləri inkişaf etdi. Təbriz ustalarından **Yusif ibn Əhməd** **1319-cu ildə** hazırladığı və indi Londonda Viktoriya və Albert muzeyində saxlanılan **bədii kasa** və usta **Əbdüləziz ibn Şərafəddinin 1399-cu ildə** düzəltdiyi **tiyan** nadir sənət nümunələri idi. Ağırlığı 2 ton, diametri 2,5 m. olan tiyan hazırda Sankt-Peterburqun Ermitaj Muzeyindədir. Tiyan Teymurun sifarişi ilə Təbrizdə hazırlanmışdır. Təbriz kitab sənəti miniatur boyakarlığın qüdrətli mərkəzinə çevrilmişdi. Azərbaycanda xəttatlıq da inkişaf etmişdi. Bu dövrün görkəmli musiqişünasları Səfiəddin Urməvi və Əbrülqadir Marağai olmuşlar. Onlar musiqiyə dair bir sıra qiymətli əsərlər yazmışlar.

VII FƏSİL

AZƏRBAYCAN

XIV ƏSRİN İKİNCİ YARISI-XV ƏSR DÖVLƏTLƏRİ

Plan:

1. *Azərbaycan XIV əsrin II yarısında Əmir Teymurun və Qızıl Orda xanı Toxtamışın Azərbaycana hücumları.*
2. *Qaraqoyunlu dövləti.*
3. *Ağqoyunlu dövləti.*
4. *XV əsrdə Azərbaycanın sosial-iqtisadi həyatı və mədəniyyəti.*

1. Azərbaycan XIV əsrin II yarısında Əmir Teymurun və Qızıl Orda xanı Toxtamışın Azərbaycana yürüşləri

Canı bəy, oğlu Bərdi bəyi Təbrizə səltənətə qoyub, Qızıl Orduya qayıtdı. Bərdi bəy atasının ölüm xəbərini aldıqda Təbrizdən getməli oldu. Daxili və xarici vəziyyətin gərginliliyindən istifadə edən **Cəlairi Şeyx Üveys (1354-1374) 1358-ci və 1359-cu illərdə** Azərbaycana yürüşlər etdi və Təbrizə daxil oldu. Azərbaycan Cəlairilər dövlətinin tərkibinə qatıldı, paytaxt Təbriz oldu. Cəlairilər monqol qəbiləsidir. **Şeyx Həsən Cəlairi (Böyük Həsən) 1340-cı ildə** Bağdadda Cəlairilər dövlətini təsis etmişdi. Şeyx Üveys **1367-ci ildə Şirvan** ərazisini tutdu. Şeyx Üveysdən sonra oğlu **Sultan Hüseynin (1374-1382)** dövründə ölkədə mərkəzi hakimiyyətə qarşı çıxışlar artdı. Şahzadə Sultan Əhməd Muğanda və Arranda güclü qoşun hissələri ilə **1382-ci ildə** qardaşı Sultan Hüseyni öldürərək taxt-taca sahib oldu və **1410-cu ilədək** hakimiyyətdə qaldı. **Teymur 1385-ci ildə** Azərbaycana daxil oldu, lakin Mərkəzi Asiyada baş vermiş hadisələrlə əlaqədar geri qayıtdı. Sultan Əhməd Bağdada çəkilmişdi. Bu zaman **Toxtamış 1385-ci ilin sonunda** 90 minlik qoşunla Dərbənddən **Şirvana** daxil oldu və **Təbrizə** çatdı (3, s. 41). Təbrizlilər müdafiəyə qalxdılar, şəhər ətrafında xəndəklər qazıldı, küçə səngərləri yaradıldı. Düşmən 8 gün Təbrizin ətrafında dövrə

vurdu, amma şəhərə girə bilmədi. Toxtamış danışıqlara məcbur oldu, tərəflər arasında razılıq əldə olundu. Təbriz hakimi Əmir Vəli və şəhər əyanları xərac toplayarkən, əhali sülhə inanıb silahı yerə qoydu. **Toxtamış** bundan istifadə edib **1382-ci ildə** hiylə işlədib şəhərə daxil oldu. Əhali ciddi müqavimət göstərə bilmədi, Toxtamış sonra **Marağanı** tutdu, yenidən **Təbrizə** qayıtdı. Bir dəstəsi **Mərənd** və **Naxçıvana** tərəf yollandı, digəri isə Əhər yolu ilə irəlilədi, sonra **Qarabağa** gəldilər. Ölkədən çoxlu qənimət və 200 min əsir aparıldı. Azərbaycan **1386-cı ilin baharında Teymurun** hücumlarına məruz qaldı. “**Üçillik yürüş**” kimi tanınan səfərdə **Təbriz** tutuldu (8, s. 330). Cəlairi əmirlərinin əsas hissəsi **Bağdada**, bir qismi isə **Əlincə qalasına** getdi. Teymur payızda **Naxçıvana** gəldi. Xalq Şeyx Həsənin başçılığı ilə mübarizəyə qalxdı. Teymur Əlincə qalasını mühasirəyə aldı. **1387-ci ilin əvvəllərində Toxtamışın** dəstələri Dərbənddən Azərbaycana soxuldu, lakin Miranşahın Kürün şimalına göndərilmiş qoşununa qarşı dura bilməyib geri çəkildilər. Həmin ildə Teymur, Toxtamışın Buxara və Səmərqəndə hücumu ilə əlaqədar Azərbaycana tərək etdi, Azərbaycanın idarəsini oğlu **Miranşaha** tapşırırdı (qəddarlığına görə “Miranşah”- ilanlar şahı kimi tanınırdı). Təbriz uğrunda **Sultan Əhməd** və onun Əlincə qaləsindəki əmirləri, Qara Yusifin başçılıq etdiyi qaraqoyunlular, Təbrizin yerli əmirləri və Teymuri əmirləri mübarizə aparırdılar. **1387-1392-ci illərdə Təbrizə 17 dəfə** hücum edildi (8, s. 346) və nəticədə şəhər bir feodal qrupundan digərinə keçirdi. **1392-ci ildə Teymur 2-ci dəfə** Azərbaycana gəldi və **Təbrizə** daxil oldu. Cəlairi əmirləri **Əlincə qalasında** idilər və Teymura tabe olmamışdılar. Qala Sultan Tahirin başçılığı ilə Xacə Cövhər və sonra Əmir Altun tərəfindən müdafiə olunurdu. Qalada 300-dən artıq döyüşçü var idi. Teymur qalanı tuta bilmədi, sonra **Gürcüstanı** zəbt etdi, **Şəki** hakimini itaətə gətirdi. **1392-ci ildə Toxtamış** Azərbaycana hücum etdi. Cavab olaraq, **Teymur 1395-ci ildə** Dərbənddən Qızıl Orduya yürüş edərək rəqibinə qalib gəldi və oradan **Səmərqəndə** qayıtdı. Əlincə qalası mühasirədə qalırdı. **Teymur 1387, 1393, 1397-ci illərdə Əlincə qalasına** yürüş etmiş və heç birində qələbə qazan-

mamışdı. İlk yürüş dövründə qalada su qıtlığı baş verir və qalanı təslim etmək qərarına gəlirlər. Teymur qoşunu qalanın ətəklərinə endirir, lakin güclü yağış yağır və bol su ehtiyatı yaranır. Əlincə Teymura tabe edilmir. **1393-cü ildə** Teymur qalaya hücum edir, bu zaman qala müdafiəçilərindən bir dəstə, Əmir Altunun başçılığı ilə, qaladan kənara çıxmışdı. Geri qayıdarkən qalanı mühasirə olunduğunu görüb onlara hücum etdilər. Düşmən böyük tələfat verdi, Altun isə öz dəstəsi ilə qalaya girə bildi. **Əlincə qalası istisna olmaqla, bütün Azərbaycanı Teymurilər zəbt etmişdilər.** Qalanın müdafiəçiləri ilə birləşən Şəki və gürcü feodalları Teymurilərə qarşı vuruşur, hətta qalib gəlirdilər. Bu hadisələrdən narahat olan **Teymur 1399-cu ildə 3-cü dəfə** yürüş etdi və **Qarabağa** gəldi. Bir sıra feodal hakimlər, Şəki hakimi Seydi Əhməd, Şirvanşah İbrahimin himayədarlığı ilə Teymurla ittifaqa girərək, **12 ildən sonra** daxili çəkişmələr nəticəsində **Əlincə qalası** Teymura tabe oldu (8, s. 352). Tarixçi İbn Ərəb şahın yazdığına görə, Teymur Azərbaycanda olmadığı vaxtda Əlincədə Sultan Tahir ilə Əmir Altun arasında ciddi münaqişə baş verir. Tahir ərzaq gətirmək üçün getmiş Altunu qalaya buraxmır. Əlincəlilər Tahirdən üz döndərir. Tahir öz acizliyini hiss edir və xəzinəni götürüb Bağdada qaçır. Əlincə müdafiəsiz qalır. Teymur **1400-cü ildə** başsız qalmış qalaya girir. Teymur bir müddətdən sonra Səmərqəndə qayıtmış və **1405-ci ildə** vəfat etmişdir. **Azərbaycanın Şirvana qədər** olan əraziləri Miranşahın oğlu **Mirzə Ömər** tərəfindən idarə olunurdu.

Şirvanşahlar dövləti. Xəzərin qərb sahilində yerləşən **Şirvan vilayəti** Kür çayından Dərbənd mahalının şimal hüdudlarına kimi olan ərazini əhatə edirdi. **XIII əsrin əvvəllərində** Şirvanşahlar dövlətini **Güştəsb (1203-1225)** idarə edirdi. **1225-ci ildə III Fəribürz (1225-1243)** ölkənin idarəsi ilə ciddi məşğul olmayan atası Güştəsbı hakimiyyətdən qovdu və **XIII əsrin ortalarına** kimi Şirvanı idarə etdi. Fəribürz Cəlaləddinə xərac versə də, Şirvanın müstəqilliyini qoruya bildi. **1231-ci ildə** monqollar Şirvana daxil oldular, **1239-cu ildə Şirvan və Dərbənd** ələ keçirildi. Şirvanı idarə edən **II Axsitan (1243-1260)** Hülakülərin hakimiyyətini qəbul

etməli oldu. Onun dövründə Şirvanşahlar tədricən öz müstəqilliyini itirdi. Şirvan hakimləri Hülakülər tərəfindən təyin edilirdi və bu, **XIV əsrin 2-ci rübünə** qədər davam etdi. Şirvanşah **Kavusun (1345-1372)** dövründə Şirvanşahlar əvvəl Çobanilərdən, sonra isə Cəlairilərdən asılı vəziyyətə düşdülər. **1364-cü ildə Şirvanda** Cəlairilərə qarşı **üsyən** qalxdı. **1367-ci ildə Şeyx Üveys Şirvana** yürüş etdi. Cəlairilər 3 aya yaxın Şirvanda qalıb əhalini qarət etdilər. Kavus tutuldu və Üveysin hüzuruna gətirildi. O, 3 aydan sonra azad edildi və yenidən Şirvana hakim təyin olundu. Kavus öldükdən sonra Şirvanı onun oğlu **Huşəng (1372-1382)** idarə etdi. **1382-ci ildə Huşəng** öldürüldü və hakimiyyətə **Şeyx İbrahim Dərbəndi (I İbrahim)** gəldi (**1382-1417**) (10, s. 304). O, Huşəngin doğma əmisi idi. Bir zamanlar babaları Dərbənd hakimi olmuşdur, xırda torpaq sahibi idi. Şirvanşah elan olunması zamanı o, cüt sürdükdən sonra ağac altında dincəlirdi.

Şirvanşahlar dövlətinin xarici siyasəti. Şeyx İbrahimin hakimiyyəti dövründə Şirvan ərazisi 2 təhlükə qarşısında qalmışdı: **cənubdan Teymurun qoşunları, şimaldan isə Qızıl Ordu xanı Toxtamışın** həmlələri Şirvanın xarici və daxili vəziyyətini gərginləşdirdi. **Toxtamış 1387-ci ildə** yenə **Şirvana** hücum etdi, lakin ölkədən çıxmalı oldu. Şeyx İbrahim mahir siyasətçi idi və rəqibin birindən digərinə qarşı istifadə etmək qərarına gəldi. İbrahim **1386-cı ildə** Teymur Qarabağda olan vaxt onun yanına gələrək onunla Toxtamışa qarşı müqavilə bağladı. Bu ittifaq **Şirvanı yersiz qarətdən xilas etdi**, həm də İbrahim Toxtamışa qarşı **güclü müttəfiq qazandı**. İbrahim Bu əlaqədən istifadə edib Şirvanı iqtisadi-siyasi və hərbi cəhətdən qüvvətləndirdi. O, Teymurun Qızıl Orduya qarşı yürüşündə iştirak etdi. İbrahim Azərbaycanın yerli feodallarının Teymurla danışıqlar aparmasında yaxından iştirak etdi. **Teymur 1399-cu ildə 3-cü dəfə** Azərbaycana gəldikdə, Şeyx İbrahim Cənubi Qafqazın Miranşaha qarşı üsyən etmiş feodallarının, o cümlədən Şəki hakimi Seydi Əhmədin Teymur ilə ittifaq bağlamasına nail oldu və beləliklə, bu ərazini işğaldan azad etdi. Teymurun ölümündən sonra İbrahim siyasi vəziyyət dəyişdiyindən Teymu-

rilərə qarşı yeni siyasi xətt tutdu. **Şirvanşah İbrahimin siyasəti Azərbaycanı birləşdirmək idi** (8, s. 354). Teymurilərə qarşı qalxan xalq hərəkatından istifadə edən İbrahim **Gəncəni** və **Qarabağın** xeyli hissəsini tutdu. Gürcü çarı, Şəki və Ərdəbil hakimləri və Qaramanlı tayfasının müttəfiq qoşunları **1405-ci ilin yayında** Kür sahilində Teymuri Ömər in qoşununu məğlub etdi. Bu zaman **Təbrizdəki** üsyançılar şəhəri tutdular və yardım üçün İbrahimə müraciət etdilər. İbrahim **1406-cı ilin mayında** Təbrizə daxil oldu. Xalq onu hörmətlə qarşıladı. İbrahim qısa müddət olsa da, Azərbaycanı öz hakimiyyəti altında birləşdirdi. Lakin çox keçmədən Cəlairi sultanı Əhməd və onun müttəfiqi Qaraqoyunlu Qara Yusif şəhərə yaxınlaşdığından I İbrahim Təbrizi tərk edib Şirvana çəkildi.

Şəki hakimiyyəti. Şəki **XIII əsrin 20-ci illərin əvvəllərində** də Şirvanın tərkibində idi. Şəhəri 2 nəfər-**vəzir Səfiəddin** və **vali Qaşqara** idarə edirdi. XIV əsrin 30-cu illərində Hülakü dövlətinin tənəzzülü dövründə Şəki feodalları daxili müstəqillik əldə etdilər. Hakimiyyətə Oyrat sülaləsi gəldi. Həmin vaxtdan Şəki hakimlərinin müstəqillik uğrunda apardıqları mübarizə **XIV əsrin son rübündə** daha da gücləndi. **Teymur ilk yürüşü zamanı (1386-1387) Şəki** vilayətinə gəldi, dağlıq ərazilərində yaşayan camaat qarət edildi, Şəki hakimi Seydi Əli Oyrat Teymurun Azərbaycanda olmadığı dövrdə itaətdən boyun qaçırdı (**1387-1392**). **Teymurun 2-ci yürüşü zamanı (1392-1395)** bir daha **Şəkiyə** daxil oldu. Seydi Əli mülkün və əmlakını atıb getdi. Bir müddətdən sonra **Teymur** qoşun hissələrini Şəkidən Qızıl Ordu üzərinə göndərərək, **Mahmudabada** gəldi və **Səmərqəndə** qayıtdı. Teymurun Azərbaycana hakim təyin etdiyi **Miranşah 1395-ci ildə** Seydi Əlinin müxalif olduğunu güman edib, yoxlamadan **Şəkini** talan etdi (8, s. 331). Seydi Əli gürcü feodalları ilə ittifaqa girib **Əlincə qalasına** hücum etdi və burada mühasirədə olan Sultan Tahiri azad etdi. Teymurun Əlincə ətrafındakı qoşunu məğlub oldu. Qoşun başçısı Səncər Təbrizə vəziyyəti Miranşaha bildirmək üçün getdi. Miranşah, oğlu **Əbu Bəkr** i qoşunla **Şəki** üzərinə göndərdi. Döyüşdə Seydi Əli Şəkidə törədilən qarətin intiqamını almaq üçün şəxsən Əbu Bəkr in üzərinə şığıdı. O həlak

oldu, lakin Əbu Bəkrin qüvvələri məğlub oldu. Seydi Əlinin oğlu Seydi Əhməd Şəki hakimi oldu. Teymur yenidən Azərbaycana gəldikdə o, Şirvanşah İbrahimin vasitəçiliyi ilə Teymura qiymətli hədiyyələr, 6000 at verdi. Teymur Seydi Əlinin günahını oğluna bağışladı və Seydi Əhmədi Şəki hakimi kimi tanıdı.

2. Qaraqoyunlu dövləti

Oğuz tayfalarından olan Qaraqoyunlulara (Qaraca qoyunlu) baharlılar başçılıq edirdilər. VII əsrdən Van gölünün cənubunda məskən salmış **Qaraqoyunlular XIV əsrin 70-ci illərindən Ərzincanda, Sivasda, ümumən Şərqi Anadolunun şimal-şərq torpaqlarında** möhkəmlənib, Ağqoyunlulara, Cəlairilərə və Teymurilərə qarşı mübarizə aparmışlar. Qaraqoyunlu sülaləsinin banisi **Bayram Xoca** olmuşdur. Onun oğlu **Qara Məhəmməd (1380-1389)** Cəlairilərlə ziddiyyəti aradan qaldırmaq üçün Cəlairi **Sultan Əhmədlə** qohum oldu. Vəziyyətin yaxşılaşmasından istifadə edən **Qara Məhəmməd** mərkəzi Van olmaqla **Qaraqoyunlu tayfa ittifaqı hakimiyyətinin** əsasını qoydu. **1387-ci ilin baharında** Teymur Naxçıvandan Qaraqoyunlular üzərinə hücumu keçdi. Qara Məhəmməd **Çapaqçura** gəldi və Teymurun qüvvələrini darmadağın etdi. Qara Məhəmmədi ələ keçirə bilməyən Teymur **Muş düzənliyindəki oymaqları, Hilatı, Vanı** ələ keçirib İrana döndü. **1388-ci ilin mayında** Qaraqoyunlular Cəlairilərin müqavimətini qıraraq **Təbrizə** daxil oldular. Qara Məhəmməd və oğlu Bayram **1389-cu ilin apreldə Qara Pir Həsən** adlı digər Qaraqoyunlu əmiri tərəfindən qətlə yetirildi. Qara Məhəmmədin oğlu Yusif atasının intiqamını almaq üçün **1392-ci ildə** Pir Həsən bəylə döyüşə girdi və qələbə çaldı. O, **Təbrizi** tutdu, lakin bir gün sonra şəhərdən çıxdı. **1392-ci ildə** Teymurilər **Van** şəhərini tutdular. Qara Yusif məğlubiyətdən sonra Cəlairilərə yaxınlaşdı. **1394-cü ildə Bağdad** yaxınlığında Qaraqoyunlu və Cəlairilərin birləşmiş qüvvələri ilə Teymurilər arasında döyüşdə Teymurilər qələbə çaldı. XIV əsrin II yarısında Qaraqoyunlu tayfa ittifaqı daxili quruluşuna görə möhkəm deyildi.

Nəticədə **1395-ci ildə** bu ittifaq dağıldı. Lakin **Qara Yusif** tezliklə onu bərpa etdi və ittifaq yaratmaq üçün Cəlairi **Sultan Əhmədlə** birlikdə **Misirə** getdi. Teymur Misir hakimindən onların həbs edilməsini tələb etdi, lakin Teymurun təklifi rədd edildi. Ondan sonra taxtda oturan oğlu **Sultan Fərəc (1399-1412)** müttəfiqləri Dəməşqdə həbsə aldı, lakin Teymurun ölümünü eşidən kimi onları azad etdi. Bir ilin dustaqlığı Qara Yusiflə Sultan Əhmədi yenidən barışığa gətirdi. Onlar əbədi dostluğa and içərək şərtləşdilər ki, **Sultan Əhməd Bağdada, Qara Yusif isə Təbrizə** yiyələnsin. Teymurun ölümündən sonra onlar Azərbaycana qayıtdılar. **1406-cı ilin iyununda** Sultan Əhməd və Qara Yusif **Bağdadı** ələ keçirdilər. **1406-cı ilin sonunda Təbrizə** yaxınlaşdılar. Şirvanşah İbrahim Sultan Əhmədin İraqdan Azərbaycana yürüşünü qanuni hökmdarın dönüşü kimi qəbul etdi. I İbrahimə müvəqqəti sığınan cənub əmir-ləri Sultan Əhmədin və Qara Yusifin tərəfinə keçdilər. Sultan Əhməd ilk növbədə Əlincə qalasının bərpa edilməsi haqda fərman verdi. Sultan vergilər barədə verdiyi vədə əməl etmədi, əksinə daha da ciddi tədbirlər gördü. Az sonra Teymuri Əbubəkr Mirzənin qoşunu Təbrizə yaxınlaşdı, əhali Sultan Əhmədə kömək etmədi və o, Bağdada qaçdı. **1406-cı ilin payızında** Təbriz yaxınlığındakı **Şənbi-Qazanda I döyüşdə** Teymurilər məğlub oldular. **1408-ci il aprelin 21-də Sədrud** adlı yerdə Qara Yusifin qüvvələri ilə Əbubəkrin qoşunu arasında **II döyüşdə** Miranşah öldürüldü və Teymurilər təslim oldular (3, s. 87). Beləliklə, Teymurilərin Azərbaycandan qovulmasında Qaraqoyunluların həlledici rolu oldu. Qara Yusifin siyasət uğurları Sultan Əhmədi qorxuya saldı. O, Qara Yusiflə olan şərtini pozdu. **1410-cu ilin yayında Sultan Əhməd Təbrizə** hücumə keçdi. Şirvanşah I İbrahimin oğlu Kəyümərs ona kömək edirdi, çünki bununla o, Azərbaycanın cənub vilayətlərində möhkəmlənə bilərdi. Bundan xəbər tutan Qara Yusif onlardan əvvəl Təbrizə çatdı. **1410-cu il avqustun 30-da** Təbriz yaxınlığında **Şənbi-Qazan** adlı yerdə Qara Yusiflə Sultan Əhməd arasında döyüş başladı (8, s. 363-364). Cəlairilər darmadığın edildi. Sultan Əhməd Qara Yusifin əlinə keçdi, ondan Azərbaycan və İraq hakimiyyətindən əl çəkmək haqqında yazılı iltizam alındı və ertəsi gün

öldürüldü. Cəlairilər hakimiyyətinə son qoyuldu. Qara Yusif oğlu Qiyasəddin şah Məhəmmədi Bağdada canişin göndərdi. Beləliklə, **1410-cu ildə** yaranan **Qaraqoyunlu dövlətinin** tərkibinə şimalda Şirvanşahlar dövləti istisna olmaqla bütün Azərbaycan torpaqları, Şərqi Anadolu, Gürcüstanın bir hissəsi, Qərbi İran və İraq daxil oldu. Paytaxtı Təbriz oldu. **1411-ci ildə** Qara Yusif oğlu **Pirbudağı** sultan elan etdi (3, s. 88). Ancaq yüksək idarəçilik hüququ Qara Yusifdə qalırdı. Qara Yusif dövrünün böyük şəxsiyyəti idi. O, güclü mərkəzi aparat yarada bilməsə də, feodal ara müharibələrini bir qədər zəiflətdi, əyanları hakimiyyətlə hesablaşmağa məcbur etdi.

Şirvanşah I İbrahim Kəyumərsi qoşunu ilə Sultan Əhmədə köməyə göndərməsi ikitərəfli qarşıdurma üçün başlanğıc oldu. Qara Yusif Kəyumərsi əsir tutdu, onu öldürmədi, azad etdi, lakin atasının Qaraqoyunlu ali hakimiyyətini tanıması haqqında ona məktub verdi. Kəyumərsin asanlıqla əsir düşməsi və zəmanətsiz buraxılması I İbrahimdə şübhə doğurdu. O, elə zənn etdi ki, Qara Yusif Kəyumərslə gizli sazişə girmiş, Kəyumərs də atasının taxtında oturmaq üçün ona söz vermişdi. Buna görə də I İbrahim guya Şirvan taxtına xain çıxmış Kəyumərsi edam etdirdi. Qara Yusif Qarabağa gəldi, Şirvana qasid göndərərək I İbrahimə ona tabe olmasını tələb etdi. Lakin I İbrahim rədd cavabı verdi və Şirvanın müstəqilliyi uğrunda mübarizəyə hazırlaşdı. O, Şəki hakimi Əhməd və Kaxetiya çarı II Konstantinin köməyinə arxalanırdı. Əhali I İbrahimi müdafiə etsə də, Qara Yusif **irsi soyurqal torpaqları, pul və hədiyyə** paylaşmaqla Azərbaycanın cənub ərazilərindəki əyanları öz tərəfinə çəkmişdi. **1412-ci ilin sonunda Kür sahilində** döyüş baş verdi. Qarabağın, Muğanın, Naxçıvanın silahlı dəstələri də Qara Yusifin tərəfində vuruşurdu, buna görə də I İbrahim və onun müttəfiqləri məğlub oldular. Şirvanşah I İbrahim, onun yeddi oğlu, qardaşı, məsləhətçiləri və Kaxetiya çarı Konstantin əsir alındı. Qara Yusif İbrahimdən 1200 İraq tümən bac tələb etdi. Şirvanşahın Təbrizdəki tərəfdarları bu məbləğdə mal toplayıb verdilər. Qara Yusif I İbrahimi azad etdikdən sonra, o, **1413-cü ilin aprelinde** Şirvana qayıtdı. Qara Yusifin qoşunu Şirvanı tərk etdi. **1417-ci ildə** Şirvanşah I İbrahim vəfat etdi, onun Azərbaycanı birləşdirmək cəhdi yarımçıq

qaldı. Şirvanşah **I Xəlilullah (1417-1462)** Qara Yusifin hakimiyyətini tanımadı və Teymurun oğlu **Sultan Şahruxla (1405-1447)** Qaraqoyunlular əleyhinə ittifaqa girdi. Sultan Şahrux qardaşı Miranşahın qisasını almaq üçün **1418-ci ilin yazında** və **1420-ci ildə** Azərbaycana uğursuz yürüşlər etdi. Qəzvindən Ərzincana, Bağdad-dan Şirvana qədər olan geniş əraziyə yiyələnmiş Qara Yusif döyüşlərin birində (**1420-ci il noyabrın 17-də**) yaralandı və Təbriz yaxınlığında Uçan adlı yerdə vəfat etdi. Qaraqoyunlu əmirləri arasında mübarizə başlandı. Bundan istifadə edən **Sultan Şahrux 1420-ci ilin dekabrında Qarabağa** daxil oldu. **I Xəlilullah Şahruxun** nəvəsi ilə evlənməklə bu ittifaqı daha da möhkəmləndirdi. **1421-ci il avqustun 1-də** Qara Yusifin oğulları İsgəndər və İsfəndiyar Şahruxla **Alaşkerd vadisində** həlledici döyüşdə məğlub oldular (8, s. 366). Şahrux atasının siyasətindən fərqli olaraq, bu ölkələri idarə etdiyi ərazilərə daxil etmək fikrində deyildi. O, yalnız Azərbaycan feodallarının özünün ali hakimiyyətini tanıtmaları ilə kifayətləndi. Şahrux **1421-ci ilin payızında Herata** getdi. Şahrux Azərbaycana tərک etdikdən sonra **İsgəndər (1420-1438)** dağılmış Qaraqoyunlu qüvvələrini yenidən birləşdirdi. Kürün cənubundakı əmirlər ona tabe oldular. Şirvan və Şəki öz müstəqilliyini saxlayırdı. İsgəndər **1427-ci ildə Şirvana** hücum etdi. Lakin Şahruxun Azərbaycana yeni basqını onu geri çəkilməyə məcbur etdi və **Salmas** döyüşlərində Qaraqoyunlular məğlub oldular. **1429-cu ildə** Teymuri Şahrux Qara Yusifin oğlu **Əbu Səidi (1429-1431)** Qaraqoyunlu taxtına çıxartdı. Əbu Səid Şahruxun vassalı kimi hökumranlıq edirdi. **1430-cu ilin mayında** Şahrux Azərbaycana tərک etdi. **İsgəndər** qardaşı Əbu Səidi öldürüb, **1431-ci ildə** yenidən hakimiyyətə gəldi (8, s. 367). Əbu Səidin və İsgəndərin hakimiyyəti illərində Azərbaycanın iqtisadi və siyasi həyatında olduqca ağır dövr idi. **1434-cü ildə** İsgəndər **Şirvana** yeni hücumla başladı. **I Xəlilullahın** kömək istəyi ilə Şahrux böyük qoşunla Heratdan yürüşə keçdi. Lakin Reydə dayandı. Xəlilullah onun yanına getdi və İsgəndərin törətdiyi müsibətlər barədə məlumat verdi. **1435-ci ilin yayında** birləşmiş qüvvələr **Təbriz yaxınlığındakı** döyüşdə Qaraqoyunluları məğlub etdilər, İsgəndər Kiçik Asiyaya qaçdı. **1435-ci ilin payızında** Sultan

Şahrux **Təbrizə** gəldi. Qara Yusifin kiçik oğlu **Cahanşah (1438-1467)** onu təntənə ilə qarşıladı. Şahrux ölkənin idarəsini Cahanşaha tapşırdı, qışı Qarabağda qaldı. **1436-cı ilin yazında** Cahanşah Teymurilərin vassalı kimi Qaraqoyunlu dövlətinin hökmdarı elan edildi. **1447-ci ildə** Şahruxun ölümündən sonra müstəqil siyasət yeridən Cahanşah hakimiyyətə tabe olmaq istəməyən yarımköçmə əmirələrə qarşı mübarizə aparırdı və Şirvanla dostluq münasibətləri yaratmağa çalışırdı. Cahanşah dövrünün məlumatlı şəxsiyyəti, bacarıqlı dövlət xadimi idi. Onun qanunlarına əməl etməyənləri ciddi cəzalandırırdı. Gələcəkdə işğalçılıq planlarını həyata keçirmək üçün hərbi islahat keçirdi, orduda möhkəm intizam yaratdı. Ölkənin qərb sərhədlərində Ağqoyunlularla tez-tez hərbi toqquşmalar nəticəsində **XV əsrin 50-ci illərində** Cahanşah Şərqi Anadolunun çox hissəsini itirdi. Lakin bir sıra uğurları nəticəsində o, **1453-cü ildə Əcəm İraqını, bütün Qərbi İrani, sonra Şərqi İranın bir hissəsini** ələ keçirdi, **1457-ci ildə** Sultan taxtının iddiaçılarından olan Şahruxun oğlu İbrahim Mirzəni məğlub edib **Cürcanı** və **Xorasanı** tutdu, **1458-ci ilin iyununda Herata** daxil oldu (3, s. 91). Lakin yeni Teymuri sultanı Əbu Səid öz rəqiblərini əzdi və Cahanşahdan irsi torpaqlarını tərkməyi tələb etdi. Cahanşah hərbi səfərdə olduğu zaman yarımköçmə feodallar Azərbaycanda Cahanşahın oğlu Həsənəlinin, Bağdadda isə digər oğlu Pırbudağın ətrafında birləşərək qiyam qaldırdılar. Bunu eşidən Cahanşah **1459-cu ilin yanvarında** Əbu Səidlə **Heratda** barışıq **müqaviləsi** imzaladı və təzminat alıb Azərbaycana gəldi (8, s. 369). O, qiyamları yatırdı və **1465-ci ildə** Pırbudağın üzərinə irəlilədi. Pırbudaq təslim oldu və öldürüldü. Beləliklə, Cahanşahın fəal daxili və xarici siyasəti ara müharibələrə son qoydu. Xalq kütlələrinin son dərəcə ağır vəziyyəti, feodal çəkişmələri, mərkəzi hakimiyyətə tabe olmamaq cəhdləri Qaraqoyunlu dövlətinin getdikcə zəifləməsinə səbəb oldu və Ağqoyunlu Uzun Həsənin Qaraqoyunlular üzərində qələbə çalması üçün əlverişli şərait yaratdı.

3. Ağqoyunlu dövləti

XIV əsrdə Kiçik Asiyanın şərqində məskunlaşmış Qaraqoyunlulardan qərbdə Ağqoyunlular yaşayırdılar. Onlar hələ erkən orta əsrlərdə **Cənubi Qafqazda, Qafqaz dağları ilə Araz çayı arasındakı ərazidə, həmçinin Cöyçə gölü ətrafında, Alagöz yaylaqlarında, həmçinin Azərbaycanın cənub bölgələri, Şərqi Anadolu, Qərbi İran, Dəclə və Fərat vadiləri** də daxil olmaqla, çox geniş ərazidə yayılmışdılar (3, s. 95). Ağqoyunluların başçısı **Bayandur tayfasından olan Pəhləvan bəy idi (1370-1388)**. Pəhləvan bəyin Ağqoyunlu tayfalarını birləşdirmək uğrunda apardığı mübarizə nəticəsində **XIV əsrin 80-ci illərində** Ağqoyunlu tayfa ittifaqı **Şərqi Anadolunun cənub torpaqlarında** böyük qüvvəyə çevrildi. Pəhləvan bəyin ölümündən sonra ara müharibələri getdikcə qızışdı. Hakimiyyətə gəlmiş **Əlaəddin Turəlinin (1388-1394)** Ağqoyunlu tayfa ittifaqını möhkəmləndirmək cəhdi nəticəsiz qaldı. XIV əsrin sonu-XV əsrin əvvəllərində Ağqoyunlu **Qara Yuluq Osman bəy** Sivas uğrunda mübarizələrdə Qaraqoyunlulara qalib gəldi və **Diyarbəkirdə** möhkəmləndi. Ağqoyunlu bəyliyi əsası qoyuldu. Ərzincan və Mardin torpaqları da asılı vəziyyətə salındı. **Qara Yuluq Osman bəy (1394-1434)** Diyarbəkiri Ağqoyunlu tayfa ittifaqının mərkəzi seçdi, öz adına pul kəsdirdi, feodal çıxışlarını yatırdı. **1434-cü ildə** Qaraqoyunlularla döyüşdə Osman öldürüldü, Ağqoyunlu tayfa ittifaqında daxili mübarizə şiddətləndi. Ağqoyunlu tayfa ittifaqının başçısı **Əli bəy (1434-1444)** bu münaqişələrdə müəyyən uğurlar qazandı. Az sonra Əli bəy öldü. Onun oğlu **Cahangir Mirzə (1444-1453)** qısa vaxtda Ağqoyunlu tayfalarını birləşdirdi, **Diyarbəkirdə** möhkəmləndi. Cahangir Mirzənin qardaşı **Uzun Həsən (1453-1478)** **1453-cü il yanvarın 16-da Diyarbəkirə** daxil oldu, qardaşı Cahangir Mirzənin qüvvələrini dağıtdı. **XV əsrin 50-ci illərində** Uzun Həsən **Gürcüstanın** Qaraqoyunlulara tabe olan şərq hissəsini tutdu. **1467-ci il noyabrın 11-də Muş döyüşündə** Qaraqoyunlular məğlub edildi və Cahanşah öldürüldü. **Bağdada**

qədr ərazi Ağqoyunluların əlinə keçdi. **1467-ci ildə Təbrizdə** Qaraqoyunlulara qarşı yeni **üsyən** başlandı. Üsyana **Siyavuş** başçılıq edirdi. Üsyanı Qara İsgəndərin qızları **Arayış bəyim** və **Şahsaray bəyim** yatırdılar. Qaraqoyunlu əmirləri **Maku qalasında** həbsdə saxlanan Cahanşahın oğlu **Həsənəlini** azad edib hökmdar seçdilər (**1467-1468**). Cahanşahın varisləri Həsənəli və Hüseynəli arasında gedən hakimiyyət uğrunda mübarizədə Hüseynəli öldürüldü. Həsənəli isə qüvvələrini Ağqoyunlulara qarşı mübarizəyə başladı. Təbriz yoxsullarına böyük məbləğdə pul payladı, lakin onlar Həsənəlini müdafiə etmədilər. **1468-ci ildə Uzun Həsən Azərbaycanın cənubunu və Qarabağı** müqavimətsiz tutdu, Həsənəlini sıxışdırmağa başladı. Qaraqoyunluların xeyli hissəsi Ağqoyunlulara birləşdilər, Qaraqoyunlu dövləti dağıldı. Ağqoyunlu dövləti yarandı, paytaxtı Təbriz oldu. Cahanşahın ölümünü eşidən Teymuri hökmdarı Əbu Səid Ağqoyunlulara qarşı müharibəyə hazırlaşdı. Uzun Həsən müharibədən ehtiyat edərək anası Sara xatının başçılığı ilə zəngin hədiyyələrlə Əbu Səidin yanına nümayəndə heyəti göndərdi. Əbu Səid məqsədindən dönmədi. **1468-ci ilin payızında** Əbu Səid Azərbaycanın cənub torpaqlarına daxil oldu. Uzun Həsən Şirvanşah **Fərrux Yasar (1462-1501)** və Səfəvi sülaləsindən olan Ərdəbil hakimi **Şeyx Heydərlə** ittifaqa girdi. Müttəfiqlər Əbu Səidi iqtisadi mühasirəyə aldılar. I Xəlilullahın vaxtında Şirvan Teymuri qoşununun ərzaqla təmin edirdi. Fərrux Yasar isə bundan imtina etdi və acliq çəkən qoşun dağılmağa başladı. Əbu Səid **1468-1469-cu ilin qışında** sülh təklif etdi, lakin Uzun Həsən rədd etdi və Teymurilər düşərgəsinə hücum edərək onları darmadağın etdilər. **Ağqoyunlu dövləti Kürdən Cənubda olan Azərbaycan vilayətlərini, Şərqi Anadolunu, Qərbi İrani, İraqı, Şərqi Gürcüstanı** və s. əraziləri əhatə edirdi. Ağqoyunlu dövlətində başlıca təsərrüfat sahələri əkinçilik, ipəkçilik, üzümçülük, bağçılıq və maldarlıq idi. Şəhərlərdə sənətkarlıq və ticarət inkişaf etmişdi. Mərkəzi Asiya, Çin və Hindistanı Aralıq dənizi və Qara dəniz sahillərindəki ticarət mərkəzləri ilə birləşdirən karvan yolları Ağqoyunlu dövlətinin ərazisindən keçirdi. Əhalidən toplanan vergi və xarici ölkələrlə ticarətdən alınan

gəlir Ağqoyunlu dövlətinin iqtisadi qüdrətinin əsas mənbəyi idi. Dövlətin daxili siyasətində, xüsusilə iqtisadi həyatında oturaq feodallar, ali müsəlman ruhaniləri və köçəri hərbi əyanlar mühüm rol oynayırdılar. Yəni də, Ağqoyunlu dövlətində daxili vəziyyət ağır idi. Ağır vergi və mükəlləfiyyətlərdən bezmiş əhali arasındakı hərəkatlar dövlətin siyasi əsasını sarsıdırdı. **Uzun Həsən** xalqın rəğbətini qazanmaq üçün bir sıra tədbirlər, vergi işlərini nizama salmaq üçün **“Qanunnamə”** verdi. Bu, əhalinin vəziyyətini yaxşılaşdırmadı. Uzun Həsən nizami ordu yaratdı, odlu silah istehsal etməyə təşəbbüs etdi, feodalların müqavimətini qırdı. Bəzi güzəştlərə gətməyə də məcbur oldu. Lakin **o, möhkəm mərkəzləşdirilmiş dövlət yarada bilmədi.**

Ağqoyunlu dövlətinin xarici siyasəti. Ağqoyunlu dövləti Azərbaycanın bu vaxta qədərki tarixində Avropa ölkələri ilə ən geniş əlaqə yaratmış ilk dövləti idi. Uzun Həsən Qərb ölkələri ilə ticarət əlaqələri, xüsusilə ipək ticarəti yaratmışdı. Digər tərəfdən, o, öz ordusuna müasir silahlar almaq, Azərbaycanda **topçuluq sənətini** inkişaf etdirmək üçün Avropa ölkələrindən artilleriya mütəxəssisləri də dəvət etmək istəyirdi. Onun **xarici siyasətində** əsas istiqaməti **Osmanlı imperatorluğu ilə münasibətlər** təşkil edirdi. **XV əsrin 60-70-ci illərində** xarici ticarətlə əlaqədar olaraq, Ağqoyunlu dövlətinin Osmanlı imperatorluğu ilə münasibəti kəskinləşdi. Sultan II Mehmet Osmanlı imperatorluğunu Azərbaycan ipəyinin böyük rol oynadığı Avropa-Şərq ticarətində vasitəçilik edən dövlətə çevirmək istəyirdi. Osmanlı sultanı Qafqazı, xüsusilə Azərbaycanı tutmaq üçün səy göstərirdi. Ağqoyunlu-Osmanlı münasibətlərinin kəskinləşməsində **Trabzon məsələsi** də az rol oynamışdı. Ağqoyunlular hakimiyyətə gəlməmişdən əvvəl Trabzon yunan imperiyası (1204-1461) ilə dostluq əlaqəsi yaratmışdılar. **Uzun Həsən** Trabzon imperatorunun qızı **Feodora-Dəspinə xatınla** evlənmişdi. **Trabzonun** Ağqoyunlular üçün böyük **ticarət əhəmiyyəti** vardı. Ağqoyunlu tacirləri bu şəhər vasitəsilə Kırdakı mərkəzləri ilə də əlaqə saxlayırdılar. Buna görə II Mehmet **1461-ci ildə** Ağqoyunlu dövləti ilə müharibəyə **Trabzon** üzərinə hücumla

başladı. Uzun Həsən Trabzonu müdafiə etməli oldu. İlk döyüş **Qoy-luhisar** adlanan yerdə baş verdi. Ağqoyunlular Osmanlı qoşununa ciddi zərbə vursalar da, Uzun Həsən hələlik osmanlılarla sülh bağlamaq qərarına gəldi, öz ağıllı və güclü məntiqi ilə tanınan anası **Sara xatını** Sultanın düşərgəsinə-**Bolqar dağına** göndərirdi. Uzun Həsən onun qarşısına **2 vəzifə** qoydu: **I**, o, Osmanlı sultanını Ağqoyunlular üzərinə hücum etmək fikrindən daşındırmalı, çünki Ağqoyunlu dövləti güclü deyildi və onlara arxadan Qaraqoyunlular və Teymurilərin hücumu gözlənirdi. **II**, Sara xatın sultanı Trabzonu fəth etməkdən döndərməli idi. Sultan 1-yə razı oldu, 2-ci məsələdə isə fikrindən dönmədi. II Mehmet Trabzon üzərinə yeridi və Uzun Həsənin arxadan hücum etməyəcəyinə əmin olmadığı üçün Sara xatını elçilərlə birlikdə özü ilə apardı. Sara xatın yol boyu yenə də sultanı Trabzonu fəth etməkdən çəkəndirməyə çalışdı. 30 gün mühasirədən sonra, **1461-ci il avqustun 15-də Trabzon** osmanlılar tərəfindən zəbt edildi. Ticarət mərkəzi olan Trabzonun əldən çıxdığını görən Sara xatın öz gəlininin-**Dəspinə xatının** Trabzon taxtına **varislik hüququnu** irəli sürdü. O, Trabzon xəzinəsini sultanla bölüşdürdükdən sonra Ağqoyunlu elçilərinin başında geri qayıtdı. Trabzonun fəthi ilə **Ağqoyunlu dövləti** təkcə öz **müttəfiqini** deyil, həm də **Qara dənizə yeganə çıxış yolunu itirdi**. Uzun Həsən eyni zamanda bir neçə yerdən Osmanlı dövlətinə zərbə endirmək üçün Avropa ölkələri ilə diplomatik əlaqə yaratmağa başladı. Avropa dövlətləri 2 türk dövləti arasında ziddiyət salmağa çalışırdılar. Uzun Həsən isə bunu lazımı cəhətdən qiymətləndirə bilmədiyindən Avropa ölkələri ilə ticarət əlaqələrini Osmanlısız möhkəmləndirməyə çalışırdı. Azərbaycanın cənub torpaqlarında hasil olunan ipək Şərqlə Qərb arasındakı ticarətdə vasitəçilik edən Venesiyanın toxuculuq manufakturalarını təmin edirdi. **1463-cü ildə Venesiya-Osmanlı müharibəsinin** başlanması bu əlaqələri daha müntəzəm etdi (8, s. 375). **1464, 1472-ci ildə** isə Katerino Zeno da daxil olmaqla bir neçə diplomat Təbrizə Ağqoyunlu sarayına gəldi. Öz növbəsində, Uzun Həsənin elçiləri də Avropa ölkələrinə gedir, danışıqlar aparırdılar. **1475-ci ildə** III İvan danı-

şıqlar üçün Marko Rossonu Uzun Həsənin yanına göndərdi. Lakin Qızıl Ordu xanı onu qabaqlayıb, qiymətli hədiyyələrlə 200 nəfərlik nümayəndə heyəti göndərərək, Qızıl Ordunun cənub sərhədlərinin pozulmaması haqda Uzun Həsəndən təminat almışdı. Venesiya hökuməti ilə danışıqlar nəticəsində **1472-ci ilin yazında Təbrizdə** Osmanlı dövləti əleyhinə bağlanan **hərbi ittifaqın** planına uyğun olaraq həmin vaxtda Uzun Həsən Osmanlılar üzərinə hücumu keçdi. Mirzə Yusif xanın başçılığı ilə ağqoyunlular qələbə çalaraq Aralıq dənizi sahillərinə çıxdılar, lakin burada Uzun Həsənin ordusu üçün silah və artilleriya mütəxəssisi gətirən Venesiya gəmiləri yox idi. Venesiya dövləti 2 türk dövlətini qarşı-qarşıya qoyub aradan çıxdı. Mühəribənin ağırlığı Ağqoyunlu dövlətinin üzərinə salındı. II Mehmet öz rəqiblərini bir-birindən ayırdı və mühəribədə qazandı. Şahzadə Mustafanın başçılığı ilə Ağqoyunlulara qarşı 60 min nəfərlik qoşun göndərildi. Ağqoyunlular **Beyşehir** yaxınlığında məğlub oldular. Qışda hər iki tərəf mühəribəni müvəqqəti dayandırdı. Sultan II Mehmet öz elçisi ilə Uzun Həsənə məktub göndərərək, **1473-cü ilin baharında** Ağqoyunlulara qarşı hücumu keçəcəyini bildirdi. II Mehmet Uzun Həsənin Venesiyadan göndərilmiş odlu silahları almaq üçün Qaraman istiqamətində hücumu keçəcəyini bildiyinə görə, onları Aralıq dənizi sahilində birləşməyə qoymamaq üçün Uzun Həsəni Anadolunun şərqində qarşılamaq qərarına gəlmişdi. Fəratın sol sahilində Ağqoyunlular, sağ sahilində isə Osmanlı qoşunu duşərgə saldı. **1473-cü il avqustun 1-də Malatya**da Ağqoyunlularla Osmanlılar arasında döyüş baş verdi (9, s. 158). Uzun Həsənin seçdiyi taktika nəticəsində Ağqoyunlu süvariləri Osmanlı qoşunlarının zərbə qüvvəsini aldadıb Fəratın sol sahilinə çəkildilər və II Mehmet məğlub oldu. Osmanlı sultanı zabitlərindən birini sülh bağlamaq üçün Ağqoyunlu hökmdarının yanına göndərdi. Lakin Uzun Həsən rədd etdi. **1473-cü il avqustun 11-də** Ağqoyunlu süvariləri II Mehmetin qoşunlarını **Ərzincanla Ərzurum** arasındakı **Otluqbeli** adlanan yerdə qabaqladılar, 8 saat davam edən Otluqbeli, bəzən Tərzincan adlanan bu döyüşdə Osmanlı piyadasının, xüsusilə yenicəri alaylarının inadlı əks-hücum-

larına davam gətirə bilmədilər və məğlub oldular (8, s. 378). **1474-cü ilin aprelində** kürdlər Venesiya diplomatı İosafat Barbaronu və onunla Ağqoyunlu elçilərini qarət etdilər. Hacı Məhəmməd başda olmaqla Ağqoyunlu elçiləri öldürüldü. Həmin ilin mayında Şirazda Uzun Həsənin böyük oğlu, Şirazın varisi **Uğurlu Məhəmmədin** başçılığı ilə iri **feodalların qiyamı** başladı. Belə feodallardan biri 3000 nəfərlik süvari ilə **Təbrizə** hücum etdi. Hökmdarın oğlu Maqsud bəy öz süvari dəstəsi ilə köməyə gəldi və Təbrizin təhlükəsizliyi təmin olundu. Uzun Həsən isə Şirazda oğlunu məğlub etdi, ağır yaralanan Uğurlu Məhəmməd Osmanlı dövlətinə qaçdı. Sultan **Uğurlu Məhəmmədi** təntənə ilə qarşıladı, qızı **Gövhərşan Sultanı** ona ərə verdi. Onların bir oğlu oldu-**Gödək Əhməd**. II Mehmet Uğurlu Məhəmmədə hərbi qüvvə verib onu **Sivasa-Azərbaycanla Osmanlı sərhədinə** hakim təyin etdi. Uzun Həsən isə oğlunu tutub Təbrizdə edam etdirdi. Osmanlı sultanı Sivasda olan qızını və nəvəsini İstanbula gətirdi.

İqtisadi tənəzzül, iri feodalların mərkəzi hakimiyyətə açıq müqaviməti, ümumxalq narazılığı-bütün bunlar Ağqoyunlu dövlətinin dağılmasını yaxınlaşdırdı. Uzun Həsən **1474-1477-ci illərdə Gürcüstana** yürüş etdi. **1477-ci ildə** Uzun Həsənin gürcü hakimi **VI Baqratla** bağladığı sülhə görə, Tiflis də daxil olmaqla Şərqi Gürcüstan Ağqoyunlu dövlətinin hakimiyyəti altına düşdü. Uzun Həsəndən sonra onun oğlu **Yaqub Mirzə (1478-1490)** taxta çıxdı. O, Şirvanşah Fərrux Yasarın qızı ilə evlənərək dostluq əlaqələrini daha da möhkəmləndirdi. Lakin Ərdəbil hakimliyinin möhkəmlənməsi onun üçün təhlükə yaratdığına görə hər iki tərəf arasında ziddiyyət başladı. Yaqub Mirzənin qəfil ölümündən sonra oğlu **Baysunqur (1490-1492)** taxta çıxdı. İlk vaxtlar Ağqoyunlu dövlətini Baysunqurun adından idarə edən **Sufi Xəlil** bütün rəqiblərinə qalib gəldi. Az sonra Diyarbəkirdə hökmranlıq edən Süleyman bəy Bicanoğlu Sufi Xəlilin hakimiyyətinə qarşı mübarizəyə başladı. **1491-ci ilin yayında Van yaxınlığındakı** döyüşdə Sufi Xəlil məğlub oldu. Bicanoğlu hakimiyyəti ələ aldı, lakin Baysunqura toxunmayıb, Ağqoyunlu dövlətini onun adından idarə etməyə başladı.

1492-ci ildə Əbih Sultan Sufi Xəlil tərəfindən dustaq edilən **Rüstəm Mirzəni (Uzun Həsənin nəvəsi)** Əlincə qalasından xilas etdi, onun namizədliyini irəli sürdü. **1492-ci il mayın əvvəllərində Bərdə** yaxınlığında Baysunqurun qoşunu Rüstəm Mirzənin qoşunu ilə döyüşə getdi. Rüstəm Mirzə qalib gəldi. Bicanoglu Diyarbəkirə çəkildi və orada öldürüldü. Baysunqur Şirvana, Fərrux Yasarın yanına qaçdı. **1492-ci il mayın sonunda Rüstəm Təbrizdə Ağ-qoyunlu taxtında oturdu.** Ağqoyunlu dövlətini Əbih Sultan idarə edirdi. XVI əsr tarixçisi Həsən bəy Rumlu yazır ki, 100 il ərzində Qaraqoyunlu və Ağqoyunlu padşahlarından heç biri Rüstəm padşah qədər soyurqal paylamamışdı. Lakin o, 5 il (**1492-1497**) Ağqoyunlu dövlətini idarə etsə də, iri köçmə feodallar qüvvətləndilər və mərkəzi hakimiyyətə tabe olmaq istəmədilər. **1492-ci ilin sonunda** hakimiyyətdən devrilmiş Baysunqur, babası Fərrux Yasarın köməyi ilə **Bərdə-Gəncə** arasında Rüstəmə qarşı döyüşə girdi, lakin məğlub oldu. Baysunqur və onun müttəfiqləri **1493-cü ildə Əhər yaxınlığında** məğlubiyətə uğradı, özü isə öldürüldü. Rüstəm padşah soyurqal torpaq paylamaqla köçmə əhalini özünə qarşı qaldırdı. Bundan istifadə edən **Gödək Əhməd Ərzincana** gəldi və Əbih Sultanın başçılığı ilə köçmələrin bir hissəsi onunla birləşdilər. **1496-cı ilin yayında** Gödək Əhməd Azərbaycana hücum etdi. **Sultaniyyə yaxınlığında** Ağqoyunlular məğlub oldu. Gödək Əhməd **1496-cı ilin sonunda Naxçıvan yaxınlığında** Rüstəm Mirzənin əsas hərbi qüvvələrini məğlub etdi, özünü də əsir aldı. O, **1497-ci ildə Təbrizə** daxil oldu və Ağqoyunlu taxtına çıxdı (8, s. 384). Gödək Əhməd Əbih Sultandan ehtiyat etdiyi üçün Kirman mahalını ona bağışladı. O, bir sıra vergi islahatları keçirdi, şəriətdə göstərilməyən **20-yə qədər vergi və mükəlləfiyyəti ləğv etdi.** Gödək Əhmədin daxili siyasətinə qarşı bəzi əyanlar İran İraqında və Farsda qiyamlar qaldırdılar. **1497-ci il dekabrın 13-də İsfahan yaxınlığında** Gödək Əhməd məğlub oldu və öldürüldü. Təqribən 7 ay hakimiyyətdə olan Gödək Əhməd məqsədinə nail olmadı. Gödək Əhmədin ölümündən sonra Əbih Sultan **1497-ci ilin dekabrında** Muradı (1497-1498) Qum şəhərində Ağqoyunlu

hökmdarı elan edərək, onun adından pul kəsdirdi. **Murad** Əbih Sultandan asılı olmaqla **Ağqoyunlu dövlətini**, qardaşı **Məhəmməd Mirzə** isə Muradın vassal asılılığını qəbul etməklə **Yəzdi** idarə etməyə başladılar. **1499-cu ilin sonunda** Muradın əmisi oğlu Əlvənd **Təbrizi** ələ keçirdi. Ağqoyunlu taxtı uğrunda 2 güclü varis- **Murad və Əlvənd** arasında mübarizə kəskinləşdi. **1500-cü ilin əvvəllərində** dərviş Baba Xeyrullahının köməyi ilə Təbriz yaxınlığında **Əbhər** adlanan yerdə onların arasında sülh **sazişi** imzalandı. Bu müqaviləyə görə, **Qızılüzən çayı sərhəd olmaqla Diyarbəkir, Azərbaycanın Kürdən cənubdakı hissəsi və Qarabağ Əlvəndə, bütün Ərəb İraqı, Fars və Kirman isə Murada çatdı.** Bu parçalanma Ağqoyunlu dövlətinin süqutuna gətirib çıxardı (8, s. 385-386).

Ərdəbil hakimliyi. XIII əsrdə monqolların işğal etdikləri ərazidə kortəbii **sufi dərviş təriqəti (orden və ya məktəbi)** yarandı. Onlardan biri **Ərdəbil şəhərində** yaranmışdı. Ordenin və şeyxlər sülaləsinin adı müqəddəs sayılan **Şeyx Səfiəddin İshaq əl-Musəvi-əl-Ərdəbilinin (1252-1334)** adı ilə bağlı idi. Səfəvilər Azərbaycanda və Şərq ölkələrində yaranmış ağır vəziyyətin səbəbini XIV-XV əsrlərdə bu yerlərdə hökm sürən sünnilik təriqətində görürdülər. Məhz buna görə də sünnilik əleyhinə ümumxalq mübarizəsi aparılması və şiə tərəfdarlarının hakimiyyətə gəlməsi üçün şərait yaradılmalıdır. Səfəvilər müxtəlif vədlərlə xalq kütlələrini öz tərəflərinə cəkərək, hakimiyyət uğrunda mübarizəni genişləndirirdilər. Bu mübarizə Şeyx Səfiəddin İshaqdan sonra Səfəvilərin görkəmli başçıları Şeyx Cüneydin, Şeyx Heydərin, Şeyx Sultanəlinin, Şah İsmayılın (1487-1524) dövründə daha kəskin xarakter aldı və Səfəvi dövlətinin yaranması üçün lazımı şərait yarandı. **Səfəvilərin Ərdəbil hakimliyi dövrü 1501-ci ilə qədər, bütün Azərbaycanda hakimiyyət dövrü isə 1736-cı ilə qədərdir.** **Ərdəbil hakimliyi mərkəzləşmiş Azərbaycan dövlətinin yaradılmasının rüşeymi olmuşdur.** XV əsrin II yarısında Muğanın bir hissəsi, Qarabağ və Azərbaycanın Talış dağlarına qədər olan şərqi torpaqları onların təsiri altına düşdü. Azərbaycanın cənubunda Qaraqoyunluda

hökmranlıq edən Cahənşah **Şeyx Cüneydin** Ərdəbildən çıxmasını tələb etdi. Cahənşahın köməyi ilə Ərdəbildə Səfəvi təriqətinə Cüneydin əmisi **Şeyx Cəfər (1449-1470)** başçı oldu. **1449-cu ildə** Güneyd Ərdəbili tərk etdi. O, Misiri, Suriyanı, Mesipotamiyanı gəzib bir neçə ildən sonra 20 min müridlə Kiçik Asiyaya-Diyar-bəkirə qayıtdı, Uzun Həsənlə qohum oldu. 4 ilə yaxın Diyarbəkirdə qaldı. **1459-cu ildə** Güneyd Ərdəbilə qayıtmaq istədi. Şeyx Cəfər onu Ərdəbilə buraxmadı. **1460-cı ilin martında** Güneyd oradan Şirvana və Dağıstana yürüş etdi. Şirvanşah I Xəlilullah Cahənşahla ittifaqa girdi və Dərbənd yaxınlığında Səfəvi qoşununun qabağını kəsdi. **Samur çayı** sahilində döyüşdə Səfəvilər məğlub oldular, Şeyx Güneyd öldürüldü. Müridlərin bir hissəsi Ərdəbilə qayıtdı. Güneydin oğlu Şeyx Heydər dayısı Uzun Həsənin qızı Aləmşah xatınla evləndi. **1470-ci ilin əvvəllərində** Uzun Həsən **Ərdəbilə** gəldi və Şeyx Cəfəri qəyyum saxlamaqla Şeyx Heydəri təntənəli surətdə irsi taxtda oturtdu. Şeyx Heydərin vaxtında qızılbaşlar əvvəlki türkmən başlıqları əvəzinə 12 imamın şərəfinə başlarına **12 qırmızı zolaqlı çalma** qoyurdular. Ona görə onlara **qızılbaşlar** deyirdilər. Bu tədbirlər Şeyx Heydəri məşhurlaşdırdı. **Şeyx Heydər** Yaqub padşahın razılığı ilə **1483-cü ildə Şirvana və Dağıstana** yürüş etdi. **2-ci uğurlu yürüşü 1487-ci ildə** oldu, bu Sultan Yaqubu qorxuya saldı. Ona görə də Heydərin **Şirvana 3-cü yürüşü** zamanı (**1488**) Şirvanşah Fərrux Yasara kömək etdi, sərkərdəsi Süleyman bəy Bicanoglunun komandanlığı ilə qızılbaşlarla döyüşə qoşun göndərdi. Şeyx Heydər cənuba-Tabasarana döndü. **1488-ci il iyunun 9-da Şahdağın ətəyində** qanlı döyüş baş verdi. Hər iki tərəf xeyli itki verdi, Şeyx Heydər öldürüldü (8, s. 395). Yaqub padşah Ərdəbili və Səfəvilərin başqa torpaqlarını işğal etdi. O, **Heydərin** oğulları-**Sultanəlini, İbrahimi** və hələ 2 yaşı olmamış **İsmayılı** anaları ilə birlikdə əsir aldı. Onlar 5 il Şiraz yaxınlığındakı İstərx həbsxanasında qalmışlar. Uzun Həsənin nəvəsi Rüstəm şahzadələri həbsdən azad etdirib müstəqil hakim kimi Sultanəlini Ərdəbilə qaytardı. **Əhər** yaxınlığındakı döyüşdə Rüstəm Mirzə və Sultanəlinin qoşunları Baysunquru məğlubiyyətə uğratdı və öldürüldü. Sul-

tanəli qələbə ilə Təbrizə qayıtdı. Səfəvi tərəfdarlarının güclənməsindən qorxan Rüstəm onlara qəsd təşkil etdi. Bundan xəbər tutan Sultanəli qardaşları və yaxın adamları ilə birlikdə Təbrizdən Ərdəbilə getdi. Rüstəm onların ardınca 5 min süvari göndərdi. Döyüş başlanana qədər (1494) Sultanəli sufi əmirlərinin yığılmasında İsmayılı “**Səfəviyyə**” ordeninin başçısı kimi xələfi təyin etdi. Qardaşlarını Ərdəbilə yola saldıqdan sonra düşmənə tərəf dönən Sultanəli Şəməsi adlanan yerdə məğlub olaraq öldürüldü. **1494-1495-ci illərdə** Rüstəm yenidən **Ərdəbili** və Səfəvilərin digər mülklərini zəbt etdi. Əbih Sultan Ərdəbildə səfəvilərin xeyli hissəsini qılıncdan keçirdi. Qızılbaş tərəfdarları şahzadələri xilas edib, İsmayılı **Lahicana-Gilanın Biyəpiş** vilayətinin hakimi, Kərkiyə sülaləsindən olan **Mirzə Əlinin** sarayına apardılar. Rüstəm Kərkiyə Mirzə Əliyə hədələyici məktub göndərüb İsmayılı tələb etdi. O, isə İsmayılı zənbildə sıx yarpaqlı ağacdən asdı və Qurana and içib onun Gilan torpağında olmamasını 300 süvari ilə gəlmiş Qasım bəyə bildirdi. İsmayıl 6 il Lahicanda qaldı. Rumdan, Qaracadağdan, Ərdəbildən İsmayılın yanına çoxlu tərəfdar gəlirdi.

4. XV əsrdə Azərbaycanın sosial-iqtisadi həyatı və mədəniyyət

XV əsrdə Şirvanşahlar, Qaraqoyunlu və Ağqoyunlu dövlətləri müsəlman Şərqi Azərbaycanın ən güclü dövlətləri idi. Qaraqoyunlu və Ağqoyunlu dövlət aparatında Azərbaycan tayfalarının hərbi feodal əyanları-Baharlı və Bayandur tayfaları rəhbər rol oynayırdılar. Hər iki sülalənin dövlət başçıları **padşah** titulu daşıyırdılar. Uzun Həsən özünün Osmanlı və Teymuri sultanları səviyyəsində olduğunu bildirmək üçün **sultan** titulu qəbul etmişdi. Şirvanşahlar dövlətinin başçıları özlərini **şah** adlandırırdılar. Ordunun baş komandanı **əmir-əl-üməra (əmirilər əmiri)** titulu daşıyır, padşahdan sonra 2-ci şəxs sayılır. Sonrakı yerdə **sədr-əzəm** dayanır və **mövlana (ağa)** ləqəbini daşıyırdı. O, ruhanilərə başçılıq edir, vəqf mülklərinə, onlardan vergilərin toplanmasına, mədrəsələrə və dini müəssisələrə

başçılıq edir, məhkəmə işlərini nizamlayırdı. Mərkəzi dövlət aparatında sonrakı yeri **baş vəzir** tuturdu. O, daxili inzibati və xarici işlərə, dövlət gəlirinin hesablanmasına və maliyyə işlərinə baxırdı, şahın möhürdarı, **sahibi-divan** idi. Ağqoyunlu və Qaraqoyunlu dövlətində hərbi-təşkilati işlər **köçmə adəti (qoşun hissəsi ailə üzvləri ilə birgə olurdu)** ilə bağlı idi. Qadınları çox səliqəli geyinir, at minir və onu məharətlə sürürdülər. Bu dövlətlərin imtiyazlı qvardiya dəstələrindən əlavə, 100 min, Şirvanşahlar dövlətinin isə 60 minə qədər qoşunu vardı. **Dövlət (divan), sülalə (xass), xüsusi irs (mülk)** və müsəlman ruhanilərin isə **vəqf** torpaqları var idi. **Hərbi-köçmə əyanlara** iqtə əvəzinə irsən keçən **soyurqal torpaq** paylanırdı. Soyurqal sahiblərinin iqtaya nisbətən hüquqları daha geniş idi, onlar **vergi toxunulmazlığı hüququna** malik idi. Kəndlilər 40-dan çox vergi verir və mükəlləfiyyət icra edirdilər. **Malcəhət (məhsul vergisi)** Uzun Həsənin “Qanunnamə”sinə əsasən məhsulun **1/5** təşkil edirdi. Sudan istifadə müqabilində **bəhrə** vergisi, maldarlardan **çobanbəyi**, sənətkar və tacirlərdən **tamğa, bac vergisi**, əhalidən **can vergisi** alınırdu. **XV əsrin 30-80-ci illərində** Cahanşahın, Uzun Həsənin, Sultan Yaqubun hakimiyyəti dövründə şəhər həyatı xeyli canlandı. Uzun Həsənin islahatı şəhərlərin yüksəlişi üçün rəsmi tədbir idi. Başlıca limana çevrilən Bakı şəhəri Moskva knyazlığı və Mərkəzi Asiya ilə ticarət əlaqələrində əsas rol oynayırdu. Burada neft hasil olurdu, sikkəxana da var idi. Venesiya diplomatı A. Kontarini deyirdi ki, Şamaxı məhsulların çoxluğuna görə Təbrizdən üstün olmuşdu. Təbriz, Gəncə, Ərdəbil və Şamaxı mühüm toxuculuq mərkəzləri idi. Gəncədə ipəkqudu yetişdirilirdi və ipək hazırlanırdı. Şirvanın ipək parçaları dünyada tanınırdı. Təbriz və Şirvan xalçaları, Təbriz duluşçuluq, ustaların yaratdıqları göy, mavi, ağ və firuzəvi rəngli tikinti materialları bir çox ölkələrdə istifadə olunurdu. Misgərlik və dəmirçilik peşələri inkişaf etmişdi. Mis qablar əhalinin məişətində əsas yer tuturdu. Hətta, Uzun Həsənin sarayında qab-qacaq misdən idi. Azərbaycan-Rusiya ticarət əlaqələrində **Həştərxan** mühüm rol oynayırdu.

Avropa ilə Asiyanı əlaqələndirən mühüm beynəlxalq karvan yolları Azərbaycandan keçirdi.

Xalq hərəkəti. 1484-cü ilin yazında, Maku şəhərinin cənub-şərqindəki Sofi kəndində Qaraqoyunlu Topal Əhmədin başçılıq etdiyi kəndli çıxışları oldu. Ağqoyunlu Yaqub padşah **1484-cü ilin aprelində Qarabulaq kəndi** yaxınlığında üsyançıları məğlub etdi, **Topal Əhməd** öldürüldü.

Mədəniyyət. XV əsrdən etibarən ana dilində şerə daha çox maraq göstərilirdi. Həbib, Kışvəri, Cahanşah Həqiqi, Qasimi (“İşıq süaları saçan”) təxəssülü ilə tanınan Şah Qasım Ənvar tanınmış şairlərdən idi. Kışvəri Təbrizinin lirik şeirləri, Xətai Təbrizinin “Yusif və Züleyxa” poeması, Həqirinin “Leyli və Məcnun”u, Nizami motivi üzrə fars dilində “Xəmsə” yaratmış Əşrəf Marağai daha çox tanınırdı. Əbdülqadir Marağai muğamlar, mahnı və rəqs melodiyaları yaratmışdır. Rəssamlardan Əmir Dövlətyar, onun şagirdləri Əbdül Müsavar və b. məşhur idi. **XV əsrdə Bakıda** ucaldılan **Şirvanşahlar sarayı kompleksinin** binalarından biri **divanxanadır**. Şirvanşahlar sarayı kompleksində qabarıq təsvirlərdən, yazılardan ibarət olan **“Bayıl daşları”**nın tərtibatı, **Mərdəkan qalası kitabəsi** və s. diqqəti xüsusilə cəlb edir. Qaraqoyunlu Cahanşahın əmri ilə **1465-ci ildə Təbrizdə “Göy məscid”** tikilmiş, onun divarları və üstü mərmərdən və mavi kaşidan hörülmüşdü. Ağqoyunlu hökmdarı Yaqub padşah **1483-cü ildə Təbrizdə “Həşt-behişt”** adlanan böyük bir saray kompleksi tikdirmişdi. Bu sarayın kitabxanası, məscidi, min çarpayılıq şəfa evi, cıdır meydanı və xiyabanı var idi.

VIII FƏSİL

AZƏRBAYCAN SƏFƏVİLƏR DÖVLƏTİ

Plan:

1. *Səfəvilər dövlətinin yaranması və Azərbaycan tarixində onun yeri.*
2. *XVI-XVII əsr Səfəvi-Osmanlı müharibələri və onların nəticələri.*
3. *XVI-XVII əsrlərdə Azərbaycanın sosial-iqtisadi və mədəni həyatı.*

1. Səfəvilər dövlətinin yaranması və Azərbaycan tarixində onun yeri

Ağqoyunluların zəiflədiyi bir şəraitdə ölkədəki pərakəndəliyi aradan qaldırmaq və Azərbaycan torpaqlarını siyasi cəhətdən birləşdirmək zərurəti yaranmışdı. Səfəvilər xalqı öz tərəflərinə çəkmək üçün ədalətli qaydalar vəd edirdilər. Xalq şüalə hərəkatına öz xilaskarı kimi baxır və Səfəvilərin hakimiyyət uğrunda mübarizəsinə yardımçı olurdular.

I.P.Petruşevski Səfəvilərin tarixini dörd dövrə bölür. I dövr-XIII əsrin sonlarından 1447-ci ilə qədər davam edir. Bu dövrdə Səfəvilər şüalə yayır, xalq kütlələrinin antifeodal hərəkatına başçılıq etməyə çalışırlar. Lakin bu dövrdə Səfəvilərin hakimiyyəti Ərdəbil mahalından kənara çıxmır.

II dövr - 1447-1501-ci illər. Bu dövrdə Səfəvilər özlərini müstəqil ruhani feodalları kimi təqdim edir və Azərbaycanın siyasi həyatında mühüm rol oynayırlar.

III dövr - 1501-1587-ci illər. Həmin illərdə Səfəvilərin hakimiyyəti yaranır, möhkəmlənir və onlar Azərbaycanın iqtisadi-siyasi və mədəni həyatında mühüm rol oynayırlar.

IV dövr isə 1587-1736-cı illəri əhatə edir. Bu dövrdə Səfəvi dövlətinin mərkəzi Təbrizdən İsfahana köçürülür. Dövlətin mahiyyəti dəyişilir. Bu bölgü əsasında belə nəticəyə gəlirik ki, Səfəvilərin Ərdəbil hakimiyyəti dövrü 1501-ci ilə qədər, bütün Azərbaycanda

hakimiyyət dövrü isə 1736-cı ilə qədər götürülməlidir. Göründüyü kimi, Səfəvilərin hakimiyyəti Ərdəbil dövründən başlanır. Həmin dövr ona görə maraqlıdır ki, bu kiçik ruhani feodallığı 80 ildən artıq bir dövrdə Azərbaycan feodal dövlətlərinin istinadgahı olmaqla, onların birləşdirilməsində mühüm rol oynamışdır. Məhz Səfəvilərin Ərdəbil hakimiyyəti mərkəzləşmiş Azərbaycan dövlətinin yaradılmasında rüşeym olmuşdur (8, s. 393-394).

1499-cu ilin avqustunda 13 yaşlı İsmayıl Lahicandan Ərdəbilə yola düşdü. Onu Səfəvi sərkərdələri müşayiət edirdi. İsmayıl ilk növbədə **Şirvanşahlar** dövlətinə zərbə vurmaq istəyirdi, çünki Təbrizə hücum etməklə dərhal **3 düşmənlə-Ağqoyunlu Əlvənd Mirzə və Muradla**, onları müdafiə edən **Fərrux Yasarla** toqquşmalı olardı. Bu halda qələbə şübhəli idi. **1500-cü ilin payızında** qızılbaş qoşunu Kürü keçib, **Şirvan** ərazisinə daxil oldu. Fərrux Yasar Şirvanı müdafiə etməkdə acizlik göstərərək Qəbələyə qaçdı. **1500-cü ilin sonunda**, Gülüstan qalasından bir qədər aralı, **Cabanı adlı yerdə** döyüşdə Şirvanşahlar məğlub oldu, Fərrux Yasar öldürüldü. Döyüşdən sağ çıxan oğlu **İbrahim Şeyx Şah** isə Gilana qaçdı. Şirvanşahlar xəzinəsi və möhtəşəm Şirvanşahlar sarayı Bakıda yerləşirdi. Qala (İçərişəhər) 4 tərəfdən xarici aləmlə bağlı idi. 3-ü dənizə, 1-i isə quruya çıxırdı. Qalanı dərin xəndəklər müdafiə edirdi. **1501-ci ilin yazında** İsmayıl Bakı qalasını ələ keçirmək üçün sərkərdələri **Məhəmməd bəy Ustaxı və İlyas bəy Xunusunu** ora göndərdi. Onlar qalanın təslim olmasını tələb etdilər. Fərrux Yasarın oğlu **Qazı bəy** Şirvanın dağlıq yerlərində müqavimət göstərdiyi üçün qalanı onun arvadı müdafiə edirdi. O verilən təklifi rədd etdi, hətta, gələn elçiləri və şəhəri təslim etməyi məsləhət görən Bakı darğası Əbdül Fəttahı edam etdirdi. Müqaviməti görən İsmayıl **1501-ci ilin yazında** ən yaxşı sərkərdəsi **Hadim bəyi** Bakıya göndərdi. Sonda özü gəldi və onun əmri ilə qızılbaşlar qala divarları altından lağım atıb bürclərdən birini uçurduqdan sonra şəhərə daxil oldular. **İsmayıl** buradan **Gülüstan qalasına** doğru irəlilədi. Qala güclü müdafiə olunurdu. İsmayıl qoşunu geri çəkdi. O, Ağqoyunlu Əlvəndin Təbrizdən güclü qüvvə

ilə yürüşə başlaması xəbərini almışdı. İsmayıl və əyanlar Təbriz taxtını Ağqoyunlulardan geri alıb Azərbaycanda öz hakimiyyətini qurmağı başlıca vəzifə hesab edirdilər. **1501-ci ilin ortalarında Şərrü düzündə** həlledici döyüş oldu. Əlvənd sayca üstün olan qoşununun qaçmaması üçün dəvələri bir-birinə zəncirləyərək bir dairə yaradıb qızılbaşları ora salıb əzmək istəyirdi, lakin bu tədbir özünə qarşı çevrildi. Əlvənd Ərzincana qaçmaqla xilas oldu. Bundan sonra **1501-ci ilin payızında** İsmayıl təntənə ilə **Təbrizə** daxil oldu və özünü **şah** elan etdi (**1501-1524**), adına xütbə oxutdurdu, sikkə zərb etdirdi və Azərbaycan taxt-tacına yiyələndi. Beləliklə, paytaxtı **Təbriz** olmaqla **Azərbaycan Səfəvi dövlətinin** əsası qoyuldu. Əhalinin etnik çoxluğunu Azərbaycan türkləri təşkil edirdi. Azərbaycan etnik ünsürü dövlətin siyasi həyatında rəhbər rol oynayırdı. Ordu əsasən Azərbaycan tayfalarından təşkil olunurdu. Şahın sarayında, qoşun içərisində və qismən diplomatik yazışmada Azərbaycan dili işlədilir (8, s. 403). **Azərbaycan ədəbi dilinin** inkişafında **Şah İsmayılın** rolu müstəsna dır. **1503-cü ilin yazında** Şah İsmayıl öz müridi Qənbər ağanı Muradın yanına göndərüb Səfəvilərlə Ağqoyunluların qohum olduğunu xatırlatdı və tabe olmasını tələb etdi və ona Əcəm İraqını vəd etdi. Lakin rədd cavabı aldı. İsmayıl 12 min nəfərlik qoşunla Təbrizdən çıxaraq Qızılüzən çayını keçdi və Həmədan yaxınlığında **Almaqlağı** adlı yerə çatdı. **1503-cü il iyunun 21-də** baş vermiş döyüşdə 70 minlik qoşunu olan Ağqoyunlular məğlub oldular. Şiraza qaçan Muradı **Şah İsmayıl** təqib edərək İrənin içərilərinə doğru irəlilədi, **Şirazi** müqavimətsiz ələ keçirdi. Ağqoyunlu dövlətinin 2-ci qoluna son qoyuldu. İsmayıl İrən və Əcəm İraqının xeyli hissəsinə yiyələndi. Həmin ildə Şah İsmayıl **Qumu, Kaşanı və İsfahanı** tutdu, **1504-cü ildə Yəzdə və Kirmana** yiyələndi, **1508-1510-cu illərdə** Şah İsmayıl, **Xorasan istisna olmaqla**, bütün **İrən və Ərəb İraqını** tabe edərək öz hakimiyyəti altında birləşdirdi (3, s. 208). **Səfəvi dövləti şərqdə Şeybanilər dövləti, qərbdə isə Osmanlı imperatorluğu** ilə həmsərhəd oldu. **1507-1508-ci illərdə Şeybani xan Xorasanı** tutmuş və İsmayıla göndərdiyi məktubda tabe olmasını, hakimiyyəti

yətdən əl çəkməsini tələb etdi. **Şah İsmayıl Xorasana** doğru hərəkət etdi. Şeybani xan Heratdan **Mərvə** çəkildi və Mərv qalasını möhkəmləndirib müdafiyyə hazırlaşdı. Şah İsmayıl 1 həftə uğursuz həmlədən sonra hiylə işlətdi-Şeybani xanın qoşununu qaladan çıxarıb döyüşü səhrada keçirmək üçün ağıllı tətbiq etdi. Hiyləni başa düşən özbək sərkərdələri Şeybani xanın Mərvdən çıxmasını məsləhət görmədilər, lakin Şeybani xan məsləhətə qulaq asmayaraq, qızılbaşları təqib edərək çayı keçdi və İsmayılın əsas qüvvələri ilə üz-üzə gəldi. **1510-cu il dekabrın 1-də** baş vermiş bu döyüşdə 10 min nəfər özbək qoşunu qırıldı. Şeybani xan özü də öldürüldü. **Amudəryadan Fərat çayına qədər** geniş ərazi İsmayılın hakimiyyəti altına keçdi.

2. XVI-XVII əsr Səfəvi-Osmanlı müharibələri və onların nəticələri

Səfəvi-Osmanlı münasibətləri. Osmanlı sultanı **II Bayazid (1481-1512)** Şah İsmayıl qarşı mübarizəyə başlamağa cəsarət etmədi, **1504-cü ildə** Səfəvi dövlətini tanımalı oldu. **1512-ci ildə I İsmayılın** qoşunu Kiçik Asiyada **Qarahisar və Malatya** şəhərlərinə yiyələndi. Sərkərdə Məhəmməd xan Ustaclı **Diyarbəkir** şəhərini tutdu və buradan Şah İsmayılın göstərişi ilə **I Sultan Səlimə** təhqiramiz məktub yazdı. **I Sultan Səlim** hərbi əməliyyata başlamazdan əvvəl bir sıra tədbirlər gördü-**Böyük Moskva knyazlığı, Macarıstan, Venesiya, Moldaviya və Valaxiya** ilə sülh müqavilələri bağladı. Qərbdə hərbi əməliyyatlar müvəqqəti olaraq dayandırıldı. Səfəvilərin uğurlarından xəbərdar olan Avropa diplomatiyası Şah İsmayıl hələ hakimiyyət başına keçməzdən əvvəl əlaqə yaratmışdı. Roma papası Almaniya, Fransa, İspaniya, Portuqaliya, Skandinaviya dövlətlərinin başçılarına məktublar yazaraq, Şah İsmayılın hərbi uğurlarını **“Allahın xristian dünyası üçün yaratdığı bir fürsət”** (Osmanlı imperatorluğuna qarşı) kimi qiymətləndirmiş və bundan dərhal istifadə etməyə çağırırmışdı. Avropa diplomatları **Səfəvi-Osmanlı** münasibətlərini daim müharibə həddində

saxlamaq üçün bu silahdan istifadə etməyi məsləhət görürdülər. Əlaqələr qarşılıqlı idi. **1507-1508-ci illərdə Roma papası** və **Venesiya** ilə əlaqə yaradıldı. **1510-cu ildə** Səfəvi diplomatı Əli bəy **İtaliyaya** getdi. Aralıq dənizi vasitəsilə qərbdən silah gətirtdirəcəyinə əmin olmayan şah **Portuqaliya** ilə əlaqəyə girib **İran körfəzi və Hind okeanı** vasitəsilə qərbdən **silah və artilleriya mütəxəssisləri** gətirməyə çalışdı. Məqsədinə yetmək üçün Portuqaliyanın İran körfəzində möhkəmlənməsinə mane olmadı. Bundan istifadə edən **Portuqaliya** donanması **Hörmüzü** ələ keçirib Səfəvilərin Hind okeanına çıxış yolunu bağladı (gənc şahın bu səhvini düzəltmək üçün onun varisləri **100 ildən** çox vaxt sərf etməli oldular). I Sultan Səlim **1514-cü ilin yazında Ədirnədə** fəvqəladə divan çağırdı və məclisdə qızılbaşlarla müharibə bütün müsəlmanların müqəddəs vəzifəsi elan olundu. I Sultan Səlim 100 min nəfərlik avropasayağı təşkil olunmuş qoşuna baxış keçirdi. Onun topxanası da var idi. Qızılbaşların isə 40 min nəfər döyüşçüsü vardı. I Sultan Səlim **Çaysu** çayını keçib **Ərzincana** daxil oldu. İsmayılın göstərişi ilə qızılbaşlar Azərbaycana geri çəkildilər. I Sultan Səlim Şah İsmayıl məktub göndərüb döyüşə girmək niyyətində olduğunu bildirdi. Şah İsmayıl onu sultan və padşah kimi tanımadığını bildirdi. Sultan başa düşdü ki, I Şah İsmayılın geri çəkilməsi düşünülmüş taktikadır. İsmayıl qışa qədər döyüşü yubatmaq, qışda sultan qoşununun xeyli hissəsini aclıqdan ölümə düçar etmək fikrində idi. Sultan Səlim Şah İsmayılın döyüşə girmək fikrini biləndən sonra **Maku yaxınlığındakı Çaldıran düzünə** doğru hərəkət etdi. Hücuma gecə keçməyi təklif edəndə Şah İsmayıl “Mən karvanbasan quldur deyiləm, qoy Allah bilən kimi olsun” - dedi (8, s. 407). **1514-cü il avqustun 23-də Çaldıran düzündə** qanlı döyüş oldu (3, s. 212). Üz-üzə gələn ordu ən ifrat din düşmənçiliyi ruhunda tərbiyə edilib bir-birinə qarşı qoyulan və şəhid olmağa hazır olan silahlı fanatiklər idilər. Çaldıran döyüşü tarixin ən qanlı qardaş qırğını idi, türk dünyasının ümumi faciəsi, Qərb diplomatiyasının isə qələbəsi oldu. Səfəvilər 3 min itki verdilər, yaralanmış Şah İsmayıl ordunun salamat qalan hissəsi ilə mühasirə həlqəsini yarıb-Təbrizə doğru

çəkildi. **I Sultan Səlim** onu təqib etdi və **sentyabrın 6-da Təbrizi** tutdu, lakin Şah İsmayılın hiyləsindən ehtiyat edərək geri çəkildi. Çaldıran döyüşü nəticəsində **Osmanlı dövləti Ərzurum şəhəri** ilə birlikdə **Şərqi Anadoluya və Şimali İraqa** yiyələndi. **Bağdad** daxil olmaqla **Ərəb İraqı Səfəvilərdə** qaldı. **1514-1515-ci illərin qışını** Amasyada keçirən I Sultan Səlim İstanbula doğru irəlilədi. Osmanlılar Ərzincanı işğal etdilər. Diyabəkir Səlimə təslim oldu. Şah İsmayıl şəhəri geri almaq üçün Qara xanı göndərdi. Mühasirə bir ildən artıq davam etdi. **1516-cı ilin əvvəllərində Mardinin cənubunda Qoçhisarda** həlledici döyüş Osmanlıların qələbəsi ilə qurtardı. **Şimalda Xarput və Bitlisdən Rakkiyə qədər, cənubda isə Mosul** Osmanlıların əlinə keçdi. Təbriz alındıqdan sonra Osmanlılar burada 6 gün qala bildilər. Geri çəkilməyə bir neçə min sənətkar ailəsi İstanbula köçürüldü. I Sultan Səlim Azərbaycanı zəbt etmək cəhdi baş tutmadı. Şah İsmayılın ölümündən sonra **oğlu I Təhmasib** taxta çıxdı (**1524-1576**). Qızılbaş əmirləri mərkəzi hakimiyyətə itaətdən boyun qaçırırdılar. Osmanlılar bu vəziyyətdən istifadə etdilər. **I Sultan Süleyman Qanununin (1520-1266)** hakimiyyəti dövründə Azərbaycana dörd yürüş edildi. **1534-cü ilin** yayında I Sultan Süleyman 100 min nəfərlik qoşunla Azərbaycana yürüş etdi. Təbriz işğal olundu. Sərt qış, ərzaq çatışmamazlığı osmanlıları ölkəni tərk etməyə vadar etdi. **I Süleyman 1535-ci ilin yazında II dəfə Təbrizə** yürüş etdi. Şah Təhmasib təbrizliləri ölkənin içərilərinə köçürdü, düşmən əlinə keçməmək üçün ot-ələfə od vurdular, mal-qara məhv edildi, şah özü isə **Sultaniyyəyə** çəkildi. Osmanlılar Təbrizə daxil oldular. Şah 2 dəfə danışıq üçün cəhd etdi. Lakin rədd edildi. Aclıq və səfalət osmanlıları geri çəkilməyə məcbur etdi. Şirvanşah **II Xəlilullahın** dövründə (**1524-1535**) Şirvan hələ də Səfəvilərdən asılı idi. **1535-ci ildə II Xəlilullahın** ölümündən sonra Şirvan əyanları onun yaxın qohumu Şeyxşahın oğlu **Şahruxu** taxta çıxardılar (**1535-1538**). Şahruxun gəncliyindən istifadə edən əyanlar Hüseyn bəy başda olmaqla hakimiyyəti əllərində cəmləşdirdilər. **1537-ci ilin sonlarında** özünü Şirvanşahın qardaşı Məhəmməd Amin kimi tanıdan **Kələntərin**

başçılığı ilə **üsyən** qalxdı. Üsyənçilər Salyan və Şamaxını ələ keçirdilər. Şahrux saray əyanları ilə birlikdə Buğurd qalasına qaçdı. Lakin Salyan yaxınlığında Şirvan qoşunu üsyənçiləri darmadağın etdi. **I Təhmasib 1538-ci ilin yayında** başda qardaşı **Əlqas Mirzə** olmaqla 20 minlik qoşun, habelə Qarabağ və Muğandan yığılmış dəstələri **Şirvana** göndərdi. **4 aylıq** mühasirədən sonra **Buğurd qalası** tabe edildi. Şahrux Təbrizdə gizli edam edildi. I Təhmasib Şirvanı idarə etmək üçün **Əlqas Mirzəni ilk bəylərbəyi** təyin etdi. Şirvan ərazisi bəylərbəyiliyə çevrilərək Səfəvi dövlətinin tərkibinə qatıldı. Əlqas Mirzə özünü müstəqil hakim elan etməyi qərara aldı və **1547-ci ili əvvəlləridə** Səfəvi hakimiyyətinə qarşı qiyam qaldırdı (10, s. 386). Kırım xanı Sahib Gərayın köməyinə baxmayaraq, Əlqas Mirzə məğlub olub **İstanbula** qaçdı. Şirvan 2-ci dəfə I Təhmasibin yürüşünə məruz qaldı. Onun oğlu **İsmayıl Mirzə (II Şah İsmayıl, 1546-1577)** Şirvana bəylərbəyi təyin edildi. O, **1547-1554-cü illərdə** Şirvanda **3 feodal qiyamını** qətiyyətlə yatırdı. **1548-ci ildə I Sultan Süleyman 3-cü dəfə Azərbaycana** yürüş etdi və **Təbrizi** tutdu. Şirvanda **Bürhan Mirzə** qiyam qaldırmışdı. Sonralar I Təhmasib öz paytaxtını **Qəzvin** şəhərinə köçürdü. Sultan qoşunlarının hərəkətini Azərbaycanda çətinləşdirmək üçün I Təhmasibin əmri ilə Təbrizə qədər bütün yerlər xarabazarlığa çevrilmişdi. Ələ keçəcək 1 çəngə ot belə qalmamışdı. Əhali kəhrizləri doldurur, ərzağı gizlədirdi. Osmanlılar böyük tələfatdan sonra **Vana** çəkildilər. **Əlqas Mirzənin** qoşunu **Həmədan** tərəfdə darmadağın edildi, özü isə ömürlük **Qəhqəhə qaləsindəki zindana** salındı və **1549-cu ildə** öldürüldü. Abdulla xan Ustaclı Şirvan bəylərbəyisi təyin edildi və **1549-cu ildə Əlişaban** adlı yerdə baş vermiş döyüşdə qiyamçılar məğlubiyyətə uğradılar. Müstəqil Azərbaycan dövləti-Şəki hakimiyyətinin tənəzzülü Səfəvi dövrünə təsadüf edir. Şah I Təhmasib **1538-ci ildə Şirvana** yürüş edəndə Şəki hakimi Dərviş Məhəmməd xan qoşunla Buğurd qalasında sığınan Şahruxa köməyə gəldi. **1551-ci ildə** Təhmasib Şəkinin müstəqilliyinə son qoymağı qərara aldı. Azərbaycan ərazilərinin birləşdirilməsini başa çatdırdıqdan sonra **1552-ci ilin yayında** I Təhmasib Osmanlılara qarşı 4 istiqamətdə

yürüşə başladı. **Hilat qalası, Van ərazisi, Bitlis, Vostan, Ərçis** yerlə yeksan edildi. **1554-cü ilin yazında** I Sultan Süleyman **4-cü dəfə Azərbaycana** hücum etdi. Ərzaq qıtlığından Sultan Naxçıvanı tərk edib Ərzuruma çəkildi. Onları təqib edən qızılbaşlar Osmanlı ərazisinə daxil oldular. I Süleyman Osmanlıların tərəfinə keçmiş **Qasım Mirzəyə** kömək üçün Kırım türklərindən ibarət süvari dəstə göndərirdi. Osmanlılar Şirvana yenidən hücum etdilər və məğlub oldular. Şirvan bəylərbəyi **Abdulla xan** Qasım Mirzənin tərəfdarlarını əzdi. Qasım Mirzə Dağıstana qaçdı. Sultan Süleyman Səfəvilərlə danışıqlara başlamağı lazım bildi. **1555-ci il mayın 29-da Amasyada Səfəvi-Osmanlı müharibələrinin 1-ci mərhələsini** başa çatdıran sülh müqaviləsi imzalandı-**Qərbi Gürcüstan Osmanlıların, Gürcüstanın şərq vilayətləri Səfəvilərin ixtiyarına** keçdi. Lakin XVI əsrin 70-ci illərindən etibarən Osmanlı işğalının yeni dövrü başlandı (3, s. 225).

İctimai-iqtisadi həyat. I Şah İsmayılın daxili siyasəti-mərkəzləşdirilmiş dövlət yaratmaq idi. Dövlətin başında **Şah**-eyni zamanda şiələrin başçısı dururdu. Şahın yanında **Ali məclis** fəaliyyət göstərirdi. Şahın dünyəvi və dini müavini **vəkil** ilk Səfəvilər dövründə dövlətdə 2-ci şəxs idi. Bu məsul vəzifə ilk dəfə olaraq I Şah İsmayılın tərbiyəçisi **Hüseyn bəy Şamlıya** həvalə olunmuşdu. Səfəvi dövlətində baş komandan **əmir-ül-üməra** adlanırdı. Dövlətin hərbi qüvvələrinin əsasını Azərbaycan tayfalarından ibarət **çərik** adlandırılan xüsusi hərbi dəstələr təşkil edirdi. Onlara **qorçu başı** rəhbərlik edirdi. Mülki işlərə **vəzir** başçılıq edirdi. Dini idarələrə **sədr** başçılıq edirdi. Səfəvi dövlətinin ərazisi inzibati cəhətdən **bəylərbəyiliklərə**, onlar da **mahallara** bölünürdü. Bəylərbəyilər şah tərəfindən yalnız Azərbaycan hərbi əyanlarından təyin edilirdi. **XVI əsrin birinci yarısında Azərbaycan 3 bəylərbəyilikdən** ibarət idi: mərkəzi Şamaxı şəhəri olan **Şirvan**, mərkəzi Gəncə olan **Qarabağ**, mərkəzi Təbriz olan **cənub torpaqları**. **Mahalları** bəylərbəyiliklər tərəfindən təyin edilmiş **naiblər** idarə edirdilər. Kəndlərə **kətxudalar**, şəhərlərə **kələntərlər** başçılıq edirdilər. Şəhərdə asayişin qorunmasına başçılıq edən **darğa** kələntərə tabe

idi. Ölkədə **5 torpaq mülkiyyət forması: dövlət torpaqları (divan), şah ailəsi torpaqları (xass), feodal torpaqları (tiyul), feodalların şəxsi torpaqları (mülk) və dini idarələrin torpaqları (vəqf)** var idi. Soyurqal torpaq sahibliyi sıxışdırılır və tiyul torpaqlar paylanırdı. Tiyul sahibi-**tiyuldar** dövlətə xidmət etməyə borclu idi; tiyuldar ona verilən torpaqdan gələn gəlirin müəyyən hissəsini götürmək hüququna malik idi. Tiyul **şərti mülk** sayılır və yalnız şahın icazəsi ilə irsi keçə bilərdi. Əhalidən **35 növ vergi** alınır və çoxlu mükəlləfiyyətlər yerinə yetirildi. Otlaplardan istifadə üçün **çobanbəyi**, bağlar üçün **bağbaşı** və s. vergilər verirdilər.

Səfəvi dövləti XVI əsrin 2-ci yarısı-XVII əsrin 1-ci yarısında. 1576-cı ilin mayında I Təhmasibin vəfatından sonra hərbi feodallar arasında çəkişmələr yenidən başlandı. Şahın oğulları **Məhəmməd Mirzə, İsmayıl Mirzə və Heydər Mirzə** arasında taxt-tac üstündə mübarizə qızıxdı. İsmayıl Mirzə bu mübarizədə qalib gələrək, II İsmayıl adı ilə özünü şah elan etdi. Lakin saray çevrilişi nəticəsində **İsmayıl Mirzə 1577-ci ildə** öldürüldü. Ölkədə ikihakimiyyətlik yarandı. Qəzvinde I Təhmasibin qızı **Pərixan xanım** hakimiyyəti ələ aldı. Qızılbaş əmirləri Pərixan xanımı təkr edib, Məhəmməd Mirzənin tərəfinə keçdilər. **1578-ci il fevralın 13-də Məhəmməd Mirzə (Xudabəndə)** Qəzvinde müqavimətsiz taxta sahib oldu. **Məhəmməd Xudabəndə (1578-1587)** Pərixan xanımı edam etdirdi, arvadı **Məhdi Ulya “dövlət işlərini”** öz əlinə aldı. O, ali divanın **vəkili** vəzifəsinə qədər yüksəldi. Əslində ölkə qızılbaş tayfaları arasında bölünmüşdü. Məhəmməd Xudabəndinin yalnız şahlıq adı qalmışdı. **1577-ci ildə Van hakimi Xosrov paşa** Səfəvilərə qarşı kürd tayfalarının qiyamını təşkil etdi. **1555-ci il** sülhünü pozaraq, kürdlərlə birlikdə Xoy üzərinə hücum etdi. Xoy və Salmas hakimi Mahmud Sultan Rumlu inadlı müqavimət göstərdi, lakin həlak oldu. Kürdlər Urmiyanı tutdular. **Xoy, Salmas, Urmiya** üsyançıların əlində qaldı. Sultan **III Murad (1575-1595)** yaranmış vəzəiyyətdən istifadə etdi. Osmanlı ordusunun baş komandanı **Mustafa Lələ paşa** Ərzuruma 100 min nəfərlik qoşun topladı. Sultan vassalı Kırım xanı **II Məhəmməd Gəraydan (1577-1584)** bu

yürüşdə iştirakını tələb etdi. Mustafa Lələ Qars qalasını bərpa edib, oraya qoşun yeritdi. **1578-ci il avqustun 9-da Çıldırda** qızılbaşlar məğlub oldular (3, s. 228). Mustafa Lələ paşanın göndərdiyi 20-30 min nəfərlik qoşun hissələri **Ahalsıxı** ələ keçirib **Kaxetiyaya** daxil oldular. Səfəvi ordusunun rəhbərliyində birliyin olmaması, qızılbaş əmirlərinin həddindən artıq özlərinə arxayın olmaları, Osmanlılarla döyüşə o qədər də əhəmiyyət verməmələri, qüvvələr fərqi-bütün bunlar nəticədə Çıldır döyüşündə məğlubiyyətə gətirib çıxartdı. Çıldır döyüşündən sonra Mustafa Lələ Paşa **Şirvanı, 1578-ci ilin avqustunda Tiflisi**, az sonra **Qorini** tutdu. **1578-ci il sentyabrında Qanıx (Alazan) çayı** sahilindəki döyüşdə Osmanlı ordusu böyük itki verdi. Səfəvi ordusu **Qarabağa**, oradan da **Təbrizə** qayıtdı. Mustafa Lələ paşa sentyabrın ortasında **Ərəşə** daxil oldu. Osmanlı ordusu **Ərəş, Şamaxı, Qəbələ, Bakı, Şabran, Mahmudabad və Salyanı** müqavimətsiz tutdu. **1578-ci ilin sentyabrında** Məhəmməd Xudabəndənin oğlu **Həmzə Mirzə** 30 minlik qoşunla Qarabağa gəldi. Əmirlərin və vəzir Mirzə Salmanın qoşunları ilə birləşərək Şamaxı qalasında Osman paşanı mühasirəyə aldılar. **1578-ci ildə Krım xanı Adil Gərayın** 12 minlik qoşunu məğlub oldu və Adil Gəray əsir alındı. Mirzə Salman təcili Şamaxıya gəldi. Osman paşa Dərbəndə qaçdı. Şirvan Osmanlılardan azad olsa da, Dərbənd tutulmadı. Səfəvilər Şirvanı Osmanlılara güzəştə vermək istəmirdilər. **1580-ci ilin əvvəllərində** qızılbaş qoşunu Təbrizdən Şirvana hərəkət etdi. Ordunun komandanı Sinan paşa Ərzurumdan Səfəvi sarayına hədələyici məktubla elçi göndərdi. Şahrux xan möhrdar Sinan paşanın iddialarına sərt cavab verdi. Sinan paşanın təklifi ilə həmin qış hərə öz yerində qaldı. Lakin Şirvan Krım türklərinin **3-cü basqınına** məruz qaldı. Osman paşa Krım türklərinin köməyi ilə **Bakıya** daxil oldu. Məhəmməd Xudabəndə təcili əmirləri qoşunla Mollahəsənli qəsəbəsinə göndərdi, Osmanlılar geri çəkildilər və Dərbənddə möhkəmləndilər. **1581-ci ilin yazında** Qazı Gəray və Səfi Gərayın rəhbərliyi ilə **Krım türkləri 4-cü dəfə** Şirvana hücum etdilər. İmamqulu xan Qacar qızılbaş dəstəsini Şirvan hakimi Peykər xanın köməyinə göndərdi. **Şamaxı ilə Şabran**

arasında baş vermiş döyüşdə Qazı Gəray əsir alındı, Krım türkləri və Osmanlı birləşmiş qoşunu məğlub oldu. Qarabağdan Xorasana yürüş etdikdən sonra qızılbaş əmirlərinin Şirvana qayıda bilməməsindən istifadə edən Osman paşa yenidən Dərbənddən Şamaxıya gəldi. Şirvanda Osmanlı hakimiyyəti bərpa edildi. **1583-cü ilin yazında** Qarabağ hakimi İmamqulu xan Qacar yeni qüvvə ilə Kürü keçib Şirvana daxil oldu. O, Rüstəm xanı öz dəstəsi ilə Osmanlılara qarşı döyüşə göndərdi. Bu döyüşdə Osmanlılar darmadağın oldular. **Samur çayı sahilində 1583-cü ildə** tarixdə “**Məşəl savaşı**” adlanan döyüş isə Osmanlı qüvvələrinin üstünlüyü ilə qurtardı, qızılbaşlar meydanı tərk etdilər (8, s. 432). **1582-ci ilin əvvəllərində Sinan paşa** sülh bağlamaq məqsədi ilə Səfəvi səfiri **İbrahim xan Tərxanla** birlikdə Ərzurumdan İstanbula gəldi. Lakin Qızılbaş əmirləri bildirdilər ki, Şirvanı heç bir vəchlə güzəştə getməyəcəklər. Əgər sultan 1555-ci il sülhünün şərtlərinə razı deyilsə, onda müharibəni davam etdirəcəklər. **1585-ci il avqustun 12-də** osmanlı qoşunu **Pasinabad-Çaldıran-Xoy-Mərənd-Sufiyan-Təbriz istiqamətində** yürüşə başladı. Məhəmməd Xudabəndə Həmzə Mirzənin başçılığı altında onlara qarşı 20 min nəfərlik qoşun göndərdi. **1585-ci ilin sentyabrında** Məhəmməd xan Toxmağın başçılığı ilə qızılbaşların əsas dəstələri **Sufiyan** ərazisində döyüşdə əvvəlcə qızılbaşlar Osmanlılara ağır zərbə vursa da, onların sayca üstünlüyü qızılbaşları geri çəkməyə məcbur etdi. Bir gün sonra Osman paşa Təbriz üzərinə hücumla başladı. Müdafiəsiz qalan **Təbriz** təslim oldu. Osman paşa 1 aydan artıq Təbrizdə qaldı. **1586-1589-cu illərdə** tədricən bütün Azərbaycan Sultan III Muradın ordusu tərəfindən işğal olundu. Səfəvilər ərazinin qalan hissəsini itirməmək üçün ağır sülh şərtləri ilə razılaşdılar.

I Şah Abbasın islahatları. 1587-ci ildə Mürşüdqulu xan, xüsusilə ustaclı və şamlı tayfalarından qızılbaşların Xorasan qrupu **Qəzvinə 16 yaşlı Abbası şah elan** etdilər. Bu vaxta qədər Qarabağ, Ərdəbil, Lənkəran istisna olmaqla, Azərbaycanın bütün vilayətləri Osmanlılar tərəfindən tutulmuşdu. XVI əsrdə feodal zümrəsinin daxilində 2 qrup-əsasən, Azərbaycan (türk) və fars

(İran) etnik ünsürləri təmsil edən qruplar bir-biri ilə mübarizə aparırdılar. Ümumən, fars etnik ünsürləri 2-ci dərəcəli yer tuturdu. Kəndlilərdən sənətkarlardan toplanan ağır vergi narazılığı artırır və dövlətin bünövrəsini laxladır. Şah Abbas hakimiyyətə gələndən sonra **hərbi-inzibati islahat** keçirdi. Qızılbaşların təkbaşına silah gəzdirmək hüquqları ləğv edildi. Başqa tayfalara da qoşuna daxil olmaq hüququ verildi. Şah tərəfindən qoşun tayfa müxtəlifliyi prinsipi əsasında təşkil edildi. Müxtəlif dərəcəli qoşun növləri yaradı:

1. **Qızılbaşlar**-süvarilərdir, sayı 200 min nəfər, yalnız 60 min nəfəri döyüşə gedirdi.

2. **Qulamlar**-xüsusi qvardiyadır-gürcü, çərkəz, osetin və b. xristian ailələrinin uşaqları, zorla islamlaşdırılıb sarayda xüsusi rejimlə tərbiyə olunurdular. Onlardan görkəmli sərkərdələr çıxırdı.

3. **Tüfəngçilər**-yoxsul təbəqədən seçilir, sayı 12 min nəfərə çatırdı.

4. **Artilleriya**-topçular. I Şah Abbasın 500 səhra topu vardı (8, s. 462-463).

1598-ci ildə paytaxtın Qəzvindən **İsfahana** köçürülməsi nəticəsində Qarabağdan, Qəzvindən Azərbaycan türkləri köçüb gəldi. Burada onlar üçün və Şah Abbasın şərəfinə "**Abbasabad**" adlı xüsusi məhəllə salındı. Qızılbaşlar Səfəvi imperatorluğunun idarə olunmasında xüsusi yer tuturdular. **Azərbaycan dili** orduda və şah sarayında üstünlük təşkil edirdi. Səfəvi şahları və saray xidmətçiləri Azərbaycan dilində danışırdılar. **1578-1590-cı illərdə Səfəvi-Osmanlı müharibələrində** ağır məğlubiyətə uğramış Səfəvi dövləti vacib hərbi islahatlar keçiməyə məcbur oldu. I Şah Abbas hərbi-köçmə qızılbaş əyanlarının müqavimətini qırdı. O, 44 min nəfərlik güclü nizami ordu yaratdı. Azərbaycan türklərindən ibarət qızılbaş süvari dəstələri yenidən bərpa edildi. Ölkə daxilində siyasi sabitlik bərpa edildi. Məhsuldar qüvvələr canlandı. Dövlət iqtisadi və hərbi-siyasi baxımdan möhkəmləndi. Beləliklə, Şah Abbas islahatları nəticəsində mərkəzi hakimiyyət xeyli qüvvətləndi. Şah Abbas Səfəvi dövlətinin keçmiş qüdrətini bərpa edə bildi. O, Azər-

baycan dövlətinin müstəqillik ənənlərini qoruyub saxlamaqla mərkəzi aparatı möhkəmləndirdi, İngiltərə, Fransa, İspaniya, Roma papası, Rusiya ilə diplomatik əlaqələr yaratmaq məqsədi ilə danışıqlara başladı.

Səfəvi-Osmanlı müharibəsinin II mərhələsi 1590-cı il İstanbul sülh müqaviləsi ilə qurtardı. Sülh müqaviləsi Azərbaycanı Səfəvi və Osmanlı dövlətləri arasında böldü, **Şirvan, Qarabağ, Təbriz, Sərab, Marağa və onların qərbində yerləşən digər torpaqlar Osmanlı hakimiyyəti altına düşdü. Xalxal, Ərdəbil, Qaracadağ və Lənkəran Səfəvilərin əlində qaldı.** Azərbaycan torpaqları ilə yanaşı, Səfəvi imperatorluğuna daxil olan **Şərqi Gürcüstan**, habelə **İrannın qərb vilayətləri də Osmanlı imperatorluğunun tərkibinə qatıldı. Azərbaycanın cənub-şərq vilayətləri Qəzvinə** tabe idi. Ərdəbil xüsusi idarəetmə hüququ daşıyırdı. **1593-cü ildən** qızılbaşlara tabe edilən Azərbaycanın-**Zəncan, Xalxal, Ərdəbil, Qaracadağ, Qızılağac, Lənkəran vilayətləri, Qızılüzən və Kür çayları arasında yerləşən geniş ərazi vahid Azərbaycan bəylərbəyliyi**ndə birləşdirildi. **1595-ci ilə qədər** bəylərbəyliyin qoşunu **10 min** idi və **Azərbaycan qoşunu** adlanırdı. XVI əsrin sonuna yaxın Səfəvi dövlətinin qarşısında **3 vacib məsələ dururdu:** **1) şimal-şərq sərhədlərinin təhlükəsizliyini təmin etmək üçün Şeybanilər dövlətini əzmək və Xorasanı geri almaq; 2) 1578-1590-cı illərin müharibələrində Osmanlılar tərəfindən işğal olunmuş Azərbaycan torpaqlarını geri qaytarmaq; 3) İran körfəzində Portuqaliyanın hegemonluğuna son qoymaq və Hind okeanına çıxış əldə etmək.** I Şah Abbas **1599-cu ildə** Şeybaniləri məğlub etdi və Xorasanı yenidən Səfəvi dövlətinin tərkibinə qaytardı, öz təsirini Mavəraənnəhrə yaydı. Avropa dövlətləri Səfəvilərin Osmanlı imperatorluğu ilə toqquşmasına maraqlı göstərirdilər. Osmanlıların Azərbaycandan çıxarılmasında Rusiya da maraqlı idi. Çünki Osmanlılar Azərbaycanın Xəzəryanı bölgələrini əldə saxlayır, bu da Volqa-Xəzər yolu ilə ticarətdə müəyyən əngəl törədirdi. **1603-cü il sentyabrın 14-də I Şah Abas** Azərbaycana yürüşə başladı. **1603-cü il oktyabrın 21-də Təbriz** tutuldu. Səfəvi ordusu

Azərbaycanın şimalına irəlilədi. Ordubad əhalisi üsyan qaldırmışdı. Ordubadlı Hacı Qəssab şahın göstərişi ilə, əhalinin köməyi ilə **Ordubad qalasını** tutdu. **Culfa və Naxçıvan** tutulduqdan sonra **1603-cü ilin noyabrında İrəvan** qalası mühasirəyə alındı və **1604-cü ilin avqustunda** tutuldu. İrəvanın idarə edilməsi Əmirgünə xan Qacara, Naxçıvan isə Maqsud Sultan Kəngərliyə tapşırıldı. I Şah Abbas Osmanlı qoşununa qarşı ənənəvi **“yandırılmış torpaq”** taktikasını tətbiq etdi: Arazın sol sahili dağıdıldı, əhali köçürüldü, daşınması mümkün olmayan hər şey məhv edildi. Bununla da Cənubi Qafqazda yaşayan əhalinin köçürülməsinə başlandı. Əhali zorla İsfahana, Mazandarana və b. vilayətlərə köçürüldü. Bu **köçürmə “böyük sürgün”** adını aldı (3, s. 279-280). Şahın əmri ilə yaşayış məntəqələri dağıdıldı. Culfa tranzit ticarət yolundan Avropaya gedən karvan yolu Osmanlı imperatorluğundan keçirdi. Ona görə də **I Şah Abbas Avropa-Asiya ipək ticarəti yolunu cənuba, İran körfəzi limanlarına köçürmək və qızılbaş ipəyini Afrika ətrafından dənizlə Avropaya daşımağı** qərara aldı. Məhz İran-ingilis tacirlərinin mənafeyi üçün **Culfanın əhalsini İsfahana, Naxçıvan əhalisi isə Dizağa (Qarabağa)** köçürüldü. Naxçıvan və İrəvan talan edildiyindən, Osmanlı qoşunu qışlamaq üçün Vana qayıtmağa məcbur oldu. **1605-ci ilin yazında** Şirvanın xeyli hissəsini Səfəvi və gürcü birləşmiş qüvvələri tutdu. I Şah Abbas Vanda olan türk qüvvələrini dəf etmək üçün Təbrizdə yeni qala tikdirdi. **1605-ci ildə** Allahverdi xanın başçılığı ilə **Vana** 30 minlik qoşun göndərdi. Osmanlılar darmadağın edildilər. I Şah Abbas yeni hücumlarını dəf etmək üçün onların yolu üzərindəki bütün yaşayış məntəqələrinin dağıdılmasını, sakinlərinin uzağa köçürülməsini, ərzağın, alafın, yanacağın yandırılmasını əmr etdi. Osmanlı paşası Cıqaloğlu II dəfə Azərbaycana daxil oldu. **1605-ci ilin noyabrındakı** döyüşdə sayca üstün olan Osmanlılar məğlub oldular. I Şah Abbas **1605-1606-cı ilin sərt qışında** Gəncəni 4 ay mühasirədə saxladıqdan sonra **1606-cı ilin iyununda Gəncə** tutuldu. Müharibələr nəticəsində əkib-becərmək mümkün deyildi və I Şah Abbas qoşunu ərzaqla təmin etmək üçün Qarabağa başqa yerlərdən 20 min xalvar (7 min ton)

taxıl gətirilməsi barədə fərman verdi. I Şah Abbas sülh yolu ilə Şamaxını təhvil verməyi təklif etdi, lakin rədd edildi. **1607-ci ilin iyununda Şirvan** azad edildi, Zülfüqar xan Şirvana, Çıraq Sultan Ustaclı isə Dərbənd və Şabrana hakim təyin edildi.

Səfəvi-Osmanlı müharibələrinin nəticələri. 1607-ci ilin yanvarında Bakıda üsyan baş verdi. Şah bu münasibətlə osmanlılardan ələ keçirdiyi qənimətləri üsyançılara verdi. **1607-ci il martın əvvəllərində Dərbənd qalası** əhali tərəfindən tutuldu və Şah onları bütün vergilərdən azad etdi. Beləliklə, **1603-1612-ci illərin Səfəvi-Osmanlı müharibələrinin I mərhələsi Səfəvilərin tam qələbəsi ilə** başa çatdı. **Bütün Azərbaycan, Şərqi Gürcüstan, qismən də Dağıstan yenidən Səfəvi dövlətinin tərkibi** binə qatıldı. **1612-ci il oktyabrın 17-də Sərab şəhərində** Osmanlı dövləti ilə müqavilə bağlandı-**1555-ci ilin sülhü bərpa edildi.** Lakin osmanlılar bir sıra şərtlər irəli sürdülər-**Səfəvilər rusların tikdiyi Terek (Tərki) qalasının dağıdılması barədə sultanın əmrinə mane olmamalı idilər.** Bu Səfəvi və Rusiya ittifaqına mane olmaq üçün irəli sürülürdü. **Osmanlı dövləti Azərbaycanın, Şərqi Gürcüstanın, habelə Şərqi Anadolunun Səfəvi dövlətinə mənsub olmasını rəsmən tanıdı.** Tezliklə 1612-ci il sülhü pozuldu. Şah Abbas **1613-cü ilin oktyabrında** Azərbaycanın şimal vilayətlərinə və Gürcüstana yürüşə başladı. Sultan I Əhməd 1612-ci il müqaviləsini pozaraq **1616-cı ilin yazında** yenidən Səfəvilərlə müharibəyə başladı (3, s. 285). Osmanlı ordusu **Təbrizə** hücum etdi, İrəvanı mühasirəyə aldı, lakin sərt qış, xəstəlik və ərzaq qıtlığı onları geri çəkilməyə məcbur etdi. **1618-ci ilin yazında** osmanlılar Diyarbəkirdən Azərbaycana, osmanlılarla birlikdə Krım xanı Canibəy Gəray xanın başçılığı altında Krım türklərinin 15 minlik qoşunu da hərəkət etdi. Sərab vilayətində, **Sınıq körpü** adlı yerdə döyüş baş verdi. Osmanlılar ağır zərbə aldılar. Onlar sülh danışıqına başladılar. **1618-ci ilin sentyabrında Mərənddə** I Şah Abbasla Osmanlı Xəlil paşa arasında sülh müqaviləsi imzalandı. Mərənd sülhü tezliklə Səfəvilər tərəfindən pozuldu. Şah Abbas **1622-1623-cü illərdə** Bağdadla birlikdə İraqı ələ keçirdi.

I Şah Abbasın nəvəsi **I Şah Səfi (1629-1642)** Səfəvi Rüstəm xanı Azərbaycan bəylərbəyi və Təbrizin hakimi təyin etdi. **1634-cü ilin yayında** Sultan IV Murad böyük qoşunla hücum edərək **İrəvanı** və **Təbrizi** ələ keçirdi. Lakin ərzağın və yemin çatışmaması, qışın yaxınlaşması, Səfəvi qoşununun hücum təhlükəsi Osmanlıları Təbrizdən çıxmağa məcbur etdi. Şah **1635-ci ilin aprelində** İrəvan qalasını azad etdi. **1637-1638-ci illərdə** Səfəvi-Osmanlı müharibəsi İraqda davam etdi. **1638-ci ilin dekabrında Bağdad** tutuldu. **1639-cu il mayın 17-də Qəsri-Şirində** Osmanlı imperatorluğu ilə Səfəvi dövləti arasında 1555-ci il Amasiya sülhünün şərtlərini təsdiq edən sülh müqaviləsi imzalandı və XVIII əsrin I rübünə kimi qüvvədə qaldı (3, s. 288-289).

Cəlalilər hərəkatı. Koroğlu. Osmanlılara qarşı yeni mübarizə dalğası-Cəlalilər hərəkatı **XVI əsrin 90-cı illərində Şərqi Anadoluda** başlandı. İştirakçılar Qərbi Azərbaycan kəndlilərindən, Osmanlı, Şərqi Anadolu və İraq qaçqınlarından təşkil olunmuşdu. I Şah Abbas onların gücündən istifadə etmək istəyirdi, həm də cəlalilərdən ehtiyat edirdi. Cəlalilər və onların başçıları şahdan gözlədikləri imtiyazı əldə edə bilmədilər. Ona görə də onların bir hissəsi **1610-cu ilin ortalarında** Anadolu cəlalilərinin hamısı Hacı Məhəmmədin və Qara Səidin başçılığı ilə Səfəvilər dövlətini tərk etdilər. Qalan dəstə I Şah Abbasa sadıq qaldı, bir qismi isə Böyük Divanın şəxsi xidmətçi korpusu ilə birləşdi. Cəlali dəstə başçılarından ən məşhuru Azərbaycan türkü **Koroğlu** idi. **Salmas yaxınlığındakı Xarabaqala** Koroğlu tərəfindən tikdirilmişdi. Naxçıvan ərazisi, Salmas və Xoy Koroğlunun ən çox fəaliyyət göstərdiyi yerlər kimi təsvir olunur. Koroğlunun məskəni olan **Çənlibel qalasının Naxçıvanda və Makuda** yerləşdiyi göstərilir. Cəlalilərin ayrı-ayrı dəstə başçıları-Dəli Həsən, Gizir oğlu Mustafa bəy, Kosa Səfər, Tanrı Tanımağ və Abaza paşa xüsusilə fərqlənirdilər. 60 nəfərin içərisində Gizir oğlu adı şərəfli yer tutur.

3. XVI-XVII əsrlərdə Azərbaycanın sosial-iqtisadi və mədəni həyatı

İqtisadi həyat. Kənd təsərrüfatı. Şəhərlər. Əhalinin əsas məşğuliyyəti əkinçilik idi. Oturaq maldarlıq, bağçılıq və bostançılıq da mühüm yer tuturdu. Azərbaycanda 7 növ pambıq yetişdirilirdi. 5 torpaq mülkiyyət forması və əlavə kənd icmasının (**camaatın**) istifadə etdiyi **torpaq-camaat** torpağı var idi. Torpaqlar xəzinənin və feodalların ixtiyarında idi. İcmanın başçısı **ağsaqqal** hesab olunurdu. Təbriz ustalarının toxuduqları gözəl xalçalar və bəzəkli parçalar indi də dünya muzeylərində saxlanılır. **1565-ci ildə I Təhmasib** vilayətlərin hər birindən alınan təqribən **80 min tükənlik tamğa** vergisini ləğv etdi. Bu dövrdə Təbriz, Gəncə, Ərəş, Ərdəbil, Culfa, Bərdə, Naxçıvan, Marağa, Dəpənd şəhərləri iqtisadi və siyasi-inzibati mərkəz idilər. Təbrizdə 300 min nəfər əhali var idi. Səfəvi dövlətinin paytaxtının Təbrizdən Qəzvinə köçürülməsi şəhərin iqtisadiyyatını zəiflətdi. Şamaxı Şirvanın iqtisadi və siyasi mərkəzi idi. XVI əsrdə Cənubi Qafqazda ipək istehsalı və ticarətinin hamısı Şamaxı və Ərəşdə mərkəzləşmişdi. 25 min nəfər əhalisi var idi. Bakıdan bir sıra ölkələrə dəniz yolu ilə müxtəlif mallar və neft göndərilirdi. Ətrafında 500-ə qədər neft quyusu var. **Ərdəbildə** tikilmiş **Şeyx Səfi məqbərəsinə** ölkənin hər yerindən ibadətə gəlirdilər. I Şah Təhmasibin **1536-cı ildə** toxutdurduğu “Şeyx Səfi xalçası” hazırda Londonun “Viktoriya və Albert” muzeyində saxlanılır. Ərəş Cənubi Qafqazda ipəkçiliyin iri mərkəzlərindən biri idi. XVI əsrin II və XVII əsrin I yarısında Gulfa beynəlxalq ipək ticarəti yolunun üstündə yerləşirdi. Culfa tacirləri ipəyi Şamaxıdan, Ərəşdən və Gilandan alır, Venesiyada Amsterdanda, Marseldə, Suriya, Türkiyə və Hindistanda satırdılar. 1581-ci ildə Culfada 3000 ev vardı, 1520 min nəfər əhali yaşayırdı. Odubad, Naxçıvan, Əylis kimi şəhərlərin mühüm ticarət əhəmiyyəti var idi. Gəncə Qarabağ bəylərbəyliyiinin mərkəzi idi. Don Juan adı ilə Avropada yaşayan

tarixi-coğrafi əsərlər müəllifi Oruc bəy Bayat burada 50 min ailənin (225 min nəfər) yaşadığını qeyd edirdi.

Xəzər-Volqa yolu ilə XVI əsrin ortalarından etibarən Rusiya dövlətinin Avropa və Asiya ölkələri ilə münasibətdə əsas ticarət arteriyası rolunu oynamağa başladı. 1562-ci ildə Moskva şirkəti kəşfiyyatçı və tacir Antoni Cenkinsonu Səfəvi dövlətinin ərazisinə göndərdi. O, Şirvan bəylərbəyi Abdulla xan Ustaclıdan gömrüksüz və maneəsiz ticarət etmək imtiyazı ala bildi. İngilis tacirlərinin Azərbaycan bazarlarında möhkəmlənmək cəhdləri iflasa uğradı. Çünki rus tacirləri Rusiya çarından ingilislərin Volqa-Xəzər yolundan istifadə etmələrinə son qoyulmasını və onların ticarət imtiyazlarının ləğv edilməsini tələb edirdilər. Bu arzu həyata keçirildi.

Bu dövrdə Azərbaycanda 5 feodal zümrəsi var idi: şah və hakim sülalə üzvləri, yarımköçmə qızılbaş hərbi əyanları, ali şiə ruhaniləri, mülki bürokratiyanın yuxarı təbəqəsi, qədim oturaq əyanlar. Şah Səfəvi dövlətinin ən iri torpaq sahibi idi. O, dövləti idarə edirdi. Qızılbaş tayfa əyanları həm mərkəzdə, həm də ucqarlarda yüksək yer tuturdular. Siyasi və hərbi işləri onlar idarə edirdilər. Xalq 50-yə qədər vergi verməli və mükəlləfiyyət daşımali idilər. I Təhmasibin və feodalların zülmündən narazılığı **1572-1573-cü illərdə Təbrizdə** üsyanla nəticələndi. Təbrizin yeni hakimi Yusif bəy Ustaclı şəhər kubarları ilə danışığa başladı, razılıq andla rəsmiləşdirildi, lakin yoxsul sakinlər bu sazişdən narazı qaldılar və üsyan yenidən başlandı. Qarabağın irsi hakiminin oğlu Söhrab bəy şahın əmrinə əsasən, hərbi hissə ilə Təbrizə daxil oldu. Təbriz üsyanı **1573-cü ildə** yatırıldı. Şah təbrizlilərə bəzi güzəştlərə getdi, sənətkarlardan alınan verginin məbləğini bağışladı. Təbrizi bütün divan vergilərindən azad etdi. Şəhər vergi toxunulmazlığı hüququ qazandı. **1615-1616-cı illərdə Dəli Məlik** təxəllüslü Məlik Pirinin başçılığı ilə **Şirvanda** böyük üsyan oldu. Az sonra Gəncə yaxınlığındakı **Dəngi vilayətinin** əhalisi də mübarizəyə qoşuldu. Dəli Məlik müvəffəqiyyətsizliyini görərək **1616-cı ildə** Gürcüstanda gizləndi.

Mədəniyyət. XVI əsrin II-XVII əsrin I yarısında Azərbaycan bir sıra şəhərlərində geniş məktəb və mədrəsə şəbəkəsi var idi. XVI əsrdə Təbrizdə böyük bir kitabxana açılmışdı. I Şah İsmayıl Marağa rəsədxanasını bərpa etmək üçün məşhur riyaziyyatçı və astronom Qiyasəddini Marağaya göndərmiş və bərpa işlərinə başlanmışdı. Məhəmməd Füzuli, filosof Həqiri Rəhməti, Həsən bəy Rumlu, tarixçi İsgəndər bəy Münşi və b. XVI-XVII əsrlərin görkəmli elm xadimləri idilər. I Şah İsmayılın sarayında “şairlər şahı” Həbibə başda olmaqla Süruri, Matəmi, Tüfeyli, Qasimidən ibarət ədəbi məclis var idi. Şah İsmayıl Xətai özü Azərbaycan dilində yazan görkəmli şair idi. Məhəmməd Füzulinin (1498-1556) ulu babaları Teymurun yürüşləri zamanı Azərbaycandan İraqa köçürülənlər olmuşlar. Sadıx bəy Əfşar (1533-1612) naturalist rəssam və təz-kirəçi idi. Xalq şairlərinin ən görkəmli nümayəndəsi Aşıq Qurbani şifahi xalq yaradıcılığının yeni forması olan dastanlar yaradırdı. Azərbaycanda kitabxanaçılıq da inkişaf etmişdi. Şah İsmayıl 1522-ci ildə görkəmli rəssam Kəmaləddin Behzadi **Təbrizdəki** saray kitabxanasına rəis təyin etmişdi. Bura “**Çiçəklənən kitab evi**” adlandırılırdı. Sultan Məhəmmədin miniatürləri Sankt-Peterburq, London, Leypsiq, Venesiya muzeylərində mühafizə olunur. **1544-cü ildə** Qusar rayonunun Həzrə kəndində tikilən **Şeyx Güneyd məqbərəsi, Naxçıvanda Əlincə çayı üzərində tikilmiş körpü, Bakının Şərq darvazalarını, Ərdəbil və Təbriz şəhərlərindəki** bir sıra abidələr memarlığın inkişafını göstərirdi. Hafiz Lələ bu dövrün ən məşhur xanəndəsi idi.

Azərbaycan XVII əsrin II yarısı-Səfəvi dövlətinin süqutu dövründə. 1639-cu il mayın 17-də Qəsri-Şirində Səfəvi elçisi Sarı xan Osmanlı nümayəndəsi Qara Mustafa paşa ilə sülh sazişi imzaladı. Sazişə görə **Ərəb İraqı osmanlılara, Zəncir qalasından şərqdəki torpaqlar Səfəvilərə** verildi. Səfəvilər **Van və Qars qalalarına, həmçinin Ahalsıxa hücum etməyəcəklərinə dair təminat verdilər.** Beləliklə, Səfəvi-Osmanlı sülhü XVIII əsrin II rübünə kimi 2 dövlət arasındakı münasibətləri nizama saldı. XVII əsrin II yarısında Azərbaycan ərazisi inzibati cəhətdən Təbriz,

Çuxursəd (mərkəzi İrəvan şəh. idi, Naxçıvan vilayəti də bura daxil edilmişdi), Qarabağ və Şirvan bəylərbəyiliklərinə bölünmüşdü. **Bəylərbəyilər** yerlərdə ali hakimiyyət nümayəndələri idilər, mahal-ların hakimləri **qolbəyi** adlanırdılar. Qolbəyilərə **sultanlar** (kiçik inzibati bölgə başçısı), bəzən bəylərbəyinə tabe idilər. **Xan** rütbəsi ali həbi inzibati mövqə tutan şəxsə verilirdi, bəylər və sultanlar da ondan aşağı mövqə tuturdular. Bəylərbəyilik iri inzibati vahid kimi Səfəvi dövlətinin sərhəd zolağında fəaliyyət göstərirdi. Daxili vilayətlər şah sarayının hakimiyyətində idi. Yığılan gəlir birbaşa şah sarayına çatdırılırdı. Bəylərbəyilər və onlara tabe olan hakimlər mü-əyyən miqdarda silahlı hərbi qulluqçular saxlayırdılar. Qoşun bəylərbəyinin gəliri hesabına saxlanırdı. Toplanan vergilər onların başlıca gəlir mənbəyi idi. Bəylərbəyiliklərin maliyyə işlərini **vəzir-lər** yerinə yetirirdilər. Maliyyə məmurları, vergi yığanlar vəzirlərin etibarlı adamları idilər. Məhkəmə orqanları **şeyxülislamın, qazi-ların** və **müftilərin** başçılığı altında şəriət normaları ilə fəaliyyət göstərirdilər. İri torpaq sahibləri və ailə üzvləri vəzifə ələ keçirmək meyli çox güclü idi. İdarəçilikdə **irsilik prinsipi** gerçəkləşdirilirdi. İrsi idarəçilik sistemi hakimlərin ölkənin abadlaşdırılmasına, təsər-rüfatın inkişaf etdirilməsinə marağını təmin edirdi. Mahal hakimi vəfat etdikdə, yaxud inzibati qaydada vəzifədən kənar edildikdə yeni hakim mərkəzi hökumətin-**şahın xüsusi fərmanı** ilə vəzi-fəsinin icrasına başlaya bilərdi. Yerli hakimiyyət orqanları isə irsilik qaydasına əməl olunmasına can atırdılar. Beləliklə, ölkənin vila-yətləri illərboyu bəylərbəyilərin yaxın adamları tərəfindən idarə olu-nurdu. Bu Azərbaycan iqtisadi və siyasi həyatına mənfəət təsir gös-tərirdi.

Səfəvi dövləti ilə Rusiya arasında olan münasibətlər siyasi marağa və qarşılıqlı iqtisadi əlaqələrə əsaslanırdı. Rusiya dövləti Azərbaycana əlverişli satış bazarı kimi yanaşırdı və digər dövlət-lərin Azərbaycana alver etməməsinə çalışırdı. XVII əsrin ortala-rında ruslar Şimali Qafqazda bir sıra qalalar tikməyə başladılar. Bu **II Şah Abbasın(1642-1666)** sarayında etirazla qarşılandı. Şah imperiyanın şimalında rusların həyata keçirdikləri tədbirlərə mane

olmaq məqsədilə xüsusi fərman vermişdi. Nəticədə, **1653-cü ildə** Şirvan hakimi Xosrov xanın başçılığı ilə Səfəvi hərbi hissələri və ruslar arasında toqquşma baş verdi. Ruslar Şirvan bəylərbəyi Xosrov xanın vəzifədən kənar edilməsi və edam olunması tələbini irəli sürdülər. Münaqişə **1662-ci ildək** davam etdi. Lakin Rusiya çarı A.M.Ramanov (1645-1676) münaqişənin daha da genişlənməsinə imkan vermədi. Rusiya qızılbaş ipəyini Həştərxan vasitəsilə Moskvaya və Qərbi Avropaya daşımaq hüququnu inhisara almaq üçün Səfəvi dövləti ilə **1667-ci ildə** müqavilə imzaladı. Bu müqavilə ruslara gömrüksüz ticarət etmək hüququ, qonaq evlərində və ticarət məntəqələrində imtiyazlar verirdi. **Şah Süleymanın (1667-1694)** fərmanında yerli hakimlərə rus tacirlərinə xüsusi ehtiram göstərmək tapşırılmışdı.

XVII əsrin II yarısında Xəzəryanı bölgələrə soxulmuş Don kazaklarına qarşı mübarizə Azərbaycanın siyasi həyatında əhəmiyyətli yer tuturdu. Rusiya dövləti də nəyin bahasına olursa-olsun Volqa-Xəzər su yolunu kazakların basqınlarından qorumağa çalışırdı. Donda üsyançı kazaklara başçılıq edən **Stepan Razin 1667-ci ilin mayında** Volqaya çataaraq, həmin il iyulun əvvəllərində Xəzər dənizinə çıxdı. **1668-ci ilin yayında** S.Razin kazakların digər atamanı S.Krivoyun dəstəsi ilə birləşərək, 40 qayıqda 2 min nəfərlə **Dərbənd** sahilinə çıxdı, **Niyazabad, Şabran** qarət edildi. Bakıya irəliləyərkən yolda müqavimətə rast gəlib, **Maştağaya** döndü. 150 nəfər əsir götürdülər, 7 min qoyun ələ keçirdilər. Sonra **Xəzərin cənub sahillərinə, Gilana, Rəştə** basqınlar etdilər. Bütün bunlara baxmayaraq, XVII əsrin 2-ci yarısında Volqa-Xəzər su yolu, həmçinin Azərbaycandan keçən quru ticarət yolu ölkələrarası əhəmiyyətini saxlayırdı. Bu dövrdə Azərbaycanla Rusiya arasında yaranmış qonşuluq münasibətləri, Azərbaycan mallarının Rusiya və Avropa ölkələrinə daşınması, ticarət əlaqələrinin güclənməsi hər 2 tərəfə böyük iqtisadi səmərə verirdi. Moskva hökmdarları İngiltərənin Səfəvilər dövləti hüduqlarında nüfuz qazanmasına qısqancılıqla yanaşır, Osmanlı imperiyası ilə Səfəvilər dövləti arasında gərginliyin daim qalmasına can atırdılar. Rusiya çarları Xəzər

dənizinə Şərq ölkələrinə müdaxilə üçün əsas vasitə kimi baxırdılar. Ruslar necə olursa-olsun Xəzər hövzəsində möhkəmlənməyə can atırdılar.

XVII əsrdə aşağıdakı torpaq mülkiyyəti formaları var idi: 1.Dövlət torpaqları (divan); 2.Şah və onun ailəsinin xüsusi torpaq mülkləri (xalisə); 3.Hərbi və mülki məmurlara məxsus şərti torpaq sahələri (tiyul); 4.Məscidlərə məxsus torpaqlar (vəqf); 5. Xüsusi mülkiyyətdə olan torpaqlar (mülk); 6. İcma torpaqları (camaat). Divan və xalisə aparıcı mülkiyyət formaları idi. Divandan əldə edilmiş bütün gəlirlər dövlət xərclərinin ödənilməsinə sərf olunurdu. Xalisdən əldə edilmiş gəlirlər isə şahə mənsub olsa da xəzinəyə əlavə edilirdi, yaxud şahın razılığı ilə xərclənirdi. Şah üzvlərinə mənsub olan torpaqların gəliri isə həmin torpaq sahiblərinin özlərinə xərclənirdi. Hərbi və mülki şəxslərə xidmət müqabilində (**soyurqal, tiyul**) torpaqlar verilir. Dini idarələrə-məscidlərə məxsus torpaqdan (**vəqf**) götürülən gəlir məscidlərə və xeyriyyə işlərinə xərclənirdi. Xüsusi torpaq mülkiyyəti olan **mülk** azad alış və satış obyektii idi. **Camaat torpaqları** bütün kənd sakinlərinə mənsub idi. Feodallar camaata məxsus torpaqları zəbt edirdilər.

XVII əsrin 2-ci yarısında təsərrüfatın əsasını əkinçilik və maldarlıq təşkil edirdi. Azərbaycanda demək olar ki, bütün kənd təsərrüfatı bitkiləri yetişdirilirdi. Təbriz ətrafında buğdanın 7 növü və arpa, Gəncə, Şamaxı, Təbriz, Ərdəbil, Marağa və Naxçıvanda çəltik və paxla, Şirvan, Xoy, Gəncə və Naxçıvan da pambığın 7 növü, Təbrizdə üzümün 60-a qədər növü, Şamaxıda 7 növü yetişdirilirdi. Azərbaycan öz meyvələri ilə məşhur idi. Bağçılıq yüksək inkişaf etmişdi. Tərəvəzçilik və bostançılıq geniş yayılmışdı. İpəkçilik ölkənin şimalında daha çox inkişaf etmişdi. Bakı ətrafında az miqdarda kətan yetişdirilirdi. Azərbaycan boyaqotu (qızılboya) becərilməsi ilə məşhur idi. Boyaqotu Şirvanda, Arazın cənub sahillərində geniş yayılmışdı. Abşeron ərazisində xeyli zəfəran əkib-becərilirdi. Yeni bitki növlərindən biri olan tütün Azərbaycanın əsasən cənub və cənub-qərb torpaqlarında, xüsusilə Marağada

becərilirdi. Əkinçilikdə süni suvarma mühüm rol oynayırdı. Süni suvarmada çay və bulaq sularından, eləcə də kəhriz sularından istifadə edilirdi. Təbriz 900 kəhrizin və arxın, 6 dağ çayının suyu ilə təchiz olunmuşdur. Əhalinin xeyli hissəsi köçmə maldarlıqla məşğul idi. Səfəvi şahlarının Qarabağ, Mərənd və Marağada xüsusi ilxıları vardı. Dəvədən əsas yük heyvanı kimi istifadə edilmişdi. Təbriz-İstanbul-Hindistan ticarət əlaqələrində at və qatır əsas nəqliyyat vasitəsi idi. Arıçılıq da inkişaf etdirilmişdi. Gəncə və Ərdəbil balı xüsusilə məşhur idi.

XVII əsrin II yarısında **feodal zümərəsini 4 qrupa bölmək** olar: **1. Qızılbaş əyanları və digər tayfaların hərbi zadəganları, şah qvardiyasından çıxmış qulamlar; 2. İri torpaq sahibləri olan şiə təriqətli ali ruhanilər; 3. Mülki əyanlar; 4. Yerli əhəmiyyətli əyanlar.**

Qızılbaş hərbi-feodal əyanları I qrupda mühüm yer tuturdular. Hərbi-feodal əyanların II təbəqəsi qızılbaş tayfasından olmayan yerli türklərdən ibarət idi. III təbəqəsini şah qulamları içərisindən çıxmış hərbi sərkərdələr təşkil edirdilər. II qrupa ali ruhani təbəqəsinin nümayəndələri daxil idilər və vəqf torpaqlarını idarə edirdilər. Bundan əlavə, ali şiə ruhani nümayəndələri mülki hüquqla xeyli əraziyə malik idilər. Ruhanilərə sədr başçılıq edirdi. O, ölkənin baş ruhanisi hesab edilir, şahın nəvvabı-müavini sayılırdı. Sədrilər vəqf sistemində böyük torpaq sahələri cəmləşdirib, dövlət miqyasında şiəliyi daha da geniş yaymaqla ölkədə öz təsirini gücləndirir və ictimai-siyasi həyatın inkişafına kömək edirdilər. Mülki işlərə baxılması tamamilə ruhanilərin əlində idi. Onlardan şəriət məhkəmələrini aparan şeyxülislam, qazı təyin olunurdu. III qrupa mülki əyanlar daxil idilər. Onların içərisində yerli türklərin xüsusi yeri vardı. Çoxu sonralar Səfəvi dövlətinin mərkəzi bürokratiyasının sıralarına daxil olmuşdu. IV qrupa yerli torpaq sahibkarları daxil idilər. Qarabağda və Şirvanda əyanların güclü mövqeyi vardı. Onların ali nümayəndələri mülk titulu daşıyırdı.

XVII əsrdə Azərbaycanda cəmiyyətin əsas istehsalçısı və istismar olunan təbəqəsi kəndlilər idi. Vergi verən əhali ümumi adla

rəiyyət adlanırdı və ayrı-ayrı qruplara bölünürdü. İş heyvanı, istehsal alətləri, toxumu olan, feodaldan aldığı torpağı özü becərən kəndli **hampa** adlanırdı. Bu kəndlilər cütlərin sayına görə ayrı-ayrı bölgələrdə daha kiçik dərəcələrə bölünürdülər. İstehsal alətləri olmayan kəndlilər II qrupa aid idilər. Təsərrüfatsız və yardımçı kənd təsərrüfatı işlərində çalışanlar (gözətçi, çoban, bağban və s.) və məşğuliyyəti olmayan yoxsul kəndlilər **əkər** adlanırdı və daha çox istismar olunurdu. Azərbaycanda **oturaq təsərrüfatla** yanaşı, yaylaq və qışlaqla bağlı olan **köçmə təsərrüfatlar** da vardı. Bunlar əsasən maldarlıqla məşğul olan elatlar idilər. Köçmə təsərrüfatla məşğul olan əhali patriarxal formada istismar olunurdu. Elatlar orduda qulluq etməli, hərbi yürüş elan edilən vaxt hər tayfa məlum sayda ümumi süvari qoşun verməli idi. Hər tayfanın mövqeyi onun verdiyi döyüşçülərin sayına görə müəyyən edilirdi. Köçmə təsərrüfatlar oturaq təsərrüfatlara nisbətən az miqdarda vergi verirdi. XVII əsrin ortalarından başlayan məhsuldar qüvvələrin inkişafı əsrin sonunda geriləmə ilə əvəz olundu. Azərbaycan kəndlisindən alınan vergilərin sayı 35-ə çatırdı. Onlardan alınan torpaq və gəlir vergisi-**malcəhət**, **bəhrə**, **xərac** verginin əsas hissəsi sayılır, natura ilə ümumi məhsulun 1/5, 1/3 hissəini təşkil edirdi. Bu vergidən 1/10-i torpaq sahibkarlarına, 2/10 dövlətə çatırdı. **Bağbaşı**-məhsulun 1/10-nə bərabər idi. **Çobanbəyi**, **çöl pulu**-örüşdə heyvanların otarılmasına görə alınır. **Dəhyek** (1/10)-bu vergi götürülən gəlirin 10%-i miqdarında alınır. **Cüftbaşı (cütpulu)**-əkib-becərmək üçün 1 cüt qoşqu vasitəsi olanlardan alınır. **Dəzğahbaşı**-hər toxucu dəzğahın istehsal etdiyi məhsuldan alınan vergi idi. **İxracat**-ümumi və müxtəlif vergi, mükəlləfiyyətlərin məcmusu mənasında işlənirdi. Dövlət canişinlərinin, hərbi xidmətdə olanların və əyanların tələbatını ödəmək üçün alınır. **Ot-alafa**-yük heyvanları, atlar üçün alınır. **Ulafa** bir nəfərin (hərbçi, canişin və b.) dolanışığı üçün alınır. Bu 2 vergi bəzən pul ilə alınır. Sonralar alafa “at arpası” adlandırılırdı. **Künəlgə**-əyanların kəndlinin evində qalmaq hüququ idi. **Əvrəz**-daimi olmayan vergi idi, natura, yaxud mükəlləfiyyət icra etməklə ödənilirdi. **Rüsum** dövlət canişinləri və ruhanilər üçün

natura ilə alınan vergiyə deyilirdi. **Səvari**-əhalinin hakim sülalənin üzvlərinə, sərkərdələrə, yeni fəth edilmiş yerlərə (ya Novruz bayramı münasibətilə) tanınmış adamlara göndərilən hədiyyə idi- **növrüzi** adlanırdı. **Tərh**-dövlətə və ya feodala lazım olan malın bazar qiymətindən aşağı qiymətə alınması idi. **Dəstəndaz**-hakimiyyətin nisbətən aşağı pilləsində xidmət edən şəxslər üçün verilən vergi idi. **Cizyə**-xristianlardan alınırdı. Kəndlinin feodal və ya dövlətin nəfinə zorla, havayı işləməsi **biyar** adlanırdı. Biyardan suvarma şəbəkəsində və dövlətin digər işlərində geniş istifadə olunurdu. Bütün ailə üzvləri növbə ilə ildə 2 gündən 6 günə qədər biyara getməli idi. **Tüstü pulu** və s. alınırdı. Bütün bunlar əhali içərisində narazılığa səbəb olmuşdu.

XVII əsrin ortalarından başlayaraq şəhərlər yenidən keçmişdə olduğu kimi, sənətkarlıq, ticarət, mədəniyyət mərkəzlərinə çevrilməkdə idi. 60-70-ci illərdə Təbriz öz ərazisinə, zənginliyinə, ticarətinə və əhalisinin sayına görə 2-ci şəhərə çevrilmişdi. Əhalisinin sayı 500 minə çatırdı, 47 mədrəsə, 600-ə qədər ibtidai məktəb, 320 məscid, **Əlişah məscidi kompleksi (qacarlar dövründə qalaya çevrildiyindən Ərk adlandı.)**, 200-ə yaxın karvansara, 7 min dükan var idi. Gəncə ən iri şəhərlərdən biri sayılırdı. 1667-ci il yanvarın 4-də Şamaxıda baş vermiş zəlzələdə əhalinin 70 mindən çoxu həlak oldu. Lakin şəhər bərpa edildi. Şamaxıda ipək toxuyan emalatxanalar işləməyə başladı. Şəhərin yaxınlığında Mücü kəndində ipəksarıyan və ipəktoxuyan dəzgahlar hazırlanırdı. Bakı şəhər-qala idi. Bakı kvadrat formada olub, iç-içə qaladan ibarət idi. Şəhərin qərbində minarəsiz məscid vardı. 3 yerdən darvazası vardı. Liman şəhər kimi məşhur idi. Tranzit ticarətində mühüm rol oynayırdı. Ərdəbil şəhəri ticarət yolu üzərində yerləşir, külli miqdarda xam ipək istehsal edir, beynəlxalq ticarətdə mühüm yer tuturdu. Dərbənd coğrafi mövqeyinə görə hərbi şəhər idi. Marağa öz meyvələri, üzüm bağları ilə məşhur idi. Müqəddəm tayfası Marağada yerləşəndən sonra əhali vergilərdən azad edilmişdi. Əsrin ortalarında Marağada 7 min ev var idi. Əhər öz təbii zənginliyi və inkişaf etmiş əkinçiliyi ilə tanınırdı. Naxçıvanda 5 karvansara, bir

neçə hamam, ticarət mərkəzi, qəhvəxana, 2 min ev vardı. Əsrin sonunda Naxçıvanın iqtisadi, ticarət və mədəni həyatı zəifləmişdi. Ordubadın b. şəhərlərlə, həmçinin xariclə geniş ticarət və digər əlaqələri vardı. Culfanın həyatı XVII əsrdə müharibələr nəticəsində faciəli olmuşdu. Əsrin 60-cı illərində əhali şəhərin yalnız şimal-qərb hissəsində məskunlaşmışdı. 70-ci illərdə cəmi 30 ev qalmışdı.

XVII əsrin II yarısında Azərbaycanda şəhər əhalisinin **sosial tərkibi** aşağıdakı qruplara bölünürdü: **1.Feodal zümrəsi, hərbi feodallar, mülki bürokratiya, ali ruhani, iri, orta və kiçik torpaq sahibləri. 2.Ticarətlə məşğul olan iri, orta və kiçik tacirlər. 3.Sənətkarlar. 4.Şəhərtrafi torpaqların becərilməsi və maldarlıqla məşğul olan əkinçilər.**

Şəhərlərdə bütün hakimiyyət iri torpaq sahibi olan bəylərbəyin əlində idi. Hər bir şəhər mərkəzi hakimiyyətin, yerli torpaq sahibliyinin səlahiyyətini öz əlində cəmləşdirən mülki bürokratiya fəaliyyət göstərirdi. Bu 2 təbəqə kübarlar adlanırdı. Ali din xadimlərinin sərəncamında vəqf qəyyumu kimi bütöv kəndlər, su mənbələri və s. vardı. Feodal zümrəsi içərisində say hesabı ilə yerli əyanlar üstünlük təşkil edirdilər. Bu təbəqə ölkənin idarə olunmasında həlledici rol oynayırdılar. Şəhərdə sənətkarlar və tacirlər də mühüm yer tuturdu. Tacirlər həmişə həm mərkəzi, həm də yerli hakimiyyətin möhkəmlənməsini istəyirdilər. Sənətkarlar şəhər əhalisinin təbəqələri içərisində çoxluq təşkil edirdilər. Şəhərlərin əkinçi əhalisi maldarlıqla məşğul olurdu. Şəhərin başında bəylərbəyi, xan və sultan rütbəsi olan hakim, həmçinin məlik dururdu. Maliyyə işlərinin qaydaya salınması, dövlət xəzinəsinin doldurulması vəzirin səlahiyyətinə daxil idi. Vəzir dərəcə etibarilə bəylərbəyidən aşağı olsa da müstəqil fəaliyyət göstərirdi. O, mərkəzi hakimiyyət tərəfindən təyin edilirdi və birbaşa ona tabe idi. Dərəcə şəhərdə asayiş qoruyur, səriət normalarına riayət olunmasına nəzarət edir, hakim təbəqələrin göstərişlərinə əməl edirdi. Məhkəmə işlərinə bir qayda olaraq qazı baxırdı. Bəzi şəhərlərdə qazının vəzifəsini rütbəcə ondan yuxarı olan şeyxülislam yerinə yetirirdi. Böyük şəhərlərdə məhkəmə işlərinə hər ikisi baxırdı. Sənətkar və

tacir təbəqəsinə vergi qoyulması, daxili problemlərin qaydaya salınması ilə kələntər məşğul olurdu. Sənətkarlıq və ticarətin hər bir sahəsində ona naib kömək edir di. Azərbaycanda ayrı-ayrı sənətkarlıq məmulatlarının hazırlanması üzrə ixtisaslaşma gedirdi. 44-dən çox sənət və peşə növü vardı. Yeni istehsal sahələri-qini qablar və pəncərə şüşəsi istehsalı yaranır, odlu silah istehsalı genişlənirdi. Onlarla müxtəlif növ parçalar toxunurdu. Şirvan xam ipək istehsalında Yaxın və Orta Şərqdə Gilandan sonra II yer tuturdu. Xam ipək Təbrizdə, Naxçıvanda, Marağada, Gəncədə də hasil edilirdi. Ərdəbil, Şamaxı, Gəncə, Naxçıvan, Marağa, Ərəş, Mərənd, Xoy, Ordubad da əhəmiyyətli toxuculuq mərkəzləri hesab olunurdular. Təbriz əsasən qızılı və gümüşü saplarla işlənmiş məxmər, atlas, nazik ipək parçalar, qumaş, çalma, Ərdəbil tafta, darayı, kələğayı, adi və zərbaif çadrılar, Bakı qumaş parçalar hazırlanmasında ixtisaslaşmışdı. Xarici bazarlarda əla Quba xalçalarına tələb vardı. Abşeron, Qarabağ, Naxçıvan da bu sahədə geri qalmırdı. Polad, mis, qızıl, gümüş məmulatı istehsalında Azərbaycan ustaları dünya şöhrəti qazanmışdılar. Şamaxı və Lahıca mis məmulatı, silah və zirehli geyimlər hazırlanırdı. Ağacısləmədə daha çox nəzərə çarpan nəccarlıq (ərəb. dülgər, xarrat) idi. Ərdəbildə, Şəkiddə ipək parçalar, ipək tikmələr, ipək və yun qurşaqlar, mis qablar, ağacdən şəbəkə, əmək alətləri, məişət əşyaları və s. hazırlanırdı. Gəncə yaxınlığında hasil edilən misdən yerli ustalar naxışlı qab-qacaq düzəldirdilər. Sənətkarlar 3 qrupa bölünürdü: 1. Fərdi fəaliyyət göstə rənlər; 2. Xüsusi təşkilatlarda birləşənlər; 3. İri feodal emalatxanalarında işləyənlər. Hər bir sənətkar sənət vergisi ilə yanaşı, şəhər əhalisinin aşağı təbəqəsi kimi vergi verməli, mükəlləfiyyətlər daşımalı idi. Təbrizdə 15 min dükən vardı. Oradakı bazar bütün Asiyada ən böyük bazar idi-“**Qeysəriyyə**” bazarı. Naxçıvan, Ərdəbil, Bakı, Ordubad şəhərlərində ticarət də müstəsna rol oynayırdı. Həftədə bir dəfə alver **həftəbazar**da gedir. Böyük hərbi əməliyyatlar aparılan vaxtlarda ordubazarlar təşkil olunurdu. Ordubazarlarda asayişə ordubəyi nəzarət edirdi. Burada malların qiyməti sülh vaxtı başqa bazarlardan yüksək olurdu. Qələbə qaza-

nılanda ticarət qarət hesabına varlanır, məğlub olanda isə mallarını itirirdilər. Karvansaralar xarici ticarətin mərkəzləri hesab olunurdu. Burada topdansatış ticarət əməliyyatları aparılırdı. Bu karvansaraydarın icazəsilə aparılır və xüsusi dəftərlərdə qeyd olunurdu. Karvansaraydar ticarətin qayda-qanunla aparılmasına, əmtənin keyfiyyətinin, onun çəkisinin və miqdarının dürüstlüyünə, razılaşdırılmış qiymətlə rə nəzarət edirdi. Hər ticarət əməliyyatının ümumi məbləğinin 2%-i onun zəhmət haqqını təşkil edirdi. Böyük karvansarada hər bir tacir **hücrə** adlanan yer və **anbar** icarəyə götürürdü. Burada **qonaq evləri** də mövcud idi. İri şəhərlərdə karvansara və qonaq evləri birləşdirilirdi. Xarici tacir öz hücrəsi və anbarla yanaşı yaşaya bilərdi. Osmanlılar Azərbaycandan cins atlar və dəvələr almağa çox maraq göstərirdilər: Marağa, Mərənd, Qarabağ və Muğanda yetişdirilən minik və yük atları. Osmanlılar Azərbaycan ipəyini, boyaq maddələrini, toxuculuq məmulatlarını avropalılara satmaqla xeyli gəlir götürürdülər. Azərbaycan tacirləri İtaliya və b. Avropa ölkələri iqtisadi əlaqələr yaratmaq üçün Osmanlı tranzit ticarət yolundan istifadə edirdilər. Məhsullar İstanbul, İzmir, Hələb şəhərlərinə daşınır, oradan isə dəniz yolu ilə Avropaya çatdırılırdı. Həmin şəhərlər Avropanın Şərqi ölkələri ilə tranzit ticarətində “**göndərmə məntəqələri**” idi. Azərbaycanla Hindistan arasında ticarət əlaqələri yaradığına görə **multanı-hind tacirləri** ticarət həyatında xüsusi mövqə tuturdular. Abşeronun **Suraxanı** kəndində hindlilərin xüsusi **atəşpərəstlik məbədi** vardı. Hind malları Volqa-Xəzər yolu ilə Rusiya və Avropaya aparılırdı. Bakı, Şamaxı, Təbriz, Ərdəbil ticarət daşımalarında mühüm rol oynayırdılar. Həştərxan vasitəsilə Azərbaycanla Şərqi Avropa şəhərləri arasında daimi ticarət əlaqələri yaranmışdı. Şərqi Avropa ölkələrindən tacirlər dəniz yolu ilə Dərbəndə, sonra duz və neft satışında liman şəhəri olan Bakıya yollanırdılar. Sonra İrandan keçib cənuba, oradan da Hindistana gedirdilər. Səfəvi dövlətində 15-20 min hind taciri fəaliyyət göstərirdi. 80-cı illərdə Şamaxıda 200-ə yaxın hind taciri yaşayırdı. Şamaxıdan Hindistana çoxlu xam ipək, ipək parça, Bakıdan qara və ağ neft, Abşeronda yetişdirilən zəfəran aparılırdı.

XVII əsrin 2-ci yarısında nominal pul vahidi **dinar (tərkib.~2,4 q qızıl)** idi. I Şah Abbas dövründə buraxılan və “**abbasi**” adlandırılan pul vahidi (**çəkisi 2 misqal-4,64 q təmiz qızıl, dəyəri 200 dinar-2 misqal təmiz gümüş**) dövrüyyədə qalmaqda idi. XVII əsrin 2-ci yarısında Azərbaycanda aşağıdakı sikkələr işlənmişdir: 1. **Abbasi-200 dinar dəyər.**; 2. **Mahmudi-100 dinar**; 3. **Şahı-50 dinar**; 4. **Bisti (fars. “20”, 20 dinara = gümüş sikkə)**; 5. **Qazıbəyi-Şirvanşah Sultan Məhəmməd Qazinin şərəfinə-mis pul-5 dinar.** 1-ci 4 sikkə qızıl və gümüşdən, qazıbəyi isə misdən hazırlanırdı. Gümüş pulların üzündə ortada “Allahdan başqa Allah yoxdur. Məhəmməd onun elçisi, Əli isə nümayən dəsidir” sözləri yazılırdı. Bu sözlərin ətrafında 12 imamın adları həkk edilirdi. Pulun arxa üzündə hakimiyyətdə olan şahın adı, sikkənin kəsildiyi yer və tarix göstərilirdi. Xırda mis sikkə lərin üzündə doğan günəş əks olunur, arxa üzündə isə sikkənin kəsildiyi yer, tarix göstərilirdi. XVII əsrin son onilliyində ölkəyə gətirilən xarici ticarət də tənəzzülə uğramışdı. **Pul böhranı** Səfəvi dövlətini sarsıdan səbəblərdən biri idi. Dövrüyyəyə çoxlu **qəlp pul** daxil olmuş, ölkədə əmtəə mübadiləsi acınacaqlı vəziyyətə düşmüşdü. XVII əsrin sonunda Azərbaycan iqtisadiyyatının bütün sahələri dərin tənəzzül dövrü keçirirdi. Fırıldaqçılıq və dövlət aparatındakı vəzifəli şəxslərin pul hərisliyi, satqınlığı kütləvi hal almışdı. Bu durğunluq və tənəzzül çox uzun çəkmiş və ictimai həyatın bütün sahələrinə mənfi təsir etmişdi. Azərbaycanın cənub torpaqlarında suvarma sisteminin əsas mənbəyi olan yeraltı kanallar şəbəkəsi-kəhrizlər 400 dəfə azalmışdı. Ticarət və sənəkarlıqla məşğul olan əhalinin şəhərlərdən kütləvi surətdə axını iqtisadiyyatın həcmnin azalmasına gətirib çıxarmışdı. **Sikkələrin xarab olması, qızıl və gümüş pulların dövrüyyədən çıxması** Səfəvilər dövləti hüdudlarında ticarətin, əmtəə mübadiləsinin inkişafı üçün **əngələ** çevrilmişdi. Şəhər iqtisadiyyatındakı tənəzzül Azərbaycan ictimai, siyasi həyatında dərin böhrana səbəb olmuş xəzinənin, ayrı-ayrı feodal əyanların gəliri azalmışdı. Hökumət əhalidən yığılan vergiləri 3 qat artırmışdı. XVII əsrdən etibarən **Avropanı Asiya ilə birləşdirən və Afrika ətrafından keçən dəniz yolunun kəşfi ilə**

əlaqədar qədim İpək yolu öz əhəmiyyətini tədricən itirirdi. XVII əsrin 2-ci yarısında istismar olunan xalqın hakim təbəqənin zülmünə qarşı mübarizəsi müxtəlif formalarda özünü göstərirdi. Bəzən mübarizə üsulu dini xarakter daşıyır, xalq azadlıq hərəkatı şəklində cərəyan edirdi, ya da qiyama çevrilirdi. Əhali kəskin ərzaq qıtlığı ilə üzləşmişdi. “Oğurluq” və qarət artmış, varlıların taxıl anbarlarına hücumlar çoxalmışdı. **1667-ci ildə Çuxursəd bəylərbəyliyi**ndə 2 il ərzində maaşları ödənilməmiş **Qacar və Bayat tayfalarından olan döyüşçülərin üsyanı** baş verdi. Üsyançılara davam gətirə bilməyən bəylərbəyi Səfiqulu xan qalaya sığındı. Lakin şahın təyin etdiyi bəylərbəyi bu üsyanı amansızcasına yatırmağa nail oldu.

IX FƏSİL

AZƏRBAYCAN XVIII ƏSRİN BİRİNCİ YARISINDA

Plan:

- 1. Azərbaycan Səfəvilər dövlətinin tənəzzülü və süqutu şəraitində.*
- 2. Azərbaycan uğrunda Rusiya, İran və Osmanlı çəkişmələri.*
- 3. Azərbaycan Nadir şahın hakimiyyəti dövründə.*
- 4. XVIII əsrin 30-40-cı illərində Azərbaycanda İran əsarətinə qarşı mübarizə.*

1. Azərbaycan Səfəvilər dövlətinin tənəzzülü və süqutu şəraitində

XVII əsrin sonu-XVIII əsrin əvvəllərində Səfəvi dövləti dərin iqtisadi və siyasi böhran keçirirdi. Bəzi bəylərbəyilər və b. iri feodallar müstəqilliyə can ataraq, şaha tabe olmaqdan imtina edirdilər. Azərbaycan xalq kütlələrinin vəziyyəti xüsusilə ağır idi. Əhalinin və onun əmlakının siyahıya alınması (1699-1702) nəticəsində ölkədə toplanan vergi və mükəlləfiyyətlərin sayı artırılmış, bu da xalqın var-yoxdan çıxmasına səbəb olmuşdu. Feodal istismarının güclənməsi geniş xalq kütlələrinin müqavimətinə səbəb oldu. Azərbaycanda ilk kütləvi xalq çıxışı **1707-ci ildə Car-Balakən** bölgəsində, daha sonra **Təbrizdə** və **Muğanda** kəndli çıxışları baş verdi. **1711-ci ildə Car camaatı Şamaxı** şəhərinə hücum edib Səfəvilər dövlətinin Azərbaycandakı inzibati mərkəzinə od vurmaq qərarına gəldilər. **Şirvanlılar** da silaha əl atdılar, **Muğan** əhalisi birinci olaraq mərkəzi hakimiyyətdən üz döndərdi. **Azərbaycanın cənubunda və şimal-şərqində**, habelə **Cənubi Dağıstanda** Səfəvi hakimiyyətinə qarşı ciddi çıxışlar oldu. **1709, 1711-ci illərdə Təbrizdə, 1709-1715-ci illərdə Soucbulaq və Muğanda** da xalq şah zülmünə qarşı çıxdı (8, s. 501). Şirvan mübarizənin mərkəzinə çevrildi. Müşkür mahalının **Dəbəli kəndindən** olan **Hacı Davudun** başçılıq etdiyi üsyançılar **Dərbənd, Şirvan və Xudata** hücum etdilər, lakin **1719-**

cu ildə xalq hərəkatı yatırıldı və Hacı Davud həbs edildi. **1720-1721-ci illərdə** Azərbaycanda Səfəvi zülmünə qarşı mübarizə yenidən qızıxdı (8, s. 501). Həbsdən qaçan Hacı Davudun Şirvanda və Dağıstanda hakimiyyəti ələ almaq üçün bir neçə dəfə Rusiyaya etdiyi müraciəti cavabsız qaldı. Hacı Davud Dağıstan feodalı-Qazıqumuxlu **Surxay xanın** köməyi ilə **1720-ci ildə Şabranı və Xudat qalasını** tutdu. **1721-ci il avqustun 10-da Şamaxını** ələ keçirdi. Şamaxıdakı xarici tacirlərlə yanaşı rus tacirlərinə də zərər dəydi, bəziləri öldürüldü. **1722-ci il martın 8-də əfqanlar İsfahan** yaxınlığında şah qoşununu əzərək şəhəri tutdular. **Sultan Hüseyn** başda olmaqla bütün Səfəvi xanədanı həbsə alındı, şahın böyük oğlu Təhmasib Astarada qaçmağa imkan tapdı və özünü **II Təhmasib** adı ilə şah elan etdi. Bu vaxt Rusiya və Osmanlı dövlətləri Qafqazda hakimiyyət uğrunda qarşı-qarşıya durmuşdular.

2. Azərbaycan uğrunda Rusiya, İran və Osmanlı çəkişmələri

I Pyotrun Xəzəryanı bölgələrə yürüşü. XVIII əsrin əvvəllərinə qədər **Rusiya** hərbi təcavüz üçün qüvvəsi olmadığından Azərbaycana qarşı yalnız **iqtqsadi siyasət** yeridirdi. Lakin bu siyasətin az əhəmiyyətli olduğunu başa düşən **I Pyotr (1689-1725)** Xəzəryanı bölgələri ələ keçirməyi qərara aldı. O, **Xəzər-Volqa yolu ilə Şərq-Qərb ticarətində Rusiyanın vasitəçiliyinə** nail olmağı düşünürdü. I Pyotrun əsas məqsədi **Xəzərin qərb hissəsini işğal etmək, Cənubi Qafqazda möhkəmlənmək** idi. Ona görə də **1722-1723-cü illər** kampaniyasında hətta Təbrizə və Azərbaycanın digər bölgələrinə də yürüş nəzərdə tutulurdu. **1721-ci il avqustda** Şirvan üsyanı zamanı Şamaxını ələ keçirən Hacı Davud və Surxay xanın adamlarının rus tacirlərini öldürmələri I Pyotrun qərarını qətiləşdirdi (9, s. 173). I Pyotr onları həm Rusiyanın, həm də Səfəvilərin ümumi düşməni elan etdi. Hacı Davud kömək üçün Osmanlı sultanı III Əhmədə müraciət etdi, sohra isə İstanbula gəlib özünün Şirvan hakimi təsdiq olunması üçün razılıq aldı. Lakin Rusiya işğalçılıq

niyatində idi. Əvvəla, Rusiya iqtisadiyyatının Azərbaycan xammalına böyük ehtiyacı vardı. 2, Rusiya osmanlıların Cənubi Qafqazda, Xəzəryanı bölgələrdə möhkəmlənmək cəhdinin qarşısını almağa çalışırdı. **1722-ci ilin martında** əfqanlar İsfahanı tutub, şah Sultan Hüseyni taxtdan saldıqdan sonra Rusiya fəallaşdı və **iyunun 18-də** Həştərxandan quru və dəniz yolu ilə Azərbaycana **yürüşə** başladı. I Pyotr Cənubi Qafqazın xristian əhalisinə elan etdi ki, bu yürüşdə məqsəd onları **müsəlman zülmündən xilas etməkdir. 1722-ci il iyunun 15-də** Azərbaycan dilində “**Bəyannamə**” nəşr etdirib Şirvana göndərdi: 1) Səfəvilərə qarşı qiyam edənləri, rus tacirlərini öldürənləri cəzalandıracaq; 2) Osmanlıların bu bölgəni tutmalarının qarşısını alıb, Səfəvi hakimiyyətini bərpa edəcək (8, s. 503; 10, s. 473)).

I Pyotrun bu bəyannaməsi əhalinin bir qisminin Rusiyaya meylinə səbəb oldu. **1722-ci il avqustun 23-də Dərbənd** şəhərinin naibi İmamqulu bəy qala açarlarını I Pyotra təqdim etdi. Bu vaxt: 1) Avropada İsveç tərəfindən Rusiyaya qarşı yeni müharibə təhlükəsinin yaranması; 2) Osmanlı dövlətinin rus qoşunlarının Xəzəryanı bölgələrə soxulmasına kəskin etiraz etməsi; 3) dağlarda qoşun toplayan Hacı Davudun rusların irəliləməsinin qarşısını almağa hazırlaşması I Pyotru, Bakının işğalını M.Matyuşkinə tapşıraraq Peterburqa qayıtmağa məcbur oldu (3, s. 394-395). **1722-ci ilin dekabrında** ruslar **Rəşt** şəhərini, **1723-cü ilin iyulunda Bakını** işğal etdilər. Knyaz İ.Bayratinski Bakının kamendantı təyin edildi. Sonra **Salyan** işğal olundu. **1723-cü il sentyabrın 12-də** II Təhmasibin elçisi İsmayıl bəy şahdan **icazəsiz Dərbənddən Gilana qədər olan Xəzəryanı bölgələrin Rusiyaya verilməsi haqqında Peterburq müqaviləsini** imzaladı. **Rusiya** bunun əvəzində **əfqanlarla müharibədə Səfəvi şahına yardım edəcəyini** vəd etdi. Beləliklə, **1722-1723-cü illər Xəzəryanı bölgənin Rusiya tərəfindən işğalının I mərhələsi oldu** (8, s. 504).

İstanbul müqaviləsi. Cənubi Qafqaz **Rusiya, Səfəvi, Osmanlı** dövlətləri arasında ziddiyyətlərin düyün nöqtəsinə çevrildi. **İngiltərə və Fransa** da Rusiyanın Cənubi Qafqazda güclənmə-

sindən narazı idilər. Osmanlı Rusiyanın Cənubi Qafqaz, xüsusilə Bakıda möhkəmlənməsinin qarşısını almaq məqsədilə hərəkətə keçdi. 1723-cü ilin oktyabrında türk qoşunu Gəncəyə həmlə etdi, 1724-cü ilin iyununda Osmanlı qoşunları İrəvana daxil oldular. İsveçlə müharibəni təzəcə qurtarmış Rusiya yeni müharibəyə başlaya bilmədiyindən, Osmanlılarla sülh müqaviləsi bağlamağa məcbur oldu. **1724-cü il iyunun 12-də İstanbulda Rusiya-Osmanlı müqaviləsi** imzalandı (10, s. 483). Rusiya Peterburq müqaviləsinin şərtlərinin (**Dərbənd, Bakı, Lənkəran, Rəşt və Ənzəlinin Rusiyaya keçməsinə**) Osmanlı tərəfindən təsdiq edilməsinə nail oldu. **Xəzəryanı bölgələr istisna olmaqla bütün Azərbaycan isə Osmanlılara** keçdi (8, s. 505). Hacı Davud osmanlıların himayəsi altında olan yarımüstəqil Şirvan xanlığının hakimi təsdiq edildi.

Azərbaycanda Osmanlı idarə üsulu. İstanbul müqaviləsini reallaşdırmağa başlayan osmanlılar **1725-ci ilin may-iyulun 27-də Təbrizi, avqustda Gəncəni, 1725-ci ilin sonlarında** işğal zonasına daxil olmayan **Ərdəbili** tutdular. Onlar Azərbaycanı **vilayət-sancaqlar-mahallar-nahiyələr** şəklində hərbi-inzibati vahidlərə böldülər. **Sancaqbəyilər, naiblər və kəndxudalar** yerli feodallardan təyin olunurdu.

Kürdən şimaldakı torpaqların xüsusi statusu vardı. İstanbul müqaviləsinə dörə, osmanlılar bu ərazilərdə hərbi qüvvə saxlaya bilməzdi. Bu yerlər (**Şəki, Ərəş, Qax**) yerli hakimlər tərəfindən idarə olunurdu. Osmanlılara müqavimət göstərmiş feodalların mülkləri alınır, dövlət torpaqlarına çevrilirdi. Onlara xidmət edən yerli feodallara isə dövlət torpaqlarından "**bəylik**" və "**ağalq**" adlanan şərti torpaq verilirdi. Bəzən vergilərin toplanmasından **müqatiə** (dövlətə müəyyən miqdarda pul ödəmək müqabilində ayrı-ayrı şəxslərə verilən **vergi toplama hüququ**) tətbiq olunurdu. Osmanlılar Təbriz, Ərdəbil və Gəncə şəhərlərinin bərpasına xüsusi diqqət yetirirdilər.

Azərbaycanda Rusiya idarə üsulu. Ruslar ilk əvvəllər **kamendant idarə üsulu** yaratdılar. Sonra **mahal-nahiyə** bölgüsü tətbiq etdilər. Mahalları **darğalar**, nahiyələri **yüzbaşılar**, kəndləri

kəndxuda və **kovxalar** idarə edirdi. I Pyotr Xəzəryanı bölgələrin təbii sərvətlərinin öyrənilməsi haqqında fərman verdi. **1724-cü ildə** verilən fərmanla **I Pyotr erməniləri Xəzəryanı əyalətlərdə tutulan istənilən ərazidə yerləşdirmək göstərişi** verdi. Ermənilərin Şirvan bölgəsində məskunlaşması məhz bu dövrə təsadüf edir (3, s. 402-403). Ruslar Kürün mənsəbində Peterburq kimi şəhər salmaq istəyirdilər. Azərbaycandan Rusiyaya neft, xam ipək, Rusiyadan Azərbaycana kətan, mahud daşınırdı.

3. Azərbaycan Nadir şahın hakimiyyəti dövründə

Kirmanşah və Rəşt müqavilələri. Salyanda, Bakıda və b. yerlərdə rus hakimiyyətinə qarşı, **1726-cı ildə** Zəngəzurda, Qafanda, Cənubi Qafqazda, xüsusilə Şirvanda, **1729-cu ildə** Qarabağda, Şamaxı, Təbriz və b. şəhərlərdə, Azərbaycanın Xaçqala, Marağa, Hərmrud, Ərdəbil və Xalxal bölgələrində də Osmanlılara qarşı üsyanlar baş vermişdi. Bu üsyanlar yalnız Kiçik Asiyadan çoxlu hərbi qüvvə gətirdikdən sonra, **1731-ci ildə** yatırıldı. Şah II Təhmasib və yerli feodallar dövlətin taleyi haqqında düşünməli oldular. **Düşmənlərə qarşı mübarizədə daxili qüvvələri birləşdirmək lazım idi.** Bu məsul vəzifini Əfşar tayfasından Nadir xan öz üzərinə götürmüşdü. Əfqan tayfalarını İsfahandan qovan Nadir xan Əfşar **1730-cu ildə** osmanlılara qarşı hərbi əməliyyata başlayaraq **Marağa, Ərdəbil və Təbrizi** azad etdi. **1730-cu ildə** Nadirin Osmanlı üzərində qələbəsindən sonra Rusiya ehtiyatlı siyasət yeridərək Səfəvilərlə münasibətləri gərginləşdirməmək üçün **1732-ci ilin yanvarında Rəşt şəhərində** Səfəvilərlə müqavilə imzaladı: **Rusiya Kürdən cənubdakı Xəzəryanı bölgələri Səfəvi dövlətinə qaytaradı, Səfəvilər isə osmanlıları bu yerlərə buraxmamağı və rus tacirləri üçün güzəştlər etməyi öhdəsinə götürdü** (8, s. 511). Səfəvi şahı **II Təhmasib** osmanlılara qarşı əməliyyatlara başlayaraq **Eçmiədzin** yaxınlığında qələbə qazandı. Lakin **İrəvan** yaxınlığında onu məğlub edən **osmanlılar Urmiya, Təbriz və Ərdəbili** ələ keçirdilər. **1732-ci il yanvarda** II Təhmasib **Kirmanşahda**

osmanlılarla sülh bağladı: **İrəvan, Gəncə, Şamaxı, Şirvan bölgələri Osmanlıda qaldı. Həmədən, Kirmanşah, Ərdəbil və Təbriz isə Səfəvilərə qaytarıldı. Araz çayı 2 dövlət arasında sərhəd olmalı idi** (3, s. 413). Xorasandan qayıdan Nadir xan **1732-ci ilin avqustunda** II Təhmasibi taxtdan salaraq onun oğlu Abbas Mirzəni **III Abbas** adı ilə şah elan etdi. Faktiki olaraq III Abbasın qəyyumu olan Nadir xan ilk növbədə Kirmanşah müqaviləsini ləğv edib, **1723-cü ildən sonra** osmanlıların tutduğu əraziləri boşaltmağı tələb etdi. Onların rədd cavabı müharibəyə səbəb oldu. **1733-cü ilin yanvarında** osmanlıları ağır məğlubiyyətə uğradan Nadir xanın bağladığı **Bağdad müqaviləsinə** görə, **osmanlılar son 10 ildə tutduqları Səfəvi ərazilərini tərk etməli idilər. 1734-cü ildə Şirvan azad edildi. 1735-ci ilin əvvəllərində** Nadir xan **Gəncəni** də osmanlılardan aldı və **ruslardan Xəzəryanı bəlgələrdən çıxmalarını** tələb etdi. **1735-ci ilin martın 21-də Novruz bayramı günü imzalanan Gəncə müqaviləsinə** görə, **ruslar Xəzəryanı vilayətləri tamamilə tərk etməli idi. 1735-ci ilin iyununda Eçmiədzinin şimal-şərqində** Osmanlı qoşununu tam məğlub edən Nadir xan onları ilin sonuna kimi bütün Cənubi Qafqazdan çıxardı (3, s. 415). **1736-cı ilin martında Suqovuşanda** toplanan qurultayda **Nadir xan şah** elan edildi. Bununla da **Səfəvilər sulaləsinin hakimiyyətinə son qoyuldu**. Nadirin şah elan olunmasına qarşı çıxan Ziyadoğlular adı ilə məşhur olan Gəncə xanları cəzalandırıldı, Qarabağın 32-lər, Kəbirli və Cavanşir tayfaları Xorasana sürgün edildilər. Qarabağ mülüklükləri Gəncə bəylərbəyliyinə, **Qazax və Borçalı mahalları** Kartli hakimiyyətinə tabe edildi (8, s. 514). Nadir şah **Şirvan, Qarabağ, Çuxursəd və Təbriz bəylərbəyiliklərini** birləşdirərək **Azərbaycan** adı altında **vanid inzibati bölgü** yaratdı. Azərbaycanın mərkəzi Təbriz, hakimi isə Nadir şahın qardaşı İbrahim xan oldu. Nadir şah hakimiyyətinin ilk dövründə vergi toplanması işini qaydaya salmaq üçün yeni vəzifə bölgüsü apardı. Əsasən əfşar-türk tayfalarından olanlar üstünlük təşkil edirdi. Şahın əmri ilə rəiyyətin **hərbi xidmətə** çağırılması əhalinin vəziyyətini

ağırlaşdırdı. **1737-ci ildə** Astarada 6 min kəndli zorla səfərbərliyə alındı.

Ümumiyyətlə, Nadir şahın ölkədə həyata keçirdiyi siyasət XVIII əsrin 30-40-cı illərində Azərbaycana fəlakət gətirmiş, təsərrüfat həyatı tənəzzülə uğramışdı. Dözülməz həyat şəraiti, səfalət xalqı cana doydurmuşdu. Ona görə də mövcud hakimiyyətə qarşı hiddət və nifrət gündən-günə artmaqda idi.

4. XVIII əsrin 30-40-cı illərində Azərbaycanda İran əsarətinə qarşı mübarizə

Ağır vergi siyasəti, yerli feodalların zülmü əhalinin var-yoxdan çıxmasına və onların kəndlərdən qaçmasına səbəb oldu. **1734-cü ildə Astaranın** ac-yalavac kəndliləri ayağa qalxdılar. Az sonra Şəkinin **Biləcik kəndi**, sonra isə qonşu **Cənlik, Tala və Car kəndləri** üsyan etdi. Üsyanı yatırmaq üçün **1735-ci ilin fevralında** cəza dəstələri göndərildi. Yerli əhalinin qismən tabe olması ilə kifayətlənən Nadir şah **1737-ci ildə** Hindistan və Mərkəzi Asiyaya yürüş etdi. Onun ölkədə olmamasından istifadə edən əhali **1738-ci ildə** Azərbaycanın şimal-şərq bölgəsində yenidən üsyan etdi. Ən böyük üsyan Dağıstandan kömək alan **Carda** oldu. Üsyanı yatırmağa gələn Nadir şahın qardaşı İbrahim xan öldürüldü. **1739-cu ildə** Azərbaycanın şimal və şimal-şərq bölgələrində Nadir şaha qarşı çıxışlar özünün ən yüksək mərhələsinə çatdı. Lakin qüvvələr nisbəti bərabər olmadığından yatırıldı. XVIII əsrin 40-cı illərində üsyançıların qüvvətlənməsi nəticəsində Cənubi Qafqazı itirməkdən qorxan Nadir şah 100 minlik qoşunla Car vilayətinə və Azərbaycanın şimal-şərq bölgələrinə özü yürüş etdi. **1743-cü ildə** üsyanların genişləndiyi bir şəraitdə özlərini Səfəvi şahzadələri kimi qələmə verən yalançı şahzadələr-Sam Mirzələr meydana çıxdı. **I Sam Mirzə** Avarda peyda olmuş, sonra Şirvana gəlmiş və 20 min tərəfdarları və Qazıqumuxlu Surxay xanın dəstəsi ilə birlikdə Yeni Şamaxıya-Ağsuya hücum etdilər. **1743-cü ildə** Nadir şah oğlu Nəsrullah Mirzəni I Şam Mirzəyə qarşı Şamaxıya yolladı. Bundan əlavə, Gən-

cə, Qarabağ, Çuxursəd, Əhər, Qaradağ və Muğana 10-20min nəfər əsgər göndərmişdi. Şirvan düzənliyində baş vermiş döyüşdə I Şam Mirzənin qoşunu darmadağın edildi, özü isə edam edildi.

1743-cü ilin son rübündən etibarən xalq hərəkatına Ərdəbil-dən Şirvana gəlmiş **II Sam Mirzə** başçılıq edirdi. Hakim dairələr onu təhlükəli düşmən hesab etmədiklərindən yalnız burnunu kəsib buraxdılar, o isə tezliklə Şirvanda Surxay xanın oğlu Məhəmməd xanın yardımı ilə Nadir şahın hakimiyyətini sarsıdan xalq hərəkatının başçısına çevrildi. Şirvan üsyanı geniş vüsət alaraq Xəzər dənizi sahillərindən Gəncəyədək olan bir ərazini əhatə edirdi. **1743-cü ilin noyabrın 9-da** Nadir şah oğlu **Nəsrullah Mirzəni** böyük qoşunla Şirvana göndərdi, lakin məğlub oldular. Buna görə Nadir şah təcili olaraq Osmanlı dövləti ilə sülh müqaviləsi imzalayıb, əsas qüvvələrlə Azərbaycandakı üsyanları yatırmağı qərara aldı. Nəsrullah Mirzənin qoşunu Ağsu yaxınlığındakı **Şahdağı** adlı yerdə üsyançıların birləşmiş dəstələri ilə üz-üzə gəldi. Ağsu qalası alındı. II Sam Mirzə Gürcüstana qaçdı. Lakin Kaxetiya çarı Teymuraz onu əsir alaraq Nəsrullah Mirzənin düşərgəsinə göndərdi. **1743-cü il dekabrın 29-da** Nəsrullah Mirzə onun bir gözünü çıxartdırıb, bir neçə osmanlı əsiri ilə Qarsa “qardaşı” Səfi Mirzə ilə görüşməyə göndərdi. Lakin yolda II Şam Mirzə öldü. Nadir şah xidmətlərinə görə **Araqvi vilayətini** Teymuraza hədiyyə etmişdi.

Şəki üsyanı. 1743-1744-cü illərdə Şirvan, Şəki, Təbriz, Xoy və Salmasda yeni üsyanlar başladı. **Şəkiddə** mübarizə daha kəskin şəkil almışdı. Hələ **1741-ci ildə** əhali Şəki hakimi məlik Nəcəfdən Nadir şaha şikayət etmişdi. Odur ki, Nadir şah **Hacı Çələbi Qurban** oğlunun Şəkiddə **vəkil** seçilməsinə razı olmuşdu. Lakin məlik Nəcəfin şikayətindən sonra Hacı Çələbi Nadir şahın hüzuruna çağırıldı. Şahın hüzurunda özünü mərdliklə aparan Hacı Çələbi məlik Nəcəfi öldürüb hakimiyyəti ələ aldı və **1743-cü ildə Şəkini müstəqil xanlıq** elan etdi. Bununla da Azərbaycanda müstəqil xanlıqların yaranmasının əsası qoyuldu. Nadir şah ona qarşı ordu yeritdikdə Hacı Çələbi “Gələrsən-görərsən” qalasına sığındı. Lakin uzun müddət mühasirə nəticəsində ərzaq ehtiyatı tükənən Hacı Çələbi

1746-cı ildə Nadir şahın hakimiyyətini tanımağa məcbur oldu. **1747-ci ildə** yeni üsyanlar qalxanda Hacı Çələbi özünü yenidən xan elan etdi.

1747-ci ildə Nadir şah əleyhinə **Ərdəbil və Təbrizdə** yeni üsyanlar baş verdi. Üsyana **III Sam Mirzə** başçılıq edirdi. O, üsyan üçün Novruz bayramının birinci gününü seçərək, güclü silahlı dəstə ilə inzibati idarə nümayəndələrini qılıncdan keçirdi və **Təbrizdə** hakimiyyəti ələ aldı. Sonra **İrəvana** hücum etdi, lakin burada müqavimətə rast gəldiyindən **Təbrizə** qayıtdı və qətlə yetirildi.

Bu dövrün üsyanlarının **səciyyəvi cəhəti**, onların çoxunun eyni vaxtda başlanması idi. Bu isə şah qüvvələrinin parçalanmasına və maddi ehtiyatların tükənməsinə səbəb olurdu. Lakin üsyanların əksəriyyətinin kortəbiiliyi, aydın məqsədinin olmaması və daxili ziddiyyətlər onların taleyini əvvəlcədən həll edirdi. Bununla belə, həmin üsyanların böyük tarixi əhəmiyyəti var idi. Azərbaycan və əsarətə alınmış digər ölkələrdə azadlıq hərəkatının genişlənməsi üçün əlverişli şərait yaranırdı. Aramsız müharibələr, iqtisadi vəziyyətin ağırlığı, sosial qruplar arasındakı ziddiyyətlər Nadir şah dövlətinin süqutuna doğru aparırdı. **1747-ci il iyunun 19-da** sui-qəsd nəticəsində Nadir şah öldürüldü, onun silah gücünə yaratdığı dövlət süqut etdi (3, s. 425). Ölkəni feodal ara müharibələri bürüdü.

X FƏSİL

AZƏRBAYCAN XANLIQLAR DÖVRÜNDƏ

Plan:

- 1. Azərbaycan xanlıqlarının yaranması və onların sosial-iqtisadi vəziyyəti.*
- 2. Azərbaycan xanlıqlarının daxili siyasi həyatı*
- 3. Azərbaycan xanlıqlarının xarici siyasi əlaqələri. Yadelli işğalçılara qarşı mübarizə*
- 5. XVIII əsrdə Azərbaycan mədəniyyəti*

1. Azərbaycan xanlıqlarının yaranması və onların sosial-iqtisadi vəziyyəti

1747-ci ildə Nadir şahın ölümündən sonra Azərbaycanda İran əsarəti sona çatdı. İran əsarəti sona çatdıqdan sonra ölkəmizdə Qarabağ, Şəki, Şamaxı, Gəncə, Naxçıvan, Dərbənd, Təbriz, Urmiya, Ərdəbil, Maku, Marağa, Xoy, Quba, Bakı, Lənkəran, İrəvan və s. xanlıqlar meydana gəldi. Bunlardan əlavə, Azərbaycanda daha kiçik feodal qurumları - İlisu, Ərəş, Qəbələ, Qazax və Şəmşəddil sultanlıqları, Qarabağda isə Vərəndə, Crabert, Gülüstan, Dizaq və Xaçın mülkləri var idi. Sultanlıqlar və mülklər, adətən, xanlıqlardan asılı idilər. Məsələn, Qəbələ, Ərəş və İlisu sultanlıqları Şəki xanlığından, mülklər isə Qarabağ xanlığından asılı idilər. Azərbaycanda belə çox xanlıq və digər feodal hökmdarlıqlarının meydana çıxması ölkənin ayrı-ayrı vilayətləri arasında sabit iqtisadi əlaqələrin olmaması, natural təsərrüfatın hökm sürməsi, habelə iri feodalların bu və ya digər ərazi üzərində öz hakimiyyətini qurmaq cəhdləri ilə bağlı idi.

Nisbətən kiçik əraziləri əhatə etmələrinə baxmayaraq, Azərbaycan xanlıqlarının əksəriyyəti dövlətə məxsus bütün əlamətlərə malik olub müstəqil daxili və xarici siyasət yeridirdilər. Xanlıqlarda hakimiyyət, əsas etibarilə yerli feodalların əlində idi. Məsələn, Gəncə xanlığının Gəncənin irsi hakimi olan Şahverdi xan Ziyad-

oğlu, Bakı xanlığının sabiq Bakı hakimi Dərgahqulu bəyin oğlu Mirzə Məhəmməd xan, Dərbənd xanlığını Dərbəndin sabiq naibi İmamqulu bəyin oğlu idarə edirdi.

Xanlıqlarda dövlət idarə orqanları İran əsarəti dövrünə nisbətən xeyli sadələşdirilmişdi. Geniş məmurlar aparatı əvəzinə indi sabiq şah məmurlarının vəzifələrini yerinə yetirən bəylər və digər yerli feodallar əsas rol oynayırdılar. Xanlıqlarda ali hakimiyyət xanların əlində cəmləşmişdi. Onlar qeyri-məhdud hakimiyyətə malik olub xanlığın bütün daxili və xarici siyasət məsələlərinə tam nəzarət edirdilər. Hər bir xanlığın özünə məxsus dövlət idarə quruluşu və məhkəmə orqanları var idi. Bəzi xanlıqlarda dövlət idarə quruluşu dövlət şurası, inzibati, vergi və hərbi idarələrdən ibarət idi. Qarabağ xanlığında bu idarələrin başında İbrahimxəlil xanın qohumları və yaxın adamları dururdular. Xanlıqlar inzibati cəhətdən mahallara bölünürdü. Mahalları naiblər idarə edirdilər. Hər bir naibin ixtiyarında dağqalar, yüzbaşılar və kəndxudalar olurdu. Məhkəmə işlərinə şəriət, xan tərəfindən çıxarılan ayrı-ayrı qanunlar və yerli adətlər əsasında baxılırdı. Ən mühüm işlərə xanın özü, digər mülki və cinayət işlərinə isə ruhani hakimlər-qazılar baxırdılar.

Azərbaycan xanlıqlarında əhalinin sosial tərkibi əvvəlki dövrlərdən fərqlənmirdi. Ən yüksək mövqeyi xanlar, onlardan sonra isə sultanlar, bəylər, ağalar və məliklər tuturdular. Qazax və qonşu yerlərdə bəylərlə bərabər hüquqa malik olan feodal torpaq sahibləri ağalar adlanırdı. Ölkə əhalisinin əsas kütləsini bir neçə qrupa bölünən kəndlilər təşkil edirdi. Onların əksəriyyəti divan, sahibkar və vəqf torpaqlarında sakin olan rəiyyətlərdən ibarət idi. Onların öz təsərrüfatı və torpaq payı var idi. Kəndlilərin sayca az olan digər qrupu rəncbərlər adlanırdı. Onların öz torpaq payı, alətləri və təsərrüfatı yox idi. Maldarlıq təsərrüfatı ilə məşğul olan yarım köçəri elatlar da kəndli ailəsinə aid idi. Şəhər əhalisi daha çox tacir və sənətkarlardan, habelə imtiyazlı təbəqələrin nümayəndələrindən ibarət idi. Ayrı-ayrı şəhərlərdə əhalinin xeyli hissəsini kəndlilər təşkil edirdilər. Torpaq mülkiyyət formalarında da elə bir dəyişiklik baş verməmişdir. Divan, mülk, tiyul, vəqf və camaat torpaqları yenə də

qalmaqda davam edirdilər. Lakin divan torpaqları getdikcə daha çox xan hakimiyyətinin əlində cəmləşir, tiyul torpaqları mülk xarakteri alırdı. XVIII əsrin ikinci yarısında Azərbaycanda yenə də məhsul rentası üstün yer tuturdu. Lakin rentanın işlə və pulla ödənilən formaları da var idi. Rəiyyətdən alınan əsas vergi malcəhət adlanırdı. Müxtəlif xanlıqlarda onun həcmi məhsulun 1/10 hissəsi ilə 1/3 hissəsi arasında tərəddüd edirdi. Otlalardan istifadə əvəzində rəiyyətlərdən əlavə vergi-çöpbaşı alırdılar. Kəndlilər bunlardan əlavə bağbaşı, bayramlıq, toy pulu, at arpası, mirzəyanə, darğalıq və s. vergilər ödəyirdilər. XVIII əsrin ikinci yarısında Azərbaycanın iqtisadi həyatında ümumi durğunluq hökm sürürdü. Bununla belə, yadellilərin zülmündən xilas olmuş kənd təsərrüfatı, sənətkarlıq və ticarətdə bir qədər canlanma nəzərə çarpırdı.

Quba, Qarabağ, Şamaxı, Şəki və Gəncə xanlıqlarında əkinçilik nisbətən yaxşı vəziyyətdə idi. Bütün xanlıqlarda əhali bağçılıq, bostançılıq və arıçılıqla məşğul olurdu. Pambıqçılıq daha çox Şirvan, Gəncə, Qarabağ və Naxçıvan xanlıqlarında yayılmışdı. Dərbənd, Quba və Bakı xanlıqlarında qızıl boya və zəfəran becərilirdi. Azərbaycan xanlıqlarının iqtisadi həyatında ipəkçilik xüsusi yer tuturdu. İpəkçiliyin əsas mərkəzləri Şamaxı və Şəki xanlıqları idi. Avropa səyyahlarından biri yazırdı ki, hər il «Şirvandan 400 tona qədər ipək ixrac olunur». Bu dövrdə sənətkarlıqda da müəyyən yüksəliş hiss olunurdu. Toxuculuq sənəti xüsusilə geniş yayılmışdı. İstehsal edilən mov, darayi, tafta, zərbaft kimi parçalar xarici ölkələrə də ixrac edilirdi. Quba, Qarabağ və Təbriz öz xalçaları ilə şöhrət qazanmışdılar. Xalq içərisindən çıxmış ustalar bir sıra gözəl məişət avadanlıqları, zərgərlik məmulatları və müxtəlif növ silahlar istehsal edirdilər. Lahıcdə mis qablar, tufəng və xəncər hazırlanırdı. Şəkiddə və Gəncədə milli üslubda gözəl şəkəklər istehsal edilirdi. Bu dövrdə Azərbaycanda təşəkkül tapmış sosial-iqtisadi münasibətlər sənət istehsalına və ticarətin əsas mərkəzləri olan şəhərlərə də ciddi təsir göstərirdi. Əldə olan məlumatların təhlili göstərir ki, bəhs edilən dövrdə Azərbaycan şəhərlərinin əksəriyyəti dərin iqtisadi tənəzzül keçirirdi. Bu tənəzzülün daha doğrusu, əsas səbəbi avropa-

lıların Hindistana gedən dəniz yollarından daha intensiv istifadə etmələri ilə bağlı idi. Qərblə Şərqlə ölkələrini birləşdirən tranzit ticarət yolları üzərində yerləşən, iqtisadiyyatı daha çox mal ixracatına köklənən və bunun sayəsində böyük gəlir əldə edən Azərbaycan şəhərləri bütün XVIII əsr ərzində bu üstünlüklərdən məhrum olurdular. Şərqlə ölkələrində feodal istehsal üsulunun hökmran olaraq qalması fonunda Qərbi Avropada kapitalist istehsalının getdikcə geniş miqyas alması da bu böhranın dərinləşməsində az rol oynamırdı. Şərqlə sənətkar emalatxanalarında bəsit üsulla hazırlanan bir sıra sənətkarlıq məhsulları Qərbdə manufaktura və fabriklərdə istehsal edilən daha ucuz və keyfiyyətli eyni məhsullarla rəqabət apara bilmir və nəticədə özlərinin ənənəvi satış bazarlarından məhrum olurdular. Vaxtilə ancaq Şərqlə sənətkarlıq mərkəzlərində istehsal olunan və böyük partiyalarla Avropaya ixrac edilən malların bir çoxu artıq bu ölkələrin özlərində istehsal edilərək bu malların ənənəvi istehlakçıları olan ölkələrə, o cümlədən Azərbaycana göndərilirdilər. 1789-1791-ci illərdə Avropa ölkələrindən Azərbaycana çoxlu miqdarda atlas, məxmər, mahud və pambıq parçalar, bəzək və məişət əşyaları gətirilmişdi. Şübhəsiz ki, bu faktlar Azərbaycan şəhərlərinin iqtisadi həyatının əsasını təşkil edən sənət istehsalına mənfi təsir göstərirdi. Xanlıqlar dövründə Azərbaycan şəhərlərinin tənəzzülə uğramasında təbii fəlakətlər, yadelli işğalçıların hücumları və feodal ara müharibələri də az rol oynamışdı.

Bütün bunlara baxmayaraq, müstəqil xanlıqların meydana gəlməsinin Azərbaycan şəhərlərinin sosial-iqtisadi həyatına müəyyən müsbət təsirini də göstərmək lazımdır. Ayrı-ayrı xanların iqamətgahalarına çevrilən şəhərlərin hərbi cəhətdən müdafiəsinə daha artıq diqqət verilir, nəticədə belə şəhərlərdə həyat nisbətən təhlükəsiz olurdu. Mövcud siyasi şəraitin mənfi təsirini baxmayaraq, sənətkarların əsas kütləsi yenə də şəhərlərdə cəmləşmişdi.

Əvvəllər olduğu kimi, xanlıqlar dövründə də Azərbaycan şəhərlərinin iqtisadi həyatının əsasını sənətkarlıq, ticarət və kənd təsərrüfatı təşkil edirdi. Şəhərlərin iqtisadi həyatının əsas mərkəzi bazarlar idi. Sənətkar emalatxanalarının və ticarət dükanlarının əksə-

riyyəti ya bazarlarda, ya da bazarlara bitişik küçələrdə yerləşirdilər. Adətən, böyük şəhərlərdə eyni sənət növü ilə məşğul olan sənətkarlar ayrıca küçələr yaradır, orta və kiçik şəhərlərdə isə qarışıq şəkildə işləyirdilər. XVIII əsrin sonlarında Azərbaycanda olmuş səyyah M.Biberşteyn yazırdı ki, sənətkar dükənləri «hər bir şəhərdə onu bir başdan o biri başa qədər kəsən əsas küçələri yaradırlar». Xanlıqlar dövründə Azərbaycan şəhərlərində yaşayan əhalinin sosial tərkibinin tam və dəqiq mənzərini yaratmaq mümkün olmasa da, ayrı-ayrı şəhərlərə aid olan məlumatlar əsasında bu məsələ haqqında müəyyən fikir söyləmək olar. Mənbələrdən birində göstəriləyi kimi, şəhər əhalisi Hüquq və vəzifələrinə görə imtiyazlı silkə və vergi ödəyənlərə bölünürdülər. Birinci silkə xanlar, bəylər, mülklər, ağalar, axundlar, mollalar, seyidlər, mirzələr və xan növərləri, ikinci silkə isə tacirlər, sənətkarlar, əkinçilər, şəhər yoxsulları və başqaları daxil idi. Şəhər əhalisinin ümumi sayına nisbətdə imtiyazlı əhalinin sayı 8-15% təşkil etdiyi müxtəlif şəhərlərdə tacir və sənətkarlar təxminən 35-50%-ə bərabər olurdu.

2. Azərbaycan xanlıqlarının daxili siyasi həyatı

XVIII əsrin II yarısı-XIX əsrin əvvəllərində mövcud olmuş Azərbaycan xanlıqlarında daxili siyasi həyat olduqca mürəkkəb və gərgin idi. Bu və ya digər bölgədə hakimiyyəti ələ keçirən xanlar öz torpaqlarını daha da genişləndirmək uğrunda mübarizə aparırdılar. Bu xanlıqlardan yalnız bəzilərinin hakimləri bütün Azərbaycan torpaqlarını vahid dövlətdə birləşdirməyi öz qarşılıqlarına məqsəd qoymuşdular.

Azərbaycanın cənub xanlıqlarında daxili siyasi mübarizə İranda mərkəzi hakimiyyəti ələ keçirmək uğrunda mübarizə ilə çulğalanmışdır. Burada gedən mübarizədə əfqan tayfasından olan Azad xan, Nadir şahın qohumu Fətəli xan Əfşar, Astarabad və Mazandaranda yaşayan Qacarların başçısı Məhəmməd həsən xan Qacar və zəndlər tayfasının başçısı Kərim xan Zənd fəal iştirak edirdi. İlk dövrlərdə Fətəli xan Əfşar xeyli uğur qazanmışdı. O, Azad xanın

köməyilə Urmiya, Təbriz, Xoy, Qaradağ və Mərənd xanlıqlarını özündən asılı vəziyyətə sala bilmişdi. Lakin Fətəli xan bununla kifayətlənməyib öz hakimiyyətini bütün İranda yaymaq niyyətində idi. Onun bu cəhdi Məhəmmədhəsən xanın və Kərim xan Zəndin ciddi müqaviməti ilə rastlaşdı.

Bu dövrdə İranda başlıca qüvvəyə çevrilən Kərim xan Zənd Fətəli xana qarşı mübarizəyə başladı. 1752-ci ildə Miyanə və Qəmşə döyüşlərində 1761-ci ildə Qaraçəmən kəndi yaxınlığında baş verən döyüşdə zəndlər məğlub olsalar da sonralar bunun əvəzini çıxdılar. Azərbaycan xanları arasında olan ziddiyyətlərdən məharətlə istifadə edən Kərim xan Zənd 1763-cü ildə 9 aylıq mühasirədən sonra Fətəli xan Əfşarın sonuncu iqamətgahı Urmiya qalasını ələ keçirdi. Bununla da Azərbaycanın cənub xanlıqları Kərim xan Zənddən asılı vəziyyətə düşdülər. Lakin bu asılılıq, əksər hallarda, formal xarakter daşıyırdı. Nadir şahın ölümündən sonra Azərbaycanın şimal xanlıqları arasında **Şəki** xanlığı xüsusilə fərqlənirdi. Xanlığın banisi Hacı Çələbi öz hakimiyyətini bütün Azərbaycan torpaqlarına yaymağa çalışırdı. Lakin onun 1748-ildə Təbrizə və Qarabağa yürüşü uğursuzluqla nəticələndi. O bu uğursuzluqların əvəzini Ərəş və Qəbələ sultanlıqlarını özünə birləşdirməklə çıxarı bildi. Hacı Çələbinin güclənməsi həm qonşu Azərbaycan xanlıqlarını, həm də Kartli-Kaxetiya çarlığını ciddi narahat edirdi. Gürcü çarı Teymuraz və onun oğlu II İrakli Azərbaycan xanlıqları arasında ziddiyyətləri daha da dərinləşdirmək və bu yolla Gəncə, Qarabağ xanlıqlarını və Car-Balakən camaatlığını ələ keçirtmək istəyirdilər. 1751-ci ildə gürcü qoşunları Car torpağına hücum etdilər. Lakin ağır məğlubiyyətə uğrayıb geri çəkilməyə məcbur oldular. Gürcü çarları bunun əvəzini Gəncəni tutmaqla çıxmağa çalışırdılar. Onlar bu dəfə Azərbaycan xanları arasında ziddiyyətlərdən faydalanmaq qərarına gəldilər. II İrakli Hacı Çələbiyə qarşı Gəncə, Qaradağ, İrəvan, Qarabağ və Naxçıvan xanlıqlarından ibarət güclü ittifaq yaratmağa nail oldu. 1752-ci il martın 21-də danışıqlar bəhanəsiylə müttəfiqləri Gəncə yaxınlığına toplayan II İrakli qəflətən onların hamısını əsir götürdü (8, s. 524). Bu hadisə tarixə “Qızılqaya xəya-

nəti” kimi daxil olub. Bu xəbəri eşidən Hacı Çələbi öz ordusu ilə düşmən üzərinə hərəkət etdi və onu ağır məğlubiyyətə uğratdı. Əsir götürülmüş Azərbaycan xanları azad edildi. Düşmən ordusunu təqib edən Hacı Çələbi Qazax və Borçalı sultanlıqlarını ələ keçirdi. Gürcü çarlarının bu məğlubiyyətin əvəzini Car-Balakəni ələ keçirməklə çıxmaq cəhdləri də onların ağır məğlubiyyəti ilə nəticələndi. 1755-ci ildə Hacı Çələbi böyük qüvvə ilə Şirvana yürüş etdi. Lakin Şamaxı və Quba xanlıqlarının birləşmiş qüvvələri ilə toqquşmada məğlub olub geri çəkildi. Elə həmin il Hacı Çələbi vəfat etdi. Onun ölümündən sonra Şəki xanlığında başlamış hakimiyyət uğrunda mübarizə vəziyyəti xeyli mürəkkəbləşdirdi. Hüseyn xanın və Məhəmməd həsən xanın hakimiyyətləri dövründə Şəki xanlığı özünün əvvəlki qüdrətini itirdi. Bundan istifadə edən qubalı Fətəli xan 1785-ci ildə Şəki xanlığını özündən asılı vəziyyətə saldı.

Qarabağ xanlığı Kür və Araz çayları arasındakı geniş torpaqları əhatə edirdi. Xanlığın banisi Pənahəli xan Qarabağda yaşayan Cavanşirlər tayfasından idi. Vaxtilə Nadir şahın ordusunda xidmət etmiş Pənahəli xan onun ölümündən sonra özünü müstəqil hökmdar elan etdi. O, ilk növbədə xanlığın hərbi qüdrətinin güclənməsinə diqqət verdi. Qarabağ xanlığını İran və qonşu xanlıqların hücumlarından qorumaq məqsədilə 1748-ci ildə Bayat qalasının əsasını qoydu (50, s. 80). Qısa vaxt ərzində qalaya hasar çəkildi, xəndəklər qazıldı, yaşayış evləri, məscid, bazar və hamamlar tikildi. Qarabağ xanlığının güclənməsi bu yerləri ələ keçirmək istəyən Hacı Çələbini və müstəqilliyə can atan Qarabağ müləklərini ciddi narahat edirdi. Elə buna görə də onlar 1748-ci ildə Pənahəli xanın üzərinə hücum edib Bayat qalasını mühasirəyə aldılar. Lakin bir aydan artıq davam etmiş mühasirə heç bir nəticə vermədi. Bununla belə, düşmənlərin hücum təhlükəsi hələ də qalmaqda davam edirdi. Bu Pənahəli xanı daha etibarlı qala tikdirməyə vadar edirdi. 1752-ci ildə Qarabağ xanı yeni bir qalanın - Şahbulaq qalasının əsasını qoydu. Qarabağ tarixçisi Mirzə Camal yazırdı ki, Pənahəli xan 4 il bu qalada yaşadı. Lakin Şahbulaq qalası da kifayət qədər möhəm deyildi. Bu Pənahəli xanı daha möhkəm qala tikdirməyə vadar

edirdi. Pənahəli xan 1756-cı ildə üç tərəfdən sıldırım qayalarla əhatə olunmuş hündür dağ yaylasında yeni bir qalanın əsasını qoydu. Qala əvvəllər öz banisinin adı ilə Pənahabad, sonralar isə Şuşa adlandırıldı. Çox əlverişli strateji mövqeyə malik olan Şuşa düşmən hücumu üçün əlçatmaz olan bir qalaya çevrildi. Qala tezliklə bütün Azərbaycanın mühüm ticarət, sənətkarlıq və mədəni mərkəzlərindən birinə çevrildi. Pənahəli xanın fəaliyyətinin mühüm istiqamətlərindən birini onun hakimiyyətini qəbul etmək istəməyən xristian müləkilərinə qarşı mübarizə təşkil edirdi. Onu da göstərmək lazımdır ki, XVII əsrdə və XVIII əsrin əvvəllərində formalaşmış bu müləkilər Nadir şahın hakimiyyəti dövründə xeyli imtiyazlara malik idilər. Müstəqil Qarabağ xanlığının yaranmasından sonra da onlar özlərini müstəqil aparmağa çalışdılar. Pənahəli xan müxtəlif yollarla müləkiləri özünə tabe etməyə çalışırdı. Onun hakimiyyətini birinci olaraq Vərəndə məliyi Şahnəzər qəbul etdi. Pənahəli xan yerdə qalan müləkilər arasındakı ziddiyyətdən istifadə edərək onların hamısını özündən asılı vəziyyətə sala bildi. Lakin bu asılılıq əksər hallarda formal xarakter daşıyırdı. Rusiyanın yardımından istifadə edən müləkilər imkan düşən kimi müstəqil olmağa çalışır və hətta Qarabağ ərazisində erməni dövləti yaratmağı planlaşdırırdılar.

İranda hakimiyyət uğrunda gedən mübarizədən istifadə edən Pənahəli xan Qarabağ xanlığının ərazisini xeyli genişləndirməyə nail oldu. Əvvəllər Qaradağ, Naxçıvan və İrəvan xanlıqlarına tabe olan Tatev, Sisian, Qafan, Mehri, Güney və Göyçə mahalları Qarabağ xanlığına birləşdirildi. Təbriz, Naxçıvan, Gəncə və Qaradağ xanlıqları müəyyən vaxtlar Qarabağ xanlığından asılı vəziyyətdə olurdular. Pənahəli xan öz xanlığının müstəqilliyini də uğurla qoruyub saxlayırdı. 1757-ci ildə Qarabağ xanlığı Məhəmməd həsən xan Qacarın hücumuna məruz qaldı. Lakin bir aya qədər Qarabağda qalmasına baxmayaraq düşmən ordusu heç Şuşaya yaxınlaşa bilmədi və geri çəkilməyə məcbur oldu. 1759-cu ildə Urmiya hakimi Fətəli xan Əfşar Qarabağa hücum etdi. Şuşanı 6 ay mühasirədə saxlamasına baxmayaraq, düşmən onu ələ keçirə bilmədi. Lakin uzun sürən mühasirənin şəhərdə vəziyyəti pisləşdirdiyini görəndə Pənahəli

xan oğlu İbrahimxəlil xanı girov verməklə mühasirənin dayandırılmasına nail oldu. İbrahimxəlil xanın hakimiyyəti dövründə (1763-1806-cı illər) Qarabağ xanlığı daha da gücləndi və nəinki Azərbaycanın, eləcə də bütün Cənubi Qafqazın ən güclü dövlət qurumlarından birinə çevrildi. Yalnız Azərbaycan xanlıqları deyil, həm də Rusiya, İran və Türkiyə kimi dövlətlər Qarabağ xanlığı ilə hesablaşdılar (50, s. 85).

Quba xanlığının əsasını Hüseynəli xan (1726-1758) qoymuşdu. Xanlığın mərkəzi əvvəlcə Xudat, sonra isə Quba şəhəri olmuşdur. Hüseynəli xanın dövründə 1756-cı ildə Salyan xanlığı Quba xanlığının tərkibinə qatıldı. Fətəli xanın hakimiyyəti dövründə (1758-1789) Quba xanlığı daha da gücləndi. A.Bakıxanov Fətəli xanı öz dövrünün «tədbirli, mərhəmətli, əzmində sabitqədəm, məmləkəti idarə etmək işlərində mahir bir adam» kimi xarakterizə edirdi. Güclü dövlət yaratmağa çalışan Fətəli xan özbaşnalıq edən mahal naiblərinin hakimiyyətini məhdudlaşdırmış, vergilərin toplanmasını nizama salmış, ordunun sayını xeyli artırmışdı. Onun fəaliyyətində pərakəndə Azərbaycan torpaqlarını birləşdirmək cəhdi özünü aydın şəkildə göstərirdi. Fətəli xan mühüm strateji əhəmiyyəti olan Dərbənd xanlığını ilhaq etməyə can atırdı. Bu dövrdə Dərbənd xanı Məhəmməd Hüseyin xanın yeritdiyi siyasət şəhər əhalisinin ciddi narazılığına səbəb olurdu. Bundan məharətlə istifadə edən Fətəli xan şəhər əhalisinin xeyli hissəsini öz tərəfinə çəkə bilmişdi. Lakin Dərbəndin möhkəm qala divarları ilə əhatə olunduğunu nəzərə alan Fətəli xan planlaşdırılan hücumun uğurla nəticələnməsini təmin etmək üçün bir sıra Cənubi Dağıstan feodalları, o cümlədən Qaraqaytaq usmisi (hakimi) Əmir Həməzə ilə ittifaqa girdi. Görülən bu tədbirlər öz nəticəsini verdi. 1759-cu ildə Dərbənd xanlığı Quba xanlığına birləşdirildi (8, s. 544). Dərbənd xanlığından sonra Fətəli xan öz diqqətini Bakı xanlığını birləşdirməyə yönəltdi. Bu dövrdə Bakı Xəzər dənizində ən əlverişli liman şəhəri kimi şöhrət qazanmışdı. Bakı xanları duz və neft çıxarılmasından, habelə zəfəran yetişdirilməsindən böyük gəlir götürürdülər. Bütün bu gəlirlərin Quba xanlığının xəzinəsinə daxil olması Fətəli xana öz plan-

larını daha uğurla yerinə yetirmək imkanı verərdi. Bu dövrdə Bakı xanlığı hərbi cəhətdən xeyli zəif idi. Bakı xanları onları qonşu xanlıqların hücumlarından qoruya biləcək güclü bir müdafiəçiyə ehtiyac hiss edirdilər. Yaranmış vəziyyəti düzgün qiymətləndirən Fətəli xan «nigah diplomatiyasının» köməyi ilə öz məqsədinə çatdı. O, 1766-cı ildə bacısı Xədicə Bikəni Bakı xanı Məlik Məhəmməd xana ərə verdi. Zəif iradəli Məlik Məhəmməd xan bütünlüklə Quba xanlığının təsiri altına düşdü. Fətəli xanın Azərbaycan torpaqlarını **vahid dövlətdə** birləşdirmək siyasətində Şamaxı xanlığı mühüm yer tuturdu. Bəzi məlumatlara görə Fətəli xan bu xanlığı ələ keçirməklə keçmiş Şirvanşahlar dövlətini bərpa etmək, Şamaxı şəhərini isə özünün paytaxtına çevirmək istəyirdi. Şamaxı xanlığının güclü maddi və insan ehtiyatlarına malik olduğunu nəzərə alan Fətəli xan buraya hücumdan əvvəl ciddi hazırlıq tədbirləri gördü. O, birinci növbədə Şamaxı xanlığı ilə hərbi xarakterli müqavilə bağlamağa nail oldu. Bu müqaviləyə görə Şamaxı xanları öz xanlıqlarının Cənubi Dağıstan feodallarının hücumlarından qorunması müqabilində Quba xanlığına xərac verməyi öhdələrinə götürürdülər. Eyni zamanda Şamaxı xanlıqlarının siyasətindən narazı olan şamaxılılar Quba xanlığı tərəfindən himayə edilməyə başlandı. Şamaxı xanlarının tezliklə xərac verməkdən imtina etmələri hərbi əməliyyata başlamaq üçün Fətəli xanın əlində bəhanə oldu. 1768-ci ildə onun ordusu Şamaxı xanlığına qarşı yürüşə başladı (8, s. 547). Bu yürüşdə şəkili Hüseyn xan da iştirak edirdi. Qəfil yaxalanan Şamaxı xanları təslim oldular. Xanlıq Quba xanlığının tərkibinə qatıldı. Elə həmin il kiçik Cavad xanlığı da Quba xanlığına birləşdirildi. Beləliklə, Fətəli xan bütün Şimal-şərqi Azərbaycan torpaqlarını öz hakimiyyəti altında birləşdirməyə nail oldu.

Quba xanlığının qüdrətinin artması bir sıra qonşu xanlıqları ciddi narahat edirdi. 1774-cü ildə Qaraqaytaq usmisi Əmir Həməzə və bəzi Azərbaycan xanlarının birləşmiş qüvvələri qəflətən Quba xanlığına hücum etdilər. Xudat yaxınlığında Gavduşan deyilən yerdə baş verən döyüşdə Fətəli xan məğlub oldu və Salyana çəkildi. Əmir Həməzə Şamaxı və Qubanı ələ keçirdi. Lakin tezliklə Dərbən-

də qayıdan Fətəli xan 1775-ci ildə rusların köməyiylə öz düşməninə məğlubiyyətə uğratdı. Fətəli xan Azərbaycan torpaqlarını vahid dövlətdə birləşdirmək siyasətini davam etdirirdi. O, 1780-1781-ci illərdə Qarabağı ələ keçirməyə çalışsa da buna nail olmadı. 1784-cü ildə Quba xanı Cənubi Azərbaycana hücum edib Ərdəbil və Meşkini ələ keçirdi. Lakin bir tərəfdən Azərbaycan və Dağıstan feodallarının arxadan onu hədələmələri, digər tərəfdən isə Rusiyanın narazılığı Fətəli xanı geri çəkilməyə məcbur etdi. 1785-ci ildə Şəki və Lənkəran xanlıqları Quba xanlığından asılı vəziyyətə salındı. Fətəli xan Cənubi Azərbaycana yeni yürüşə hazırlaşmağa başladı. Lakin 1789-cu ilin martında qəflətən vəfat etdi. Fətəli xanın oğlu Əhməd xan (1789-1791) atasının birləşdiriyi əraziləri saxlaya bilmədi. Onun ölümündən sonra Qubalı xanı olmuş Şeyxəli xan da xanlığın qüdrətini saxlaya bilmədi. Tezliklə Şəki, Bakı, Şamaxı xanlıqları Quba xanlığının asılılığından çıxdılar.

3. Azərbaycan xanlıqlarının xarici siyasi əlaqələri. Yadelli işğalçılara qarşı mübarizə

Azərbaycan xanlıqlarının xarici siyasət əlaqələri bir tərəfdən ölkə daxilində gedən siyasi proseslərlə, digər tərəfdən isə İran, Türkiyə və Rusiya kimi böyük qonşu dövlətlərin bölgədə yeritdikləri siyasətlə sıx bağlı idi. Uzun müddət Azərbaycan xanlıqlarının xarici siyasi əlaqələrində hakimiyyəti qoruyub saxlamaq və qonşu xanlıqlar hesabına öz torpaqlarını genişləndirmək üçün yardım almaq istəyi üstünlük təşkil edirdi. Rusiya və Türkiyə kimi dövlətlər ayrı-ayrı Azərbaycan xanlarının bu istəyindən bölgənin daxili işlərinə müdaxilə etmək və burada öz mövqelərini möhkəmləndirmək üçün istifadə edirdilər. Lakin bu zaman göstərilən dövlətlərdən hər biri özlərinin hərbi və iqtisadi potensialından çıxış edirdi. Feodal pərakəndəliyi dövrü keçirən İran uzun müddət Azərbaycana təsir göstərmək imkanlarını itirmişdi. Kərim xan Zəndin diplomatik yolla Azərbaycan xanlıqlarını, ilk növbədə Quba xanlığını öz təsiri altına almaq cəhdləri uğursuzluqla nəticələnmişdi. XVIII əsrin ikinci

yarısında Rusiya ilə aparılan iki müharibədə (1768-1774 və 1781-1791 illər) ağır məğlubiyyətə uğrayan Türkiyə Azərbaycanda fəal xarici siyasət yeridə bilmirdi. Elə bunun nəticəsi idi ki, sultan hökuməti ayrı-ayrı Azərbaycan xanlarının gürcü-rus blokunun təcavüzünə qarşı kömək xahişlərini ya cavabsız qoyur, ya da boş vədlər verməklə kifayətlənirdi.

İran və Türkiyədən fərqli olaraq Rusiya Cənubi Qafqazda daha fəal siyasət yeridirdi. XVIII əsrin 70-ci illərində Krımı ilhaq etməyə hazırlaşan Rusiya Cənubi Qafqaza dair geniş işğalçılıq planı hazırlamışdı. Bu planın əsas mahiyyətini Gürcüstanı Cənubi Qafqazda hegemon dövlətə çevirmək və Azərbaycanın Qarabağ, Qaradağ, İrəvan və Naxçıvan xanlıqları hesabına erməni çarlığı yaratmaq təşkil edirdi. Lakin bu planlar olduqca gizli saxlanılırdı. Rusiyanın bu məkrli siyasətindən xəbərsiz olan bir çox Azərbaycan xanları ilk növbədə qubalı Fətəli xan onunla sıx diplomatik əlaqə yaratmağa çalışırdı. Hələ 1775-ci ildə Quba xanı öz elçisi Mirzə bəy Fərhadbəyliyi Peterburqa göndərmişdi. Quba xanı Əmir Həmzəyə qarşı mübarizədə göstərdiyi köməyə görə rus çarı II Yekaterinaya minnətdarlıq edir və Dərbəndin açarlarını ona göndərirdi. Fətəli xan həm də Quba xanlığının Rusiyanın himayəsinə qəbul edilməsini xahiş edirdi. Lakin Türkiyəni qıcıqlandırmaqdan ehtiyat edən II Yekaterina onun bu xahişini yerinə yetirməkdən imtina etdi və Dərbəndin açarlarını qaytardı.

XVIII əsrin 80-ci illərində Rusiya Krımı birləşdirmək üçün hazırlıq işlərini gücləndirdi. Bu məqsədlə Cənubi Qafqaza da ordu göndərmək planlaşdırırdı. Lakin 1783-cü ildə Krımın dinc yolla birləşdirilməsi nəticəsində Cənubi Qafqaza ordu göndərmək zərurəti aradan qalxdı. Bununla belə, Rusiya Azərbaycan ərazisində erməni çarlığı yaratmaq planından imtina etməmişdi. Bu məqsədlə Qarabağın erməni mülklərinə hər cür yardım göstərilir, İbrahimxəlil xanı devirmək üçün planlar işlənilib hazırlanırdı. Rusiya özünün işğallarına hüquqi əsas qazanmaq üçün İrəvan, Qarabağ və Qaradağ xanlıqlarının ona güzəştə gedilməsi barədə İran hakimi Əlimurad xanla danışıqlar aparırdı. Öz hakimiyyəti üçün real təhlükə yaran-

dığını görən qarabağlı İbrahimxəlil xan bunun qarşısını diplomatik yolla almaq qərarına gəldi. O, 1784-cü ildə öz nümayəndəsi Musa sultanı Peterburqa göndərdi və Rusiyanın himayəsi altına keçməyə hazır olduğunu bildirdi. II Yekaterina onun bu təklifini qəbul etməsə də Qarabağda hakimiyyət dəyişikliyi etmək planını təxirə saldı.

1783-cü ildə Kartli-Kaxetiya çarlığının Rusiya himayəsinə keçməsi bir çox Azərbaycan xanlarını da belə addım atmağa həvəsləndirirdi. Qubalı Fətəli xan bu yolla öz hakimiyyətini bütün Azərbaycana yaymağı planlaşdırırdı. O, Rusiya hökuməti ilə apardığı diplomatik yazışmalarda özünün bütün Azərbaycanın hökmdarı kimi tanınmasına çalışırdı. Lakin erməni və gürcüləri özünün Cənubi Qafqazda əsas dayağı hesab edən Rusiya Fətəli xanın güclənməsinin qarşısını hər vəchlə alırdı. Elə bunun nəticəsi idi ki, Fətəli xanın 1787-ci ildə Mirzə Sadıq Məhəmməd vəliyyəvin başçılığı ilə Rusiyaya göndərdiyi nümayəndə heyəti uğursuzluğa düşər oldu. Rusiya bu dəfə də Quba xanlığını öz himayəsinə götürməkdən imtina etdi.

XVIII əsrin 80-ci illərində İranda daxili siyasi vəziyyət müəyyən dərəcə sabitləşməyə başladı. Burada uzun müddət davam etmiş daxili siyasi mübarizədə Ağa Məhəmməd xan Qacar üstünlük qazandı. O, 1785-ci ildə Tehran özünün iqamətgahı seçdi və keçmiş Səfəvilər dövlətinin sərhədlərini bərpa etməyi öz qarşısına məqsəd qoydu. Ağa Məhəmməd xan Qacar 90-cı illərin əvvəllərində özünün əsas rəqibləri olan Zəndləri tamamilə sıradan çıxardı və Cənubi Azərbaycan xanlıqlarının əksəriyyətini asılı vəziyyətə saldı. Bundan sonra o, Cənubi Qafqazı tabe etmək uğrunda mübarizəyə başladı. Ağa Məhəmməd xanın güclənməsi Azərbaycanın şimal torpaqlarının müstəqilliyini ciddi təhlükə qarşısında qoyurdu. Azərbaycan xanlarının əksəriyyəti, o cümlədən, Qarabağ, İrəvan, Naxçıvan və Xoy xanları kömək üçün Türkiyəyə müraciət etdilər. Qubalı Şeyxəli xan isə bu məqsədlə həm Türkiyəyə, həm də Rusiyaya müraciət etmişdi. Qarabağlı İbrahimxəlil xan isə Türkiyədən kömək istəməklə yanaşı özü də müəyyən müdafiə tədbirləri gördü. Onun

təşəbbüsü ilə Qarabağ, Lənkəran, İrəvan xanlıqlarından, Kartli-Kaxetiya çarlığından və Avar hakimi Ümmə xandan ibarət ittifaq yaradıldı. Lakin bu tədbirlər Qacarın Cənubi Qafqaza hücumunun qarşısını ala bilmədi. Türkiyə Azərbaycan xanlarına heç bir əməli kömək göstərmədi. Başlı Fransa burjuva inqilabına qarşı mübarizəyə qarışmış Rusiya da Qacarın Cənubi Qafqaza hücumunun qarşısını almaq üçün heç bir tədbir görmədi.

1795-ci ilin iyununda 85 min nəfərlik İran ordusu Qarabağa soxuldu və Şuşanı mühasirəyə aldı. Lakin 33 gün davam edən mühasirəyə baxmayaraq Ağa Məhəmməd xan Şuşanı ələ keçirə bilmədi (3, s. 468). O, bunun əvəzini Tiflisi ələ keçirib yandırmaqla çıxdı. Ağa Məhəmməd xan Qacarın Şimali Azərbaycana hücumu və Tiflisi yandırması Rusiyanın bu bölgədəki mövqelərinə ağır zərbə oldu. Cənubi Qafqazın İran tərəfindən işğal edilməsinə yol vermək istəməyən Rusiya hökuməti ordu göndərmək qərarına gəldi. V. Zubov bu orduya komandan təyin edildi. Bu xəbəri eşidən Ağa Məhəmməd xan tələsik Arazın o tayına çəkildi və tezliklə şah titulu qəbul etdi.

Ölkədə vahid dövlətin olmaması istər İran, istərsə də rus ordusuna güclü müqavimət təşkil etməyə imkan vermirdi. Ayrı-ayrı xanların təkbaşına müqavimət cəhdləri isə uğursuzluqla nəticələnirdi. Qubalı Şeyxəli xan 1796-cı ilin mayında 10 gün ərzində rus qoşunlarını Dərbəndə buraxmaqdan imtina etsə də son nəticədə təslim oldu. 1796-cı ildə rus ordusu Quba, Bakı, Şamaxı, Salyan və Gəncə xanlıqlarını işğal etdi. Növbəti ildə yürüşü İranın içərilərinə doğru davam etdirmək planlaşdırılırdı. Lakin 1796-cı ilin noyabırında II Yekaterinanın vəfat etməsi buna imkan vermədi. Yeni rus çarı I Pavel rus qoşunlarını Cənubi Qafqazdan geri çağırdı. Rus ordusunun Azərbaycanı tərk etməsindən istifadə edən Ağa Məhəmməd şah 1797-ci ilin yazında yenidən böyük ordu ilə Şuşaya yaxınlaşdı. İbrahimxəlil xan ciddi müqavimət göstərsə də uğursuzluğa düçar oldu. Başsız qalan Şuşa şəhəri düşmən ordusu tərəfindən işğal edildi. Lakin bu vəziyyət uzun müddət davam etmədi. 1797-ci il

iyulun 4-də Ağa Məhəmməd şah sui-qəsdçilər tərəfindən öldürüldü. Başsız qalan İran ordusu tələsik Qarabağı tərk etdi (3, s. 479).

Beləliklə, XVIII əsrin 90-cı illərində Rusiya və İranın Azərbaycan torpaqlarını işğal etmək cəhdləri iflasa uğradı. Lakin bu heç də təhlükənin tamamilə sovuşması demək deyildi. Rusiya və İran Azərbaycan torpaqlarını işğal etmək planlarından imtina etməmişdilər. Azərbaycanda hökm sürən siyasi pərakəndəlik bu planların reallaşması üçün əlverişli şərait yaradırdı.

4. XVIII əsrdə Azərbaycan mədəniyyəti

XVIII əsrdə Azərbaycan xalqı azadlıq uğrunda gərgin mübarizə aparmaqla yanaşı öz mədəniyyətini də inkişaf etdirdi. Bu dövrdə ölkədə fəaliyyət göstərən məktəblərdə dərslər, əsasən, ərəb və fars dillərində keçirilirdi. Bu məktəblərdə təhsil almış adamlar məmur, mirzə və ya rühani vəzifələrini tuturdular.

Bu dövrdə elm sahəsində ciddi irəliləyiş olmasa da tarix və coğrafiyaya dair bir sıra qiymətli əsərlər yazılmışdı. Görkəmli coğrafiyaşünas Hacı Zeynalabdin Şirvani Qafqaz, İran, Türkiyə və Hindistanı gəzmiş və bu ölkələr haqqında qiymətli məlumatlar toplamışdı. Tarixçi Əbdürrəzzaq bəy Dünbülü özünün «Məasiri-Sultaniyyə» əsərində İran hökmdarı Fətəli şahın hakimiyyət dövründə baş vermiş hadisələrdən bəhs etmişdi.

Azərbaycan ədəbiyyatında realist janr getdikcə üstünlük təşkil edirdi. Poeziyada vətənpərvərlik ideyaları və xalqın düşdüyü ağır vəziyyətə etiraz səsi xeyli güclənmişdi. Nişat Şirvani, Şikəstə Şirin və Nəbi kimi tarixi mövzuda yazan şairlərin əsərlərində ağır həyatdan narazılıq və şikayət üstünlük təşkil edirdi. Şakir Şirvaninin «Şirvan haqqında dastan» adlı müxəmməsində 1743-cü ildə Nadir şahın əleyhinə yönəlmiş Şamaxı üsyanından bəhs edilir.

XVIII əsr Azərbaycan ədəbiyyatının ən görkəmli nümayəndələri Molla Pənah Vaqif və Molla Vəli Vidadi olmuşdur. Vidadi 1709-cu ildə Şəmkirdə anadan olmuş, Qarabağda, sonra isə gürcü çarı II İraklinin sarayında yaşamışdı. Vidadi yüksək sənətkarlıqla

yazdığı şerləri ilə lirik Azərbaycan poeziyasını zənginləşdirmişdi. O, ədəbiyyata qoşma və gəraylılar müəllifi kimi daxil olmuşdur. Vaqif 1717-ci ildə Qazax mahalının Qıraq Salahlı kəndində anadan olmuşdu. Əvvəllər Qazax mahalında və Gəncədə, sonralar isə Qarabağda yaşamışdı. Zəngin bilikli şair Qarabağ xanının sarayında baş vəzir olmuş və xanlığın idarə edilməsində xüsusi rol oynamışdır. Vaqifin yaradıcılığında məhəbbət mövzusu əsas yer tuturdu. Şairin şerləri xalq dilinin zəngiliyini əks etdirir və realizmi, milli tərəvəti, orijinallığı, nikbinliyi ilə səciyyələnir. Vaqifin realist yaradıcılığı Azərbaycan ədəbiyyatının inkişafında böyük rol oynamış və Azərbaycan şerlərinin sonrakı nəsillərinə güclü təsir göstərmişdi.

XVIII əsrdə Azərbaycanda inşa edilmiş memarlıq abidələri dövrün siyasi həyatı ilə sıx bağlı olmuşdur. Yadelli hücumlarının və ara müharibələrinin mütəmadi olaraq davam etdiyi xanlıqlar dövründə Azərbaycan xanları düşmən hücumlarına tab gətirə biləcək dərəcədə möhkəmləndirilmiş qalaların, bürç və istehkamların tikintisinə diqqəti artırmağa məcbur idilər. Ərazisində hərbi-müdafiə xarakterli obyektlərin tikildiyi xanlıqlardan biri Qarabağ xanlığı idi. Buna misal olaraq Bayat, Şahbulaq və Şuşa qalalarının qala divarlarını, Əsgəranın qoşa qalalarını göstərmək olar. Müdafiə xarakterli obyektlər Şəki, Şamaxı, Təbriz, Naxçıvan və Ərdəbil xanlıqlarında da tikilmişdi. Azərbaycan memarlığında karvansara tikintisi sahəsində qazanılmış zəngin ənənələr bu dövrdə də davam edirdi. XVIII əsrin ikinci yarısında Şəkiddə tikilmiş «Yuxarı» və «Aşağı» karvansaraları müasir dövrümüzədək gəlib çatmışlar. Azərbaycan ərazisində ən böyük karvansara hesab edilən «Yuxarı» karvansarada 300 otaq və zirzəmi var idi.

Şuşada, Şəkiddə, Qubada, İrəvanda ayrı-ayrı xanlar tərəfindən dəbdəbəli saraylar tikdirilmişdi. Bu dövrdə Azərbaycanda saray tikintisinin ən gözəl nümunəsi şərqi memarlığının incilərindən sayılan Şəki xanlarının sarayıdır. Saray 1797-ci ildə Şəki hakimi Məhəmməd Həsən xan tərəfindən tikdirilmişdir. Sarayın fasadı başdan-baş şəkə üslubu ilə bəzədilmişdir.

XVIII əsrin ikinci yarısı-XIX əsrin əvvəllərində Azərbaycan siyasi pərakəndəlik dövrü yaşayırdı. Nadir şahın ölümündən sonra yaranmış müstəqil və yarıməsli xanlıqlar orta əsr dövlətlərinə məxsus bütün atributlara malik idilər. Bu dövrün sosial-iqtisadi münasibətləri orta əsrlərin əvvəlki dövrlərinə məxsus sosial-iqtisadi münasibətlərdən elə də fərqlənmirdi. Torpaq mülkiyyət formalarının və vergilərin mahiyyətində elə bir ciddi dəyişiklik baş verməmişdi. Bununla belə, bütün xanlıqlar dövrü üçün xarakterik olan ara müharibələrinin təsiri altında əkinçilikdə, ticarət və sənətkarlıqda dərin tənəzzül müşahidə edilirdi. Azərbaycan şəhərlərinin böyük əksəriyyəti ciddi dağıntılara məruz qalmışdı.

XVIII əsrin ikinci yarısında ayrı-ayrı Azərbaycan xanlıqları hakimiyyət və torpaq uğrunda bir-birilə kəskin müharibə aparırdılar. Ölkəni vahid dövlətdə birləşdirməyə çalışan qüvvələr də çox deyildi. Urmiyalı Fətəli xan, Şəkili Hacı Çələbi, Xoylu Əhməd xan və Qubalı Fətəli xan vahid Azərbaycan uğrunda xeyli qüvvə sərf etmişdilər. Qubalı Fətəli xan daha böyük uğurlar qazanmış və bütün şimal-şərqi Azərbaycanı öz hakimiyyəti altında birləşdirməyə nail olmuşdu. Bununla belə, ayrı-ayrı bölgələr arasında iqtisadi əlaqələrin zəifliyi və qonşu dövlətlərin müdaxiləsi son nəticədə vahid Azərbaycan dövlətinin yaranmasına imkan vermədi. Azərbaycanın zəngin təbii ehtiyatları və əlverişli coğrafi mövqeyi qonşu dövlətlərin, ilk növbədə İran və Rusiyanın diqqətini cəlb edirdi. Heç də təsadüfi deyil ki, XVIII əsrin sonuncu onilliyində bu dövlətlər Azərbaycanı işğal etmək üçün hərbi yürüşlər təşkil etmişdilər. Azərbaycan 1795 və 1797-ci illərdə İran hakimi Ağa Məhəmməd şah Qacarın, 1796-cı ildə isə V.Zubovun başçılığı ilə rus ordusunun işğalçı yürüşünə məruz qalmışdı. Doğrudur, bu yürüşlərin hər üçü iflasla nəticələndi. Lakin bu heç də həmin dövlətlərin Azərbaycana dair işğalçılıq planlarından imtina etmələri demək deyildi.

XI FƏSİL

AZƏRBAYCANIN RUSİYA VƏ İRAN ARASINDA BÖLÜŞDÜRÜLMƏSİ VƏ ONUN NƏTİCƏLƏRİ

Plan:

- 1. Azərbaycanla Rusiya işğallarının başlanması.*
- 2. Azərbaycan torpaqlarının Rusiya və İran arasında bölüşdürülməsi.*
- 3. XIX əsrin 30-40-cı illərində Azərbaycanda sosial-iqtisadi münasibətlər. Rus müstəmləkə zülmünə qarşı üsyanlar.*
- 4. XIX əsrin birinci yarısında Azərbaycan mədəniyyəti.*

1. Azərbaycanda Rusiya işğallarının başlanması

XVIII-XIX əsrin hüduqlarında Azərbaycanın daxili və beynəlxalq vəziyyəti çox mürəkkəb idi. Azərbaycan ərazisi xırda feodal dövlətlərinə parçalanmışdı. Xanlar arasında ardı-arası kəsilməyən ara müharibələri, feodallarla kəndlilər arasında sinfi ziddiyyətlərin güclənməsi, iqtisadi tənəzzül Azərbaycanın daxili vəziyyəti üçün səciyyəvi hal idi.

Bu gövrdə Rusiyanın xarici siyasətinin əsas istiqamətlərindən biri **Cənubi Qafqazın istilasından** ibarət idi. Çar Rusiyası **Cənubi Qafqazı əlavə gəlir mənbəyinə çevirməyə, Xəzər dənizi hövzəsi üzərində Rusiya ağalığına nail olmağa, Xəzəri Rusiyanın daxili dənizinə çevirməyə can** atırdı. Cənubi Qafqazın siyasi və hərbi-strateji əhəmiyyəti böyük idi. Bu diyarın işğalı ənənəvi rus-türk rəqabətində qüvvələr nisbətini Rusiyanın xeyrinə həll edə bilərdi. Rusiyanın bu yerləri işğal etməsi Böyük Britaniyanın Şərqdə təsirinə, Ost-Hind kompaniyasının inhisarına ağır zərbə endirə bilərdi.

Qərbi Avropa dövlətlərinin də, xüsusilə **İngiltərə və Fransa**nın Cənubi Qafqaz barədə işğalçı planları var idi. **1801-ci ilin əvvəlində** İngiltərə ilə İran arasında müqavilə bağladı. İngiltərə hər hansı dövlətin İran üzərinə hücum edəcəyi təqdirdə ona lazımı qədər

xidmət heyəti ilə birlikdə tələb olunan miqdarda **hərbi xərc** verməyi öz üzərinə götürürdü. İngiltərə İrani öz müstəmləkə mülklərini genişləndirmək uğrunda mübarizədə antirus siyasətinin alətinə, öz müstəmləkəsini-Hindistanı kənar təcavüzlərdən qorumaq, Cənubi Qafqaz barəsində özünün uzağa gedən planlarını həyata keçirmək üçün meydana çevirirdi.

1801-ci il sentyabrın 12-də Kartli-Kaxetiya çarlığının Rusiyaya birləşdirilməsi haqqında çar manifesti elan olundu. Azərbaycan ərazisinin də bir hissəsi-Kartli-Kaxetiya çarlığının asılılığında olan **Qazax, Borçalı, Şəmşəddil** onunla birlikdə Rusiyaya birləşdirildi. Beləliklə, Gürcüstanın Rusiyaya birləşdirilməsi ilə Azərbaycan torpaqlarının Rusiya tərəfindən istilasının başlanğıcı qoyuldu (4, s. 15).

Rusiya ilk növbədə Azərbaycanın Xəzəryanı vilayətlərini ələ keçirməyə çalışırdı. Bu məqsədlə general Knorriinq **1802-ci ilin sentyabr-dekabr aylarında** Şimali Qafqazda, **Georgiyevsk şəhərində siyasi və ticarət məsələləri üzrə danışıqlar** üçün çar komandanlığının Şimali Azərbaycan xanlarının və Qafqazın digər hakimlərinin nümayəndələri ilə görüşünü keçirdi (70, s. 485). Georgiyevskidə **1802-ci il dekabrın 26-da müqavilə** imzalandı. Müqaviləyə görə, onu imzalayanlar **İrana hücum edəcəyi təqdirdə ona qarşı çıxmağı öz öhdələrinə götürürdülər** (4, s. 16).

Azərbaycanın ayrı-ayrı feodal hakimlərinin Rusiya istilasına müqavimət göstərə biləcəklərindən ehtiyat edən Rusiya **1802-ci ilin sentyabrında** Qafqazın baş komandanı təyin edilən general **P.D.Sisianovu** Cənubi Qafqazda müstəmləkə siyasətinin **icraçısı** təyin etdi. General Sisianov **Car-Balakən** camaatının ələ keçirilməsinə böyük əhəmiyyət verirdi. Çünki bu ərazi rus qoşunlarının Gürcüstandan Azərbaycanın içərilərinə doğru uzanan yolun üstündə idi. **1803-cü ilin martında** ruslar Car-Balakənə hücum etdilər. **Qanıq (Alazan) çayı** sahilində döyüş baş verdi. Müqaviməti qırıldıqdan sonra general Qulyakov **Balakəni** yandırdı. **Martın 29-da** Car fəth olundu. **1803-cü il aprelin 12-də** Car-Balakənin 9 nəfərdən ibarət səlahiyyətli nümayəndə heyəti **Tiflisə** general **Sisia-**

novun yanına getdi və burada Car-Balakən camaatının Rusiyanın hakimiyyəti altına alınması barədə **saziş-“Andlı öhdəlik”** bağlandı. Sazişin şərtlərinə görə, **carlılar Rusiya xəzinəsinə ipəklə xərac ödəməli, sədaqət əlaməti olaraq əmanətlər (girovlar) verməli, öz ərazilərində rus qoşunlarını yerləşdirməli idilər.** Lakin camaatın daxili idarəsinin dəyişməz olaraq qaldığını və əhalinin itaət şərtlərini yerinə yetirmədiyini görən general **Qulyakov 1804-cü ilin yanvarında** yenidən **Cara** soxuldu. Car yenidən fəth olundu və yandırıldı. Sonra rus qoşunları Zaqatalaya doğru yeridilər və **Zaqatala** yaxınlığındakı dərədə carlılar tərəfindən hücumla məruz qaldılar. Carlılar qələbə çaldılar. Rus qoşunlarının sağ qalan hissəsi **Muxax kəndinə** geri çəkildi, general Qulyakov isə öldürüldü. Carlılar yenidən hücumla keçmiş rus qoşunlarına müqavimət göstərməyi davam etdirməyin qeyri-mümkünlüyünü və faydasızlığını görərək təslim oldular (4, s. 17-18).

Car-Balakən camaatının fəthindən sonra qonşu **İlisu sultanlığı** da Rusiya təbəəliyini qəbul etməli oldu. General Sisianov Gəncə xanlığının ələ keçirilməsinə böyük əhəmiyyət verirdi. “Gəncə qalasının yerli mövqeyi bütün Azərbaycan üzərində hökmrandır. Bax buna görə də bu istila Rusiya üçün birinci dərəcəli əhəmiyyətə malikdir” (110, s. 589-590).

Gəncə xanlığı XVIII əsrin 90-cı illərindən rus dövləti ilə səmimi diplomatik münasibətlər saxlayırdı. Cavad xan Sisianovun Rusiya himayəsini qəbul etmək təklifinə rədd cavabı vermədi. Lakin general Sisianovun məktublarındakı yekəxanılıq və etinasızlıq, Gəncə xanından Şəki, Şirvan və Qarabağ xanlıqlarından 3 dəfə çox ödənc tələb etməsi qanlı döyüşlərə gətirib çıxardı. **Gəncə** şəhərinin 2 verstliyindəki **Quluqobu adlı yerdə**, rus qoşunları ilə gəncəlilər arasında ilk vuruşma baş verdi. Cavad xan bir qədər müqavimətdən sonra qalaya qayıtdı. Rus qoşunları Gəncəni mühasirəyə aldılar. Mühasirədən bir ay sonra **1804-cü il yanvarın 2-dən 3-nə keçən gecə** rus qoşunları qalaya hücumla başladılar. Onların 2 cəhdi dəf olundu. **Cavad xan və onun oğlu Hüseynqulu ağa** qəhrəmancasına həlak oldular. Gəncə xanlığı ləğv olundu və dairəyə çevrildi,

şəhər isə öz qədim adını itirdi və I Aleksandrın arvadının şərəfinə **Yelizavetpol** adlandırıldı. “Gəncə” adını çəkmək qadağan olundu. Bu qaydanı pozanlar cərimə edilirdilər (8, s. 572). Gəncənin alınması rus qoşunlarının Azərbaycanın içərilərinə doğru irəliləməsi üçün böyük əhəmiyyət kəsb etdi: 1) digər Azərbaycan xanlıqlarının da taleyi həll olundu; 2) Azərbaycanın cənub bölgələrinə yol açıldı; 3) Gürcüstanın Şərqi sərhədlərinin təhlükəsizliyi təmin olundu; 4) rus qoşunlarının Xəzər sahillərinə çıxıb, Həştərxanla əlaqə yaratmasına imkan yarandı. Gəncə xanının vassal asılılığında olan Samux hakimi Şirin bəy də Rusiyanın təbəəliyini qəbul etməyə məcbur oldu.

2. Azərbaycan torpaqlarının Rusiya və İran arasında bölüşdürülməsi

Gürcüstanın, Şimali Azərbaycanın bir hissəsinin Rusiya tərəfindən işğalı İran və Türkiyənin, habelə onların arxasında duran İngiltərə və Fransa'nın narahatlığına səbəb oldu. Azərbaycan tarixçisi A. Bakıxanovun yazdığına görə, “İran şahı 70 minlik qoşununu Cənubi Qafqazın sərhədlərində cəmləşdirdi” (23, s. 158). Şah sarayı Rusiya ilə müharibəyə hələ **1801-ci ilin yazından-İngiltərə ilə müqavilə** bağladıqdan sonra hazırlaşdı.

1804-cü ilin mayında Fətəli şah başda olmaqla İranın yuxarı feodal təbəqədəri rus qoşunlarının Cənubi Qafqazdan çıxarılmasını tələb etdi. Tələb rədd olundu və **1804-cü il iyulun 10-da** Rusiya ilə İran arasında diplomatik əlaqələr kəsildi. 10 il davam edən Rus-İran müharibəsi başladı.

İlk döyüş 1804-cü il iyulun 2-də İrəvan xanlığının ərazisində, Eçmiədzin divarları yanında baş verdi. Rus qoşunları gürcü süvari dəstələrinin köməyi ilə üstünlük qazandılar (4, s. 20-21).

İkinci döyüş İrəvan yaxınlığında, Qəmərlı kəndinin yanında baş verdi. **1804-cü il iyulun 29-dan 30-a keçən gecə** rus qoşunları ilə İran qoşunlarının böyük birləşməsi arasında qanlı döyüş oldu. Azuqənin çatışmazlığı, qoşunların azlığı, habelə İran qoşunla-

rının kiçik rus dəstəsi yerləşmiş Gəncəyə tərəf irəliləməsi üzündən **sentyabrın 4-də** rus qoşunları İrəvandan geri çəkildi.

General Sisianov hələ **1804-cü ilin əvvəlində** mayor Lisaneviçi Qarabağa İbrahimxəlil xanın yanına göndərərək ondan **“Rusiya təbəəliyinə”** keçməyi tələb etdi. **1805-ci il mayın 14-də** Gəncə yaxınlığında **Kürək çayının sahilindəki** görüşdə **İbrahimxəlil xanla Sisianov** arasında imzalanan **müqaviləyə** (8, s. 572) əsasən xan, onun varisləri və xanlığın bütün əhalisi **Rusiya təbəəliyinə qəbul olunur, çar isə, öz növbəsində, bu xan sülaləsinin hüquqlarını “bütün zamanlar üçün” təsdiq edirdi,** lakin hər dəfə xan varisləri çar tərəfindən təsdiq olunmalı idi. **Xanlığın daxili idarəsi xanın ixtiyarında saxlanıldı. Xan rus qarnizonunu Şuşaya buraxmağı və onun zəruri şeylərlə təmin etməyi öz üzərinə götürdü. Xan hər il öz gəlirlərindən Rusiya xəzinəsinə 8 min çervon ayırmağı öhdəsinə götürdü** (10, s. 590). **1805-ci il mayın 21-də** eyni şərtlərlə Şəki xanlığı da Rusiyanın himayəsi altına keçdi (25, s. 129-130).

1805-ci il yay kompaniyasının gedişində İran qoşunları **iyunun ortalarında Qarabağa** soxuldular. Pirqulu xan **Əsgəranı** tutdu. **1805-ci il iyunun 26-da** şah qoşunları rus qarnizonunun yerləşdiyi **Şahbulağı** mühasirəyə aldılar. Abbas Mirzə qalanın təslim olmasını tələb etdi. Koryagin vəziyyətin çıxılmazlığını görüb, qalanı **iyulun 8-də** təslim etməyə razılaşdı, özü isə **iyulun 7-ə keçən gecə** dəstəsi ilə qalanı tərk etdi.

İyulda İran qoşunları Qazaxa soxuldular. Koryagin 570 nəfərlik dəstəsi ilə **iyulun 27-də Zəyəm yaxınlığındakı** İran düşərgəsinə hücum etdi. İran qoşunlarının **1805-ci ilin yay hərbi kompaniyasındakı** məğlubiyyəti və bunun ardınca başlamış fasilə Rusiya hökumətinə Azərbaycanda öz mövqeyini daha da möhkəmləndirmək, Şirvan, Bakı və Quba xanlarını tabe etmək imkanı verdi (4, s. 23).

General Sisianovun **Şirvana** doğru hərəkət etdiyini eşidən Mustafa xan Sisianovun tələbini qəbul etmək qərarına gəldi, xanlığın xarici əlaqələr hüququnun Rusiyaya verilməsinə, ildə 10 min

çervon bac ödəməyə, xanlığın hüduqları daxilində ticarətin təhlükəsizliyini təmin etməyə və s. razılaşdı. **Mustafa xan və Sisianov 1805-ci il dekabrın 27-də müqavilə** imzaladılar. Azərbaycanın ən iri xanlığı Şamaxı xanlığının tabe edilməsindən sonra **Bakıya** yol açıq idi. **1805-ci ilin əvvəllərində** Qafqazdakı rus qoşunlarının baş komandanı **Gilanı** tutmaq, geri qayıdarkən isə **Bakını** ələ keçirmək üçün rus donanmasını Xəzərə göndərməyi qərara aldı. **İyunun 23-də** donanma **Ənzəli limanına** çatdı. Desant çıxarmaq və **Rəşti** tutmaq üçün göstərilən uğursuz cəhdədən sonra rus eskadrası **avqustun 12-də Bakı rayonuna** yaxınlaşdı. Qalanın təslim edilməsi barədə danışıqlar başlandı. Zavalışın rədd cavabı olaraq, **avqustun 15-də** qalanı atəşə tutmağa, **avqustun 22-də** isə şəhəri mühasirəyə almağa başladı. **Avqustun 29-dək** xanlığın mühüm strateji məntəqələri tutuldu.

İranla əlaqə saxlayan **Bakı hakimi Hüseynqulu xan** kömək üçün şah sarayına müraciət etdi. Abbas Mirzə urmiyalı Əsgər xana Bakı xanına kömək qoşunlarla birlikdə dərhal yola düşməyi əmr etdi. Qubalı Şeyxəli xan da Hüseynqulu xana kömək etməyə hazırlaşdı (88, s. 232). **General Zavalışın** Bakıya Urmiya və Qubadan köməyin yaxınlaşmasından qorxaraq, qalanı ələ keçirmədən Lənkəran yaxınlığındakı **Sara adasına** çəkildi. **1806-cı il fevralın əvvəllərində Sisianovun** artilleriyası Bakının 2 km-də general **Zavalışının** desant tətəsi ilə birləşdi və **Naxır bulaqda** düşərgə saldı. Sisianov qalanın təslim edilməsini tələb etdi. **Fevralın 8-də** Sisianov polkovnik Eristavinin müşaiyətini ilə mühafisəsiz şəkildə xanla görüşmək üçün yola düşdü. Görüşdə o, **Hüseynqulu xanın əmisi oğlu İbrahim bəy** tərəfindən öldürüldü. Bakıda Sisianovun öldürülməsindən sonra rus qoşunlarının vəziyyəti ağırlaşdı. Xanların çoxu tərəddüd etməyə başladı (4, s. 25-26).

1806-cı ilin yazında İran qoşunları Arazı keçərək Qarabağa yeridi. **İyunun 8-də** rus və İran qoşunları arasında **1806-cı ilin** ilk silahlı toqquşması baş verdi. **Şahbulaq və Əsgəran arasında, Ağdamda** rus dəstəsi 4000 İran sərbazı ilə qarşılaşdı. Rus dəstəsi İran qoşununu sıxışdırdı və Əsgəranı tutaraq, **Şuşaya** doğru

irəlilədi. Abbas Mirzə İbrahimxəlil xanı öz tərəfinə çəkmək üçün elçilərini onun yanına göndərdi. İbrahimxəlil xan xanlığın var-yoxdan çıxarılmasına yol verməmək üçün əvvəlcədən Lisaneviçlə razılaşaraq, rus qoşunları gəlib çıxanadək iranlılarla mülayim rəftar etməyi qərara aldı. Rus qoşunlarının gecikməsi İran qoşunlarının lap qalaya yaxınlaşmasına səbəb oldu. İbrahimxəlil xan öz ailəsinin təhlükəsizliyini təmin etmək üçün onu Şuşa qalası yaxınlığındakı Xankəndinə köçürdü. Bədniyyətliyərin xanı mayora şərhləmələrinə görə, mayor bir dəstə döyüşçü ilə xanın məskəninə yollandı və **İbrahimxəlil xan** bəzi ailə üzvləri və yaxın adamları ilə **öldürüldü**. Bu hadisələrdən dərhal sonra **şəkili Səlim xan** Rusiya ilə əlaqələri kəsdi, “əhalini üsyana qaldırdı və rus qoşunlarını xanlıqdan getməyə məcbur etdi” (52, s. 96).

1806-cı ilin yayında Abbas Mirzənin qoşunları **Qarabağ və Şirvanda** idi. Atasının xaincəsinə öldürülməsinə baxmayaraq, **Mehdiqulu xan** general Nebolsinin komandanlığı altında rus qoşunları yaxınlaşarkən öz süvari dəstəsi ilə qaladan çıxmağa, onun qoşunları ilə birləşməyə məcbur oldu və Əsgəran qalasının yaxınlığında düşərgə saldı. Tezliklə ruslar **Xanaşır aşırımında** İran qoşunlarını əzdi və İran qoşunlarının qalıqları Arazın o tayına çəkildi. **1806-cı ilin qışında** yeni baş komandan təyin olunmuş general **Qudoviç** Qarabağın idarə olunması haqqındakı fərmanı Mehdiqulu xana təqdim etdi.

Rus komandanlığı **Bakı və Dərbənd qalalarının** ələ keçirilməsinə böyük əhəmiyyət verirdi. İran hökuməti Rusiya və onun planları üçün Bakının əhəmiyyətini aydın başa düşürdü və Qarabağdakı uğursuzluqlardan sonra rus qoşunlarının irəliləməsinin qarşısını almaq məqsədi ilə hərbi əməliyyatları **Şamaxı xanlığı** istiqamətinə keçirdi. Rus qoşunlarının yaxınlaşmasını eşidən Abbas Mirzə düşərgə saldığı Ağsudan Kür çayına doğru geri çəkildi. Bakı və Dərbəndə doğru irəliləmək üçün əlverişli şərait yarandı. Qubalı Şeyxəli xan Rusiya hakimiyyətini qəbul etmək istəmirdi. **1806-cı ilin iyununda** rus qoşunları Quba xanına tabe olan Dərbəndə yaxınlaşdılar və **iyunun 22-də** onu tutdular. Sonra onlar general

Bulqakovun komandanlığı altında **Bakıya** doğru yönəldilər. General şəhər sakinlərinə müraciət göndərdi. Hüseynqulu xan öz nümayəndə heyətini şəhərin bayrağı, qalanın açarı və duz-çörəklə Bulqakovun yanına göndərdi. Lakin **Hüseynqulu xan** qisasdan qorxaraq, ailəsi ilə birlikdə **Qubaya**, oradan da **İrana** qaçdı (88, s. 258). Beləliklə, **1806-cı il sentyabrın 3-də Bakı xanlığı** Rusiyaya tabe edildi. Tezliklə Quba xanı da qaçdı, onun xanlığı da Rusiyaya tabe olundu. Beləliklə, **1806-cı ilin sonunda, Talış, İrəvan və Naxçıvan xanlıqları istisna olmaqla, Şimali Azərbaycan ərazisi Rusiyanın hakimiyyəti altına keçdi.**

1806-cı il oktyabrın 22-də Nuxa yaxınlığında həlledici döyüş baş verdi və şəkili Səlim xanın dəstələri məğlubiyyətə uğradı. Rus qoşunları Nuxa şəhərini mühasirəyə aldılar. Nuxalıların müqaviməti qırıldı və rus qoşunları hücum edib, **Nuxanı** ələ keçirdilər. Səlim xan İrana qaçdı. Sonra rus qoşunları **Çar-Balakənə** yola düşdü. Rus qoşunları Carda üsyanları və Avar xanının, habelə Dağıstan feodallarının burada olan süvarilərini mühasirəyə aldılar. Tezliklə bu üsyan da yatırıldı.

Çar hökuməti **Quba və Bakı xanlıqlarını** ələ keçirdikdən sonra İrandan sülh bağlamağa can atırdı, belə ki, rus komandanlığı Türkiyə ilə müharibənin yaxınlaşdığını qabaqcadan görür və buna görə də əl-qolunu azad etmək, mümkün olarsa, hətta İrəvanı Türkiyəyə qarşı müharibəyə sövq etmək istəyirdi. İran hökuməti də güzəştlərə ümid bəsləyərək, sülh bağlamaq istəyirdi. **1806-cı il sentyabrın ortalarında** şah sarayı öz nümayəndəsini sülh bağlamaq təklifi ilə rus qoşunlarının baş komandanı **Qudoviçin** yanına göndərdi. Çar hökuməti güzəştə getmək fikrində deyildi, əksinə, o, İrandan Naxçıvan və İrəvan xanlıqlarını tələb etdi. Lakin danışıqlar uzandı. İngiltərə və Fransa bu işdə az rol oynamırdı. İngiltərə açıq-aşkar, Fransa isə gizlicə İrəvanı müdafiə edir və Türkiyəni Rusiya ilə müharibəyə təhrik edirdilər. Austerlitsdən sonra İran və Türkiyədə Napoleon diplomatiyası daha da fəallaşdı. **Napoleon 1806-cı ildə** öz nümayəndəsi general Romyeni **İrana** göndərdi. İranın Fransa ilə danışıqları İngiltərəni təşvişə saldı. **Bağdaddakı** ingilis səfiri **Xar-**

ford Cons şah nazirinə müraciət edib ona təminat verdi ki, İngiltərə 1801-ci il müqaviləsinin şərtlərinə sadıq qalacaqdır (4, s. 29).

1806-cı ilin sonunda Türkiyə Rusiyaya qarşı müharibəyə başladı. Türkiyənin müharibəyə başlaması rus qoşunlarının Qafqazdakı vəziyyətini ağırlaşdırdı. İndi İranla yanaşı, Türkiyə ilə də müharibə aparmaq lazım idi. Rusiya buna görə də İranla sülh bağlamağa cəhd göstərirdi. Lakin İranla danışıqlar müvəffəqiyyətlə nəticələnmədi.

Rus-türk müharibəsinin başlanmasından sonra Qafqazdakı rus qoşunlarının komandanlığı **Tərtər çayında** istehkam yaratmağı qərara aldı. Baş komandan general Qudoviç rus ordusunun başında **Gümrüyə** yönəldi. Burada **1807-ci il iyunun 18-də rus və türk** qoşunları arasında qanlı döyüş baş verdi. “Qaş qaralana yaxın osmanlılar məğlub edildilər. Ruslar osmanlılardan qənimətlər və çoxlu top ələ keçirdilər” (53, s. 103-110). Napoleon **1807-ci ilin əvvəllərində** İran şahını Rusiya ilə mübarizəni gücləndirməyə çağırırdı, **Fransa, İran və Türkiyədən ibarət antirusiya blokunu** yaratmağı təklif edirdi. Şah hökuməti bu təklifi qəbul etdi. **1807-ci il mayın 4-də Finkenşteyndə Fransa-İran müqaviləsi** imzalandı. Müqaviləyə görə **İrana hərbi kömək göstərilməsi** nəzərdə tutulurdu. İrana general Qardanın başçılıq etdiyi fransız diplomatik nümayəndə heyətinin gəlişi ilə Finkenşteyn müqaviləsi tələm-tələsik təsdiq olundu. **1808-ci il yanvarın 21-də müqavilə bağlandı.** Müqaviləyə görə, **İran fransız cəbbəxanasından 20 min tüfəng satın ala bilərdi. Fransızlar İran ordusunu yenidən qurmağa başladılar.**

1808-ci ilin mayında İran qoşunu **İrəvana** doğru çəkilirdi. **Sentyabrın 4-də Soğanlıq düşərgəsindən** rus qoşunları **Pəmbəkə** doğru yeridi. Ruslar oradan İran qoşunlarına hücum etmək niyyətində idi. Qudoviç Naxçıvanı ələ keçirməyi general Nebolsinə əmr etdi. **Sentyabrın 26-da** Qudoviç irəvanlı Hüseyn xan üzərində qələbə çaldı. Rus qoşunları yolüstü **Eçmiədzini** ələ keçirdi. General Nebolsin **Naxçıvana** doğru irəliləyərək, **oktyabrın sonunda Qarababa kəndi** yanında İran qoşunlarını dağıtdı və **Naxçıvanı** tutdu. Rus qoşunlarının birləşmiş qüvvələri İrəvanın mühasirəsinə başladı

və **mayın ortalarında** qalaya hücumu keçdi. Lakin müvəffəqiyyətə ugrayaraq geri çəkilən rus qoşunları Naxçıvanı da tərk etməyə məcbur oldular. **Abbas Mirzə Naxçıvanı** tutaraq, rus qoşunlarını təqib etməyə başladı. **Qarababa kəndində döyüşdə** Qudoviç yenidən məğlubiyyətə uğradı. **1808-ci il kampaniyası** uğursuz başa çatdı və Qudoviç istefaya getdi. **1809-cu ilin** Rusiyanın vəziyyəti daha da ağırlaşdı. **Sarıqamışda** 14 min sərbaz cəmləşdirilmişdir. Qafqazda rus qoşunlarının sayı isə 43,5 min nəfərə çatdığı halda İran 150 min nəfərlik ordu çıxarmaq niyyətində idi (4, s. 33). Yeni baş komandan **Tormosov** İranla münasibətləri danışıqlarla nizama salmağa ümid edirdi. Lakin **1809-cu ilin iyununda** şahın özü Qarabağ və İrəvanla kifayətlənməmək və qüvvələrini Türkiyə ilə birləşdirmək üçün Qərbdə hərbi əməliyyatlar cəbhəsini genişləndirmək niyyəti ilə Cənubi Azərbaycana gəldi. **1809-cu ilin** hərbi əməliyyatları **iyulda** 2 İran qoşununun **Qarabağ və Pəmbəkə** yürüşləri ilə eyni zamanda başladı. 3-cü qoşun hissəsi **Göyçə (Sevan) gölünün** yanında dayandı. Onun əməliyyat meydanı **Gəncə, Qazax və Şəmşəddil** olmalı idi. Lakin İran qoşunları öz planlarını həyata keçirə bilmədilər. **Avqustda** o, **Gəncəyə** hücum etdi. Rus qoşunları da oraya tələsdi. **Abbas Mirzə** yenidən döyüşə girmədən, bir neçə yaşayış məntəqəsini talan edərək, **Arazın o tayına çəkildi.**

1809-cu ilin sentyabrında 10 minlik İran süvari qoşunu **Talış xanlığına** soxuldu və **Lənkərana** talan etdi. Mir Mustafa xan öz qoşunlarının qalıqları və ailəsi ilə birlikdə yarımada gizlənməyə məcbur oldu. Həmin günlərdə Əsgəranda İran və Rusiya arasında danışıqlar yenidən başlandı. General Tormosov İran nümayəndəsi Mirzə Bezürkdən Talış xanlığının müstəqilliyini tanımağı tələb etdi. İrandakı ingilis səfiri sülh müqaviləsinin bağlanmasına hər vasitə ilə mane olurdu. O, şahı inandırır ki, İranın qarşısında qoyulan şərtlər çar sarayı tərəfindən deyil, Tormosov tərəfindən irəli sürülür. Eyni zamanda İngiltərə İran qoşunlarını silahla təchiz edirdi.

1812-ci ilin əvvəllərində 20 minlik İran ordusu **Qarabağa** soxuldu. O, **Şahbulaq və Sultanbud** tərəfə irəlilədi. Şah qoşunları

İngilis zabıtlərinin komandanlığı altında əzsaylı rus qoşularını mühasirəyə aldılar və qələbə çaldılar. **1812-ci il martın 18-də** Kotlyarevski iranlıların geriyə çəkilməyə yolunu kəsmək və onları darmadağın etmək üçün öz dəstəsi ilə **Araza** doğru hərəkət etdi. Lakin Abbas Mirzəyə hələ Kotlyarevski yaxınlaşanaq mühasirədən yaxa qurtarmaq və Arazın o tayına keçmək müyəssər oldu. M.İ.Kutuzovun komandanlığı altında Balkanlardakı qələbə Türkiyəni sülh istəməyə məcbur etdi. **1812-ci il mayın 16-da Buxarestdə Rusiya və Türkiyə arasında** sülh müqaviləsi bağlandı. Müqaviləyə görə, **Türkiyə Cənubi Qafqazın böyük bir hissəsinin Rusiya tərəfindən işğal olunmasını təsdiq etdi** (8, s. 576). İndi İran Rusiyanı müəyyən güzəştlərlə belə bir müqavilə bağlamağa sövq etməyə can atırdı. Rusiya da İranla sülh bağlanılmasında maraqlı idi, çünki Qərbdə Fransa ilə münasibətlər kəskinləşirdi. **General Rtişsev 1812-ci il aprelin 20-də** İranla sülh bağlamaq göstərişi aldı. İndi Rusiya demarkasiya xəttinin Kür, Araz və Arpaçay çayları boyunca keçməsi barədə əvvəllər irəli sürülən təkliflərdən imtina edir və sərhəddi işğaldan sonra necə varsa elə qurmağa razılaşırdı. Lakin Abbas Mirzə ərazi güzəştləri tələb etdiyinə görə danışıqlar uzandı (4, s. 36).

1812-ci ilin yayında Napoleon Fransası ilə Rusiya arasında müharibə başlandı. **1812-ci il iyulun 8-də İngiltərə ilə Rusiya arasında Fransa əleyhinə yönəlmiş müqavilə** imzalanmasına baxmayaraq, Rusiyanın başının Napoleonla müharibəyə qarışmasından istifadə edən İngiltərə İranda fəallaşdı. **Abbas Mirzə** rus ordusunun əsas qüvvəsinin Napoleona qarşı müharibəyə yönəlməsindən istifadə edərək, öz ordusunu **Cənubi Qafqaz** üzərinə yeni hücum hazırlamağa başladı.

İran ilk növbədə Rusiyanı Qarabağdan sıxışdırıb çıxarmaq istəyirdi. Bunun üçün o, **Mehrini tutmaq** istəyirdi. İyulun 12-də İran qoşunları Qarabağa soxuldular, lakin darmadağın edilib Arazın o tayına atıldılar. **Avqustda** 20 minlik İran qoşunu **Lənkəran** da daxil olmaqla **Talış xanlığı** ərazisini ələ keçirdi. İran qoşununun digər hissəsi **Ərcivanı** tutub, Azərbaycanın içərilərinə doğru yol

açdılar. Rus komandanlığı Abbas Mirzənin sülh bağlamaq üçün 40 günlük barışıq barəsində təklifindən istifadə etməyi qərara aldı. Danışıqlar **sentyabrın 20-də Aslandüzdə** başlandı və **oktyabrın 10-dək** davam etdi. Tərəflər özlərinin əvvəlki mövqelərindən əl çəkmək istəmədiyinə görə danışıqlar heç bir nəticə vermədi. Abbas Mirzənin komandanlığı altında 30 minlik ordu Aslandüz yaxınlığında Araz sahilində cəmləşdi. O, rus dəstələrinə zərbə endirərək Qarabağa və Yelizavetpola (Gəncəyə), daha sonra isə Gürcüstana irəliləmək niyyətində idi. Abbas Mirzə **Pəmbək və Şuragəldəki** rus sərhəd məntəqələrinə hücum üçün həm də İrəvan xanının qüvvələrindən istifadə etməyi qərara almışdı. Lakin **Abbas Mirzə** ilk zərbəni **Ağoğlan adlanan** yerin yaxınlığında, Araz sahilində aldı. İrəvanlı Hüseynqulu xanın qoşunları isə Pəmbək və Şuragələ soxuldular. Rus qoşunları **Dilican dərəsində** erməni əhalisinin köməyi ilə qələbə çaldı. Pirqulu xan da Şəkiddə darmadağın edildi. Abbas Mirzə Şəkiddə Pirqulu xanın qoşunları ilə birləşmək üçün qoşunlarını Arazdakı Aslandüz keçidi qarşısında cəmləşdirdi. Kotlyarevski Abbas Mirzənin niyyətini başa düşdü və o, düşmənin arxasına keçmək və gözlənilmədən arxadan zərbə vurmaq məqsədilə dağlarla 70 km gecə yürüşü etdi. Abbas Mirzə əzilmiş hissələrinin qalıqlarını toplayaraq, səhəri gün məğlubiyyətinin əvəzini çıxmağı qərara aldı. Lakin Kotlyarevski Aslandüz istehkamlarına hücum edib onun qoşunlarını darmadağın etdi. Tezliklə, Kotlyarevski **1812-ci il dekabrın 17-də** təxminən 2000 nəfərlik dəstə ilə Ağoğlandan yola düşərək Arazı keçdi və **dekabrın 21-də Lənkəran xanlığına** daxil oldu. Xəzər donanması da buraya göndərilmişdi. İranlılar Lənkəran qarnizonunu möhkəmləndirdilər. Lənkəran qarnizonuna 2500 nəfər piyadadan ibarət kömək gəldi (112).

Dekabrın 21-də İran qoşunlarının ön hissəsi **Muğanda** darmadağın edildi. Rus qoşunlarının yaxınlaşdığından xəbər tutan iranlılar **Ərcivandan** geri çəkildilər. **Kotlyarevski** Ərcivanda kiçik bir qarnizon qoyaraq, **Lənkərana** tərəf irəlilədi. Rus qoşunları qalanı **dekabrın 30-dək** davam edən fasiləsiz artilleriya atəsinə tutdu. **Dekabrın 31-də** Kotlyarevski qoşunu 3 hissəyə bölərək

axşam qala divarlarına yaxınlaşdı və **1813-cü il yanvarın 1-də** səhərə yaxın hücumla başladı. Amansız və qanlı çarpışma 3 saatdan çox çəkmədi və qala alındı (8, s. 576). **Lənkəranın** alınması rus-İran müharibəsinin taleyini həll etdi. **Aslandüz və Lənkəran** qələbələrindən aydın oldu ki, heç bir şey rus qoşunlarının İranın içərilərinə doğru irəliləməsinə mane ola bilməz. İrandakı ingilis səfiri Ouzli Rusiya və İran arasındakı müharibənin dayandırılması haqqında Londondan göstəriş aldı. **1813-cü ilin əvvəllərində** Rtişşev və şah sarayı arasında yazışma başlandı. Rtişşev qeyd edirdi ki, tutulmuş bütün torpaqları Rusiya tərkibində saxlamaq şərtilə sülh bağlamağa hazırdır, bu isə şah sarayını razı salmırdı. Buna baxmayaraq, danışıqlar **sentyabrın 27-də Qarabağda, Gülüstan kəndində başladı və 1813-cü il oktyabrın 12-də sülh müqaviləsinin imzalanması ilə başa çatdı.**

Gülüstan müqaviləsinə görə, **İran Rusiyanın qələbəsini, Gəncə, Qarabağ, Şəki, Şirvan, Quba və Lənkəran xanlıqlarının ərazisinin, habelə Şərqi Gürcüstan və Dağıstanın Rusiyanın ixtiyarına keçməsinə tanıdı. İrəvan və Naxçıvan xanlıqları İranın hakimiyyəti altında qaldı. İran təkcə Rusiyanın Xəzər dənizində hərbi gəmilər saxlamaq barədə hüququnu tanıdı.** Aşağı, 5%-lik kömrük tarifi qoyuldu ki, bu da o demək idi ki, rus tacirləri üçün İrana yol açılırdı. İranın daxilində isə rus tacirləri daxili gömrük rüsumlarını ödəməkdən azad olunurdu. Bu, rus-İran ticarətinin inkişafı üçün əlverişli şərait yaradırdı. Gülüstan müqaviləsinin bağlanması ilə Şimali Azərbaycanın **Rusiya tərəfindən istilasının birinci mərhələsi başa çatdı** (4, s. 38-39).

İkinci Rus-İran müharibəsi və istilanın başa çatması. Gülüstan müqaviləsinə özü üçün rüsvayçılıq hesab edən və Cənubi Qafqazı ələ keçirmək üçün yeni planlar hazırlayan İran sarayı Rusiyanın Cənubi Qafqazı zəbt etməsi ilə barışmaq istəmirdi. İranın bu planları İngiltərənin Cənubi Qafqazdakı planlarına tam uyğun idi. **1814-cü il noyabrın 25-də Tehranda İngiltərə ilə İran arasında müqavilə bağlandı. İran şahı İran sərhədləri tərəfindən Hindistanın təhlükəsizliyini təmin etməyi öz öhdəsinə götürür-**

dü. Böyük Britaniya isə İrana hər il, 1809-cu il müqaviləsi üzrə müəyyən olunmuş məbləğdə maliyyə yardımı göstərmək, ordu və hərbi gəmilər ayırmaq haqqında öz öhdəliyini bir daha təsdiq etdi. İngiltərə ilə yeni müqavilə bağlamaq və ordunu müharibəyə hazırlamaqla yanaşı, İran sarayı eyni zamanda belə hesab edirdi ki, Rusiyadan müəyyən güzəştlərə nail olmaq üçün əlverişli şərait yaranmışdır. **1815-ci ildə** Gülistan müqaviləsinə yenidən baxmağa Rusiyanın razılığını almaq üçün İran tərəfi **Peterburqa** nümayəndə heyəti göndərdi. Çar hökuməti sərhədlərin müəyyənləşdirilməsində bəzi xırda güzəştlərə getməyi qərara aldı və bu məqsədlə **1817-ci ildə** A.P.Yermolovun başçılığı ilə İran arasında möhkəm dostluq və qardaşlıq əlaqələri üçün əsas ola biləcək xüsusi müqavilə bağlamağa səlahiyyət verilmişdi (111, s. 125-126). Tərəflərin elə ilk görüşündə İrandakı ingilis səfirinin iştirakı ilə şah diplomatiyası Gülistan müqaviləsinə görə Rusiyaya keçmiş torpaqların İrana verilməsini tələb etdi. Rusiyaya qayıtdıqdan sonra Yermolov yazırdı: “vəliəhdin sarayında ingilislərsiz heç bir iş görülmür”. Şah sarayı ingilislərin köməyi ilə öz ordusunun gücünü artırır, gələcək müharibədə Türkiyədən kömək almağa səy göstərirdi. **1823-cü ildə İran və Türkiyə arasında müqavilə** bağlandı. **1825-ci ilin payızında** Abbas Mirzənin qoşunu üçün İsfahana 200 tay ingilis silahı gətirildi. **1826-cı ildə** İngiltərə Hindistandan daha 15 min tüfəng göndərdi. Bu zaman ingilislər şahı bildirdilər ki, kömək yalnız o zaman göstəriləcəkdir ki, İran Rusiyaya qarşı müharibəyə başlasın. Elə həmin il İngiltərə artıq Rusiyaya qarşı müharibəyə başlamığı inadla israr edirdi (76, s. 99). **1826-cı ildə** general Menşikovun başçılıq etdiyi rus nümayəndə heyəti İrana gəldi. Çarın sərəncamı ilə Menşikov Qarabağın və Talış xanlığının bir hissəsini güzəşt etməyə hazır idi (76, s. 42). Rusiyanın İranla hərbi **münaqişəyə** girməmək üçün göstərdiyi bu cəhd müvəffəqiyyətsizliyə uğradı.

1826-cı il mayın 26-da İran qoşunu sərhəd dəstələrinə hücum etdi, 2 aydan sonra isə, **iyulun 16-da Abbas Mirzənin** 60 minlik ordusu **Şimali Azərbaycana** soxuldu (8, s. 578). Abbas

Mirzənin planı qəflətən **Qarabağa** soxulmaq, **Şuşanı** ələ keçirmək və sonra isə **Gəncəni** tutmaqla **Tiflisə** hücum etmək idi. Tiflis üzərinə hücum 3 tərəfdən: cənubdan, şərqdən və şimal-şərqdən planlaşdırılmışdı. İrəvan sərdarı Hüseyn xan cənubdan Şuragəl və Pəmbəyə soxulmalı və burada Abbas Mirzənin əsas qüvvələrinin yaxınlaşmasını gözləməli idi. Abbas Mirzənin yanında olan gürcü şahzadəsi Aleksandr isə İran ordusu ilə Kaxetiyaya girməli və burada Car-Balakən dəstələri ilə birləşib şimal-şərqdən Tiflis üzərinə hərəkət etməli idi. Bu dəstələr Tiflis yaxınlığında birləşməli və eyni vaxtda vurulan zərbə ilə onu ələ keçirməli idilər. Sayı 30 min nəfər olan İran ordusuna qarşı 9 rota, 6 yüngül top və çox zəif bir kazak alayı dayanırdı. Əhali Rusiya əleyhinə üsyanlar qaldırdı. **İyulun 27-də** üsyançılar **Gəncədə** həbsxananı ələ keçirdilər, **iyulun 28-ə keçən gecə** isə yerli qarnizonu darmadağın etdilər. Şəhər Abbas Mirzə tərəfindən tutuldu (71, s. 655). Elə bu vaxt İran ordusu **bütün Qarabağ** mahallarını ələ keçirərək, **Şuşa qalasını** mühasirəyə aldı. Şuşa qarnizonu 6 rotadan-4 topu olan 1500 adamdan ibarət idi. Qalanın mühasirəsi **48 gün** davam etdi. Partlayışlardan sonra gecə vaxtı hücumla keçən İran ordusu heç nəyə nail ola bilmədi və rus qoşunları tərəfindən geri oturduldu (89, s. 117). **Şuşa qalasını uzun müddət mühasirədə saxlamaq İran hərbi komandanlığının səhvi idi.** İran ordusunun böyük bir hissəsinin diqqətini özünə cəlb edən rus qarnizonu və qalanın erməni əhalisi general Yermolova strateji təşəbbüsü ələ almağa, pərakəndə halda olan qüvvələri zərbə qruplarında cəmləşdirməyə və düşmən üzərinə hücum etməyə şərait yaratdı və bununla da gələcək hərbi əməliyyatları rus ordusunun xeyrinə həll etdi. Yermolov bütün qüvvələri Cənubi Qafqazın hərbi-siyasi mərkəzi olan Tiflisin müdafiəsində cəmləşdirməklə düzgün qərar qəbul etdi.

Hüseynqulu xan İran sərbazlarından ibarət bir dəstə ilə Bakı qalasını dənizdən və qurudan mühasirəyə aldı. Bakı körfəzi də dənizdən İranın avarlı donanması tərəfindən mühasirədəydi. Hüseynqulu xanın bütün hücumları dəf edildi. **Bakı limanı Həştərxanla daimi əlaqə saxlanılmasında, rus ordusunun döyüş sursatı**

və ərzaqla təmin edilməsində mühüm rol oynayırdı. Buna görə də Abbas Mirzə tələsik Hüseynqulu xana köməyə yeni qüvvələr göndərdi. Lakin bütün cəhdlər müvəffəqiyyətsizliyə uğradı. **Mustafa xan Yeni Şamaxını** ələ keçirə bildi, Köhnə Şamaxını isə ələ keçirə bilmədi. Bu vaxt Səlim xanın oğlu Hüseyn xan İran sərbazlarından ibarət dəstə ilə Şəki xanlığına soxuldu (115, v. 5).

General **Yermolov** Dağıstanda yerləşən qoşunu **Qubaya** göndərdi, oradan **iyunun 23-də Köhnə Şamaxıya** gəldi. Lakin Qubanın sonuncu hakiminin oğlu Sultan Əhmədin Quba ətrafında peyda olması və ərzağın tükənməsi rus qoşunlarını geri çəkilməyə və Qubaya daxil olmağa məcbur etdi. Şəhər mühasirəyə alındı (116, v. 15). İran ordusunun digər dəstələri **Gəncəni** ələ keçirdikdən sonra **Tiflisə** tərəf hərəkət etdilər. Gəncəyə gedən yolun üstündə, Şamaxorda İranın böyük hərbi qüvvələri yerləşmişdi. **1826-cı il sentyabrın 3-də** səhər tezdən İran ordusu rus qoşunlarının düşərgəsinə doğru hərəkət etdi. Bütün rus qoşunu hücumla keçdi və düşməni geri çəkilməyə məcbur oldu. İran ordusu **Şamaxorçay** yanında möhkəmlənməyi, sonra isə rus qoşunu üzərinə hücum etməyi qərara aldı. Lakin şah qvardiyası qılıncdan keçirildi, sağ qalanlar isə qaçmağa başladılar. Bu süvari qoşun “İran ordularına xeyli zərbə vurdu və çoxlu qənimət ələ keçirdi” (113, s. 373-374). Şamaxor məğlubiyyətindən sonra İran ordusu tələsik Gəncədən geri çəkildi.

Şamaxor məğlubiyyətini eşidən Abbas Mirzə Şuşanın mühasirəsindən əl çəkdi və köməyə getməyə məcbur oldu. **Şuşa qalasının** rəisi özünün azsaylı qarnizon qüvvələri ilə düşməni hücum etdi və “qələbə çaldı, iranlılar qaçıb dağıldılar və bütün düşərgə qaliblərin əlinə keçdi” (117, v. 2-3). **Sentyabrın 10-da Paskeviç** də əlavə qoşunla buraya gəldi. **1826-cı il sentyabrın 13-də** İran qoşunları hücumla başladı. Seçmə şah qoşunu darmadağın edildi. Abbas Mirzənin qoşununun qalıqları tələsik Qarabağdan keçərək cənuba, **Xudafərin körpüsünə** tərəf qaçdı. **Sentyabrın 18-də** Abbas Mirzə Şuşa altındakı dəstəsini götürərək, **Arazın sağ sahilinə** keçdi. Gəncə döyüşünün rus-İran müharibəsinin sonrakı gedişində çar

Rusiyası üçün çox mühüm əhəmiyyəti oldu və faktiki olaraq, onun müqəddəratını təyin etdi. **1826-cı ilin dekabrında** Abbas Mirzə və şahzadə Aleksandr Azərbaycan və Dağıstan hərbi hissələrinin köməyi ilə **Dağıstan** əhalisinin **üsyanı**nı təşkil etdi və Nuxaya böyük dəstə yeritdilər. **Dekabrın 9-da Yermolovun** başçılığı ilə rus dəstələri **Nuxaya** gəldi. Müqavimət göstərməyə və müdafiə olunmağa imkanı olmayan **Hüseyn xan** qaçdı və Araz çayını keçərək **İrana** getdi (53. s. 122). **Sentyabrın 24-də Sultan Əhməd** özünün 6 minlik dəstəsi ilə **Qubadan** geri çəkildi, **şirvanlı Mustafa xan** isə **Şamaxıdan** qaçdı. Qubadan rus dəstəsi geri çəkilən İran qoşununu təqib etdi. Başqa xanlar da qaçdılar. **1827-ci ilin əvvəllərində** İran sərbazları bütün Şimali Azərbaycan ərazisini tərk etdilər. Yalnız Talışda hələlik Mirhəsən xan qalırdı.

İran feodalları Arazın o tayına keçdikdən sonra da Azərbaycan torpaqlarına basqınlar edirdilər. Lakin düşmən itki verərək geri çəkilmirdi (118, v. 93). Belə hücumların qarşısını almaq məqsədilə **dekabrın 26-da** rus qoşunu Araz çayını keçərək **Cənubi Azərbaycan** ərazisinə, **1827-ci ilin yanvarında** isə **Meşkin** dairəsinə daxil oldu. Lakin rus komandanlığı qarşısına Cənubi Azərbaycanın içərilərinə doğru irəliləmək vəzifəsini qoymamışdı. Hərbi əməliyyatlar **1827-ci ilin yazında** yenidən başlandı. **Apreldə** rus qoşunu 2 istiqamətdə: dəstələrin biri **1827-ci il aprelin 20-də Xudafərin körpüsünü** ələ keçirdi. Lakin rus komandanlığı ilk növbədə **İrəvan xanlığını** ələ keçirməyi qərara aldı.

Əlahiddə Qafqaz korpusunun əsas qüvvələri İran qoşunları tərəfindən viran edilmiş **Eçmiədzinə** daxil oldu və **aprelin 23-də İrəvan** üzərinə hərəkət etdi və səhərisi gün qalanı mühasirəyə aldı. Mühasirə 2 ay davam etdi. Bu müddətdə düşmən bir neçə dəfə həmlə etdi və dəf edilərək geri çəkildi. Ən böyük həmlə **mayın 8-də** baş verdi. O, qanlı döyüşlə qurtardı. Düşmən geri çəkilməyə məcbur oldu. Lakin sayca az olan rus qoşunu qalanın mühasirəsinə vaxt itirməməyi qərara alaraq **Naxçıvan** üzərinə yeridi. **1827-ci il mayın 26-da** rus qoşunu **Naxçıvanı** döyüşsüz əldə etdi və **Abbasabad qalasına** yaxınlaşdı. Qala strateji əhəmiyyətə malik idi. Belə ki, o,

şah hakimiyyətinin **Naxçıvan xanlığında dayağı idi və Araz çayı üzərində keçidi** təmin edirdi. Abbas Mirzə 16 minlik qoşunla Abbasabad üzərinə hərəkət etdi. **1827-ci il iyunun 5-də Cavanbulaq** deyilən yerdə döyüşdə İran qoşununun məğlubiyyəti **iyulun 7-də** təslim olan **Abbasabad qalasının** taleyini həll etmiş oldu (114, sənəd 515). **Avqustun 13-də Alagöz dağının ətəklərində, avqustun 17-də Uşağanda** və b. yerlərdə döyüşlər baş verdi. Rus qoşunu **avqustun sonlarında İrəvana** yaxınlaşdı. **Sentyabrın 20-də Sərdarabad qalası** süqut etdi. **Sentyabrın 26-da İrəvan qalasının** mühasirəsi başlandı. Paskeviçin yazdığı kimi, “İrəvan vilayətində **10 min müsəlman və ancaq 3 min erməni ailəsi** var idi” (121, v. 280). Ermənilər qalanın şimal darvazalarını açdılar və **oktyabrın 1-də** rus qoşununu qalaya buraxdılar.

Cənubi Azərbaycanın içərilərinə doğru irəliləyən rus qoşunu **oktyabrın 2-də Mərəndi** ələ keçirdi. **1827-ci il oktyabrın 13-də** rus qoşunu **Təbrizə** daxil oldu. Təbrizin ələ keçirilməsi ilə **Tehrana** yol açıldı. Şah sülh xahiş etdi. Cənubi Azərbaycanın feodal hakimləri Paskeviçə cünuba hərəkət etmək, Tehranı tutmaq xahişi ilə müraciət etdilər. Lakin daxili və beynəlxalq vəziyyət Rusiyanı İrəvanla müharibəni başa çatdırmağa sövq edirdi, çünki dağlıların azadlıq hərəkəti geniş vüsət almışdı və Rusiya Türkiyə ilə müharibənin yaxınlaşdığını hiss edirdi. **1827-ci il noyabrın 7-də** danışıqlar başlandı. Rusiya İrəvan və Naxçıvan xanlıqlarının ona güzəştə gəldilməsini, İran qoşununun Talış xanlığını tərk etməsini və gümüş pulla 30 milyon manat təzminat verilməsini təklif edirdi. Şah sarayı isə rus qoşunlarının Azərbaycan ərazisindən çıxarılmasını tələb edirdi. Lakin ingilis diplomatiyasının təhriki və Türkiyənin təzyiqi ilə danışıqlar kəsildi. **1828-ci il yanvarın 24-də** Paskeviç rus qoşununa **Ərdəbil** və **Tehran** istiqamətində hərəkət etməyi əmr etdi. Rus qoşunları **yanvarın 28-də Urmiyanı, fevralın 8-də isə Ərdəbili** tutdular. İranın tamamilə darmadağın ediləcəyindən ehtiyat edən Britaniya səfiri Makdonald döyüşən tərəflər arasında vasitəçi kimi çıxış etdi. **1828-ci il fevralın 6-da (18-də) Təbriz yaxınlığındakı Türkmənçay kəndində Abbas Mirzə ilə Paskeviç ara-**

sında sülh danışıqları yenidən başlandı. Türkiyə ilə müharibə təhlükəsi şəraitində çar hökuməti İranla sülh müqaviləsi bağlamağa tələsdi. Müqavilə **1828-ci il fevralın 10-da (22-də)** imzalandı. **Türkmənçay sülh müqaviləsinə görə, İran Şimali Azərbaycana olan öz iddialarından əl çəkir, onun üzərində Rusiya hakimiyyətini tanıyırdı** (4, s. 50-51). **Cənubi Azərbaycan isə İranın himayəsində qaldı. Azərbaycan 2 yerə bölündü.** Türkmənçay müqaviləsi 16 maddədən ibarət idi. İran və Rusiya arasında sərhəd xəttini 4-cü, İranın Qafqaz dağlarına qədər bütün Cənubi Qafqaz ərazisini, o cümlədən Gülistan müqaviləsinə əsasən, Rusiyaya keçmiş ərazilərini və “Araz çayının bu və o biri tərəfindəki İrəvan xanlığını və Naxçıvan xanlığını”...Rusiyaya “güzəştə” getdiyini 5-ci maddələr müəyyən edirdi. 8-ci maddəyə görə, İran Xəzər dənizinin Rusiyanın daxili dənizi olduğunu tanıyırdı. Xəzər dənizində hərbi donanma saxlamaq hüququ ancaq Rusiyaya verilirdi. Bu maddə Xəzər dənizində hərbi donanma yaratmağa can atan İngiltərənin mənafeyinə güclü zərbə idi. 10-cu maddə ilə Rusiyaya İranın istədiyi şəhərində özünün diplomatik nümayəndəliyini açmaq və ticarət etmək hüququ verilirdi. Müqaviləyə əsasən, İran Rusiyaya 20 milyon manat məbləğində hərbi tənzimat ödəməli idi. Müqavilədə Cənubi Azərbaycandan Cənubi Qafqaz ərazisinə köçənlərin hüquqlarını müdafiə edən maddə var idi. Türkmənçay müqaviləsinə əsasən, əhalinin Cənubi Azərbaycandan Cənubi Qafqaz və əksinə sərbəst hərəkət etməsinə icazə verilirdi. Bunun nəticəsində bir çox erməni ailələri Cənubi Qafqaz, Qarabağ və İrəvan xanlıqlarına köçdülər.

Həm **1804-1813-cü və 1826-1828-ci illər** rus-İran müharibələrinin gedişində, həm də sonralar ermənilərin böyük kütlələrinin İran, Türkiyə və Cənubi Azərbaycandan Cənubi Qafqaza, o cümlədən Qarabağa köçürülməsi nəticəsində burada onların sayı ilbəl artırıldı. Təkcə **1826-1828-ci illər** rus-İran müharibəsinin gedişində İrandan və Azərbaycanın cənub ərazilərindən Cənubi Qafqaza, o cümlədən **Qarabağa 18 min erməni ailəsi** köçürüldü. Məlumdur ki, **1826-1828-ci illər** rus-İran müharibəsinin Rusiya üçün qalibiy-

yətlə başa çatmasından sonra 2 vuruşan dövlət arasında bağlanmış Türkmənçay müqaviləsinə görə, **ermənilərin manəəsiz olaraq İran ərazisindən Rusiya ərazisinə köçməsinə icazə verilmişdi.** İki il ərzində, **1828-1830-cu ilədək, Cənubi Qafqaza 40 mindən çox İran və 84000 Türkiyə erməni köçürüldü** və onlar erməni əhalisinin cüzi olduğu Yelizavetpol və İrəvan quberniyalarının ən yaxşı torpaqlarında yerləşdirildi, onlara 200000 desyatindən çox xəzinə torpağı ayrıldı (4, s. 52).

I Nikolayın da xarici siyasəti Türkiyə ilə müharibəyə başlamaq yolu ilə “Şərqi məsələsi”nin həll edilməsinə yönəldilmişdi. Sultan II Mahmud hələ **1826-cı ildə** hərbi islahat keçirmiş, ingilis və fransız təlimatçılarının yardımı ilə nizami ordu yaradılmışdı. **1828-ci ilin aprelinə** Rusiya Türkiyəyə müharibə elan etdi. Rus komandanlığı **Soğanlıq sıra dağları və Ermənistan yaylasından sürətli yürüşlə Anadolu içərilərinə** daxil olmağı, **Ahalkələki, Ahalsıx, Qars, Qanlı çay, Milli düz hüdudlarında** türk qoşununun əsas qüvvələrini darmadağın etməyi, **Anadolunun paytaxtı Ərzurumu** ələ keçirməyi, daha sonra **Trapezund** üzərinə hücum etməyi və Osmanlı imperiyasının paytaxtı **İstanbul** üçün təhlükə yaratmağı öz qarşısına başlıca vəzifə kimi qoymuşdu. **1828-ci il iyunun 19-da** rus qoşunu **Qars qalasına** yaxınlaşdı və **iyunun 22-də** qalanı hücumla ələ keçirdi. **Avqustun 9-da Axalsıxı, əvvəl isə Ahalkələkini və Xertsisi, avqustun sonuna Bəyazid qalası, Torpaqqala və Diadil sədləri ilə birlikdə Bəyazid paşalığını** tutmuşdu. **1828-ci il** rus qoşunu **Ərzurumun** 90 km-də yerləşirdi. Qara dəniz sahillərində türklər Anapa və Potidən sıxışdırılıb çıxarıldı. **Yazda 1829-cu ilin** hərbi əməliyyatlarına hazırlıq başlandı. **1829-cu il mayın 1-də Ahalsıx altında Sursqab adlı kəndin yaxınlığında** döyüşdə 5 minlik türk dəstəsi məğlub edildi. Bir aydan sonra **Diqur rayonunda Posxovçay üzərində, 1829-cu il iyununda isə Soğanlıq rayonunda** döyüş baş verdi (90, s. 239-240). **1829-cu il** rus qoşunu **Ərzurumu** ələ keçirdi və **Trapezund** üzərinə hücumla hazırlaşmağa başladı. Balkan hərbi əməliyyat meydanında isə rus qoşunu **Ədirnəni** ələ keçirdi və **İstanbula**

yaxınlaşdı. Sultan sülh xahiş etməyə məcbur oldu. **1829-cu il sentyabrın 2-də (14-də) Ədirnədə** bağlanan sülh müqaviləsinə görə, **Türkiyə şimalda Anapadan başlayaraq, cənubda Müqəddəs Nikolay limanına qədər Qara dənizin bütün Şərqi sahillərini və Ahalsıx paşalığının ərazisinin bir hissəsini Rusiyaya güzəştə getdi. Bosfor və Dardanel boğazları rus və Qərbi Avropa ticarət gəmiləri üçün açıq saxlanılırdı.** Moldaviya və Valaxiya rus qoşunu tərəfindən müvəqqəti olaraq işğal edildi və s. (90, s. 230). Ədirnə sülhü Şimali Azərbaycanın, bütün Cənubi Qafqazın Rusiya tərəfindən zəbt olunmasını təsbit etdi, Rusiyanın Orta Şərqdə və Balkanlarda mövqelərini möhkəmləndirdi. Qara dənizdə ticarətin genişlənməsi üçün şərait yarandı. Azərbaycanın şimal torpaqlarının Rusiya tərəfindən zəbt edilməsi ilə Azərbaycan xalqı öz dövlət müstəqilliyinə nail ola bilmədi. Azərbaycan xalqını müharibə nəticəsində zorla 2 hissəyə bölmək kimi tarixi ədalətsizlik baş verdi.

3. XIX əsrin 30-40-cı illərində Azərbaycanda sosial-iqtisadi münasibətlər. Rus müstəmləkə zülmünə qarşı üsyanlar

Azərbaycan çar Rusiyası zadəganlarının və sənaye sahiblərinin xammal bazasına, tacirlərinin işə satış bazarına çevrildi. Azərbaycan iqtisadiyyatı müstəmləkə iqtisadiyyatı xarakteri aldı. O yalnız Rusiya sənayesi üçün xammal istehsal etməli idi. Şimali Azərbaycan Rusiyanın ucqar müstəmləkəsinə çevrildi. Azərbaycanın çar Rusiyası tərəfindən zəbt edilməsi ilə Şimali Azərbaycan Rusiyanın tərkibində kapitalizmin inkişaf yoluna düşdü. Bakı kimi neft mərkəzinin olması Azərbaycanda kapitalist münasibətlərinin XIX əsrdə inkişaf etməsinin əsas amillərindən biri idi. Rusiyanın tərkibində Azərbaycan xalqının dünya mədəniyyəti ilə qovuşması prosesi də sürətləndi. Azərbaycan xanlıqlarında mövcud olan müxtəlif pul sistemləri vahid rus pul sistemi ilə əvəz edildi. Bu tədbir ölkənin ayrı-ayrı rayonları arasında ticarətin və XIX əsrin birinci yarısında əmtəə-pul münasibətlərinin inkişafında mühüm rol oynadı. Azərbaycan Rusiyanın iqtisadi inkişaf axınına cəlb olundu,

onun bazarına qoşuldu və bu bazar vasitəsilə dünya əmtəə dövriyyəsinə iştirak etməyə başladı. Azərbaycandakı çar ekspansiyası Rusiya hərbi feodal dövlətinin zəif inkişaf etmiş ölkələrin işğalına və bu ölkələrdə yaşayan xalqların əsarət altına alınmasına yönəldilmiş bir siyasəti idi. Çarizm hər vasitə ilə ucqarlarda, o cümlədən Azərbaycanda feodal münasibətlərini, geriliyi qoruyub saxlamağa, rus kapitalı tərəfindən ölkənin müstəmləkə qaydası ilə qarət olunmasına, kapitalizmə qədərki münasibətlərin saxlanılmasına çalışırdı. Ucqarların xalq kütlələri ikiqat zülmə-çarizmin və yerli istismarçıların zülmünə məruz qalırdılar. Yerli mülkədarların və burjuaziyanın bəzilərinin simasında özünə müttəfiq tapan və onlara arxalanan çarizm Azərbaycanda müstəmləkə siyasəti yeridirdi.

XIX əsrin 30-cu illərində çar Rusiyası tərəfindən Azərbaycanda aparılan feodal istismari, müstəmləkə zülmü və ağır vergilər xalqın narazılığına səbəb olmuşdur. İlk çıxışlar 1826-cı ildə Gəncədə, 1830-cu ildə Car-Balakəndə baş versə də, bu üsyanlar çar qoşunları tərəfindən boğulmuşdur. Lənkərandakı üsyan iki ayadək davam etsə də amansızcasına yatırılmışdır. 1837-ci ildə Quba əyalətində Azərbaycan kəndlilərinin ən böyük silahlı üsyanı-kəndli çıxışları alovlandı. 12 mindən çox üsyançının iştirak etdiyi bu böyük hərəkətə Quba kəndlilərinin kəndxudası Hacı Məhəmməd və camaatın nüfuzunu qazanmış Yarəli başçılıq edirdi. Çar qoşunları tərəfindən üsyan yatırılmış, Hacı Məhəmməd tutulub edam edilmiş, Yarəli qaçıb canını qurtarmışdır (8, s. 587). 1838-ci ildə Şəki əyalətində müstəmləkə zülmünə qarşı qalxmış üsyana İrana qaçmış Şəki xanı Səlim xanın oğlunun göndərdiyi Məşədi Məhəmməd başçılıq edirdi. O, dağstanlıların köməyi ilə Şəki əyalətinə gələrək əhalini ayağa qaldırmış, lakin üsyan çar qoşunları tərəfindən yatırılmışdır.

XIX yüzilliyin 30-cu illərində Azərbaycanın müxtəlif yerlərində müstəmləkə zülmünə və feodal istismarına qarşı silahlı çıxışlar qalxsə da, çar qoşunları tərəfindən amansızcasına boğulmuşdur.

4. XIX əsrin birinci yarısında Azərbaycan mədəniyyəti

XIX əsrin birinci yarısında müstəmləkə rejiminə baxmayaraq, mədəniyyətin ayrı-ayrı sahələrində müəyyən dəyişikliklər olurdu. Çarizmin maarif sahəsində siyasəti Azərbaycanda ruslaşdırma yolu ilə çarizmə sədaqətli məmurlar hazırlanmasına yönəlmişdi. **1849-cu ildə** Şimali Azərbaycanı da əhatə edən **Qafqaz Tədris dairəsi** yaradıldı. Rusiyanın təhsil sisteminin ilk pilləsi birillik “**kənd məktəbləri**”, sonrakı pilləsi **qəza məktəbləri, gimnaziya, universitet və texniki ali məktəblər** idi. Cənubi Qafqaz məktəbləri haqqında **1829-cu il nizamnaməsinə** görə Yelizavetpol, Şuşa, Nuxa, Şamaxı, Quba, Bakı, Naxçıvan, Ordubad şəhərlərində və Qazax distansiyasında **qəza məktəbləri** açılmalı idi. **1830-cu ildə ilk qəza məktəbi Şuşada, Bakıda (1832), Nuxada (1833), Yelizavetpolda (1837), Naxçıvanda (1838) və Şamaxıda (1838)** açılmışdı (69). **1853-cü il** yeni məktəb **nizamnaməsinə** görə **Quba və Ordubadda (1854), Lənkəranda (1856) birsinifli ibtidai məktəblər** açıldı. **1854-cü ildə Şamaxıda ali dördsinifli məktəb** təsis olundu. Bu məktəb **1859-cu il** Şamaxı zəlzələsindən sonra **Bakıya** köçürüldü. İlk dərslilər 30-cu illərin sonlarında yazılmağa başlandı. Onlardan ən mükəmməli **Mirzə Kazımbəyin “Türk-tatar dilinin qrammatikası”** idi və məşhur Demidov mükafatına layiq görülmüşdü. Dünyəvi müsəlman məktəbləri haqqında **ilk əsaslı fikir A.Bakıxanov**a məxsusdur. O, **1832-ci ildə** müsəlman məktəbi təsis edilməsi haqqında layihə hazırlamış, lakin Qafqazın baş hakimi baron Rozen bu layihəyə diqqət yetirmədi. İbtidai təhsil yenə də mollaxanalarda cəmlənmişdi. **1801-ci ildə Şuşada İbrahim xan məscidi nəzdində** təşkil edilmiş **məktəb** əsrin ikinci yarısında da fəaliyyət göstərirdi (106, v. 11 ob 12). **30-cu illərdə Bakıda qız məktəbləri** də fəaliyyət göstərirdi. Azərbaycanda orta ruhani məktəbləri-mədrəsələrlə yanaşı xüsusi fərdi məktəblər də fəaliyyət göstərirdi. **Müsəlman məktəbləri** dövlət məktəbləri kimi Qafqaz təhsil dairəsinə deyil, **canişinliyin baş rəisinə** tabe idi. **1847-1849-cu**

illərdə Tiflis və Şamaxıda şiə və sünni müsəlman məktəbləri açılmışdı. Məqsəd əhali arasında dini təfriqə salmaq idi. Həmin məktəblər üzərinə xüsusi nəzarət qoyulmuşdu. Lakin bu məktəblərə şagirdlərin axını hökuməti qane etmədiyinə görə onların fəaliyyəti tədricən dayandırıldı. Yalnız Tiflis müsəlman məktəbi fəaliyyətini davam etdirdi. XIX əsrin birinci yarısında Azərbaycan elminin inkişafında müəyyən nailiyyətlər əldə edilmişdi. Tarixçilərdən Kərim ağa Şəkixanovu (“Şəki xanlarının tarixi”), Mirzə Adıgözəl bəyi (“Qarabağnamə”), Mirzə Camalı (“Qarabağ tarixi”), İsgəndər bəy Hacınskini (“Qubalı Fətəli xanın həyatı”), Abbasqulu ağa Bakıxanovu (“Gülüstani İrəm”) göstərmək olar. A.Bakıxanovun “Gülüstani İrəm” əsərində (1841) Azərbaycan tarixi ilk dəfə bir tam halında nəzərdən keçirilir və tarix dövrləşdirilirdi. Bu əsər ilk dəfə 1923-cü ildə türkcə, 1926-cı ildə isə rus dilində nəşr edilmişdi. A.Bakıxanov və M.Ş.Vazeh Azərbaycanın fəlsəfi fikir tarixində böyük rol oynamışlar. Bu dövrdə Azərbaycan şərqsünaslarından Mirzə Cəfər Topçubaşov və Mirzə Kazımbəy daha çox şöhrət qazanmışlar. Peterburq Universitetinin İran ədəbiyyatı kafedrasının müdiri olmuş M.C.Topçubaşov həm də Asiya departamenti nəzdindəki Şərq Dilləri institutunun professoru idi. O, 15 il (1852-1867) Rusiya Arxeologiya Cəmiyyətinin Şərq Sikkəşünaslıq şöbəsinə rəhbərlik etmiş, Şərq tarixi və ədəbiyyatına dair elmi əsərlər yazmışdır. “Kırım sonatları” poemasını fars dilinə tərcümə etmiş M.C.Topçubaşovun adına ölümündən sonra təsis edilmiş mükafat hər il müsabiqə əsasında yaxşı əsər yazmış universitet məzunlarına və tələbələrə verilirdi. O, Böyük Britaniya Kral Cəmiyyətinin həqiqi üzvü seçilmişdi. Mirzə Kazımbəy də Kazan Universitetinin professoru, kafedra müdiri, dekanı olmuş, 3 Avropa dilini bilirdi, 1849-cu ildən Peterburq Universitetində şərqsünaslıq fakültəsinin açılmasına (1853) nail olmuş, Rusiya Elmlər Akademiyasının müxbir üzvü, Böyük Britaniya Kral Cəmiyyətinin həqiqi üzvü seçilmişdi. Azərbaycan türkcəsində ilk qəzet XIX əsrin birinci yarısında çap olunmağa başlamışdı: **1832-ci ildə “Tiflisskiye vedomosti” qəzetinin “Tatar xəbərləri” adlı əlavəsi çıxmışdı;**

1841-1846-cı illərdə “Zaqafqazski vestnik”in Azərbaycan türkcəsində “Qafqazın bu tərəfinin əxbarı” nəşr olunmuşdu. Bu dövrdə A.Bakıxanov, M.Ş.Vazeh, Q.B.Zakir və İ.B.Qutqaşının Azərbaycan ədəbiyyatının inkişafında böyük xidmətləri olmuşdu. Azərbaycanda təsviri, dekorativ və tətbiqi incəsənət də inkişaf etmişdi. Mirzə Qədim İrəvani (1825-1879) təsviri incəsənətin, Məhəmməd Rza İrəvani miniatür rəssamlığının, Qarabağlı Qənbər dekorativ incəsənətin görkəmli nümayəndələri idilər.

XII FƏSİL

AZƏRBAYCAN XIX ƏSRİN İKİNCİ YARISINDA

Plan:

- 1. Şimali Azərbaycanda aqrar və burjua islahatları. Kapitalist münasibətlərinin təşəkkülü.*
- 2. Cənubi Azərbaycan XIX əsrin ikinci yarısında.*
- 3. XIX əsrin ikinci yarısında Azərbaycan mədəniyyəti.*

1. Şimali Azərbaycanda aqrar və burjua islahatları. Kapitalist münasibətlərinin təşəkkülü

XIX əsrin ikinci yarısında Rusiya imperiyasının tərkibində olan Şimali Azərbaycan Ümumrusiya bazarına qoşuldu. Burada kapitalist münasibətlərinin inkişafı 60-cı illərə təsadüf edir. Bu dövrdə neft istehsalına mənfi təsir göstərən amillər-iltizam sistemi, kəndlilərin icbari əməyindən istifadə, neft və neft məhsullarına tələbatın azlığı və s. Bakı, Şəki, Şamaxı şəhərlərində manufaktura tipli müəssisələrdə, Naxçıvan duz mədənlərində, Salyan balıq vətə-gərələrində, Zəylik zəy zavodunda bu və ya digər formada icbari əmək tətbiq olunurdu. Hökumət 1864-cü ildə Balaxanı neft mədənlərində quyulara təhkim edilmiş kəndlilərin (sonralar Naxçıvan duz mədənlərində, Zəylik zəy zavodunda və s.) icbari əməyini ləğv etdi. Bu tədbirlər nəticəsində dağ-mədən sənayesində azad müddə əməkdən istifadə olunmasına başlandı. 1860-cı illərdən başlayaraq Rusiyadakı müəssisələrdə neftdən sənaye miqyasında istifadə edilməsi Şimali Azərbaycanın neft və neft məhsullarına tələbatı artırdı. Neft hasilatına tələbatın artması yeni neft yataqlarının istismar edilməsinə və neftçıxarmada texniki təkmilləşdirmələr aparılmasına səbəb oldu. **1859-cu ildə** Suraxanıda ağ neft istehsalına başlandı. **1861-ci ildə Pirallahı adasında parafin zavodu** işə salındı. **1863-cü ildə Bakıda ikinci ağ neft zavodu** inşa edildi (4, s. 175-176). **1865-ci ildə Gədəbəydə “Simens qardaşları” səhmdar cəmiyyəti**

yətinin misəritmə zavodu istifadəyə verildi. Bu zavod Rusiyada ən iri misəritmə müəssisəsi idi (62). Çar hökuməti Gədəbəydə 10 min desyatindən çox meşə sahəsini posessiya (müəyyən şəxslərə şərti mülkiyyət hüququnun verilməsi) əsasında “Simens qardaşları” şirkətinə istifadəyə verdi. **1865-ci ildə** Simens qardaşları **Daşkəsəndəki kobalt yataqlarını** istismar etmək üçün zavod tikdilər. **1861-ci ildə Nuxada** Aleksey və Voronin qardaşları **ipək fabrikinin** əsasını qoydular. 1862-ci ildə Londonda keçirilən ümumdünya sərgisində bu fabrikin məhsulları keyfiyyətinə görə medala layiq görülmüşdü.

XIX əsrin 60-cı illərində kəndin getdikcə daha çox əmtəə-pul münasibətlərinə cəlb olunması satlıq məhsulların istehsalını çoxaldır, keyfiyyətinin yüksəldilməsinə diqqəti artırırdı. **1865-ci ildə** verilən “**Kənd cəmiyyətləri haqqında**” **qanuna** əsasən vahid kənd idarəsi yaradıldı. Kənd cəmiyyətini kəndxuda və onun köməkçiləri idarə etməli idi. Kənd idarəsinə 25 yaşından yuxarı olan kəndlilər 3 il müddətinə seçilir, onları qubernator təsdiq edirdi. Kənd cəmiyyətinin ali orqanı kəndlilərin yığıncağı idi. Kənd yığıncağının kənd məmurlarını seçmək, onları kənd cəmiyyəti üzvlüyündən çıxarmaq, ictimai torpaqlar haqqında sərəncam vermək, dövlət vergilərini qaydaya salmaq hüquqları var idi. Mühüm məsələni həll etmək üçün bütün əhalinin səslərinin üçdəiki hissəsi tələb olunurdu. Kənd idarələri qəza və quberniya idarələrinə tabe olub, heç bir müstəqilliyə malik deyildi. Qanuna görə bəylər kənddə inzibati-məhkəmə işlərindən uzaqlaşdırıldılar.

Burjua islahatları. 1870-ci il 14 may islahatı. Rusiya hökuməti Şimali Azərbaycan iqtisadiyyatını müstəmləkə sisteminə uyğunlaşdırmaq üçün Cənubi Qafqazda kəndli islahatı keçirməyə məcbur oldu. **1861-ci ildə Cənubi Qafqaz Mərkəzi İslahat Komitəsi** yaradıldı. **1861-ci ilin iyununda** təsdiq edilmiş Cənubi Qafqaz diyarının mərzləşdirilməsi haqqında “**Əsasnamə**” əsasında dövlət, sahibkar torpaqlarının sərhədlərinin dəqiqləşdirilməsi islahatın hazırlanması yolunda ilk addım idi. **1866-cı ildə** Bakı, Şuşa, Tiflis və İrəvan bəy komissiyalarının yaradılması islahatın hazırlan-

masında ikinci addım idi (80, s. 3). Nəticədə **1870-ci il mayın 14-də II Aleksandr “Cənubi Qafqaz quberniyaları: Yelizavetpol, Bakı, İrəvan və qismən Tiflis quberniyaları “ali müsəlman silki”ndən olan şəxslərin torpaqlarında sakin olan kəndlilərin torpaq quruluşu haqqında Əsasnamə”ni** imzaladı (107, v. 2). “Əsasnamə”də kəndlilərin feodal asılılığının ləğv edilməsi, torpaq və vergilər məsələsinə toxunulurdu. Onun əsas müddələri: 1)Şimali Azərbaycanda sahibkar kəndliləri feodal asılılığından azad edildilər. 2)1847-ci il “Əsasnaməsi”ndə olduğu kimi, 15 yaşına çatmış kişilərə 5 desyatın əkinəyararlı torpaq verilirdi. 3)1847-ci il “Əsasnamə”sindən fərqli olaraq kəndlilin 5 desyatından artıq torpaq sahəsi mülkədarın xeyrinə kəsib götürülür, torpağı 5 desyatından az olan kəndliyə əlavə torpaq sahəsi verilməsi nəzərdə tutulmurdu. 4)Torpaq sahiblərinə bütün torpağın üçdəbir hissəsini öz əlində saxlamaq hüququ verilirdi (9, s. 211-212). “Əsasnamə”də kəndliyə pay torpağını satın alıb, mülkiyyətinə çevirmək hüququ verilsə də, Rusiyadan fərqli olaraq kəndliyə torpağı almaq üçün vəsait verilmir, həm də o, pay torpağını satın almağa məcbur edilmirdi. Torpağın satış qiyməti də Rusiyadakından baha idi. Bu məhdudiyət özü Rusiyanın milli müstəmləkə siyasətinin təzahürü idi. 1870-ci il 14 may islahatının məhdud cəhətlərindən biri də onun yalnız sahibkar kəndlilərinə aid edilməsi idi. Kəndlilərin əksəriyyətini təşkil edən dövlət kəndliləri həmin islahatdan kənarda qalırdı. Məhdud cəhətlərinə baxmayaraq kəndlilərə torpaq əldə etmək hüququnun verilməsi burjua xarakteri daşıyırdı (4, s. 197-198). “Əsasnamə”yə görə, kəndli hüquqi cəhətdən şəxsən azad olub, sərbəst şəkildə istədiyi yerə köçə bilərdi (61). O, sahibkardan yalnız iqtisadi cəhətdən asılı idi (72, s. 129). Kəndlilər əvvəlki kimi yenə də öz məhsulunun **1/10 hissəsini malcəhət** kimi torpaq sahibinə verirdi. Əvvəllər meşələrdən pulsuz istifadə edildiyi halda, indi kəndlilər pul ödəməli idilər. “Əsasnamə”yə görə **biyar** ləğv olunurdu. Bu islahat Quba qəzasında 1877-ci ildə, Zaqatala dairəsində isə çox gec-1913-cü ildə keçirildi. 1870-ci il 14 may islahatı Şimali Azərbaycanda feodal-asılı münasibətlərinə güclü zərbə endirərək

kapitalist münasibətlərinin sonrakı inkişafına şərait yaratdı (9, s. 212).

Məhkəmə islahatı. Şimali Azərbaycanda məhkəmə islahatı **1866-cı ildə** keçirildi. İslahata əsasən:

1. Silki məhkəmələr ləğv edildi və vahid məhkəmələr yaradıldı.

2. Qəzalarda dairə məhkəmələri və bərişiq şöbələri təşkil olundu. Dairə məhkəmələrini çarın təsdiqinə canişin təqdim edirdi. Bu məhkəmələr bərişiq məhkəmələrinin qərarlarına nəzarət edir, onların səlahiyyətində olmayan bütün mülki və cinayət işlərini həll edirdi.

3. Məhkəmə iclasları açıq keçirilirdi və s.

Məhkəmə islahatının müsbət cəhətləri ilə yanaşı, məhdud cəhətləri də var idi. Belə ki, Rusiyada hakimlər seçildiyi halda, Azərbaycanda onlar yalnız rüslardan təyin olunur, məhkəmə iclasları rus dilində aparılırdı. Məhkəmə hakimləri özbaşınaqlıq edir və rüsvətخورluqla məşğul olurdular (4, s. 201-204).

Şəhər islahatı. Şimali Azərbaycanda 1870-ci il iyunun 16 təsdiq edilmiş “Əsasnamə”yə əsasən şəhər islahatı yalnız 1878-ci ildə həyata keçirildi. “Əsasnamə”yə görə, şəhər idarələri və dumalara seçkilərdə silki mədəniyyət ləğv olunsa da, əmlak senzi tətbiq olunurdu. Şəhərdə yaşayıb vergi verən əhəlinin hər biri seçkilərdə iştirak edə bilirdi. 25 yaşına çatmayanlar və qadınlar bələdiyyə seçkilərində iştirak edə bilməzdilər. Şəhər dumalarının kiçik təsərrüfat işləri ilə məşğul olmaq hüququ var idi. Dumanın fəaliyyətinə qubernator nəzarət edirdi. Qafqazda bütün ali hakimiyyət canişinin əlində idi. Quberniyalarda bütün mülki və hərbi hakimiyyət qubernatora məxsus idi. Qəzalar qəza rəisləri tərəfindən idarə olunurdu. Cənubi Qafqazın inzibati quruluşunda Rusiyadakı islahatlara uyğun müəyyən dəyişikliklər edildi:

1. 1859-cu ildə Şamaxıda olan zəlzələ nəticəsində şəhər tamamilə dağıldığından quberniyanın mərkəzi Bakıya köçürüldü və Bakı quberniyası adlandı.

2.1860-cı ildə Dərbənd quberniyası ləğv edildi. Quba qəzası Bakı quberniyasının tərkibinə qatıldı. Sonralar yaradılmış Cavad və Göyçay qəzaları da bu quberniyanın tərkibində idi.

3.1868-ci ildə Bakı, Tiflis və İrəvan quberniyalarından alınmış ərazilər hesabına Yelizavetpol quberniyası yaradıldı. Ərəş, Cəbrayıl, Cavanşir qəzaları bu quberniyanın tərkibinə daxil edildi.

4.Şərur-Dərələyəz və Naxçıvan qəzaları İrəvan quberniyasına daxil idi.

1883-cü ildə Qafqaz canişinliyi ləğv edildi. Qafqazın idarə edilməsi Baş hərbi rəisə tapşırıldı (9, s. 212-213).

Şimali Azərbaycanda kapitalist münasibətlərinin təşəkkülü. Keçirilən islahatlar nəticəsində kənd təsərrüfatında kapitalist münasibətlərinin inkişafı sürətləndi. Kənd təsərrüfatında təkmil alətlər tətbiq edildi, texniki bitkilərin əkinləri genişləndirildi, bəzi sahələrdə məhsul istehsalının ixtisaslaşması və s. başlandı. Əkinə yararlı torpaqların üçdəiki hissəsinin çoxunda dənli bitkilər əkilirdi. Qızılboya, barama, sənaye pambıqçılığı, tütünçülük, biyan kökü istehsalına da xüsusi diqqət verilirdi. 1850-ci ildə Tiflisdə yaradılmış “Qafqaz kənd təsərrüfatı cəmiyyəti” kənd təsərrüfatında yeni texnikanın tətbiqində mühüm rol oynadı. Cənubi Qafqaza kənd təsərrüfatı alətləri və maşınları Batum, Poti və Bakı limanları vasitəsilə gətirilirdi. Bunlardan əsasən varlı kəndlilər və Rusiyadan köçüb gəlmiş kəndlilər istifadə edirdilər. 70-90-cı illərdə kənd təsərrüfatının bütün sahələrində muzzdlu əmək tətbiq olunurdu. Kapitalizmin inkişafı nəticəsində torpaq alqı-satqı obyektinə çevrilirdi. İcarəyə götürülmüş torpaqlarda muzzdlu əməyin tətbiqi artırdı. Dövlət kəndlilərindən pulla “həyət vergisi” adlanan torpaq töycüsü alınırdu. Sahibkar kəndliləri əvvəlki kimi malcəhət (torpaqdan istifadəyə görə 1/10) və bəhrə (suvarma suyundan istifadə edildiyi üçün) vergisi verirdilər. 1887-ci ildə başlayaraq Azərbaycan kəndliləri hərbi vergi adlanan mükəlləfiyyət də daşımağa başladılar. Xristian olmadıqlarına görə orduya çağırılmayan azərbaycanlılar 3 illik orta qazancı nəzərə alınmaqla müəyyən olunmuş həcmdə hərbi vergi verməli idilər.

Neft sənayesinin inkişafı. 1860-70-ci illərdə iltizam sistemi neft sənayesinin inkişafına bir növ buxov olmuşdu. Duru yanacağa tələbatın artması hökuməti iltizam sistemini ləğv etməyə məcbur etdi. 1872-ci ilin fevralın 17-də iltizam sistemi ləğv olundu. Qanuna əsasən neft yataqları ayrı-ayrı şəxslərə birdəfəlik satıla bilərdi. 1872-ci ilin dekabrında ilk dəfə neft yataqları müzaidə (hərrac) vasitəsilə açıq satışa qoyuldu (4, s. 226). İlk növbədə neft sənayesi böyük kapital qoyuluşu tələb edirdi. Ona görə də neft mədənləri və tərkibində neft olan torpaqlar əsasən rus və xarici kapitalın əlinə keçirdi. 1879-cu ildə İsveç təbəəsi Nobel qardaşları “Nobel qardaşları” şirkətinin əsasını qoydular. 1880-cı illərdə Rotşildin, 90-cı illərdə Vişəunun təmsalında fransız və ingilis kapitalı Bakıya nüfuz etdi. 70-80-cı illərdə neftli torpaqlara sahib olmuş neft sənayeçiləri arasında H.Z.Tağıyev, Musa Nağıyev, Şəmsi Əsədullayev, Murtuza Muxtarov kimi azərbaycanlılar da var idi. İltizam sisteminin ləğvi, xarici kapital axını neft hasilatının və emalı texnikasının yaxşılaşmasına, neft məhsullarının daşınma vasitələrinin təkmilləşdirilməsinə səbəb oldu. Hələ 1871-ci ildə Balaxanıda buruqla ilk neft quyusu qazılıb istifadəyə verilmişdi. 1873-cü ildə Balaxanıda ilk neft fontanı vurdu. 1873-cü ildə quyuların qazılmasında ilk dəfə buxar mühərrikindən istifadə olundu (4, s. 219). 1878-ci ildə mədənləri neftayırma müəssisələri ilə birləşdirən buxar mühərrikli nasoslarla təchiz olunmuş ilk neft kəməri işə salındı (75, s. 274-275). 1880-ci ildə “Nobel qardaşları” şirkəti tərəfindən mədənlər arasında neft və sərnişin daşımaq üçün ilk darxətli dəmir yolu çəkildi (4, s. 220). 1878-ci ildə İsveçdə hazırlanmış dünyada ilk neft tankeri Bakı ilə Həştərxan arasında hərəkətə başladı. XIX əsrlə XX əsrin qovuşuğunda neft hasilatı və neft çıxarılmasına görə Bakı dünyada birinci yerə çıxdı. Neft məhsullarına marağın artması 1873-cü ildə “Qara şəhər” adlanan zavodlar rayonunun yaranmasına səbəb oldu. Bakı şəhəri həm neftçıxarma, həm də neft emalı mərkəzinə çevrildi. 1884-cü ildə Bakıda kapitalistlərin xüsusi təşkilatı-Neft sənayeçiləri qurultayı təşkil edildi. Təşkilatın başında Qurultay Şurası dururdu. 1894-cü ildə neft sənayeçilərinin Peter-

burqda keçirilən müşavirəsində “Bakı ağ neft zavodçuları ittifaqı”adlı inhisar birliyi yaradıldı. İstehsal olunan neft məhsullarının 98 %-nə bu inhisar birliyi nəzarət edirdi. Lakin bu birlik daxili çəkişmələr üzündən 1897-ci ildə dağıldı (4, s. 271). Neft emalı və neft hasilatı mexaniki istehsal, kükürd, kolçedan, kükürd turşusu, soda, gəmiçilik və neftlə bağlı olan bu kimi istehsal sahələrinin inkişafına ciddi təsir göstərdi. 1890-cı ildə H.Z.Tağıyev “Kaspi” gəmiçilik şirkətini yaratdı. 1894-cü ildə Gəncə qəzasında “Naftalan” neft sənayesi və ticarət şirkəti təsis edildi. 1897-ci ildə H.Z.Tağıyev başqa sənaye sahələrinə kapital qoymaq üçün özünün neft mədənlərini müəssisələri ilə birlikdə ingilis kapitalistlərinə 5 milyon manata satdı və iqtisadiyyatın yeni sahələrinə-toxuculuq sənayesinə, gəmiçiliyə və balıqçılığa xeyli kapital qoydu. O, eyni zamanda ingilislərə satdığı müəssisələr əsasında yaradılmış “Oleum” səhmdar cəmiyyətinin 1,6 mln. manatlıq səhmini öz əlində saxladı (86, s. 68), bu cəmiyyətin icraçı direktorlarından birinə çevrildi. 1900-cü ildə H.Z.Tağıyevin toxuculuq fabrikinin işə salınması Azərbaycan müstəmləkə iqtisadiyyatına xas olan birtərəfli inkişaf meylini aradan qaldırmaq yolunda ilk addım idi. H.Z.Tağıyev Azərbaycan iqtisadiyyatının müstəmləkə xarakterinə zərbə vuran, onu sındıran ilk sənayeçi olmuşdur.

Sənayenin başqa sahələri. Bakıda mexaniki zavodlar, gəmi təmiri emalatxanaları, buxar mühərrikləri ilə hərəkətə gətirilən dəyirmanlar, tütün fabrikləri, yeyinti, tikinti materialları istehsal edən müəssisələr fəaliyyət göstərirdi. Azərbaycanda əlvan metallurgiya sənayesi inkişaf edirdi. Bu sənaye sahəsi rus və alman kapitalı əsasında meydana gəlmişdi.1883-cü ildə Qalakənd misaflaşdırma zavodu inşa edilmişdi. Gəncə, Gədəbəy və Cavanşirdəki mədənlərdən mis filizi; Daşkəsəndən dəmir, kobalt filizi; Cavanşir və Naxçıvandan gümüş, qurğuşun filizi çıxarılırdı. Zəylik kəndi yaxınlığında az miqdarda zəy əldə edilirdi. İpək emalı sənayesi əsasında Nuxa, Zaqatala, Qarabağ və Naxçıvanda yayılmışdı. Nuxa şəhəri “Qafqaz Lionu” adlandırılırdı. İlk pambıqtəmizləmə zavodu 1882-ci ildə Naxçıvanda inşa olundu. Xəzər dənizi nərə balığı növlərinin

zənginliyinə görə dünyada birinci yeri tuturdu. Azərbaycanın balıq və balıq məhsulları Rusiyaya, Almaniyaya, Avstriyaya, Fransaya, Polşaya, Amerikaya ixrac olunurdu. Rusiyada biyan kökü emalının mərkəzi Azərbaycan idi. Ləkidə, Ucarda, Gəncədə və Kürdəmirdə biyan emalı zavodları tikilmişdi. Bakı və Nuxada tütün fabrikləri inşa edilmişdi. Naxçıvanda daş duz, Bakı və Cavad qəzalarında isə şor-narın duz çıxarılırdı. Xəzər dənizində dünyada ilk dəfə neftdaşıyan gəmilər üzürdü. 1883-cü ildə Cənubi Qafqazda Bakı-Tiflis dəmir yolu işə salındı (4, s. 249). 1900-cü ildə Biləcəri stansiyasını Petrovsk (Mahaçqala) ilə birləşdirən dəmir yolu xətti istifadəyə verildi (119, v. 2-3). Bununla Bakı bilavasitə Ümumrusiya bazarına çıxmaq imkanı əldə etdi. XIX əsrin sonunda dəmir yolu stansiyalarına yaxın olan (Ağstafa, Yevlax, Ləki, Ucar, Kürdəmir, Hacıqabul) sənaye və ticarət mərkəzlərinin rolu artır, dəmir yolundan uzaqda olan (Nuxa, Şamaxı, Şuşa) ticarət mərkəzlərinin əhəmiyyəti isə azalırdı. XIX əsrin 80-90-cı illərində (Ucar-Göyçay, Yevlax-Nuxa-Zaqatala, Gəncə-Hacıkənd, Ləki-Ağdaş) dəmir yolu stansiyalarından qəza mərkəzlərinə şose yolları çəkildi. Həmin əsrin 60-cı illərindən etibarən Azərbaycan şəhərləri arasında teleqraf və telefon xətləri çəkilişi sürətləndi. 1864-cü ildə Tiflis-İrəvan-Naxçıvan-Culfa, 1868-ci ildə Bakı-Tiflis teleqraf xətləri çəkildi (108, v. 107). Bakı şəhərini əhatə edən ilk mərkəzləşdirilmiş telefon stansiyası 1886-cı ildə işə salındı (82, s. 259, 267; 120).

XIX əsrin ikinci yarısında iqtisadiyyatın inkişafı Azərbaycanda şəhərlərin sayının və əhalisinin artmasına gətirib çıxardı. Şimali Azərbaycanda 10 şəhər və 5 qəza mərkəzi var idi. Bakı, Şamaxı, Quba, Lənkəran şəhərləri Bakı quberniyasına, Gəncə, Nuxa, Şuşa şəhərləri Yelizavetpol quberniyasına, Naxçıvan və Ordubad şəhərləri İrəvan quberniyasına, Zaqatala şəhəri isə Tiflis quberniyasına daxil idi. Şəhər əhalisinin artım sürətinə görə Bakı (112 mindən çox) Rusiya imperiyası və Avropa ölkələrini ötübkeçdi. Əsrin sonunda Bakı əhalisinin cəmi 40 %-i azərbaycanlılar təşkil edirdi. Şəhərdə iş qabiliyyətli əhalinin 60 %-i fəhlələr təşkil

edirdi (4, s. 279). Bakıdan sonra əhalinin sayına görə Gəncə şəhəri gəlirdi, ticarət və sənayenin inkişafına görə isə ikinci yeri Nuxa şəhəri tuturdu. 1897-ci il əhali sayına görə şəhər əhalisinin ümumi sayı 270 min nəfərə çatmışdı, ki bu da öz növbəsində Azərbaycanın bütün əhalisinin 14%-dən çoxunu təşkil edirdi (81). Şəhər əhalisinin mili tərkibində azərbaycanlılar 53% təşkil edirdi. XIX əsrin sonunda hakim təbəqəyə daxil olanların ümumi sayı 15 min nəfəri keçmişdi. 1870-ci ilin şəhər “Əsasnaməsi” yalnız 1878-ci ildə Bakıda, 1892-ci ildə təsdiq olunan yeni şəhər “Əsasnaməsi” isə Gəncə şəhərində də tətbiq olundu. Şəhərlər inkişaf etdikcə onların xarici görünüşləri də dəyişirdi. İki və üsmərtəbəli evlər tikilir, bağlar salınırdı. 1859-cu ildə Bakıda “Qubernator bağı”, 1882-1883-cü illərdə “Nobel bağı” salındı. Bu şəhərdə ilk elektrik stansiyası “Qafqaz və Merkuri” cəmiyyətinə məxsus idi. Əsrin sonunda təsis edilmiş “Elektosila” səhmdar cəmiyyəti sonralar Bayıl və Ağ şəhərdə 2 güclü elektrik stansiyası tikdirmişdi. 1889-cu ildə Bakıda konka (atlardan qoşqu vasitəsi kimi istifadə olunan dəmir yolu) açıldı (4, s. 280).

1876-cı ilin martından Azərbaycanda da gildiya ticarət qaydasının tətbiq olunmasına başlandı (30). Bundan sonra tacirlərin hər biri malik olduğu kapitalın həcmindən və fəaliyyət dairəsindən asılı olaraq gildiyanın hər hansı dairəsinə yazılmalı və öz müəssisələri üçün müəyyən bilet almalı idi. Birinci gildiya tacirləri bütün dövlətlərin mallarını “Rusiyanın hər yerində yük ilə, həm də tay, yaxud top” (34, s. 64-65) ilə satmaq üçün lazım olan qədər kontor, anbar, dükan açmaq hüququna malik idi. İkinci gildiya şəhadətnaməsi alanlar isə şəhadətnamə aldıkları quberniya, qəza və kəndlərdə istənilən qədər dükan açıb, Rusiya və digər dövlətlərin mallarını sata bilərdilər (51, s. 179). 1887-ci ildə Bakıda ticarət yarmarkası təşkil edildi (4, s. 269).

Millətin təşəkkülü. XIX əsrin ikinci yarısında Şimali Azərbaycanda millətin yaranmasını zəruri edən amillər (kapitalizmin inkişafı, ümumi bazarın, iqtisadi və mədəni mərkəzlərin meydana gəlməsi, burjuaziya və fəhlələrin formalaşması) özünü göstərməkdə idi. Başqa millətlər kimi, Azərbaycan milləti də dil, ərazi, iqtisadi

həyat birliyi, mədəniyyət birliyi zəminində tarixi sabit birlik kimi formalaşdı. “Azərbaycan milləti” sözünü ilk dəfə “Kəşkül” qəzeti işlətdi. Milli ziyalıların qabaqcıl nümayəndələrindən Həsən bəy Zərdabi, Əli bəy Hüseynzadə, Əhməd bəy Ağayev, Firudin bəy Köçərli millətin ideoloji təfəkkürünün formalaşmasında mühüm rol oynayırdılar. Türksülük, milliyətçilik, dövlətçilik, demokratizm ideyalarını yayırdılar. Azərbaycanda milli burjuaziyanın təşəkkülü milli təfəkkürün inkişafına təsir göstərdi. Milli burjuaziyanın görkəmli nümayəndəsi H.Z.Tağıyevin istedadlı gəncləri Rusiya və Avropanın təhsil ocaqlarına göndərilməsində, məktəb, teatr və məscidlərin açılmasında böyük rolu olmuşdu. Millətin təzəcə təşəkkülü dövründə mütərəqqi demokratik cərəyana mənsub olan ziyalılar (Həsən bəy Zərdabi, Nəcəf bəy Vəzirov, Ə.Haqqverdiyev və b.) Azərbaycanın, xüsusilə Bakının ictimai-iqtisadi və siyasi həyatındakı yeni meylləri öz əsərlərində əks etdirirdilər. Bəhs edilən dövrdə yaşayıb-yaratmış qabaqcıl ziyalılarımız milli şüurun oyanmasında mühüm rol oynayırdılar. Milli intibah uğrunda mübarizənin görkəmli nümayəndələrindən biri M.F.Axundzadə idi. Azərbaycanın burjuva inkişafı meylini düzgün görür və bu ideyaları “Əkinçi” qəzetində əks etdirirdi.

XIX əsrin ikinci yarısında kəndli və fəhlə hərəkatı. Zaqatala üsyanı. 1863-cü ildə Gürcüstanda kəndli islahatının keçirilməsinə hazırlıq xəbəri Şimali Azərbaycanın sosial-iqtisadi və siyasi cəhətdən daha ziddiyyətli bölgəsi olan, 1860-cı ildə inzibati-ərazi vahidi kimi yaradılmış Zaqatala dairəsində narazılığa səbəb oldu. Çarizmin kobud müstəmləkə siyasəti, məmurların özbaşınalığı, rüşvətخورluq, zorakı xristianlaşdırma siyasəti bölgədə ziddiyyətlərin kəskinləşdirməsində mühüm rol oynadı. Zaqatalaya gəlmiş hökumət komissiyasının hazırladığı islahat layihəsinə görə, yengiloylar və muğalar qazandıqları gəlirin on qatı həcmində birdəfəlik vəsait ödəməklə keşkül sahiblərinin asılılığından azad edilməli idilər. Keşkül sahibləri əsas gəlir mənbəyini itirmək təhlükəsi qarşısında qaldıqlarına görə burada islahatın keçirilməsini istəmirdilər. Yetişməkdə olan üsyanın başlanması üçün bəhanə 1862-ci ildə

Balakən kəndində kilsə tikilməsi oldu. Üsyan 1863-cü ilin iyununda rus ordusunun keçmiş zabiti Hacı Murtuzun rəhbərliyi ilə Zaqatalada başladı. Hacı Murtuzun ən yaxın kəməkçiləri balakənli Bürcəli və carlı Molla Zəngi idi. Üsyan geniş sosial təbəqələri əhatə edən ümummilli xarakter daşıyırdı. Onun hərəkətverici qüvvəsini keşkəl sahibləri, müsəlman ruhaniləri və xalq təşkil edirdi. İyunun 5-də əhalinin dini hisslərinə təsir edərək daha çox tərəfdar toplamaq məqsədilə Hacı Murtuz imam elan olundu. Lakin Dağıstan camaatından gözlənilən köməyin gəlməməsi üsyan başladığı andan üsyançılar arasında bir ümitsizlik yaratdı. İyunun 5-dən 6-na keçən gecə üsyançılar Zaqatala qalası üzərinə hücum etdilər. Lakin top atəşi altında geri çəkilməyə məcbur oldular. Rusiya hakim dairələri üsyanı yatırdılar. Üsyanın 18 nəfər ən fəal üzvü dar ağacından asıldı, mindən çox üsyançı isə ailə üzvləri ilə birlikdə katorqa işlərinə göndərildi. Hacı Murtuz sürgün edildi. Vurulan ziyan üsyançıların hesabına ödənilirdi. Üsyanın məğlubolma səbəbləri aşağıdakılar idi: 1) üsyan mütəşşəkil xarakter daşımırdı, yalnız Zaqatala dairəsi ilə məhdudlaşırırdı. 2) qüvvələr nisbəti də qeyri-bərabər idi. 3) üsyançılar gözlədikləri köməyi ala bilmədilər. 4) onlar qətiyyətsizlik göstərdilər və həm də üsyançılar arasında istənilən birlik yox idi.

Kəndli hərəkəti. XIX əsrin sonunda Azərbaycan kəndlərində ictimai təbəqələşmə prosesi sürətlənmişdi. Sahibkar və dövlət kəndlilərinin vəziyyəti ağır idi. Dövlət kəndlilərinin əksəriyyətinin 1-2 desyatindən artıq torpaq payı yox idi. Azərbaycana rus kəndlilərinin köçürülməsinin davam etdirilməsi kəndlilərin torpaqsızlaşmasına və ya az torpaqlı olmasına səbəb olurdu. Ağır vergilər kəndlilərin vəziyyətini daha da ağırlaşdırırdı. XIX əsrin son rübündə çarizmin zülmünə qarşı mübarizə daha da gücləndi. Kəndlilər vergi verməkdən və mükəlləfiyyətlər daşımaqdan boyun qaçırır, sahibkarlara məxsus torpaqları ələ keçirir, hökumət məmurlarının, bəylərin evlərinə hücum edir, onları yandırır, hətta sahibkarları öldürürlər. XIX əsrin son rübündə Qazax, Cavanşir, Yelizavetpol, Şuşa qəzalarında kəndlilərin fəal çıxışları oldu. XIX əsrin son rübündə

Azərbaycanda kəndli hərəkatının ən geniş yayılmış forması həm dövlət, həm də sahibkar kəndlilərin iştirak etdiyi **qaçaqçılıq** idi. Qaçqları xalq intiqamçıları adlandırırdılar. Müxtəlif dövrlərdə Qubadlıda Qaçaq Nəbi, onun arvadı Həcər xanım, Qazax qəzasında Qaçaq Kərəm, Dəli Alı, Qaçaq Nağı kimi şöhrətli qəhrəmanlar yetişdi. Qaçaq dəstələrinin qəhrəmanlıqlarına baxmayaraq, onlar məğlubiyyətə uğradılar. Onun əsas səbəbi qaçaq hərəkatında kəndlilərin miqdarca az bir hissəsinin iştirak etməsi, qeyri-mütəşəkkil olması və yerli xarakter daşması idi.

Fəhlə tətilləri. Bakıda neft sənayesi nəticəsində fəhlələrin sayı durmadan artırdı. Azərbaycan fəhlələri sosial-siyasi hüquqlardan məhrum olub, az əmək haqqı ilə çox işləməyə məcbur idilər. Yaşayış üçün zəruri olan malların bahalığı, ev kirayəsinin yüksək olması fəhlələrin vəziyyətini daha da dözülməz edirdi. Texniki təhlükəsizlik aşağı səviyyədə olduğu üçün müəssisələrdə onlarca fəhlə bədbəxt hadisələr nəticəsində həlak olurdu. Qadın və uşaq əməyindən də geniş istifadə olunurdu. XIX əsrin 70-ci illərindən başlayaraq Gədəbəy, Bakı və Nuxada dağınıq tətillər baş verirdi. Fəhlələr maaşların artırılması, ailəli fəhlələrə mənzillər verilməsi və bu kimi sosial və iqtisadi tələblər irəli sürürdülər. 1881 və 1895-ci illərdə Bakıda, 1896-cı ildə Ramana mədənlərində, 1898-ci ildə Gədəbəy misəritmə zavodlarında tətillər baş verdi. Beləliklə, XIX əsrin sonunda Azərbaycanda sənaye fəhlələri özünü mütəşəkkil qüvvə kimi göstərməyə başladı.

2. Cənubi Azərbaycan XIX əsrin ikinci yarısında

Cənubi Azərbaycanda XIX əsrin ikinci yarısında təbii-coğrafi şərait əkinçiliyin, maldarlığın inkişafına əlverişli şərait yaradırdı. Cənubi Azərbaycanda torpaqların əsas hissəsini **xalisə** adlanan dövlət torpaqları təşkil edirdi. **1886-cı ildə** şah dövlət torpaqlarının satılması haqqında fərman verdi. İri feodallar, xüsusən ruhanilər taxıl möhtəkirliyi ilə məşğul olurdular. Kəndlilər dövlətə vergi verirdilər. Dövlət vergisi bir qayda olaraq **paydar kəndlilərin**

ümumi məhsulundan alınır. Kəndlilər dövlətə a) torpaq vergisi; b) baş pulu; c) “sərkəllə” (yarımköçəri həyat sürən maldarlar heyvanların sayına görə); d) “qapı pulu” (otlaqlara görə) və s. verirdilər. Kəndlilər əsas vergilərlə yanaşı, hərbi mükəlləfiyyətlər də daşıyırdılar. XIX əsrin 70-80-cı illərində Cənubi Azərbaycanda tacirlərin sayı artır, fəaliyyət dairəsi genişlənirdi. Onlar həm də sələmçiliklə məşğul olurdular. Xarici malların ölkəyə axını **komprador burjuaziyasının** (daxili bazarla xarici şirkətlər arasında vasitəçilik edən) inkişafı üçün şərait yaradırdı. Cənubi Azərbaycan kəndinə xarici kapital, xüsusilə də rus kapitalı nüfuz edirdi. **1891-ci ildə** şah hökuməti tütün və tənəkə istehsalını ingilis kapitalisti Talbotun inhisarına vermişdi. Cənubi Azərbaycandan kəndlilərin kəsbkarlığa getməsi kütləvi şəkildə olmuşdu. Xaricə iş dalınca gedənlərin əksəriyyəti Türkiyəyə, Cənubi Qafqaza (başlıca olaraq Şimali Azərbaycana), Volqaboyuna, Mərkəzi Asiyaya və s. yerlərə gedirdilər. Onlar getdikləri yerlərdə “qara fəhlə” kimi çalışır və yerli fəhlələrdən xeyli az maaş alırdılar. XIX əsrin 70-90-cı illərində Cənubi Azərbaycanda tez-tez çıxış və üsyanlar baş verirdi. **1872-ci ildə** Təbrizdə vilayətin valisinə qarşı baş vermiş üsyan **1881-ci ildə** onun Cənubi Azərbaycandan qovulması ilə nəticələndi. **1898-ci ilin avqust-sentyabr aylarında Zeynəb paşa** adlı qadının rəhbərliyi ilə **Təbrizdə** üsyan baş verdi. Üsyan taxıl möhtəkirliyinə qarşı yönəlmişdi. **1892-ci ildə** İranın bir çox yerlərində, o cümlədən Təbrizdə baş verən üsyan nəticəsində şah hökuməti tütün və tənəkə istehsalı üzərində ingilis Talbotun inhisar hüququnu geri alaraq onunla imzalanmış müqaviləni ləğv etdi.

3. XIX əsrin ikinci yarısında Azərbaycan mədəniyyəti

Şimali Azərbaycanın işğalından sonra Şimali və Cənubi Azərbaycanın mədəni inkişafında fərqlər nəzərə çarpmağa başladı. XIX əsrin ikinci yarısında Şimali Azərbaycanda mədəniyyətin xarakterik xüsusiyyətləri bunlar idi: 1) yeni tipli məktəblərin və mədəni-maarif müəssisələrinin, milli mətbuatın və milli teatrın yaranması; 2)

qabaqcıl ziyalıların xalqın milli şüurunun oyanmasına ideya təsirinin güclənməsi. XIX əsrin ikinci yarısında Şimali Azərbaycanda: 1.yüzlərcə milli məktəb və mədrəsələr fəaliyyət göstərirdi. 2. Bakı, Şamaxı, Şuşa, Nuxa və d. şəhərlərdə ədəbi dərnlər, məclislər təşkil edilirdi. 3.Məktəblərlə yanaşı, ruhani məktəbləri-mədrəsələr də fəaliyyət göstərirdi. İbtidai və ali dərəcələrə bölünən mədrəsələrdə təhsil pulsuz idi. 4. Avropa təhsili görmüş milli ziyalılar nəslə yetişməyə başlamışdı. Belə ziyalılardan Rusiyada ali təhsil almış ilk azərbaycanlı Ağa bəy Yadigarovu, Almaniyada təhsil almış Məmmədəğa Şahaxtinski göstərmək olar; 5. “Üsulicədid” (yeni üsul) adlı ictimai-pedaqoji hərəkat geniş yayıldı. Bu məktəblərdə təlim ana dilində aparılır, təhsil planına ümumtəhsil xarakterli fənlər daxil edilirdi. Bu tədris üsulunun əsas prinsiplərindən biri hərf-heca üsulundan daha səmərəli səs üsuluna keçid idi. 6. Ana dilində ilk dərslilər və dərslərsəitləri hazırlanırdı. 7. 1872-ci il yeni məktəb əsasnaməsinə görə qəza məktəbləri pullu şəhər məktəblərinə çevrilmişdi. 8. Xalq məktəbləri adı ilə meydana gələn ibtidai kənd məktəbləri yaranırdı. 9. 80-ci illərdən başlayaraq rus-Azərbaycan məktəbləri yaranmağa başladı. Məqsəd şagirdləri orta məktəbə hazırlamaq idi. İlk rus-Azərbaycan məktəbinin əsası 1887-ci ildə Bakıda H.Mahmudbəyov və S.M.Qənizadə tərəfindən qoyuldu. Bu məktəblərdə tədris rus dilində olsa da, Azərbaycan dili icbari keçilirdi. 10. 80-90-cı illərdə bir sıra sənət məktəbləri (Bakıda, Gəncədə, Zaqatalada və s.) açıldı. 11. 1865-ci ildə Bakıda ilk orta təhsil məktəbi yarandı. 12. İlk qadın və kişi gimnaziyaları açıldı. 13. 1876-cı ildə Qori Müəllimlər Seminariyası təşkil olundu. 14. 1879-cu ildə Qori Müəllimlər Seminariyasının Azərbaycan şöbəsi açıldı. İlk kitabxana-qiraətxanalar məktəblərin nəzdində açıldı. Məktəblərdən kənarında yerləşən ilk kütləvi kitabxanalardan biri 1868-ci ildə Gəncədə açıldı. 1894-cü ildə N.Nərimanov tərəfindən ilk Azərbaycan qiraətxanası təşkil edildi.

Milli mətbuatın təşəkkülü. Şimali Azərbaycanda milli mətbuatın əsası görkəmli ziyalı Həsən bəy Zərdabinin 1875-ci ildə nəşrinə başladığı “Əkinçi” qəzeti ilə qoyulmuşdu. 1877-ci ilədək

qəzetin 56 sayı çapdan çıxmışdır. Bu qəzetin əsas məqsədi xalqı maarifləndirmək idi. 1879-cu ildə Tiflisdə Azərbaycan türkcəsində “Ziya” qəzeti çıxmağa başladı. 1880-cı ildən 1884-cü ilədək bu qəzet “Ziyayi Qafqaziyyə” adı altında nəşr olundu. 1880-ci ildə Tiflisdə “Kəşkül” qəzeti Cəlal Ünsüzadənin nasirliyi ilə işıq üzü gördü. Qəzet öz ideya istiqamətinə görə “Əkinçi”yə yaxın idi. 1880-1890-cı illərdə Bakıda rus dilində “Kaspi”, “Baku” və b. qəzetlər nəşr olunurdu.

İncəsənətin inkişafı: teatr, musiqi, memarlıq. 1873-cü il martın 23-də Bakı realnı məktəbinin həvəskar teatr truppası tərəfindən görkəmli dramaturqumuz Mirzə Fətəli Axundovun “Sərgüzəşti vəzir-xanı Lənkəran” komediyasının tamaşaya qoyulması ilə milli teatrımız yarandı. Xalqımızın böyük oğlu, xeyriyyəçi H.Z.Tağıyev 1883-cü ildə Bakıda teatr binası tikdirdi. 1895-ci ildə Azərbaycanın teatr xadimləri “Bakı artistlər cəmiyyəti”ni yaratdılar. XIX əsrin ikinci yarısında musiqidə böyük canlanma var idi. Peşəkar aşıqlardan Aşıq Alı, Aşıq Ələsgər, Molla Cümə böyük şöhrət qazanmışdılar. Tarzən Sadıqcan tarı təkmilləşdirmişdi. Xanəndələrdən Xarrat Qulu, Hacı Hüsü, Məşədi İsi, Cabbar Qaryağdıoğlu və b. muğam sənətinin inkişafında misilsiz xidmətlər göstərmişdilər. Dövrün ən görkəmli memarı olan Qasım bəy Hacıbababəyov Bakıda böyük bir karvansara inşa etmişdi. 1865-ci ildə dənizkənarı bulvar salınmağa başladı. 1886-cı ildə isə Bakının ikinci qala qapıları tikilmişdi. Dövrün görkəmli rəssamlarından Mir Mövsüm Nəvvab “Quşlar” miniatürünü və Teymurləngin portretini çəkmişdi. Mirzə Qədim İrəvani “Cavan oğlan”, “Oturan qadın” və s. rəsmləri ilə təsviri rəssamlıq sənətini zənginləşdirmişdi.

XIX əsrdə Cənubi Azərbaycan mədəniyyəti. Türkmənçay müqaviləsi bağlandıqdan sonra Azərbaycanın şimalı və cənubu müxtəlif sosial-iqtisadi və mədəni inkişaf yoluna qədəm qoydu. XIX əsrin ikinci yarısında Cənubi Azərbaycanda dövlət elm və maarifin inkişafına az diqqət yetirirdi. Orta və ali təhsil ocaqları olan mədrəsələr fəaliyyət göstərirdi. Şagirdlər təhsil aldıkları müddətdə (10-12 il) mədrəsələrdə yaşayırdılar. Bir neçə yeni tipli

məktəbin açılması Qacarların deyil, vətənpərvər ziyalıların səyləri nəticəsində mümkün olmuşdu. Cənubi Azərbaycanda tarixşünaslıq elmi sahəsində bir sıra əsərlər yazılmışdı. Məhəmməd Rəzi “Zinət üt-təvarix”, Məhəmməd Sadıq “Cahanara”, Əbdürrəzzaq Dünbülü “Hökmdarın şanlı işləri” adlı əsərlərlə tarix elmini inkişaf etdirmişlər. XIX əsrin ikinci yarısında Şimali Azərbaycandan fərqli olaraq Cənubi Azərbaycanda milli mədəniyyətin zəif cəhəti onun hələ də fars dili ənənəsi çərçivəsindən çıxma bilməməsində idi. Şimaldan fərqli olaraq Cənubi Azərbaycan ziyalıları doğma dilin ədəbiyyat, mətbuat və publisistikada hakim dilə çevrilməsi uğrunda mübarizə aparmırdılar. Buna baxmayaraq maarif və mətbuat sahələrində böyük irəliləyişlər var idi. 1869-cu ildə Təbrizdə “Mədrəseyi-Nasiri”, 1877-ci ildə Təbriz Dövlət Mədrəsəsi, 1878-ci ildə Urmiyada Ali Tibb Məktəbi açılmışdı. “İran maarifinin atası” adlandırılan Mirzə Həsən Rüşdiyyə 1888-ci ildə Təbrizdə “Debestan” adlı ilk üsuli-cədid məktəbini təsis etmişdi. Cənubi Azərbaycanda mətbuatın əsası 1858-ci ildə nəşrə başlayan “Azərbaycan” qəzeti ilə qoyuldu. 1880-cı ildə “Təbriz”, 1884-cü ildə “Mədəniyyət” adlı qəzetlərin nəşrinə başlandı. Mühacirətdə olan azərbaycanlı ziyalıların İstanbulda nəşr etdirdikləri “Əxtər” (1875) və “Şahsevən” qəzetləri geniş şöhrət qazanmışdı.

XIII FƏSİL

AZƏRBAYCAN XX ƏSRİN ƏVVƏLLƏRİNDƏ. İCTİMAİ-SİYASİ VƏ DEMOKRATİK HƏRƏKATLAR

Plan:

- 1. XX əsrin əvvəllərində Şimali Azərbaycanda sosial-iqtisadi və siyasi vəziyyət. 1901-1904-cü illərdə fəhlə hərəkatı.*
- 2. 1905-1907-ci illər birinci rus inqilabı və onun Azərbaycanın siyasi durumuna təsiri. Siyasi partiya və təşkilatların yaranması.*
- 3. Cənubi Azərbaycanda demokratik və milli-azadlıq hərəkatı.*

1. XX əsrin əvvəllərində Şimali Azərbaycanda sosial-iqtisadi və siyasi vəziyyət. 1901-1904-cü illərdə fəhlə hərəkatı

1900-1903-cü illər dünya iqtisadi böhranı Rusiyaya da öz təsirini göstərdi. Böhran **neft sənayesinin** bütün sahələrinə-neft çıxarılmasına, onun emalına, yeni quyuların qazılmasına, neftin və neft məhsullarının ixracına, kəşfiyyat işlərinin aparılmasına ağır zərbə endirdi. Böhran illərində xirda və orta müəssisələrin iflasa uğraması nəticəsində istehsalın təmərküzləşməsi xeyli güclənmişdi. Təkcə 1899-1900-cü ildə Bakıda olan 208 şirkətdən 90-nı iflasa uğradı, iri inhisarların ixtiyarına keçdi. İnhisarlar neftin istehsalı, emalı, daşınması və satışını öz əllərində cəmləşdirirdi. Neft ixracı Nobel qardaşları, Rotşild kimi inhisarçıların əllərində cəmləşdi. Bakıda 20 iri neft sənayesi şirkəti sırasına Azərbaycan kapitalının nümayəndələri Musa Nağıyev və Şəmsi Əsədullayevin şirkətləri də daxil idilər. 1903-cü ilədək ingilis kompaniyaları Bakının neft müəssisələrinə 60 mln. manat kapital qoymuşdular. İngiltərə, Fransa və ABŞ ağ neftə olan tələbatlarının xeyli hissəsini Bakının hesabına ödəyirdi. İnhisarçılar texniki geriliyin qarşısını almaq üçün tədbirlər görmür, süni surətdə inkişafın qarşısını alır, neftin qiymətini qal-

dırırdılar. 1912-ci ildə yaradılmış “Oyl” inhisarının tərkibində 1913-cü ildə “Tovuz” portland sementi və digər tikinti materialları istehsalı səhmdar cəmiyyəti təsis edildi. I Dünya müharibəsi ərəfəsində İngiltərə, Fransa, Almaniya inhisarları arasında mübarizə daha da gücləndi. XX əsrin əvvəlində kapitalist münasibətləri təkcə Bakıda deyil, Azərbaycanın qəzalarında da inkişaf edirdi. Ölkə sənayesi təkcə neft hasilatından ibarət olmayıb, sənayenin digər sahələri-dağmədən, mexaniki istehsal, energetika, toxuculuq, pambıqtəmizləmə, ipək emalı, yeyinti sənayesi, nəqliyyat, rabitə, bank-kredit sistemi və ticarət də inkişaf edirdi. Neft sənayesi ilə yanaşı, Azərbaycanda **əlvan metallurgiya** sənayesi də inkişaf edirdi. Gəncə quberniyasındakı 8 mis zavodu içərisində **Gədəbəydəki “Simens qardaşları” səhmdar cəmiyyətinə** məxsus olan zavodlar fərqlənirdi. Gədəbəy misi dünyada ən təmiz və qiymətli mis hesab edilirdi. XX əsrin əvvəlində Azərbaycanda yeni mis filizi ehtiyatları aşkar edildikdən sonra Qalakənd çayı üzərində ikiturbinli elektrik stansiyası-ilk su-elektrik stansiyası tikildi. Moskvada yeni zavodlar tikildiyi üçün 1906-cı ildə Qalakənd missaflaşdırma zavodu istehsalı dayandırmışdı. Mis sənayesində 1900-cü ildə başlanan inhisarlaşma prosesi 1913-cü ildə başa çatdı. “Simens qardaşları və K” 1914-cü ildə Almaniyanın 6 nəhəng metallurgiya zavodunu xammalla təmin edən “Ştuden Gezelşaft” inhisarı ilə 30 il müddətinə müqavilə bağlamışdı.

İpək sənayesi ölkəmizin şimal-qərb və cənub-qərb hissəsində yayılmışdı. Cənubi Qafqazda **ipək emalı** sənayesinin mərkəzi **Nuxa** şəhəri idi. 1900-cü ildə xırda müəssisələr nəzərə alınmasa, **Nuxa-Zaqatalada** 46 fabrik var idi. **Qarabağda** və **Naxçıvanda** xeyli ipək fabriki işləyirdi. Nuxada istehsal edilən xam ipək beynəlxalq sərğilərdə qızıl və gümüş medallar almışdı. XX əsrin əvvəllərində pambıqçılığın inkişafı ilə əlaqədar pambıqtəmizləmə sənayesi də inkişaf edirdi. Bu dövrdə **100-dən çox pambıqtəmizləmə zavodu** vardı. Bu sahədə **Gəncə quberniyası** birinci yerdə idi. Pambıqtəmizləmə sənayesinə qoyulan sərmayənin 80 %-i milli kapitalla-**H.Z.Tağıyev, Mahmudbəyov qardaşları** və **Məstanzadəyə** məxsus

idi. Azərbaycanda maldarlığın geniş yayılması gön-dəri istehsalı üçün əlverişli şərait yaradırdı. Azərbaycanın yeyinti sənayesinin mühüm sahələrini şərabçılıq, spirt, konyak istehsalı təşkil edirdi.

Tütünçülük Zaqatala dairəsində, Nuxa, Cavanşir, Şamaxı qəzalarında yayılmışdı. Azərbaycanda ilk tənbəki fabriki XIX əsrin ikinci yarısında Nuxada fəaliyyətə başlamışdı. XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanın 7 qəzasında **balıqçılıqla** məşğul olurdular. Xəzər dənizində siyənək ovlanırdı. Kür çayı boyunca yerləşmiş iri vətəgələrdə ovlanmış balıqlar duzlanır, konservləşdirilirdi. Balıq sənayesində də milli kapital-H.Z.Tağıyev, M.Nağıyev, M.Muxtarov və b. üstünlük təşkil edirdi. Şimali Azərbaycanda istehsal olunan məhsulların ümumi dəyəri və fəhlələrin sayına görə balıq sənayesi neft sənayesindən sonra 2-ci yerdə dururdu. XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanda biyan kökü istehsalının inkişafı ingilis kapitalı ilə bağlı idi. Gəncə, Kürdəmir, Ucar və Ləkidə biyan emalı zavodları var idi. Emal prosesində alınan maye-cövhər əsasən yeyinti sənayesində istifadə olunurdu. 1902-ci ildə Şəkidə çiyid yağı zavodu tikildi. 1906-cı ildə bu müəssisənin əsasında “Qafqaz yağ zavodu” səhmdar cəmiyyəti təsis edilmişdi. Daşduz Naxçıvan qəzasında, şor duz Abşeronda və Cavad qəzasında çıxarıldı. “Kəlbəlxanov qardaşları və K” şirkətinin Sust mədənlərində daş duz əldə edilirdi. XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanda kapitalist münasibətlərinin inkişafı şəhər təsərrüfatının, ticarətin, nəqliyyatın, rabitənin inkişafına güclü təsir göstərdi. Nuxa ölkədə 2-ci sənaye və ticarət mərkəzi, Bakı isə yük dövriyyəsinə görə Rusiyada 1-ci liman şəhəri idi. Bakıdakı iri ticarət səhmdar banklarının sahibləri arasında H.Z.Tağıyev, M.Nağıyev kimi milli burjuaziyanın nümayəndələri var idi.

Kənd təsərrüfatı. XX əsrin əvvəllərində kənd təsərrüfatında kapitalizmin inkişafı əkinçilikdə təkmil alətlərin tətbiqini xeyli genişləndirmişdi. Kapitalistcəsinə təşkil edilmiş qolçomaq və mülkədar təsərrüfatlarında taxılın müəyyən bir hissəsi bazar üçün istehsal edilirdi. Kəndlilərin bir hissəsinin torpağı yox idi, əksəriyyəti isə az torpaqlı idi. Kənd təsərrüfatında texnika ləng tətbiq edilirdi. Əsas səbəbləri aşağıdakılardır: 1)Azərbaycanın özündə kənd təsərrüfatı

alətləri və maşınları istehsal edən zavodların olmaması; 2) ixtisaslı mütəxəssislərin az olması. Taxıl və texniki bitkilərə tələbatın artması suvarılan torpaq sahələrinin genişləndirilməsini tələb edirdi. Əsrin əvvəllərində Kür və Araz çayları sahilində 150-yə qədər suvuran qurğu qurulmuşdu. Azərbaycanda texniki bitkilər əkini xeyli genişlənməmişdi. Taxılçılıq sahəsində Lənkəran, Gəncə, Nuxa, Ərəş, Şuşa qəzaları daha çox fərqlənirdi. Azərbaycanda texniki bitkilər əkini xeyli genişlənməmişdi. Onların içərisində sənaye pambıqçılığı xüsusilə fərqlənirdi. Pambıq əkinində kotanla bərabər traktordan da istifadə olunurdu. 1913-cü ildə Rusiyada əkinçilikdə istifadə edilən 152 traktordan 6-sı Azərbaycanda idi. Cənubi Qafqazdakı pambıq əkin sahələrinin 70%-dən çoxu Azərbaycanın payına düşürdü. Pambıqçılıq təsərrüfatlarında cərgəli əkin üsulu üstünlük təşkil edirdi. 1909-cu ildən etibarən Azərbaycanda borc-kredit şirkətlərinin təşkili bu sahədə möhtəkiriyyə mane olurdu. 1913-cü ildə burada 129-dan artıq kredit şirkəti və borc-əmanət kassaları fəaliyyət göstərirdi. Bunlar kəndlilərə əlverişli şərtlərlə kredit verirdilər. XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanda ipəkçiliklə-kümdarlıqla məşğul olan kəndlilərin sayı artır, çəkil plantasiyalarının ümumi sahələri genişlənirdi. İpəkçilik kapitalist əmtəə istehsalının inkişaf etdiyi kənd təsərrüfatı sahələrindən birinə çevrilmişdi. 1914-cü ildə Cənubi Qafqazda əldə edilən baramanın 81%-i Azərbaycanın payına düşürdü. Azərbaycanda becərilən baramanın hamısı yerli ipək fabriklərində emaldan keçirilirdi. İpək fabriklərindəki mövcud texnika aşağı növ baramanı emal etməyə imkan vermədiyinə görə onu İtaliya və Fransanın Milan, Marsel, Lion şəhərlərinə ixrac edirdilər. Sənaye tütünçülüüyü XX əsrin əvvəllərində geniş vüsət almışdı. Tütünçülük ən çox Zaqatala dairəsində, Nuxa, Cavanşir, Şuşa, Quba və Şamaxı qəzalarında intişar tapmışdı. Zaqatalada sarı Trabzon və Samsun tütün növləri yetişdirilirdi. Cənubi Qafqazda ən böyük tütün plantasiyası (40 desyatın) Zaqatalada yerləşirdi. Azərbaycanda yığılan tütün yarpağı əsasən yerli fabriklərdə emal edilir, az bir qismi İrana ixrac olunurdu. 1902-ci ildə ixraca göndərilən tütünə yüksək gömrük haqqının tətbiq edilməsi və

istehsal üzərinə yüksək aksiz vergisi qoyulması tütünçülüyün inkişafına əngəl törədirdi. Azərbaycanda üzümçülük də geniş yayılmışdı. Onun böyük hissəsi mülkədarların, qolçomaqların və ayrı-ayrı şirkətlərin əlində cəmlənmişdi. İri şirkətlər üzüm və şərab istehsalında həlledici rol oynayırdılar. Məhsulun bir hissəsi yeyinti məhsulu kimi satışa çıxarılır, digər hissəsi isə ölkədəki çoxsaylı şərab zavodlarına satılırdı. Azərbaycan ərazilərində maldarlıq bu və ya digər dərəcədə inkişaf etmişdi. Maldarlıqla müntəzəm məşğul olanlar üçün əmtəə maldarlığı xüsusi əhəmiyyətə malik idi. İri maldarlıq təsərrüfatında əmtəə südçülüüyü və əmtəə mal-qara bəslənməsi geniş miqyas almışdı. Yenə də köçmə maldarlığı maldarların əsas məşğuliyyəti olaraq qalırdı. Yundan toxunan Azərbaycan xalçaları, gəbələri dünya bazarlarında məşhur idi. Azərbaycanda meyvəçilik də inkişaf etmişdi. Rusiyanın daxili bazarlarında quru meyvəyə olan tələbat bu sahənin inkişafına şərait yaradırdı.

Azərbaycanda kəndlilərin aztorpaqlı olmasına baxmayaraq Rusiyadan buraya köçürülənlərin sayı getdikcə artırdı. 1905-ci ildən etibarən ruslar Muğanda məskunlaşmağa başladılar. Hesablamalara görə, XX əsrin əvvəllərində təkcə Bakı quberniyasına köçürülənlər üçün **44 min desyatın** yararlı torpaq sahəsi ayrılmışdı. **1908-1910-cu illərdə** çarizmin köçürmə siyasəti nəticəsində Azərbaycana **3 mindən artıq kəndli ailəsi** köçürülmüşdü. **1912-ci ildə Bakı quberniyasında 60, Gəncə quberniyasında 29 rus kəndi** salınmışdı.

Şimalı Azərbaycanda aqrar qanunlar. 1870-ci il kəndli islahatı Azərbaycanda aqrar məsələni yarımçıq həll etdi. Kəndlilərə pay torpağı verilməsi məsələsi həll edilmədi. **1882-ci ildə kəndli torpaq bankı** təşkil edildikdən sonra kəndlilərin az-çox bir qismi müəyyən qədər torpaq payı almağa müvəffəq oldu. Kəndlilərin öz pay torpaqlarını satın almasını çətinləşdirən amillərdən biri də Azərbaycanda pay torpaqlarının satınalma qiymətinin Rusiyadakından dəfələrlə yüksək olması idi. İslahatdan sonra kəndlilər istifadə etdikləri pay torpağı əvəzində islahataqədərki vergiləri verməyə və mükəlləfiyyətləri daşımağa məcbur idilər. Başqa sözlə, Azər-

baycanda **“müvəqqəti mükəlləfiyyətli”** münasibətlər **40 ildən çox** davam etdi. Kənd təsərrüfatında kapitalist əmtəə istehsalı artdıqca torpağın qiyməti də sürətlə yüksəlirdi. Torpağın çox hissəsi dövlətin əlində idi. Kəndlilərin **68%-ni dövlət kəndlisi** təşkil edirdi. **1900-cü il mayın 1-də** hökumət dövlət kəndlilərinin torpaq münasibətlərini qaydaya salmaq üçün qanun verdi. **“Cənubi Qafqazda dövlət kəndlilərinin torpaq quruluşu”** haqqında bu qanun (63, s. 18-23) dövlət kəndlilərinə kənd icması yığıncaqlarının razılığı ilə icma torpaqlarından **nəqli istifadə hüququ** verirdi (109, v. 64). Qanun bu maddəsi icma torpaq mülkiyyətinə çox ağır zərbə vurdu. **“Cənubi Qafqazın beş quberniyasında pay torpaqlarını müəyyənləşdirmək və torpaq quruluşu işini aparmaq qaydası haqqında” əsasnamə 1903-cü il aprelin 21-də** qüvvəyə mindi. Qanuna görə, pay torpaqlarının planı hazırlanarkən istifadə edilən mövcud sərhədlər əsas götürülməli idi. Əsasnamədəki yenilik kəndlilərə əlavə pay torpağının verilməsi, çəmən, otlaq və meşələrdən pay ayrılması qaydalarından ibarət idi. Lakin nə qanun, nə də əsasnamə dövlət kəndlilərinin torpaq quruluşu məsələsini tam həll etmədi. Kəndlilərin istifadəsində olan pay torpaqları əsasən yenə də dövlət mülkiyyətində idi.

1912-ci il dekabrın 20-də “Cənubi Qafqaz quberniyasında torpaqların məcburi surətdə satın alınması haqqında” qanun verildi. Qanunla birlikdə onun həyata keçirilməsi üçün **“Qaydalar”** təsdiq edildi. “Qaydalara” görə, Azərbaycandakı sahibkar kəndliləri **1913-cü il yanvarın 1-dən mükəlləfiyyət daşımaqdan azad olu-nurdular**. Kəndlilər pay torpaqlarını məcburi şəkildə satın almalı idilər. Onlar yalnız torpaq nizamnaməsində göstərilən torpağı öz mülkiyyətinə keçirə bilərdi. İcarəyə verilən torpaqlar mülkədarın mülkiyyətində qalırdı. Kəndli çəmən, otlaq və meşə sahələrini satın ala bilməzdi. O, həmin yerlərdən yalnız torpaq sahibinin razılığı ilə istifadə edə bilərdi. Su arxları mülkədarların xüsusi mülkiyyəti olaraq qalırdı. Dövlət xəzinəsi torpağın haqqını 20 il ərzində kəndlilərdən toplamalı idi, mülkədarlar isə torpaq üçün əvəz haqqını dövlət xəzinəsindən alırdı. 1912-ci il aqrar qanunu Zaqatala dairəsi

kəndlilərinə şamil edilmədi. **1913-cü il iyulun 7-də hökumət Dağıstan və Zaqatala dairəsində feodal-asılı münasibətlərinin ləğv olunması haqqında qanun qəbul etdi.** 1912-1913-cü illər aqrar qanunları pay torpaqlarının sahibkar kəndlilərinin xüsusi mülkiyyətinə çevrilməsinə, onların “müvəqqəti mülkiyyətli” münasibətlərdən azad edilməsinə imkan verdi. Azərbaycan kəndində kapitalist münasibətlərinin inkişafı və ictimai təbəqələşmə getdikcə sürətlənirdi (5, s. 66-67).

XX əsrin əvvəllərində çarizmin milli müstəmləkə zülmü və kapitalist münasibətlərinin inkişafı Şimali Azərbaycanda əhalinin sosial tərkibinə ciddi təsir göstərmişdi. Sənaye və ticarət burjuaziyasının xüsusi çəkisi artırdı. Əsrin əvvəllərində Azərbaycan tədricən aqrar-sənaye ölkəsinə çevrilmərdə idi. Kənddə sosial təbəqələşmə kəndlilərin içərisindən kənd varlılarının və qolçomaqların ayrılmasına gətirib çıxardı. Mülkədarların bir hussəsi çarizmin müstəmləkə əsarətinə nifrət edir, xalqın sosial-iqtisadi vəziyyətini yaxşılaşdırmaq üçün yollar axtarırdılar. Mülkədarlardan Allahyar bəy Zülqədərov, Fərrux bəy Vəzirov və b. da yoxsullara kömək edirdilər. Lakin ümumilikdə Şimali Azərbaycan kəndlərində sosial münasibətlər kəskin idi. Azərbaycan şəhərlərində işə fəhlələrlə sahibkarlar arasında ziddiyyətlər getdikcə kəskinləşirdi. Milli burjuaziyanın H.Z.Tağıyev, Ş.Əsədullayev, M.Səlimxanov, M.C.Əliyev kimi nümayəndələri müsəlman fəhlələrinin qayğısına qalırdı.

XX əsrin əvvəllərində Əli bəy Hüseynzadə, Əlimərdan bəy Topçubaşov, Əhməd bəy Ağayev, Məmməd Əmin Rəsulzadə, Nəriman Nərimanov, Fətəli xan Xoyski, Cəlil Məmmədquluzadə, Üzeyir Hacıbəyov və b. yüzlərcə ziyalı milli şüurun, milli özünüdərk formalaşmasında mühüm rol oynayırdı.

Böhran illərində sənayenin, xüsusən neft sənayesinin geriləməsi böyük işsizlər ordusunun yaranmasına səbəb oldu. Azərbaycan neft sənayesində fəhlələrin sayı on minə qədər azalıb, 27 min nəfərə endi. Azərbaycan kəndliləri mülkədarların ağır istismarına məruz qalırdılar. Böhran illərində fəhlələrin vəziyyətinin son dərəcədə ağırlaşması, fəhlələr arasında siyasi təşviqatın genişlənməsinə

şərait yaratdı. Məhz bu dövrün başlanğıcında, 1900-cü ilin sonlarında Bakıda sosial-demokratiya hərəkatı genişlənməyə başladı. 1901-ci ildə Bakıda RSDFP-nin təşkilatı artıq formalaşmaqda idi, Bakı və onun rayonlarında 15 dərnək fəaliyyət göstərirdi. 1901-ci ilin yazında RSDFP-nin Bakı Komitəsi yaradıldı. 1901-ci ilin martında Bakıda Sabunçu “Remont” mexaniki və b. emalatxanaların fəhlələri tətilləndirildi. 1902-ci ilin aprelinə Bakıda 5 min fəhlənin iştirakı ilə ilk dəfə açıq nümayiş keçirildi. 1903-cü il martın 2-də Bakıda fəhlələrin açıq küçə nümayişi keçirildi. 1903-cü il iyulun 1-dən 22-nə qədər Bakıda ilk ümumi siyasi tətilləndirilmişdi. Tətillilər əsasən iqtisadi tələblər irəli sürürdülər. Azərbaycan kəndində sinfi mübarizənin kəskinləşməsi, kəndli çıxışlarının artması müşayiət olunurdu. Milli-azadlıq hərəkatına tələbələr və ziyalılar da qoşulurdular: N.Nərimanov, M.Ə.Rəsulzadə, S.M.Əfəndiyev, Ə.Ağayev, M.Əzizbəyov, C.Məmmədquluzadə, M.Ə.Sabir və b.

1904-cü ilin yanvarında başlanmış rus-yapon müharibəsi fəhlə və kəndlilərin həyat şəraitini daha da ağırlaşdırdı. Bu isə zəhmətkeş kütlələri mübarizəyə sövq edirdi, onları müharibə əleyhinə çıxışlara qaldırırdı. Əvvəllər dərnək tipli olan sosial-demokratların azərbaycanlı fəhlələr arasında iş aparan özəyi 1904-cü ildə “Hümmət” adlı qəzet buraxmağa başladı. Qəzet zəhmətkeşləri mütləqiyyətə, sosial ədalətsizliyə qarşı mübarizəyə çağırırdı. Tezliklə “Hümmət” adlı sosial-demokrat təşkilatının əsası qoyuldu. Bu təşkilat azərbaycanlı fəhlələr arasında geniş inqilabi iş görür, vərəqələr nəşr edir, “Hümmət” qəzetinin nəşrini davam etdirirdi. 1904-cü ilin dekabrın 13-də “Xəzər-Qara dənizi cəmiyyəti” zavodu, sonra isə bir sıra başqa sənaye müəssisələrin, fabriklər və zavodlarının fəhlələri tətilləndirildi. Tətillər neft mədənlərini bürüdü. Şəhərdə hərbi vəziyyət elan olundu. Tətillər komitəsi ilə aparılan ilk danışıqlar nəticəsiz oldu. Nəhayət, dekabrın 30-da fəhlələrin “Mazut Konstitusiyası” adlandırdığı müştərək müqavilə imzalandı. Müqavilənin əsas müddəaları bunlar idi: 9 saatlıq iş günü, ayda 4 dəfə istirahət günü və ildə bir dəfə məzuniyyət verilməsi; orta əmək haqqının 20-25 % artırılması, xəstəlik üzündən işləyə bilməyən fəhlələrə əmək haqqının verilməsi

və s. göstərilən bu güzəştlər ancaq neft sənayesində çalışan fəhlələrə aid idi (84; 65, s. 71, 79). Dekabrın 31-də tətillər qalibiyyətlə başa çatdı. Bu Bakı fəhlələrinin neft sənayeçiləri və çarizm üzərində ilk qələbəsi idi.

1905-ci il yanvarın 3-də Peterburqda Putilov zavodu fəhlələri, yanvarın 8-də isə bütün Peterburq tətillər etdi. Yanvarın 9-da öz tələbləri ilə Qış Sarayına doğru gedən tətillər çarın əmri ilə gülləbaran edildilər. Bu qanlı hadisə Bakıda fəhlələri ayağa qaldırdı, müəssisələrin çoxu, nəqliyyat öz işini dayandırdı. Bakıda zəhmətkeşlərin çıxışlarının böyük vüsət aldığı görünən çar hökuməti dairələri burada azərbaycanlılarla ermənilər arasında milli nifaq salmağı qətl etdi və buna nail oldu. Hökumətin milli qırğın siyasətinin həyata keçirilməsində Daşnaksütyun Partiyası və erməni quldurları həlledici rol oynadı. Milli qırğın nəticəsində 158 müsəlman kəndi dağıdılmışdı (12, s. 32). “Böyük Ermənistan” xülyasına düşən ermənilər Rusiyanın köməyi ilə Cənubi Qafqazda muxtariyyət almağa ümid edirdilər. Ermənilərin Azərbaycanın müxtəlif bölgələrində törətdikləri cinayətlərdən aşağıdakıları göstərmək olar: 1. Fevralın 6-dan 10-dək davam edən qırğında Bakıda 2 mindən çox azərbaycanlı öldürüldü (12, s. 32). 2. Mayın 24-də İrəvanda 11 nəfər qətlə yetirildi. 3. Yayda Məngüç, Güllücə, Şeyxəli, Xırmancıq kəndlərində erməni quldur dəstələrinin hücumlarının qarşısı alınmış, əhali onları geri çəkilməyə məcbur etmişdi. Avqust ayında Şuşada törədilən milli qırğının qarşısı alındı və döyüş azərbaycanlıların qələbəsi ilə başa çatdı. Bakıda fevralın 6-dən 9-na kimi davam etmiş erməni-azərbaycanlı qırğınının qarşısını almaqda “Hümmət” təşkilatı xüsusi fəaliyyət göstərirdi. Milli qırğının qarşısını almaqda H.Z. Tağıyevin rolunu xüsusi qeyd etmək olar. Çarizm qırğınla bərabər, inzibati tədbirlərə də əl atdı. Fevralın 15-də Bakıda general-qubernator vəzifəsi təsis edildi. Fevralın 18-də isə Bakı quberniyasında hərbi vəziyyət elan edildi. Fevralın 26-da Qafqazın baş rəisi vəzifəsi ləğv edildi və hələ 1883-cü ildə ləğv edilmiş Qafqaz canişinliyi bərpa olundu və qraf Vorontsov-Daşkov fəvqəladə səlahiyyətlə canişin təyin edildi. Vorontsov-Daşkov təkcə zorla inqilabi hərəkəti boğmağın

qeyri-mümkünlüyünü nəzərə alaraq yerli burjuaziya ilə ittifaq bağlamağı qət etdi. Bunun üçün bir sıra liberal vədlər verdi. Azərbaycan burjuaziyası nümayəndələri bundan istifadə edərək bir sıra tələblər, o cümlədən Zemstvo idarələrinin yaradılması, məhkəmə iclasçıları hüququnun Azərbaycana tətbiq edilməsi, azərbaycanlıların bütün qulluq işlərinə qəbul edilməsi, uşaqlara məktəblərdə ana dilində təhsil almasına icazə verilməsini, kəndlilərin torpaqla təmin olunmasını və s. irəli sürdülər. Oktyabrın 17-də çarın bəyənnaməsi elan edildi. Bəyənnamədə qanunverici və əhalinin bütün təbəqələrinin iştirakı ilə seçiləcək Dövlət Dumasını çağırmaq vəd olundu.

İnqilabi çıxışların gedişində Moskva, Peterburq şəhərlərində fəhlə deputatları Sovetləri yarandı. Sovetlər silahlı inqilabi çıxışların təşkili qərargahı rolunu oynayır. Bakı Soveti noyabrın 25-də fəaliyyətə başladı. 1906-cı il mayın 31-də Azərbaycanda I Dövlət Dumasına keçirilən seçkilərdə Əlimərdan bəy Topçubaşov, Abdulla bəy Muradxanov, Məmmədağlı Əliyev, İsmayıl xan Ziyadxanov, yazıçı Əbdürrəhim bəy Haqverdiyev və həkim X.İ. Bahaurov seçildilər. 1906-cı ilin aprelində işə başlayan və cəmi 72 gün fəaliyyət göstərən I Duma iyulun 7-də buraxıldı. 1907-ci il yanvarın 14-də II Dumaya keçirilmiş seçkilərdə Bakı fəhlələri özlərinin 116 sosial-demokrat vəkillərini seçdilər. Fəhlələr Dumaya hümmətçi Z.Zeynalovu seçdilər. Ondan başqa Yelizavetpol quberniyasından Dumaya Xəlil bəy Xasməmmədov və Fətəli xan Xoyski, Naxçıvandan “Şərqi-Rus” qəzetinin redaktoru Məmmədağa Şaxtaxtinski seçildilər.

Çar hökuməti 1907-ci il iyulun 3-də II Dövlət Dumasını qovaraq dövlət çevrilişi etdi. Rusiyada irtica dövrü başlandı. Yeni qanunla Rusiyanın bir çox şəhərləri, o cümlədən Bakı Dumaya müstəqil nümayəndə seçmək hüququndan məhrum edildi. Əgər Bakı şəhərinin, Bakı və Yelizavetpol quberniyalarının 3 deputat seçmək hüququ var idisə, yeni qanuna görə hər iki quberniya İrəvan quberniyası ilə birləşdirilib bir seçki dairəsi yaradıldı və bu dairədən 2 deputat-biri azərbaycanlı, digəri isə başqa millətlərin nümayəndəsi

seçilə bilərdi. Zaqafqaziyada yaşayan rus əhalisinin özünə ayrıca deputat seçmək hüququ verilmişdir. Okyabrın 14-də keçirilmiş seçkilərdə müsəlman əhalisindən Xəlil bəy Xasməmmədov III Duma deputat seçildi. İrtica bütün cəbhə boyu hücumə keçdi.

2. 1905-1907-ci illər birinci rus inqilabı və onun Azərbaycanın siyasi durumuna təsiri. Siyasi partiya və təşkilatların yaranması

İmperiyanın və dünyanın müxtəlif elm ocaqlarında təhsillərini başa vurub qayıdan gənclər milli-demokratik hərəkatın yaranmasında və inkişafında böyük rol oynayırdılar. Milli hərəkatda “millət və hürriyyət” və s. ideyalar geniş vüsət almışdı. Milli ziyalıların qabaqcıl nümayəndələri Həsənbəy Zərdabi, Əli bəy Hüseynzadə, Əhməd bəy Ağayev, Firudin bəy Köçərli, Məmməd Əmin Rəsulzadə və b. obyektiv olaraq Azərbaycanın milli müstəqilliyini ümumtürk azadlığının tərkib hissəsi kimi qarşıya qoyurdular. Milli hərəkatın əsas aparıcı qüvvəsi milli burjuaziya və demokratik ziyalılar idi. 1905-ci ilin yaz-yay aylarında Əlimərdan bəy Topçubaşovun bilavasitə rəhbərliyi ilə hazırlanmış və Nazirlər Kabinetinə verilmiş ərz-hallar Azərbaycanın çar hökumətinə təqdim etdiyi ilk program sənədi idi. Bu ərz-hallarda Qafqazda, o cümlədən Azərbaycanda islahatların keçirilməsi tələb edilirdi. 1905-ci il avqustun 15-də Nijni-Novqorodda keçirilən Ümumrusiya Müsəlmanlarının I qurultayı “İttifaqi-müslimin” (“Müsəlman ittifaqı”) adlı təşkilat yaratmağı qərara aldı. Çarizmin 1905-ci il 17 Oktyabr manifestindən sonra Ə. Topçubaşov və Ə. Ağayev Peterburqda yaşayan tatar Əbdürrəşid İbrahimovla birlikdə “Müsəlman ittifaqı”nın nizamnaməsini və proqramını hazırladılar (5, s. 154). 1906-cı il yanvarın 15-25-də Peterburqda keçirilən Ümumrusiya müsəlmanlarının II qurultayında bu nizamnamə və proqram bəyənilədi. Proqramda Ümumrusiya türklərini birləşdirmək və çarizmə qarşı cəbhədə mübarizə aparmaq vəzifəsi qoyulmuşdu. 1906-cı il avqustun 16-23-də Nijni-Novqorodda keçirilən Ümumrusiya müsəlmanlarının III qurultayında

“Müsəlman ittifaqı”na rəhbərlik etmək üçün daimi yeri Bakı olan Mərkəzi Komitə yaratmaq qərara alındı. Qurultayda siyasi problemlərlə yanaşı, türklər yaşayan bölgələrdə yeni tipli məktəblərin yaradılması, ibtidai icbari təhsilə keçirilməsi, təhsilin ana dilində aparılması, milli kadrların hazırlanması üçün Bakıda, Kazanda, Baxçasarayda pedaqoji institutların açılması qərara alındı. Məhz bu qurultayın təsiri ilə sonralar türklərin yaşadığı bölgələrdə məktəblər şəbəkəsi genişləndirildi. Milli mətbuat çoxaldı. Milli burjuaziyanın H.Z.Tağıyev kimi nümayəndələri öz xərcləri hesabına istedadlı gəncləri Rusiya və Avropanın ali məktəblərinə oxumağa göndərdilər. 1905-ci ilin payızında “Müsəlman cəmiyyəti xeyriyyəsi”, “Müdafiə və müsəlman kadrları və ziyalıların ittifaqı cəmiyyəti” (83, s. 116), 1906-cı ildə “Nəşri maarif” və “Nicat” cəmiyyətləri (H.Z.Tağıyevin və M.Muxtarovun xeyriyyəçiliyi ilə) təşkil edildi. 1906-cı ilin avqustunda keçirilən Azərbaycan müəllimlərinin I qurultayının əsas qayəsini milli dilin azad inkişafı və təhsilin ana dilində olması təşkil edirdi.

Şimali Azərbaycanda milli partiyaların yaradılması. XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanda müxtəlif təşkilat və partiyalar yaradılmışdı:

1.1902-ci ildə M.Ə.Rəsulzadənin rəhbərliyi ilə ilk gizli təşkilat olan “Müsəlman gənclik təşkilatı” yaradıldı.

2.1904-cü ilin payızında Mir Həsən Mövsümov, Məmməd Həsən Hacinski və Məmməd Əmin Rəsulzadənin təşəbbüsü ilə “Hümmət” təşkilatı yaradıldı. Bu təşkilat RSDFP Bakı Komitəsinin nəzdində fəaliyyət göstərirdi. 1904-1905-ci illərdə “Hümmət” təşkilatının “Hümmət” adlı qəzeti nəşrə başladı. Tədricən bolşeviklərin təsiri altına keçən bu təşkilat əvvəlki qayəsini itirdi. M.Ə.Rəsulzadə və onun ideya dostları tədricən bu təşkilatdan uzaqlaşdılar. M.Ə.Rəsulzadə Rusiyanın müstəmləkə idarə üsuluna qarşı Azərbaycan istiqlal hərəkatının təməlini qoydu.

3.1906-cı ildə Əhməd bəy Ağayev vahid milli təşkilat-“Difai” (“Müdafiə”) Partiyasını yaratdı (77). Partiyanın yaradılmasında əsas məqsəd azərbaycanlılara qarşı törədilən milli qırğınların qarşısını

almaq, maarifçiliyi genişləndirmək və s. idi. “Difai”nin Qarabağ şöbəsinin 400 nəfərlik hərbi dəstəsi var idi (97, v. 81-110).

4.1907-ci ildə Gəncədə İsmayıl xan Ziyadxanlının rəhbərliyi ilə yaradılan “Müdafifə” təşkilatının (122) qarşısında duran əsas məqsəd əhali içərisində maarifi yaymaq, onların hüquq və mənafelərini qorumaq idi (5, s. 157).

5.1907-ci ildə Bakıda Şərifzadə və Cuvarlinskinin rəhbərliyi ilə yaradılan “İttifaq” təşkilatının qarşıya qoyduğu əsas məqsəd müsəlman əhalini erməni-rus silahlı birləşmələrinin soyqırımından qorumaq idi.

6.1911-ci ildə “Müsavat” (“Bərabərlik”) Partiyası yaradıldı. Onun 1912-ci ildə çap edilmiş proqramında müsəlman xalqlarının birliyinə, müstəqilliyinə və dövlətçiliyinin bərpasına nail olmaq əsas vəzifə kimi irəli sürülürdü. Partiyanın əsas şüarı “türkləşmək, islamlaşmaq və müasirləşmək” idi (12, s. 39). 1913-cü ildə fəaliyyətini dayandıran bu siyasi təşkilat 1917-ci ildə fəaliyyətini bərpa etdi. “Müsavat” Partiyası Azərbaycan Cümhuriyyətinin yaranmasında mühüm rol oynadı.

Fəhlələrin ağır vəziyyəti 1910-1911-ci illərdə Bakıda bir sıra pərakəndə çıxışların baş verməsinə səbəb oldu. 1912-ci il aprelin 4-də Sibirdə Lena mədənlərində fəhlələrin dinc nümayişinin güllə-bəran edilməsi Azərbaycanda tətillər hərəkatına təkan verdi. Mayın 7-də Nuxada başlayan tətillər ayın 12-də ümumi xarakter aldı. Bu tətillər mayın 15-də sahibkarlarla fəhlələr arasında müştərək müqavilənin bağlanması ilə nəticələndi. Müqaviləyə görə, iş günü qısaldıldı, əmək haqqı qismən artırıldı.

1913-1914-cü illərdə tətillər və nümayişlərin sayı çoxaldı. 1911-1912-ci illərdə Azərbaycan qəzalarında çıxışlar da genişləndi, silahlı qaçaq dəstələri təşkil etmiş kəndlilər mülkədar, qolçomaq malikanələrinə basqınlar edirdilər. Yelizavetpol qəzasında bu hərəkat daha güclü idi. Burada Qatır Məmmədin silahlı qaçaq dəstəsi fəaliyyət göstərirdi. O, 1909-cu ildə Goranboy-Əhmədli kəndlilərinin çıxışına başçılıq edirdi. Bu çıxış tezliklə silah gücünə yatırıldı. 1910-cu ildə Rusiyada, o cümlədən Azərbaycanda fəhlələr hərə-

katı, kəndli çıxışları genişləndi. 1910-cu ildə Yelizavetpol quberniyasında kəndli çıxışlarından birinə başçılıq edən Kərbəlayi Əsgərin silahlı dəstəsi çar hakimiyyət orqanları və mülkədarlara qarşı amansız idi. Digər qaçaq dəstəsinə Məşədi Yolçu başçılıq edirdi.

1912-ci ilin sentyabr-oktyabr aylarında, ölkədə inqilabi yüksəliş dövründə IV Dövlət Dumasına seçkilər keçirildi. Gərgin mübarizədən sonra azərbaycanlı əhali üçün ayrılmış yeganə yerə kadet partiyasının üzvü, hüquqsünas Məmmədyusif Cəfərov deputat seçildi.

1913-cü ilin iyulunda Bakıda tətillər hərəkatı xeyli genişlənərək iyulun 25-də **ümumi tətillər** çevrildi. 1914-cü il iyunun əvvəlində artıq 40 min fəhlə tətillə qoşulmuşdu. Yeni inqilabi yüksəliş illərində Azərbaycanda milli azadlıq hərəkatı da xeyli genişlənmişdi. Azərbaycanda burjua millətinin təşəkkülü, milli mədəni müəssisələrin meydana çıxması, doğma dildə qəzet və jurnalların nəşri və s. xalqın milli şüurunun artmasına və siyasi fəaliyyətinin güclənməsinə, milli azadlıq hərəkatının genişlənməsinə səbəb olurdu. Azərbaycan burjuaziyası Rusiyanın hakim sinifləri ilə bərabər hüquqlar, müxtəlif məhdudiyyətlərin ləğv olunmasını, ana dilində ibtidai təhsilin hər yerdə həyata keçirilməsini, Zemstvo sistemi yaradılması və şəhər özünüidarəsində islahat keçirilməsi qanunu verilməsini və s. tələb edirdi. İri torpaq sahibləri-bəylər də öz sinfi hüquqları və silki üstünlüklərini müdafiəyə qalxırdılar. Azərbaycan burjuaziyasının milli azadlıq ideyaları “Yeni füyuzat”, “Şəlalə” jurnallarında, “İqbal”, “Günəş”, “Yeni Həyat” və b. qəzetlərdə geniş təbdiğ olunurdu. M.Ə.Rəsulzadənin, Q.R.Şərifzadənin, A.K.Kazımzadənin və b. 1911-ci ilin sonunda təsis etdiyi müsəlman demokrat partiyası “Müsavət” yaranandan sonra burjuaziyayı öz ətrafında cəmləşdirmiş bu partiyanın başçılığı altında milli azadlıq hərəkatını istiqamətləndirməyə səy göstərirdi. Bu istiqamətdə “Molla Nəsrəddin” jurnalı və onun nəşirləri C.Məmmədquluzadə, M.S.Ordubadi, N.B.Vəzirov, Ə.Haqqverdiyev, Ə.Rəhimzadə, F.Köçərli, həmçinin M.Ə.Rəsulzadə, Ə.Hüseynzadə, Ə.Ağaoğlu və b. mühüm rol oynayırdılar, demokratik ziyalı nümayəndələrindən Q.Mina-

sazovu, Ə.Sultanovu, R.Məlikovu və b. qeyd etmək olar. Q.Mina-sazov yazırdı ki, “Rus bürokratiyası həmişə müsəlman kütlələrinin əsarətdə olmasını rus dövlətinin məqsədləri üçün sərfəli hesab etmişdir”.

3. Cənubi Azərbaycanda demokratik və milli-azadlıq hərəkatı

1905-1911-ci illər Məşrutə inqilabı. XX əsrin başlanğıcında kəndlərdə feodal istismarının şiddətlənməsi, o cümlədən vergilərin çoxalması, ölkənin Rusiya və İngiltərənin yarımüstəmləkəsinə çevrilməsi ilə əlaqədar sosial tarazlığın pozulması, möhtəkirlinin baş alıb getməsi, maliyyə sisteminin böhranı və s. İranda, o cümlədən Cənubi Azərbaycanda hakim dairələrin daxili və xarici siya-sətindən narazı qüvvələrin sayını xeyli artırmışdı. Ticarət-sənaye sahələrində fəaliyyət göstərən burjuaziya ölkədə qayda-qanun yaradılmasını, xüsusi mülkiyyətin toxunulmazlığın təmin olun-masını tələb edirdi. Burjuaziya eyni zamanda yerli sənayenin inkişafına mane olan xarici kapitalla, xaricdən sənaye mallarının axınına qarşı mübarizə aparırdı. Təbrizdə yaranan bir sıra gizli təşkilatlar əhalini şah üsuli-idarəsinə qarşı mübarizəyə çağırırdı. 1905-1911-ci illər Məşrutə inqilabı gedişində Cənubi Azərbaycanda sosial zid-diyyətlər, siyasi vəziyyət daha gərgin olmuşdu. Xalq ədalətli quru-luş yaradılmasını tələb edirdi. Artmaqda olan hərəkatın təzyiqi altında **1906-cı il avqustun 5-də konstitusiya** verilməsi haqqında şah fərmanı elan olundu (24, s. 127).

1906-cı ilin sonunda Təbrizin gizli siyasi qrup və cəmiyyətləri tərəfindən əsası hələ 1904-cü ildən qoyulmuş “**İctimaiyyəne-amiyyun**”, yəni sosial-demokrat partiyası yarandı (24, s. 132). Öz mərkəzini “Mərkəz-e qeybi” (“**Gizli mərkəz**”) adlandıran Təbriz sosial-demokratik təşkilatının başında Əli Müsyö dururdu. 1906-cı il sentyabrın 9-da Məclisə seçkilər keçirilməsi haqqında əsasnamə imzalandı. Sentyabrın 20-də Təbriz üsyançıları öz tələblərinə saraydan müsbət cavab aldılar. Bu uğur xalqı daha da ruhlandırdı.

Hərəkət başçıları içərisindən 20 nəfər ilk rəsmi siyasi **əncümənin (şura)** əsasını qoydu və həmin əncümən rəsmən “**Azərbaycan əyalət əncüməni**” adlandırıldı. 1906-cı ilin noyabr-dekabr aylarında əyalət əncüməninə rəhbərliyi ilə Azərbaycanın başqa şəhərlərində vilayət əncümənləri yaradılmağa başladı. 1907-ci ilin fevral ayının 8-də Azərbaycan nümayəndələri Tehrana gəldilər və əyalət əncüməninə saraya verdiyi tələblərin məclisdə müzakirəsi zamanı möhkəm dəlillərlə onların həyata keçirilməsi haqqında razılıq əldə etməyə nail oldular. Bu qələbə şahı qorxuya saldı. Feodalların silahlı dəstələri ölkənin hər tərəfindən əhaliyə qarşı basqınlar etməyə başladılar. Bunun qarşısını almağa çalışan demokratik qüvvələr məclis tərəfindən xalq üçün əhəmiyyətli maddələrin olduğu “Konstitusiyaya əlavələr”in qəbul edilməsini tələb etdilər.

Artıq 1907-ci ilin iyun ayında Urmiya şəhərində yüzlərlə silahlı mücahid əncümənin göstərişlərini həyata keçirməyə hazır idi, bu təcrübə Tehrandə də tətbiq olunmağa başladı. 1907-ci ilin oktyabrında Konstitusiyaya “Əlavələr” qəbul edildi. 1907-ci ilin noyabrında demokratik hərəkətə qarşı hücum hazırlamaq məqsədilə Tehrandə “Fetovvat” və “Səadət”, eyni zamanda Təbrizdə “İslamiyyə” adlı irticaçı əncümənlər təşkil edildi. Şah və onun tərəfdarları tərəfindən hələ 1908-ci ilin aprel-may aylarından hazırlanmaqda olan hökumət çevrilişi həmin il iyun ayının 23-də həyata keçirildi (24, s. 148). Əksinqilab bütün İranda hücuma keçdi. Lakin Təbrizdə inqilabi hərəkət daha ciddi şəkildə, inqilabi mübarizənin mərkəzi Tehrandan Təbrizə keçdi.

İrticaçılar **Əmiraxiz məhəlləsi** istisna olmaqla Təbrizin şimali-şərq hissəsini tutdular. Əmiraxiz məhəlləsini Təbriz üsyanının görkəmli rəhbəri **Səttar xanın** dəstəsi, şəhərin cənub-şərqində yerləşən **Xiyaban məhəlləsini** isə **Bağır xanın** başçılıq etdiyi hissələr müdafiə edirdilər. Buna görə də 1908-ci ilin avqustunda buraya 40 min nəfərdən artıq silahlı qüvvə göndərildi. Sentyabrın 25-dən Təbriz üzərinə 2 günə qədər davam edən hücum başlandı, lakin irtica qüvvələri heç bir uğur qazana bilməyərək, oktyabrın 12-də şəhəri tərk edib qaçmağa məcbur oldular. Xalq **Səttar xanı**

“Sərdare-milli”, Bağır xanı “Salare-milli” adlandırdı, sonra isə Azərbaycan əyalət əncüməni bu adları rəsmiləşdirmək üçün qərar qəbul etdi. 1909-cu ilin fevralına qədər Cənubi Azərbaycanın bütün qərb vilayətləri Maku istisna olmaqla inqilabçıların əlinə keçdi. 1908-ci ilin dekabrında əksinqilab yenidən 40 min silahlı adam toplamışdı (24, s. 161). 1909-cu il yanvarın axırlarında Təbriz şəhəri yenidən mühasirəyə alındı. Fevral-mart aylarında Təbriz üzərinə əksinqilabın hücumu başladı, lakin bu hücumlar da inqilabçıların qələbəsilə nəticələndi. Aprelin 14-də uzun müddət Marağa şəhərinin qubernatoru olmuş Səməd xanın qoşunları Təbrizə hücum etdilər və məğlub oldular. Bu halda ingilis və çar Rusiyası açıq müdaxiləyə əl atdılar. Çar Rusiyası xarici konsulluqları və təbəələri müdafiə etmək və guya Təbrizə ərzaq daşınmasını təmin etmək bəhanəsilə 1909-cu il aprelin 29-da öz qoşunlarını Təbrizə yeritdi və Təbriz üsyanı yatırıldı. Təbriz üsyanı Rəşt və İsfahanda üsyanların uğurla başa çatmasına, üsyançıların Tehrana yürüşünə, eyni zamanda Məhəmmədəli şahın hakimiyyətdən devrilməsinə (16 iyul 1909-cu il) və Konstitusiyanın bərpa olunmasına səbəb oldu.

Fədailəri tərksilah etmək məqsədilə Tehranın rəsmi dairələri tərəfindən Səttar xan və Bağır xan 1910-cu il martın 11-də paytaxta dəvət olundular. Tərksilah haqqında əldə edilmiş razılığa baxmayaraq, Səttar xan və onun ətrafındakılarına Tehrandə xaincəsinə basqın edildi. Vuruşma nəticəsində 18 nəfər həlak oldu, 40 nəfər, o cümlədən Səttar xan yaralandı (24, s. 178). Səttar xan və Bağır xana Təbrizə qayıtmağa icazə verilmədi. Bu xəyanət Azərbaycan xalqını hiddətləndirdi, çar hökuməti Təbrizə yeni hərbi qüvvələr göndərməklə, dekabrın 28-dək Təbriz fədailərinin müqavimətini qırdılar (24, s. 183). Ələ keçən fədailər və Təbriz əncüməni rəhbərlərinə divan tutuldu. Bütün Azərbaycanda terror və irtica hökm sürməyə başladı. İnkilab mərkəzləri və vilayət şüarları dağıdıldı.

Beləliklə, 1905-1911-ci illər İran İngilabı xarici müdaxiləçilərin ordusu tərəfindən yatırıldı. Bu inqilabın Azərbaycan xalqının ictimai-siyasi və milli şüurunun inkişafına böyük təsiri oldu.

XIV FƏSİL

I DÜNYA MÜHARİBƏSİ VƏ AZƏRBAYCANDA İCTİMAİ-SİYASİ PROSESLƏR

Plan:

1. *Azərbaycan I Dünya müharibəsi illərində.*
2. *1917-1918-ci ilin əvvəlində Azərbaycanda ictimai-siyasi vəziyyət. Azərbaycanlıların soyqırımı.*
3. *Bakı Xalq Komissarları Soveti və onun antiazərbaycan siyasəti.*
4. *XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan mədəniyyəti. Maarif və elm.*
5. *Cənubi Azərbaycanda Ş.M.Xiyabani başçılığı ilə demokratik və milli-azadlıq hərəkatı.*

1. Azərbaycan I Dünya müharibəsi illərində

Dünyanı yenidən bölüşdürmək istəyən “Üçlər ittifaqı” və “Antanta” hərbi-siyasi blokları arasında qarşıdurma I Dünya müharibəsinə gətirib çıxartdı. 1914-cü il iyunun 19-da I Dünya müharibəsi başladı. Müharibəyə qoşulmuş ölkələrin Azərbaycana münasibətdə də planları var idi. Alman imperializmi Qafqaza can atır, Bakı neftini ələ keçirmək istəyirdi. Almaniya öz məqsədinə çatmaq üçün Türkiyənin iştirakı ilə Qafqazı və Ön Asiyayı nüfuz dairəsinə almaq, türk ordusunun köməyi ilə Hindistana və Əfqanıstana yol açmaqla Rusiyanın və İngiltərənin mövqelərinə zərbə vurmaq niyyətində idi. Almaniyanın Qafqaza dair işğalçılıq planına görə, Rusiyanın müharibədə məğlubiyətindən sonra Qafqazda Rusiya ilə Türkiyə arasında xristian bufer dövləti, habelə Türkiyə sərhədi yaxınlığında bitərəf Qafqaz müsəlman dövləti yaradılmalı idi. Rusiyanın bu müharibədə əsas məqsədi boğazlara sahib olmaq və Türkiyəni bölüşdürmək idi. Ona görə də Rusiyaya qarşı müharibədə Türkiyənin Almaniya ilə yaxınlaşması təbii idi.

Oktyabrın 31-də Rusiya Türkiyəyə müharibə elan etdi (5, s. 179). Batumdan Cənubi Azərbaycanda Urmiya gölünə qədər uzanan

Qafqaz cəbhəsi yarandı. Ənvər paşanın və qərargahının hazırladığı hərbi plana görə, Qafqaz cəbhəsində rus qoşunlarına əsas zərbə Sarıqamış əməliyyatında endirilməli idi. Əməliyyata Ənvər paşanın özü rəhbərlik edirdi. Sarıqamış əməliyyatı 1914-cü il dekabrın 4-də başlandı və 1915-ci il yanvarın 18-nə kimi davam etdi (12, s. 53). Türk qoşunları hücumla keçib Batum vilayətinə, həmçinin Cənubi Azərbaycana soxuldular, müvəffəqiyyət də qazandılar. Lakin canlı qüvvənin və hərbi texnikanın çoxluğu, habelə almanların hazırladığı əməliyyat planındakı nöqsanlar rus ordusuna qələbə qazandırdı. Bu döyüşdən sonra Təbrizi tutan çar qoşunları 1916-cı ildə onları sıxışdırdı.

Rusiyada yaşayan müsəlman türkləri orduya çağırılmırdılar. Bundan başqa, çar hökuməti Azərbaycan türklərinin cəbhədə Osmanlı ordusuna qarşı vuruşmayacağından, silahı müstəmləkəçilərin özüne qarşı çevrilməyəcəklərindən ehtiyat edərək I Dünya müharibəsi dövründə onları orduya çağırılmamışdı. Rus ordusunda xidmətə yalnız ali müsəlman silkinə məxsus olanlar qəbul edilirdi. Rus ordusunda 200 nəfərdən çox azərbaycanlı zabit–Teymur Novruzov, Fərrux ağa Qayıbov, Tərlan Əliyərbəyov, Səməd bəy Mehmandarov, Əliaga Şıxlinski, Hüseynxan Naxçıvanski, İbrahim ağa Vəkilov qulluq edirdi. I Dünya müharibəsi dövründə azərbaycanlılardan təşkil olunmuş əlahiddə “tatar süvari alayı” çar generalları tərəfindən “vəhşi diviziya” adlandırılırdı (5, s. 184). Sonralar bu alay Azərbaycan milli ordusunun təşkilində böyük rol oynadı.

I Dünya müharibəsi çar Rusiyasının bütün xalq təsərrüfatını yenidən qurmağı, təsərrüfatın bütün ağırlıq mərkəzini müdafiə sənayesinə keçirməyi tələb edirdi: Azərbaycanda bu sahədə neft sənayesi mühüm rol oynayırdı. Müharibə illərində çıxarılan neftin hamısını-80%-ni hökumət alırdı. Neft sənayesinin texniki geriliyə məruz qalması çıxarılan neftin yalnız yarısından bir qədər çoxunu emal etməyə imkan verirdi. Ümumi təsərrüfat düşgünlüyü xalq təsərrüfatının digər sahələrinə: dağ-mədən, ipəkçilik və s. təsir etmişdi. Gədəbəydə mis çıxarılması 1913 ildə 1,8 mln. puddan 1915 ildə 105 min puda, mis emalı 49,2 min puddan 2,5 min puda endi (5, s. 196).

Gədəbəydəki misəritmə zavodu hərbi sifarişlər yerinə yetirməyə cəlb olunduğuna görə müharibə vaxtı orada çalışan qeyri-müsəlman fəhlələrə möhlət verilmişdi və onlar orduya çağırılmırdı. Ölkədə istehsal olunan strateji məhsullardan biri pambıq idi. Cəbhə üçün 1915-ci ildə işləyən pambıq-parça fabriklərini xammalla təchiz etmək üçün dövlət komitəsi yaradılmışdı. Müharibə yeyinti, tikinti və b. sənaye sahələrinə də təsir etmişdi.

Müharibə ərəfəsində Bakıda 1897-ci ildə fəhlələrin sayı 100 mindən, bütün Azərbaycanda isə 242 minə çatırdı. Kənd təsərrüfatı fəhlələri də nəzərə alınsa, onların ümumi sayı yarım mln.-a çatırdı. Çar hökuməti müsəlman və türk xalqları nümayəndələrini orduya çağırmasada, müharibə zamanı 1915-ci il iyunun 25-də “Özgə xalqlardan” olan 18 yaşından 43 yaşına kimi şəxslərin (50 mindən çox) müharibə ilə əlaqədar işlərə səfərbərliyə alınması haqqında fərman verildi (12, s. 56). Bu tədbir Qafqazın müsəlman əhalisinin güclü müqavimətinə rast gəldi. Ümumi narazılıqdan ehtiyat edən Qafqaz hökumət orqanları II Nikolaydan “25 iyun” fərmanının ləğv edilməsini xahiş etməyə məcbur oldular. Çar arxa cəbhə işlərinə məcburi səfərbərliyi “kөнüllü” səfərbərliklə əvəz etməyə razılıq verdi. “Kөнüllü” səfərbərlik “məcburi”dən heç də fərqlənmirdi. “Kөнüllü” səfərbərlik nəticəsində Azərbaycanın əmək qabiliyyətli kənd əhalisinin kişilərinin xeyli hissəsi təsərrüfatdan ayrılaraq cəbhə arxasında, xüsusən cəbhə və cəbhəyə yaxın yerlərdə istehkam tikmək, yol düzəltmək, körpülər salmaq və s. işlərdə işlədilirdi. İmperialist müharibəsi Azərbaycan kəndini təsərrüfat pozğunluğu və iqtisadi fəlakət həddinə çatdırmışdı. Fəhlələrin iş, məişət şəraiti daha da pisləşmişdi. Bu isə fəhlə çıxışlarına, tətillərə səbəb olurdu. Bu tətillər 1916-cı ilin payızında geniş inqilabi vüsət alaraq 1917-ci ilin yanvarında daha da genişləndi. “Proqressiv blok” bütün gücünü mütləqiyyətin müdafiəsinə yönəltdisə, liberal burjua nümayəndələri çarizmdən güzəştlər gözləyir, ölkənin siyasi həyatında öz mövqelərini möhkəmlətməyə çalışırdılar. Onlar yenə ana dilində məktəblər açmaq və s. kimi qabaqlar irəli sürdükləri tələbləri təkrar edirdilər.

2. 1917-1918-ci ilin əvvəlində Azərbaycanda ictimai-siyasi vəziyyət. Azərbaycanlıların soyqırımı

1916-cı ilin sonu-1917-ci ilin əvvəllərində Rusiyada inqilabi şərait yetişdi. Burjuaziyanın çar II Nikolayla uzun-uzadı danışıqları nəticə vermədi. Bolşeviklər zəhmətkeşləri çarizmə qarşı silahlı üsyana çağırırdılar. Petroqrada fəhlələrinin üsyanı fevralın 27-də qələbə çaldı, çar hökuməti devrildi. Çarizmin yıxılması xəbəri Bakıya martın 2-də çatdı, şəhərdə, mədən rayonlarında çoxminli mitinqlər keçirildi. Martın 7-də 52 nəfərdən ibarət Bakı Soveti yaradıldı, çoxluğu menşeviklər və eserlər təşkil edirdilər. Martın 17-də Müvəqqəti hökumətin orqanı olan İctimai Təşkilatların İcraə Komitəsi təşkil edildi. Tərkibi burjuaziyadan ibarət idi. Bu orqan 1917-ci ilin martında Müvəqqəti hökumətin yaratdığı Xüsusi Cənubi Qafqaz Komitəsinə tabe edildi. Beləliklə, Bakıda 2 hakimiyyət orqanı yaradıldı: bir tərəfdən fəhlə deputatları Soveti, digər tərəfdən isə İctimai Təşkilatların İcraiyə Komitəsi. Azərbaycanın qəza və şəhərlərinin bir çoxunda ikihakimiyyətlik meydana çıxsada, bəzilərinə fəhlə və əsgər deputatları Sovetləri yaradıldı. 1917-ci il martın 9-da RSDFP-nin 5 nəfərdən ibarət Xüsusi Cənubi Qafqaz Komitəsi (2 bolşevik və 3 menşevik) və "Hümmət" in müvəqqəti Komitəsi seçildi. Martın 27-də müsəlman ictimai təşkilatlarının yığılmasında Bakı müsəlman ictimai təşkilatları Sovetinin müvəqqəti Komitəsi təşkil edildi (neft sənayeçisi Ş.Əsədullayev, müsavətçilərin rəhbərlərindən M.Ə.Rəsulzadə və b.). Cənubi Qafqazdakı milli şuralar içərisində ən nüfuzlusu Bakı Müsəlman Milli Şurası idi.

Fevral inqilabından sonra Azərbaycanda başlanan milli-azadlıq hərəkatının əsas cəhətləri:

- 1) milli hərəkatın daha kütləvi səciyyə alması,
- 2) hərəkata milli ziyalıların rəhbərlik etməsi;

3) əhalinin bütün təbəqələrinin milli dövlətçilik ideyası ətrafında birləşməsi (5, s. 311).

1917-ci il aprelin 15-20-də Bakıda keçirilən Qafqaz müsəlmanlarının qurultayı Rusiya müsəlmanlarının birləşdirilməsi şüarı altında keçdi. Bu qurultayda yaranmış zəmin əsasında 1917-ci ilin iyun ayının ikinci yarısında federalistlər (Türk Ədəmi Mərkəziyyət Partiyası) Müsavatla birləşdi və Türk Federalist Müsavat Partiyası adlandı. 1917-ci il mayın 1-də Ümumrusiya müsəlmanlarının qurultayı Şəmsi Əsədullayevin Moskvada tikdirdiyi və müsəlmanların sərəncamına verdiyi binada açıldı. Qurultayın gündəliyinə milli-məhəlli muxtariyyət, maarif, mədəniyyət, müəssisələr məclisi, siyasi təşkilatlar və s. məsələlər daxil edilmişdi (44). 1917-ci ilin martında Bakıda bolşeviklərin “Ədalət” təşkilatı yaradıldı. Bu təşkilat Azərbaycanın cənubundan şimala kəsbkarlığa gəlmiş fəhlələr arasında inqilabi iş görmək və İranın inqilabi-demokratik qüvvələri ilə əlaqə yaratmaq məramına xidmət edirdi. 1917-ci ilin avqustunda “Birlik” təşkilatı yaradıldı. 1917-ci il oktyabrın 26-da Müsavat Partiyasının I qurultayı oldu. 1917-ci ildə Azərbaycanda milli-azadlıq uğrunda mübarizə 3 istiqamətdə aparılırdı:

1) müvəqqəti hökumətin əsarət altında olan xalqlar barəsində yeritdiyi müstəmləkəçilik siyasətinə qarşı;

2) Sovetlərə qarşı;

3) ermənilərin azərbaycanlılara qarşı törətdikləri soyqırımın qarşısının alınması.

1917-ci il oktyabrın 25-də Petroqradda bolşevik çevrilişi nəticəsində Müvəqqəti hökumət devrildi. Oktyabrın 25-26-da V.İ.Lenin başda olmaqla sovet diktaturasının əsası qoyuldu (5, s. 312). Bundan sonra Azərbaycanda başlayan istiqlaliyyət uğrunda mübarizə 1918-ci ilin may ayında milli dövlətçiliyin bərpaı ilə nəticələndi.

1918-ci il mart soyqırımı. Müsavatın sosial bazasını məhv etmək, Azərbaycan milli hərəkatına divan tutmaq üçün bolşeviklər milli qırğından istifadə etdilər. Bakı Sovetinin 1918-ci il martın 15-də keçirilən iclasında S.Şaumyan azərbaycanlıların soyqırımına

göstəriş verdi. Şəxsi heyəti müsəlmanlardan ibarət olan “Evelina” gəmisinin tərksilah edilməsi milli qırğına başlamaq üçün bəhanə oldu. Daşnaksütyun Partiyası və erməni milli şurası bolşeviklərin tərəfinə keçdi. Müsəlmanlara ilk atəş 1918-ci il martın 30-da saat 16:00-da erməni kilsəsinin yanında açıldı. Müsəlmanların guya İçərişəhərdə rusları qırması barədə ermənilərin fitvasına inanan rus matrosları da azərbaycanlılara qarşı çıxaraq onları atəşə tutdular. Martın 31-də “Kərpixana”, “Məmmədli” və s. azərbaycanlı məhəllələrinə bolşevik-erməni hərbi dəstələrinin hücumları başladı. - Qeyri-bərabər döyüşdə soyqırımı məruz qalan müsəlmanlar martın 31-də müqaviməti dayandırdılar. Şəhərin dinc, silahsız müsəlman əhəlisinə qanlı divan tutuldu. Aprelin 2-də gecə keçənədək minlərlə azərbaycanlı öldürüldü. Mart soyqırımında təkcə Bakıda 12 mindən çox azərbaycanlı qətlə yetirildi (16, s. 173). Şamaxı, Quba, Kürdəmir, Salyan və Lənkəran qəzalarında azərbaycanlı əhaliyə qanlı divan tutuldu. Şamaxıda 7 mindən çox azərbaycanlı qətlə yetirilmiş, 72 kənd dağıdılmışdı (31). Quba qəzasında 122 kənd yandırılmışdı (96, v. 5-8). 1918-ci ilin sentyabrınadək Bakı quberniyasında 20 mindən çox azərbaycanlı öldürülmüşdü. Ümumiyyətlə bu soyqırım zamanı Azərbaycanda 50 minə qədər azərbaycanlı qətlə yetirilmişdir.

3. Bakı Xalq Komissarları Soveti və onun antiazərbaycan siyasəti

Mart soyqırımı Bakı Sovetinin antiazərbaycan siyasətini xalqa göstərdi. Mart faciəsindən sonra bolşeviklər Bakıda siyasi hakimiyyətlərini möhkəmləndirmək üçün:

- 1) azərbaycanlılara məxsus bütün qəzet və jurnalları bağladılar;
- 2) şəhər təsərrüfatını Bakı Sovetinin-bolşeviklərin ixtiyarına keçirdilər;
- 3) aprelin 20-də Fətəli xan Xoyskinin rəhbərlik etdiyi Bakı şəhər Dumasını buraxdılar;

4) erməni milli şurasından başqa, bütün milli şuraların fəaliyyətini qadağan etdilər.

1918-ci il aprelin 25-də Bakı Xalq Komissarları Soveti deyilən qurum yaradıldı. Əslində “Erməni sovet hökuməti” olan bu qurumun tərkibində cəmi 3 azərbaycanlı var idi. XKS-ə S.Şaumyan sədrlik edirdi. Bakı XKS-nin rəhbərliyi Azərbaycanı Sovet Rusiyasının ayrılmaz tərkib hissəsi hesab edir, muxtariyyət ideyasının qəti əleyhinə çıxaraq bunu Azərbaycan millətçilərinin xam xəyalı sayırdı. May ayında bütün köhnə hakimiyyət orqanları ləğv edildi. Fəhlə-kəndli milisi, şəhər, qəza, mahal xalq məhkəmələri yaradıldı, hərbi tribunal təsis olundu, fəvqəladə komissiya yaradıldı. Bakı XKS-i Sosialist tədbirləri adı altında neft sənayesini və Xəzər Ticarət Donanmasını milliləşdirdi. Bolşeviklərin milliləşdirmə siyasəti nəticəsində 1918-ci ilin avqust ayınadək “qardaşlıq yardımı” adı ilə əvəzi ödənilmədən Azərbaycandan Sovet Rusiyasına 1 mln. 300 min ton neft və neft məhsulları göndərildi (74, s. 112-113). Bakını hərbi cəhətdən möhkəmləndirmək məqsədilə V.İ.Leninlə göstərişi ilə şəhərə 4 zirehli avtomobil, 13 təyyarə və bir çox hərbi dəstələr göndərildi. 1918-ci ildə Bakı XKS əsgərlərinin sayı 18 min nəfərə şatdırıldı ki, bunların da 13 min nəfəri erməni idi.

4. XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan mədəniyyəti. Maarif və elm

XX əsrin əvvəllərində **Azərbaycan mədəniyyəti** inkişaf etməyə başladı. Azərbaycanın demokratik ictimaiyyəti “rus-tatar” məktəbləri şəbəkəsini genişləndirmək uğrunda mübarizə aparırdı, çarizmin məktəbləri ruslaşdırma siyasətinə qarşı çıxırdılar. Azərbaycan qadınlarının dini xurafatın hakim olduğu bir şəraitdə savadlandırılması çox mühüm idi. 1901-ci ildə Bakıda H.Z.Tağıyev öz hesabına “Bakı rus-müsəlman qadın məktəbini” açdı. Birsinipli olan bu məktəb 1913-cü ildə ikisinipli, 1916-cı ildə isə ibtidai-ali məktəb oldu. 1916-cı il yanvarın 1-də bu məktəbdə 104 qız təhsil alırdı ki, onların 95 azərbaycanlı idi. 1902-ci ildə Gəncədə, bir

qədər sonra Ağdaşda, Qazax qəzasının Salahlı kəndində, Göyçay qəzasının Zəyəlu kəndində, Şuşada, Şamaxıda, Karyagin qəzasında və b. yerlərdə ilk qadın məktəbləri açıldı. Qız məktəblərində işləmiş müəllimlərdən Hənifə xanım Məlikovanın, Xədicə xanım Ağayevanın, Rəhilə xanım Hacıbəyovanın, Sara xanım Vəzirovanın, Şəfiqə xanım Əfəndiyevanın, Ayna Sultanovanın adlarını qeyd etmək olar. Azərbaycan müəlliflərinin qarşısında duran ən mühüm vəzifələrdən biri tədris-metodik vəsait hazırlayıb nəşr etmək idi. Bu yolda Rəşid bəy Əfəndiyevin, S.S.Axundovun, F.Ağzadənin, Abdulla Şaiqin, M.Mahmudbəyovun, A.Səhhətin, A.Əfəndiyevin, Q.N.Nərimanbəyovun, M.Qəmərlikskinin, Ü.Hacıbəyovun, Q.R.Mirzəzadənin, F.Köçərlinin rolu xüsusi qeyd olunmalıdır. Azərbaycanda orta məktəblər, professional-texniki məktəblər də açılmağa başlamışdı, bazar günləri fəaliyyət göstərdiyi üçün Bazar məktəbləri adlanan məktəblərdə yaşlılar təhsil alırdılar. Azərbaycanda xeyli mədəni-maarif idarələri: kitabxana, xalq evləri, klublar və s. fəaliyyət göstərirdi. Bakıda 4 kitabxana, Şuşada, Nuxada, Gəncədə, Qubada da açılmışdı. 1902-ci ildə Qara şəhərdə və 1906-cı ildə Bayılda açılmış xalq evlərində-mədəni-maarif ocaqlarında görkəmli mədəniyyət xadimləri mühazirələr oxuyurdular. Bakıda yaranmış “Nicat” cəmiyyətinin ətrafında inqilabi-demokratik ziyalılar toplaşmış, “Nəşr maarif” cəmiyyətinin başlıca vəzifəsi əhali arasında savadsızlığı ləğv etmək idi. H.Z.Tağıyev və M.Muxtarov bu cəmiyyətin fəxri üzvləri idilər. I dünya müharibəsi illərində Quba, Ağdam, Şuşa və Gəncədə cəmiyyətin filialları açıldı. 1907-ci ildə Bakıda ruhanilərin yaratdıqları müsəlman mədəni-maarif cəmiyyəti-“Səadət” qarşısına savad yaymağı qoymuşdu. 1910-cu ildə yaranmış müsəlman mədəni-maarif cəmiyyəti-“Səfa”nın vəzifəsi kişi və qadın peşə məktəblərini açmaq idi. I rus inqilabı illərində Bakıda 13 gizli partiya mətbəəsi fəaliyyət göstərirdi. Gəncə və Şuşada da var idi. Bu dövrdə azərbaycanca “Hümmət”, “Təkamül”, “Yoldaş” (1907), “Qudok” (1907-1908), “Naşa jizn” (1914), “Bakı həyatı” (1912) qəzetləri, “Volna” (1909), “Sovremennaya jizn” (1911) və s. jurnalları nəşr olunurdu. Bunlarla

yanaşı inqilabi-demokratik mətbuat orqanı olan “Molla Nəsrəddin” jurnalı da çap olunurdu. Cəlil Məmmədquluzadənin redaktoru olduğu bu jurnalın ətrafında M.Ə.Sabir, Ö.F.Nemanzadə, Ə.Qəmküsar, Ə.Nəzmi və b. toplaşmışdı. Bu jurnalın ardınca “Bəhlul” (1907), “Zənbur” (1909-1910), Bakıda uşaqlar üçün “Dəbistan” (1906-1908), “Rəhbər” (1906-1907), “Məktəb” (1911-1917) jurnalları çıxırdı. Bakıda burjuaziyanın “İrşad” (1905-1908), “Tərəqqi” (1908-1909), “Füyuzat” və “Yeni füyuzat” jurnalları, “Həyat” və “Təzə həyat” qəzetləri, “Raboçi listok”, “Trud”, “Raboçi qolos” və s. qəzet və jurnalları çıxırdı. XX əsrin əvvəllərində coğrafiya, təbii elmlər, ədəbiyyat sahəsində də müəyyən uğurlar qazanıldı. Azərbaycanda tənqidi realizmin inqilabi-demokratik ideyaların carçısı “Molla Nəsrəddin” (1906-1931) jurnalının nəşiri və redaktoru C.Məmmədquluzadə, onun əməkdaşı M.Ə.Sabir, Ə.Haqverdiyev, Ə.Qəmküsar, Ə.Nəzmi, M.Ə.Möcüz, Y.V.Çəmən-zəminli kimi görkəmli nümayəndələri var idi. İnqilabi-demokratik publisistikanın fəal nümayəndələrindən biri Ü.Hacıbəyov idi. Mədəni-maarif cəmiyyətlərinin, o cümlədən “Nicat”ın yaradılması Azərbaycanın milli teatr sənətinin inkişafına təkan verdi: 1904-cü ildə “Müsəlman artistləri cəmiyyəti” yaradılmışdı. H.Ərəblinskinin, C.Zeynalovun, Hüseynqulu Sarabskinin, M.A.Əliyevin, Sidqi Ruhullanın incəsənətə gəlmələri bu dövrə aiddir. 1909-cu ildə S.Ruhulla, C.Zeynalov və H.Ərəblinskinin köməyi ilə Təbrizdə teatr təşkil olunmuş, teatr binası isə 1916-cı ildə tikilmişdi. 1916-cı ildə yaradılmış H.Ərəblinski və H.Sarabskinin başçılıq etdiyi “Müsəlman dram cəmiyyəti”, Azərbaycan opera teatrı da teatr sənətinə yeni təkan verdi. XX əsrin əvvəllərində Ü.Hacıbəyov, M.Maqomayev, Z.Hacıbəyov, C.Qaryağdıoğlu, H.Sarabski, Q.Pirimov və b. Azərbaycan musiqisinin inkişafında, xalqın musiqi irsinin təbliğində, xalq mahnı və muğamlarının yaradılmasında xüsusilə böyük xidmət göstərmişlər. 1908-ci il yanvarın 12-də H.Z.Tağıyev teatrının binasında “Leyli və Məcnun” operasının ilk tamaşası qoyuldu. 1908-1915-ci illərdə Ü.Hacıbəyov “Şeyx Sənan”, “Rüstəm və Söhrab”, “Əsli və Kərəm”, “Şah Abbas və Xurşid Banu”, “Harun və

Leyla” kimi bir sıra operalar yaratdı. İlk dəfə 1913-cü il oktyabrın 25-də milli musiqili teatr səhnəsində göstərilən “Arşın mal alan” musiqili komediyası böyük müvəffəqiyyət qazandı. 1916-cı ildə M.Maqomayev Azərbaycan opera sənətinin qızıl fonduna daxil olmuş “Şah İsmayıl” operasını yaratdı. Azərbaycanda ilk film XIX əsrin sonunda çəkilib. 1916-cı ildə isə “Neft və milyonlar səltənətində” adlı Azərbaycan filmi çəkildi, həmin ildə “Ölülər” pyesi, M.Maqomayevin “Şah İsmayıl” operası, Z.Hacıbəyovun “Aşiq Qərib” operası tamaşaya qoyuldu. Rəssam Əziz Əzimzadə, Bəhrüz Kəngərli ilk azərbaycanlı rəssamlar idilər. Azərbaycan memarlıq incəsənəti də inkişaf etmişdir. O zaman salınmış ictimai binalar içərisində İsmailiyyə (1910) (indiki Azərbaycan Elmlər Akademiyasının binası), Mayilov qardaşları teatru (1911) (indiki M.F.Axundov adına Azərbaycan Dövlət Akademik Opera və Balet Teatrının binası) xüsusilə seçilirdi.

5. Cənubi Azərbaycanda Ş.M.Xiyabani başçılığı ilə demokratik və milli-azadlıq hərəkatı

İran Məşrutə inqilabı məğlub edildikdən sonra, 1912-ci ilin əvvəllərində imperialistlər 1907-ci il ingilis-rus sazişinin İran hökuməti tərəfindən rəsmən qəbul edilməsinə nail oldular. Sazişə əsasən İranın Qəsri-Şirin-İsfahan-Yəzd-Zülfüqar xəttindən şimaldakı 790 min kv. km sahəsi Rusiyanın nüfuz dairəsi, İranın Bəndər Abbas-Kirman-Bircəd-Qazik xəttindən cənub-şərqindəki 355 min kv. km hissəsi İngiltərənin, İranın bu xətlər arasındakı ərazisi isə “bitərəf” zona elan edildi. I dünya müharibəsi başlayanda İranın rəsmi surətdə öz bitərəfliyini kobudcasına pozaraq ərazisində hərbi əməliyyatlara başladılar. Cənubi Azərbaycan 1914-cü il dekabrın axırlarında türk ordusu, 1915-ci il yanvarın 15-də Rusiya qoşunları tərəfindən işğal edilərək hərbi və zorakılıq meydanına çevrildi, yerli əhalinin 15% həlak oldu (68, s. 63). Bu zaman İran Demokrat partiyasının Təbriz təşkilatı xalq kütlələrinin mübarizəsinə başçılıq edirdi. 1917-ci ildə Rusiyada baş verən fevral burjuva-demokratik

inqilabının təsiri ilə İran Demokrat partiyası (İDP) və onun Azərbaycan əyalət komitəsinin fəaliyyəti xeyli canlandı. Azərbaycan demokratları ölkədə bir sıra dəyişikliklərin yerinə yetirilməsini, o cümlədən məclisə seçkilər keçirilməsini, Azərbaycan əyalətinin irticaçı valisi Sərdar Rəşidin işdən götürülməsini, xarici qoşunların İrandan çıxarılmasını tələb edirdilər, Azərbaycana muxtariyyət almaq uğrunda mübarizəyə çağırırdı. Təbrizdə “Azərbaycan himni” yaradılmışdı. Mühəribənin Cənubi Azərbaycanda yaratdığı qarışıqlıqdan istifadə edən erməni silahlı dəstələri aysorlarla birlikdə Xoy, Salmas, Urmiya, Soucbulaq və s. başqa şəhərlərdə azərbaycanlı əhaliyə qarşı görünməmiş vəhşiliklər etdilər. Yalnız türk ordusunun bölgəyə daxil olması Azərbaycanlı əhalinin kütləvi şəkildə qətlə yetirilməsinin qarşısını aldı. Lakin türk qoşunları bölgəni tərk etdikdən sonra erməni, aysor və kurd hərbi dəstələri azərbaycanlıları yenidən qırmağa başladılar. Bu qırğınlar rus hərbi hissələrinin 1918-ci ilin əvvəllərində İrandan çıxarıldığı vaxt daha faciəli şəkil aldı. 1917-ci ilin mayından başlayaraq Cənubi Azərbaycan Əyalət Komitəsi müstəqil hərəkət etməyi və bir partiya (İran Demokratik Partiyası) halında birləşməyi qərara aldı, bunda “Təcəddüd” qəzetinin mühüm rolu oldu. 1917-ci il avqust ayının 24-də Əyalət Komitəsinin geniş konfransı oldu, Azərbaycan Demokratik Firqəsi (ADF) müstəqil elan edildi və Şeyx Məhəmməd Xiyabani başda olmaqla ADF-nin MK-sı seçildi, qətnamələr qəbul edildi. Rusiyada oktyabr hadisələri İran dövlət müstəqilliyinə və suverenliyinə ciddi dərəcədə ziyan vurdu. 1917-ci il dekabrın 15-də Brestdə Rusiya hökuməti, Kayzer Almaniyası və onun müttəfiqləri arasında İrandan xarici qoşunların çıxarılması barədə sülh müqaviləsi imzalanması haqqında danışıqlar başlandı. 1918-ci il yanvarın 5-də rus qoşunlarının İrandan çıxarılması barədə proqram elan edildi. Bununla belə, 1918-ci ilin yayında ingilis hərbi hissələri Cənubi Azərbaycanın Zəncan, Miyane, Urmiya və Xoy şəhərlərinə daxil oldu. Bu vaxt Cənubi Azərbaycanın şimal-qərbində erməni, aysor və kürd quldur dəstələri azərbaycanlılara qarşı əsl soyqırım törətdilər. Cənubi Azərbaycanın çox hissəsi osmanlı Türkiyəsinin qoşunları tərəfindən

işğal edildi. ADF belə vəziyyətdə ingilis və türk qoşunlarına, yerli irtica hökumətinə qarşı mübarizə aparırdı. ADF-nin rəhbərləri, o cümlədən Xiyabani dinc yolla mübarizə taktikasının lazımı nəticə verməyəcəyini yəqin edərək, silahlı üsyana başladılar. Şimaldakı hadisələr cənubda da öz əks-sədasını tapmışdı. Təbriz, Urmiya və Ərdəbildə dövlət məmurlarının özbaşınalığına qarşı çıxışlar baş verirdi. Çıxışlara Şeyx Məhəmməd Xiyabaninin rəhbərliyi ilə İran Demokratik Partiyasının (İDP) Azərbaycan Əyalət Komitəsi istiqamət verirdi. 1917-ci ilin payızında Təbriz, Ərdəbil, Xoy, Urmiya, Sərab, Zəncan və b. şəhərlərdə keçirilən mitinqlərdə əhali hökumətin istefa verməsini, İranda demokratik hökumət təşkil olunmasını tələb edirdi. 1917-ci ilin sonunda Vüsuqüddövlə hökuməti istefa verməyə məcbur oldu, lakin o, tezliklə ingilislərin köməyi ilə hakimiyyətə gətirildi. 1919-cu il avqustun 9-da ingilislərin İran hökuməti ilə imzaladıqları saziş İrani siyasi və iqtisadi cəhətdən Böyük Britaniyadan asılı vəziyyətə salırdı. Bu, Cənubi Azərbaycanda genişlənən milli-azadlıq hərəkatına yeni təkan verdi (12, s. 109). İran hökuməti demokratik qüvvələrə qarşı şiddətli tədbirlərə əl atdı. ADF gizli fəaliyyətə keçdi. Lakin, çıxışlar 1920-ci ilin əvvəllərində davam etmişdi. Təbrizdəki ingilis komandanlığı nümayişçilərin tələbi ilə hərbi hissələri Təbrizdən çıxarmalı olmuşdu. 1920-ci ilin aprel ayının ilk günlərində ADF-nin üzvlərindən bir neçəsinin həbs edilməsi dinc çıxışların üsyana çevrilməsinə təkan verdi. 1920-ci il aprelin 7-də Təbrizdə üsyanın başlanması ilə Cənubi Azərbaycan milli-azadlıq hərəkatı silahlı üsyan xarakteri aldı. Üsyana rəhbərlik etmək üçün Xiyabaninin başçılığı ilə İctimai İdarə Heyəti (İİH) təşkil olundu. 2 gün müddətində bütün dövlət idarələrini ələ keçirdilər, polis dəstələri şəhəri tərk etməyə məcbur oldular. Üsyan dinc yolla qələbə çaldı. Aprelin 7-də Xiyabani Təbriz əhalisi qarşısında söylədiyi nitqində bildirdi ki, “Azərbaycanın adını Azadıstana dəyişərək, bu gündən bu adı rəsmi ad kimi elan edirik” (12, s. 110). O, bu adın rəsmən tanınmasını İran dövlətindən tələb etdi. Azərbaycan əyalətinə vali göndərilən və Təbrizə gəlməyə cəsarət etməyən Eynüddövlə, İİH-nin 8 maddədən ibarət tələblərini

qəbul etdikdən sonra, ona Təbrizə daxil olmağa icazə verildi. O, demokratlara qarşı qiyam təşkil etməyə çalışırdı. Lakin həmin planı həyata keçirməyə çalışan şəxslər demokratlar tərəfindən həbs edildilər. Xoy mahalında, Ərdəbildə, Astarada, Marağada, Əhərdə, Zəncanda da üsyanlar baş verdi. 1920-ci ilin iyunun 23-də ADF İİH əsasında Milli Hökumət (MH) yaratdı. MH-in tələbi ilə vali Eynuddövlə və onun aparatı Təbrizi tərk etdi. Hərəkət rəhbərləri İranda şahlığın ləğvinə və respublika yaradılmasına çalışırdılar. Milli hökumət sənaye, kənd təsərrüfatı, maarif, maliyyə, səhiyyə, ədliyyə, və s. sahələrdə islahatlar həyata keçirməyə başladı. MH-in bir sıra sahələr üzrə idarə və nazirlikləri yaradılmışdı. Təbrizdə pulsuz qız məktəbi açıldı. Milli müdafiə qüvvələrinin təşkili üçün də layihə hazırlandı. Bu layihəyə əsasən şəhər əhalisində və Təbrizə gəlmiş kəndlilərdən ümumi sayı 12 minə çatdırılacaq milli qvardiya təşkilinə başlanıldı, eyni zamanda şəhər əhalisindən yeni jandarm və polis dəstələri təşkil etdi. Təlim üçün xüsusi polis məktəbləri açıldı. İranın yeni Baş naziri Müşirüddövlə ingilislərin köməyi ilə üsyançılara hücum etmək üçün hazırlığa başladı. Hidayət Müxbirüssəltənə sentyabrın ilk günlərində vali sifətilə Təbrizə gəldi və Baş nazirin məktubunu Xiyabaniyə çatdırıb onunla “danışığa” başladı. O, Təbrizin kənarında düşərgə salaraq, tərk-silah edilməmiş İran kəzak briqadası qarnizonunun komanda heyətini öz tərəfinə çəkdi, Təbrizə süvari dəstələr çağırıldı. Jandarm dəstəsinin rəhbəri Mir Hüseyn Haşimi ələ alındı. O ətrafdakı quldur dəstələri ilə mübarizə aparmaq bəhanəsilə MH razılığını almadan silahlı qüvvələri şəhərdən çıxardı. Sentyabrın 12-də əksinqilabi qüvvələr üsyançılar üzərinə hücumu keçdilər. Üsyançılar sentyabrın 14-dək son damla qanlarına qədər vuruşdular, Xiyabani öldürüldü, üsyançılara divan tutduruldu. Beləliklə, bütün Cənubi Azərbaycandakı azadlıq hərəkatı ingilis qüvvələrinin köməyi ilə İran irticası tərəfindən yatırıldı. Təbriz üsyanının nəticəsi olaraq 1920-ci il iyunun 25-də Vüsuquddövlə istefaya çıxdı, 1919-cu ildə imzalanan İngiltərə-İran sazişi 1921-ci ildə ləğv edildi (12, s. 115-116).

XV FƏSİL

AZƏRBAYCAN XALQ CÜMHURİYYƏTİ

(1918-1920-ci illər)

Plan:

- 1. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin elan edilməsi və onun Azərbaycanın bütün ərazisində bərqərar olması.*
- 2. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətində dövlət quruculuğu. Azərbaycan parlamenti və onun fəaliyyəti.*
- 3. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin daxili və xarici siyasəti.*
- 4. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin süqutu və tarixdə yeri.*
- 5. Erməni təcavüzünə qarşı mübarizə.*

1. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin elan edilməsi və onun Azərbaycanın bütün ərazisində bərqərar olması

Fevral inqilabının qələbəsindən sonra “Müsavat” partiyası gizli iş şəraitindən çıxaraq ilk dəfə olaraq açıq fəaliyyətə başladı. 1917-ci il oktyabrın 22-də Bakı Sovetinə keçirilən seçkilərdə Bakıda “Müsavat” səslərin 40% topladı və qələbə qazandı (9, s. 243). Ümumrusiya Müəssisələr Məclisi bolşeviklər tərəfindən qovulandan sonra, onun Cənubi Qafqazdan olan üzvləri Zaqafqaziya Seymini yaratmaq qərarına gəldilər. 1918-ci il fevralın 23-də yaradılmış Seym Cənubi Qafqazın ali hakimiyyət orqanı kimi düşünülmüşdü. Zaqafqaziya Seymi öz fəaliyyətinə Türkiyə ilə sülh danışıqlarının müzakirəsi ilə başladı. Mart ayının 3-də Sovet Rusiyası Almaniya ilə Brest-Litovsk sülh müqaviləsini imzaladı. Müqavilənin şərtlərinə görə: 1) 1877-1878-ci illər rus-türk müharibəsinə qədərki sərhəd xətti bərpa edilməli idi; 2) Qars, Ərdəhan və Batum vilayətləri Türkiyəyə verilməli idi; 3) rus əsgərləri türk ərazilərində və sərhəddə yerləşən erməni silahlı birləşmələrini tərksilah etməli idilər. 1918-ci il mart ayında fəaliyyətə başlayan və bir ay davam edən Trabzon konfransında Cənubi Qafqaz nümayəndə heyəti

Brest-Litovsk müqaviləsinin Qafqaza aid olan maddələrinə etiraz etdi. Türkiyə hökuməti isə bu etiraza münasibətini bildirərək qeyd etdi ki, əgər Cənubi Qafqaz hökuməti müstəqil dövlət kimi tanınmaq istəyirsə, ilk növbədə Rusiyadan ayrıldığını rəsmən bildirməli və öz istiqlaliyyətini elan etməlidir. Aprelin 13-də Azərbaycan fraksiyasının etirazına baxmayaraq erməni və gürcü fraksiyasının tələbi ilə Seym Türkiyə ilə müharibə haqqında qərar qəbul etdi. Lakin son nəticədə Seym Türkiyənin tələbinə əsasən Brest-Litovsk müqaviləsinin şərtlərini qəbul etdi. Yarandığı andan Seymin tərkibinə daxil olan Azərbaycan, gürcü və erməni fraksiyaları arasında mövcud olan ciddi fikir ixtilaflarını 1918-ci il aprelin 22-də Cənubi Qafqazın müstəqil federativ respublika elan edilməsi də yumşalda bilmədi. Seymin fəaliyyəti iflic vəziyyətinə düşdü. Gürcülər Cənubi Qafqaz federasiyasının tərkibindən çıxıb Gürcüstanın müstəqilliyini elan etmək qərarına gəldilər. 1918-ci il mayın 26-da Zaqafqaziya Seymi buraxıldığını elan etdi və elə həmin gün də Gürcüstanın müstəqilliyi bəyan edildi. Ertəsi gün, mayın 27-də yaranmış vəziyyətlə əlaqədar olaraq keçmiş Seymin Azərbaycan fraksiyasının fəvqəladə iclası keçirildi və Azərbaycan Milli Şurasının yaradılması haqqında qərar qəbul edildi. Milli Şura Azərbaycanın idarə olunmasının tam məsuliyyətini öz üzərinə götürdüyünü bildirdi. M.Ə.Rəsulzadə Milli Şuranın sədri, H.Ağayev və M.Seyidov onun müavinləri seçildilər. Daha sonra Milli Şuranın icra orqanı-9 nəfərdən ibarət İdarə Heyətinin təşkil olunmasına başlandı. F.X.Xoy-skinin yekdilliklə sədr seçildiyi icra orqanına aşağıdakı partiyaların nümayəndələri daxil oldular: -“Müsavat” partiyasından M.H.Hacınski, N.Usubbəyov, X.Xasməmmədov, M.Y.Cəfərov; -“Müsləman sosialist bloku”ndan X.Məlikaslanov, C.Hacınski; -“Hümmət”dən Ə.Şeyxülislamov; -“İttihad” partiyasından X.Sultanov. Mayın 28-də Azərbaycan Milli Şurasının ilk iclası oldu. X.Xasməmmədovun Azərbaycanın müstəqilliyinin elan edilməsi təklifinə tərəfdar çıxanlar olsa da, F.X.Xoy-ski yerlərdə vəziyyət aydınlaşmayana kimi Azərbaycanın istiqlaliyyətinin elan olunması məsələsində tələsməməyi və hələlik, yalnız tamhüquqlü Azərbaycan hökumətinin

yaradılması ilə kifayətlənməyi təklif etdi. Mübahisələrdən sonra Milli Şura 24 səsle (2 nəfər-S.M.Qəniyev və C.Axundov bitərəf qaldılar) Azərbaycanın dövlət müstəqilliyinin elan olunması haqqında qərar qəbul etdi və “İstiqlal bəyannaməsi”nin mətnini təsdiqlədi. Daha sonra Milli Şura Azərbaycan Demokratik Respublikasının ilk hökumətini təşkil etməyi F.X.Xoyskiyə tapşırırdı. Müstəqil Azərbaycanın I hökumətinin tərkibi: Nazirlər Şurasının sədri və daxili işlər naziri-F.X.Xoyski; Hərbi nazir-X.Sultanov; Maliyyə və xalq maarifi naziri-N.Usubbəyov; Xarici işlər naziri-M.H.Hacınski; Yollar, poçt və teleqraf naziri -X.Məlikaslanov; Ədliyyə naziri-X.Xasməmmədov; Əkinçilik və əmək naziri-Ə.Şeyxülislamov; Ticarət və sənaye naziri-M.Y.Cəfərov; Dövlət nəzarəti naziri-C.Hacınski. 1918-ci il mayın 30-da böyük dünya dövlətlərinin xarici işlər nazirlərinə Azərbaycan istiqlaliyyətinin elan olunması haqqında F.X.Xoyskinin imzası ilə teleqram göndərildi. İyunun 4-də Azərbaycan Cümhuriyyəti ilə Osmanlı imperiyası arasında Batumda Sülh və dostluq müqaviləsi imzalandı. Müqavilənin 4-cü bəndinə görə Türkiyə hökuməti Azərbaycana hərbi yardım göstərməyi öz öhdəsinə götürdü. İyunun ortalarında Tiflisdən Gəncəyə köçən Azərbaycan hökuməti ciddi daxili və xarici problemlərlə üzləşdi. Bu vaxt artıq Nuru paşanın hərbi diviziyası Gəncədə idi. Gəncədə Milli Şura güclü müxalifətlə rastlaşdı. “İlhaq”-Azərbaycanın Türkiyəyə birləşdirilməsini istəyən bu dairələr Nuru paşanı öz tərəflərinə çəkərək onun nüfuzundan Milli Şuraya qarşı mübarizədə istifadə edirdilər. Məhz onların təkidi ilə Nuru paşa Milli Şura üzvlərini qəbul etmədi. Həmin günlərdə Azərbaycanın istiqlaliyyətinin müqəddəratı həll olunurdu, çünki “ilhaqçı”lar ictimaiyyət arasında nüfuza malik idilər. Yalnız M.Ə.Rəsulzadənin başçılıq etdiyi Milli Şuranın qətiyyətli mövqeyi kompromis əldə etməyə imkan verdi. 1918-ci il iyunun 17-də toplanmış Milli Şura 2 qətnamə qəbul etdi: 1.“Müvəqqəti hökumətin hüquq və vəzifələri haqqında”; 2.“Milli Şuranın buraxılması haqqında” (9, s. 247). M.Ə.Rəsulzadə Şuranın buraxılmasını demokratiyanın geri çəkilməsi və irticanın müvəffəqiyyəti kimi qiyy-

mətləndirdi. İyun hadisələri Azərbaycanın siyasi həyatında sağa dönüşün başlanğıcı demək idi. Bu hadisələrdən sonra sol partiyalar, “Müsavət” da öz fəaliyyətlərini faktiki olaraq dayandırmalı oldular. M.Ə.Rəsulzadə, X.Xasməmmədov, A.Səfikürdski və b. siyasi fəaliyyətdən uzaqlaşdırılaraq danışıqlar bəhanəsi ilə İstanbula göndərildilər. Lakin irtica Milli Şuranın buraxılmasına nail olsa da, demokratik qüvvələr Azərbaycanın dövlət müstəqilliyini qoruyub saxlaya bildilər. 1918-ci il iyunun 12-də S.Q.Şaumyanın əmri ilə Bakı Soveti hərbi qüvvələri Gəncə üzərinə hücumla başladı. Yalnız 1918 il 4 iyun tarixli Azərbaycan-türk müqaviləsinin 4-cü bəndinə əsasən birləşmiş Azərbaycan-türk qüvvələri Göyçay ətrafında iyunun 27-dən iyulun 1-dək davam etmiş 4 günlük döyüşdə Bakı Sovetinin qoşunlarını ağır məğlubiyyətə uğradaraq, onların Gəncə üzərinə yürüşünün qarşısını almaq mümkün oldu. Lakin Bakını azad etmək üçün ordunun yaradılmasında hərbi səriştəli adamların və zabitlərin çox az olması çətinlik törətsə də, hökumət müəyyən tədbirlər gördü: iyunun 26-da keçmiş müsəlman korpusu “Əlahiddə Azərbaycan korpusu”na çevrildi, avqustun 11-də ümumi hərbi səfərbərlik elan olundu və 1894-1899-cu il təvəllüdlü bütün Azərbaycan vətəndaşları hərbi xidmətə çağırıldılar. Sentyabrın 1-də hərbi nazirliyin yaradılması haqqında qərar qəbul olundu. Baş nazir F.X.Xoyski həm də müdafiə naziri, general Mehmandarov isə onun müavini təyin olundu. İyulun 31-də Bakı XKS-nin istefasından sonra şəhərdə hakimiyyəti “Sentrokaspi diktaturası” ələ keçirmişdi. Azərbaycan-türk qoşunları sentyabrın 15-də Bakını azad etdilər. Sentyabrın 17-də Milli hökumət Gəncədən Bakıya köçdü.

1919-cu ildə Cənub bölgəsində də separatçı qüvvələrin müqaviməti qırıldı. Hələ, 1918-ci ilin aprelindən etibarən burada rus zabitləri və bolşevik-daşnak qüvvələri aqalığa edirdilər. Hətta, 1919-cu ilin mayında bölgədə mərkəzi Lənkəran şəhəri olmaqla “Muğan Sovet Respublikası” yaradılmışdı. 1919-cu ilin avqustunda general H.Səlimovun başçılığı ilə keçirilən hərbi əməliyyatlar nəticəsində bu qondarma respublika da ləğv olundu və nəzarət AXC-nin əlinə keçdi.

Şimal bölgəsində də mübahisəli ərazi məsələləri həll olundu. Gürcüstan Respublikası ilə razılıq (1919-cu il 16 iyun müqaviləsi) 91,9 % müsəlmanlardan ibarət olan Zaqatala-Balakən ərazisi Xalq Cümhuriyyətinin tərkibinə daxil edildi. Zaqatala, Qax və Balakən ərazisini əhatə edən Zaqatala quberniyası təsis olundu. Məmmədəğa Şahmalıyev qubernator təyin edildi. Quba-Xaçmaz bölgəsində separatçılıq meyillərinə son qoyuldu. Bununla da Azərbaycan Cümhuriyyəti öz hakimiyyətini bütün respublika ərazisində bərqərar etdi. Demək olar ki, Azərbaycan ərazisinin azad olunmasında Qafqaz və İslam ordusunun 2 min əsgəri və zabiti şəhid olmuşdu.

2. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətində dövlət quruculuğu. Azərbaycan parlamenti və onun fəaliyyəti

Azərbaycan Cümhuriyyətinin dövlət quruluşu parlamentli respublika idi. “İstiqlal Bəyannaməsi”nə görə, Azərbaycanda ali hakimiyyət xalqa məxsus idi. Qanunverici hakimiyyət-parlamentə, icraedici hakimiyyət isə parlament qarşısında məsuliyyət daşıyan hökumətə məxsus idi.

Hərbi quruculuqdan başqa, 1918-ci il 17 iyun tarixli intibahnaməsinə görə dövlət idarələri, məhkəmə və məktəb sisteminin milliləşdirilməsi əsas vəzifələrdən biri idi. İyunun 26-da Azərbaycan Milli ordusunun yaradılması haqqında fərman verildi. İyunun 27-də Azərbaycan dili dövlət dili elan edildi. 1918-ci il 24 iyun tarixli qərarı ilə üzərində ağ rəngli aypara və səkkizguşəli ulduz olan qırmızı bayraq dövlət bayrağı kimi qəbul edildi. Noyabrın 9-da isə həmin bayraq üçrəngli-yaşıl, qırmızı və mavi zolaqlardan ibarət olan bayraqla əvəz olundu. M.Ə.Rəsulzadənin qeyd etdiyi kimi Azərbaycanın dövlət bayrağındakı bu 3 rəng “türk milli mədəniyyətinin, müasir Avropa demokratiyasının və islam sivilizasiyasının simvoludur” (9, s. 248).

I dünya müharibəsində məğlub olmuş Türkiyə ilə Böyük Britaniya arasında 1918-ci il oktyabrın 30-da bağlanmış Mudros barışıqına görə Türkiyə Cənubi Qafqaz, o cümlədən Azərbaycandan

hərbi hissələrini çıxarmalı idi, Cənubi Qafqaz Böyük Britaniyanın nüfuz dairəsi elan olunur və Bakıya ingilis qoşunları yeridilir. M.Ə.Rəsulzadənin təsvirinə görə 1500 əsgərlik Azərbaycan ordusu ölkənin müxtəlif yerlərinə səpələndiyinə və Bakıda 500 nəfər milis (polis) qaldığına görə məsələ yalnız diplomatik yolla həll olunmalıydı. N.Usubbəyov, Ə.Ağayev və M.Rəfiyevdən ibarət Azərbaycan nümayəndə heyətinin İranda ingilis qoşunlarının komandanı general Tomsonla Ənzəlidə apardığı danışıqlar səmərəsiz oldu. General Tomson Ənzəlindən Bakıya yola düşməzdən əvvəl bəyənnamə ilə çıxış etdi:

“I. Noyabrın 17-si saat 10-na kimi Bakı həm türk, həm də Azərbaycan qoşunlarından təmizlənməlidir;

II. Bakı şəhəri neft mədənləri ilə birlikdə işğal olunacaq, ölkənin qalan hissəsi isə Azərbaycan hökuməti və qoşunlarının nəzarəti altında qalacaqdır;

III. Azərbaycan Respublikası rəsmi olaraq tanınmır, lakin İngiltərə, Fransa və ABŞ nümayəndələri Azərbaycan hökuməti ilə de-fakto (faktik surətdə, işdə, həqiqətdə) əlaqələr yaradacaqlar;

IV. Aşağıdakı dəyişikliklər istisna olmaqla bütün müəssisə və təşkilatlar öz adi fəaliyyətlərini davam etdirirlər:

A) general Tomson Bakının general-qubernatoru təyin olunur;

B) şəhər polisində ingilis komandanlığının nümayəndəsi başçılıq edir;

V) şəhər Dumasına yenidən əvvəlki fəaliyyət sərbəstliyi verilir;

Q) Paris sülh konfransında millətlərin öz müqəddəratini təyin etmə prinsipi ətrafında gedən diskussiyalardan Azərbaycan kənarlaşdırılmayacaq;

D) silahlı ermənilər Bakıya buraxılmırlar” (95, v. 1).

1918-ci il noyabrın 17-də ingilis qoşunları Bığəraxovun dəstələri ilə birlikdə Bakıya daxil oldular. Noyabrın 16-da Azərbaycan Milli Şurası 5 aylıq fasilədən sonra Bakıda yenidən fəaliyyətə başladı. Noyabrın 19-da Milli Şura ikinci iclasında “Azərbaycan parlamentinin yaradılması haqqında qanun” qəbul etdi. Yaranmış

fövqəladə şəraitdə Ümumazərbaycan Müəssisələr Məclisini çağırmaq mümkün olmadığı üçün Milli Şurayı ali qanunvericilik orqanına-Azərbaycan Parlamentinə çevirmək qərara alındı (64, s. 13-16). **Qanuna** əsasən Azərbaycanda yaşayan bütün millətlər parlamentdə təmsil olunmalıdırlar. 120 nəfərdən ibarət olan Azərbaycan parlamentində Azərbaycan türklərinə-80, etnənilərə-21, ruslara-10, alman, yəhudi, gürcü və polyakların hərəsinə 1 yer ayrılmışdı. Qalan 5 yerdən 3-ü Bakı həmkarlar təşkilatı, 2-si isə Bakı neft sənayeçiləri şurası və Ticarət-sənaye ittifaqı üçün nəzərdə tutulmuşdu (5, s. 377). Azərbaycan Milli Şurası Rus Milli Şurasının nümayəndələrini parlamentin işinə cəlb etmək məqsədi ilə kompromis variant irəli sürdü. 1918-ci il noyabrın 24-də Azərbaycan Milli Şurası bildirdi ki, 28 may tarixli “İstiqlal bəyənnaməsinin” mövcudluğuna baxmayaraq, o, Azərbaycanın müstəqilliyinin Rus Milli Şurası tərəfindən dərhal tanınmasını tələb etmir. Lakin Azərbaycanı Rusiyanın mülkiyyəti hesab edən və buna görə də Azərbaycan xalqının öz müqəddəratını təyin etmək hüququnu inkar edən Rus Milli Şurası parlamentə nümayəndələrini göndərməkdən imtina etdi. Rus Milli Şurası Azərbaycan hökumətindən tələb etdi ki, ağıqvardiyaçıların təşkil etdikləri Ufa direktoriyasının ali hakimiyyətini tanısin. Hətta general Tomson belə bu tələbin əsassız olduğunu bildirdi. Bu hadisələr ingilis komandanlığı ilə Azərbaycan hökuməti arasında yaxınlaşma prosesinə təkən vermiş oldu. Azərbaycanın dövlət müstəqilliyinin müdafiəsində “Müsəvat” partiyası və digər sol təşkilatların göstərdikləri qətiyyət Rus Milli Şurası daxilində ziddiyyətlərin yaranmasına və son nəticədə bu təşkilatın parçalanmasına gətirib çıxardı. Rus Milli Şurası üzvlərinin bir hissəsi olunun tərkibindən çıxaraq “Rus-Slavyan cəmiyyəti” adlı təşkilat yaratdılar. Bu təşkilat Azərbaycan parlamenti və hökumətinin işində iştirak etməyə hazır olduğunu bildirdi. Bunun ardınca Azərbaycanın erməni icması və “Daşnaksütyun” partiyası da öz nümayəndələrini parlamentə göndərməyə razılıq verdilər.

1918-ci il dekabrın 7-də Azərbaycan parlamentinin təsis iclası oldu. Əli Mərdan bəy Topçubaşov parlamentin sədri, Həsən bəy

Ağayev onun birinci müavini seçildi. Daha sonra baş nazir F.X.Xoyski söz alaraq hökumətin öz səlahiyyətlərini yerə qoyduğunu və bütün hakimiyyəti parlamentə təhvil verdiyini elan etdi. Fikir rəngarəngliyinə baxmayaraq bütün fraksiyalar bir məsələdə yekdil idilər: parlamentin fəaliyyətinin əsas məqsədi-Azərbaycanın müstəqilliyini, onun milli-siyasi hüquqlarının müdafiə olunması, Azərbaycanla digər Qafqaz xalqları arasında həmrəylik münasibətlərinin yaradılması, ölkə daxilində demokratik quruluşun bərqərar edilməsindən ibarət olmalıdır və həmin məqsədlər ətrafında bütün parlament fraksiyaları sıx birləşməlidirlər. Azərbaycan parlamentinin 97 üzvü var idi və bunlar 10 fraksiyada birləşmişdilər. “Müsavət” partiyasının nümayəndələri bitərəf demokratlar qrupu ilə birləşərək ən böyük parlament fraksiyasını təşkil edirdilər. 38 parlament üzvündən ibarət olan bu fraksiyanın lideri M.Ə.Rəsulzadə idi. Parlamentdə “İttihad” partiyasının-13, “Əhrar”ın-7, “Hümmət” və müsəlman sosialist blokunun üzvlərindən ibarət olan sosialistlər fraksiyasının 13, Rus-Slavyan cəmiyyəti”nin-4, “Daşnaksütyun”-7, erməni icması və milli azlıqlar fraksiyalarının hər birinin-4 nümayəndəsi vardı. Bundan əlavə parlamentdə “bitərəflər” və “müstəqillər” (Ə.M.Topçubaşov, S.Mehmandarov, X.Məlikaslanov) fraksiyaları fəaliyyət göstərirdilər. A.Əfəndiyev heç bir fraksiyaya daxil deyildi. Yeni hökumət kabinetinin təşkili F.X.Xoyskiyə həvalə olundu. 1918-ci il dekabrın 26-da Azərbaycan Respublikasının yeni, 3-cü hökumətin tərkibi parlamentə təqdim olundu (9, s. 253).

3. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin daxili və xarici siyasəti

Yeni Azərbaycan hökumətinin təşkili ilə əlaqədar olaraq general Tomson dekabrın 28-də bəyanat verdi. Bu bəyanat “vahid və bölünməz Rusiya” bayrağı altında çıxış edən qüvvələrə ayıldıcı təsir göstərsə də, Azərbaycanda hakimiyyəti ələ keçirmək məqsədi ilə onlar 1919-cu il yanvarın əvvəllərində “Qafqaz-Kaspi hökuməti”

deyilən oyuncaq bir qurum yaratdılar. Lakin ingilis komandanlığı bunu qəbul etmədi, əksinə, 1919-cu il yanvarın 22-də Bakıya gəlmiş Cənubi Qafqazdakı müttəfiq qoşunlarının baş komandanı general C.Milton Nazirlər Şurasının sədri F.X.Xoyski ilə görüşü zamanı bir daha bildirdi ki, ingilislər Azərbaycan hökumətini Azərbaycan Respublikası ərazisində yeganə leqal hakimiyyət kimi qəbul edir və ona müttəfiq komandanlığı tərəfindən hərtərəfli yardım göstərilməkdir və müttəfiq komandanlığı yenidən yaradılmış Cənubi Qafqaz dövlətlərinin daxili işlərinə qarışmayacaqdır. 1919-cu il fevralın 28-də Azərbaycan hökuməti müttəfiq komandanlığına təqdim etdiyi notada tələb olunurdu ki, Bakıda asayişin bərqərar edilməsinə mane olan L.Biçeraxovun qoşunları şəhərdən çıxarılsın və erməni silahlı birləşmələri tərk-silah edilsin. İngilislər bu tələbi müdafiə etdilər və 24 saat ərzində Biçeraxovun qoşunları Bakıdan çıxarıldı, erməni dəstələri isə tərk-silah olundu. Azərbaycan hökumətinin polis, maliyyə idarələri, mətbuat, Bakı dəniz limanının fəaliyyəti üzərində tam nəzarəti bərpa edildi. General Tomsonun tutduğu Bakı general-qubernatoru vəzifəsi ləğv olundu. General Tomsonun noyabr bəyənəməsinə əsasən Azərbaycan hökumətinə Bakıda ordu saxlamaq qadağasına görə 1918-ci ilin noyabrından 1919-cu ilin aprelindəkə Azərbaycan Respublikasının hərbi nazirliyinin Gəncədəki fəaliyyəti ləğv edildi və ordu Bakıya daxil oldu. M.Ə.Rəsulzadə göstərirdi ki, “burada siyasi və iqtisadi mənfəətlər vardır. Bakı neftinin müstəqil Qafqasıyalı bir hökumət əlində olması və ümumiyyətlə, Qafqasiyanın Rusiyadan ayrılması ingilislərə sərfəli idi. Azərbaycan da bu keyfiyyətdən istifadə etməliydi” (57, s. 50). “İstiqlal bəyənəməsi”nin qəti olaraq həyata keçirilməsi xeyli dərəcədə Azərbaycan Respublikasının dünya dövlətləri tərəfindən hüquqi cəhətdən tanınmasından asılı idi. Paris sülh konfransında Azərbaycanın taleyi həll olunmalı idi. 1919-cu il yanvarın 8-də Bakıdan yola düşən və İstanbulda bir qədər ləngidikdən sonra mayın əvvəllərində Parisə gəlib çıxan Azərbaycan nümayəndə heyətinin məqsədi Paris sülh konfransı tərəfindən Azərbaycanın istiqlaliyyətinin tamamilə və qeyd-şərtsiz tanınmasına nail olmaqdı.

1919-cu ilin martında Xoyski hökuməti istefa verdi və aprelin 14-də N.Usubbəyovun başçılığı ilə yeni hökumət kabinetinin tərkibi parlament tərəfindən təsdiq edildi. 1919-cü il aprelin 25-də Tiflisdə siyasi, iqtisadi, maliyyə və ərazi mübahisələrini həll etmək üçün Cənubi Qafqaz dövlətlərinin konfransı açıldı. Konfransda Ermənistan ilk növbədə ərazi mübahisələrinin həll edilməsini tələb edirdi. Denikin ordusunun Dağıstan və Gürcüstan üzərinə hücumunun başlanması ilə əlaqədar olaraq konfransın işi yarımçıq qaldı. Bununla əlaqədar olaraq, mayın 26-sı və iyunun 5-də parlamentin fəvqəladə iclasları keçirildi. Fəvqəladə səlahiyyətlərə malik olan xüsusi orqan-Dövlət Müdafiə Komitəsi (DMK) yaradıldı. DMK 1919-cu il iyunun 11-də Azərbaycanın bütün ərazisində hərbi vəziyyət elan etdi. 1919-cu il iyunun 11-də ingilis qoşunlarının komandanı vəzifəsində Tomsonu əvəz etmiş general Kori N.Usubbəyova məlumat verdi ki, Azərbaycanla Denikin qüvvələri arasında Petrovskin beş mil cənubundan keçən demarkasiya xətti (sərhəd çəkilməsi, təyin edilməsi) müəyyən edilmiş və Denikinə bu xətti keçmək qadağan olunmuşdur. 1919-cu il iyunun 27-də 3 il müddətinə Azərbaycan-Gürcüstan hərbi-müdafiə paktının imzalanmasına cavab olaraq Denikin hər iki respublikaya qarşı iqtisadi blokada elan etdi. Daşnak hökuməti açıqca bildirdi ki, Azərbaycana qarşı mübarizədə Ermənistan və onun ordusu Denikin qoşunlarının avanqardı rolunu oynayır.

Türkmənçay müqaviləsinin 8-ci bəndini (yalnız Rusiyanın Xəzər dənizində hərbi donanma saxlamaq hüququ var) bəhanə edən Denikin Azərbaycan donanmasının milli dövlət bayrağı altında Xəzər dənizində üzməsinin qarşısını almağa cəhd etdi. Azərbaycan xarici işlər naziri M.Y.Cəfərov Denikinə göndərdiyi notada bunu rədd etdi: “1828-ci il Türkmənçay müqaviləsi Rusiya ilə İran arasında bağlanmışdır və Azərbaycan üçün heç bir qüvvəyə malik deyildir. Nəzərinizə çatdırmaq lazım bilirəm ki, Azərbaycan donanması indiyə qədər olduğu kimi bundan sonra da öz milli bayrağı altında üzəcəkdir” (94, s. 6).

İstiqlal günü, 1919-cu il mayın 28-də Paris sülh konfransındakı Azərbaycan nümayəndə heyətini ABŞ prezidenti V.Vilson qəbul etdi. Azərbaycan Respublikasının bütün ərazisinə qarşı iddia irəli sürmüş İranın Paris konfransındakı mövqeyi gözlənilməz oldu. 1919-cu il 9 avqust tarixli ingilis-İran sazişinin imzalanmasından sonra iranlılar konfransın işindən uzaqlaşdırıldılar. 1919-cu il avqustun 2-ci yarısında ingilis qoşunları Azərbaycan ərazisini tamamilə tərk etdilər və Azərbaycan tam müstəqil dövlət kimi yaşamağa başladı. 1919-cu il iyulun 21-də parlament “Azərbaycan Respublikasının Müəssisələr Məclisinə seçkilər haqqında Əsənamə”ni təsdiq etdi. 1919-cu il avqustun 11-də “Azərbaycan vətəndaşlığı haqqında Qanun”, 1919-cu il sentyabrın 30-da “Mətbuat haqqında Nizamnamə” qəbul olundu. Ümumiyyətlə, Azərbaycan parlamenti fəaliyyət göstərdiyi 17 ay ərzində 134 iclas keçirmişdi. Parlamenta 270-dən çox qanun layihəsi təqdim olunmuşdu. Onlardan 230-a yaxını müzakirə edilib təsdiq olunmuşdu. Müzakirə olunan qanun layihələrinin üçdə ikisi maliyyə, ədliyyə, daxili və hərbi, 30-dan çoxu xalq maarifi, səhiyyə və əmək, 12-si əkinçilik məsələlərinə həsr olunmuşdu.

1919-cu il dekabrın 2-dən 11-dək Bakıda “Müsavat” partiya-sının II qurultayı keçirildi. Qurultay partiyanın Mərkəzi Komitəsinin yeni tərkibini seçdi: M.Ə.Rəsulzadə, N.Usubbəyov, M.H.Hacınski, H.Ağayev, Ş.Rüstəmbəyov, M.Vəkilov və M.Hacınski.

1920-ci il yanvarın 11-də Müttəfiq Dövlətlərin Ali Şurası Azərbaycanın istiqlaliyyətinin de-fakto tanınması haqqında yekdilliklə qərar qəbul etdi. RSFSR xarici işlər naziri Q.V.Çiçerin 1920-ci il yanvarın əvvəllərində Azərbaycan hökumətinə göndərdiyi notada Sovet Resiyasının xalqların öz müqəddəratını təyin etmək hüququna hörmət etməsindən dəm vurur və Azərbaycana Denikin əleyhinə hərbi ittifaq bağlamağı təklif edirdi. Azərbaycan hökuməti başa düşürdü ki, bu təklifdə əsas məqsəd Azərbaycanı Denikinlə qeyri-bərabər hərbi münaqişəyə cəlb edib zəiflətmək, sonra isə onun istiqlaliyyətinə son qoymaqdır. Azərbaycanın xarici işlər naziri F.X.Xoyski cavab notasında göstərirdi ki, Denikinlə Sovet höku-

məti arasında mübarizə rus xalqının daxili işidir və Azərbaycan hökuməti Rusiyanın daxili işlərinə qarışmaq niyyətində deyil. Q.V.Çiçerin 1920-ci il 23 yanvar tarixli II notasında Azərbaycan hökumətini Denikinə qarşı mübarizə aparmaqdan imtina etməkdə günahlandırdı.F.X.Xoyski bir daha təsdiq etdi ki, Azərbaycan ilə Sovet Rusiyası arasında hər hansı danışıqlar yalnız Azərbaycanın istiqlalıyyətinin Sovet hökuməti tərəfindən qeyd-şərtsiz tanınmasından sonra başlaya bilər. 1920-ci il martın 7-də Azərbaycan hökumətinə göndərdiyi notada Q.V.Çiçerin bildirirdi ki, “Azərbaycanın istiqlalıyyəti yalnız Sovet Rusiyası ilə Azərbaycan arasında münasibətlər kompleksinə daxil olan müxtəlif məsələlər barəsində mürəkkəb danışıqların nəticəsi olaraq tanına bilər” (9, s. 261). Q.V.Çiçerin Azərbaycan hökumətinin təkliflərinə konkret cavab verməyərək, bilərəkdən F.X.Xoyski ilə yazışmanı uzadırdı. Rusiyanın bu diplomatik manevrləri Azərbaycana qarşı hazırlanan hərbi müdaxiləni pərdələmək və Azərbaycan hökumətinin sayıqlığını azaltmaq məqsədi güdür. V.İ.Leninin 1920-ci il martın 17-də İ.T.Smilqa və Q.K.Orconikidzeyə göndərdiyi teleqram bunu təsdiq edirdi: “Bakını tutmaq olduqca və olduqca zəruridir. Bütün qüvvələri buna yönəldin” (47, s. 16).

4. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin süqutu və tarixdə yeri

Bolşeviklər 2 dəfə-1918-ci ilin dekabrında və 1919-cu ilin mayında Bakıda siyasi tətillər təşkil etməyə cəhd göstərdilər. Lakin azərbaycanlı fəhlələrin həmin tətilləri boykot etməsi nəticəsində onlar tam iflasa uğradılar. Bakı bolşevikləri gözdən pərdə asmaq məqsədilə “müstəqil” Azərbaycan Kommunist Partiyasının yaradılması ideyasını irəli sürdülər. Bu RK(b)P-nin yerli təşkilatı olaraq onun bütün qərarlarını yerinə yetirməli idi. Uzun sürən mübahisələrdən sonra RK(b)P Siyasi bürosu 1920-ci il yanvarın 3-də “müstəqil” Azərbaycan Kommunist (bolşeviklər) Partiyasının yaradılmasına icazə verdi və fevralın 11-12-də AK(b)P-nin təsis qurultayı

keçirildi. M.D.Hüseynov AK(b)P Rəyasət Heyətinin sədri seçilsə də, “partiya”nın faktiki rəhbəri A.İ.Mikoyan idi. AK(b)P Sovet Rusiyasının Azərbaycandakı “beşinci kolonnası” idi. Azərbaycan tarixinin belə məsuliyyətli dövründə hökumət daxilində birliyi qoruyub saxlamaq mümkün olmadı. Sovet Rusiyasına münasibət məsələsində F.X.Xoyski ilə M.H.Hacinski arasında qızğın mübarizə başladı. F.X.Xoyski Rusiyaya münasibətdə sərt xətt tərəfdarı idi. F.X.Xoyski və tərəfdarları M.H.Hacinskinin daxili işlər naziri vəzifəsindən istefasına nail olsalar da, o, ticarət naziri kimi hökumətin tərkibində qala bildi və cavab zərbəsi üçün əlverişli imkan gözləməyə başladı. Qarabağdakı daşnak qiyamından istifadə edən Rusiya təmayüllü qüvvələr N.Usubbəyov hökumətini ölkədə qayda-qanun yaratmaq iqtidarında olmamaqda günahlandıraraq, onu istefa verməyə məcbur etdilər. Yeni hökumət kabinetinin təşkili M.H.Hacinskiyə tapşırıldı. Dərhal M.H.Hacinski öz şəxsi təhlükəsizliyini təmin etmək üçün bolşeviklərə öz hökumətində nazir vəzifələri təklif etdi və hətta, bolşeviklər partiyasına daxil olmağa hazır olduğunu bildirdi. Bolşeviklər M.H.Hacinskinin təşkil etdiyi hökumətə daxil olmaqda imtina etsələr də, ona bildirdilər ki, əgər Azərbaycandakı kommunist təşkilatlarına loyallıq bəsləməyiniz, yaxın müddətdə sizin kabinetə qarşı çıxış etməyəcəyik. Mövcud hakimiyyətə qarşı daimi müxalifətdə olan və nəyin bahasına olursa-olsun “Müsavət”ın başçılıq etdiyi hökuməti devirməyə çalışan “İttihad” Rusiya ilə hərbi ittifaqa girməyi tələb edirdi. Moskvanın təhriki ilə daşnaklar 1920-ci il martın sonunda Qarabağ və Gəncəbasarda qiyam qaldırdılar. Bu qiyam 2 məqsədə xidmət edirdi: I, Azərbaycan hökuməti özünün bütün qüvvələrini qiyamçılara qarşı göndərməli oldu ki, bununla da XI Qızıl Ordunun hücumu ərəfəsində Azərbaycanın şimal sərhədləri demək olar ki, müdafiəsiz qaldı. Digər tərəfdən isə, bolşeviklər daşnak qiyamından istifadə edərək ölkənin daxilində Azərbaycan hökumətinə qarşı düşmənçilik təbliğatını daha da gücləndirir və hökuməti Qarabağda milli münaqişəni həll etməkdə acizlikdə günahlandırırdılar. Bolşeviklər guya ölkədə qayda-qanun yaratmaq məqsədi ilə XI Qızıl Ordunu Azərbaycana dəvət

etməyə çağırırdılar. 1920-ci ilin aprelində Denikin qoşunlarının tör-töküntülərini darmadağın edən XI Qızıl Ordu hissələri bilavasitə Azərbaycan sərhədlərinə çıxdılar. A.İ.Mikoyan başçılıq etdiyi Bakı bolşevikləri Azərbaycan xalqı adından XI Qızıl Ordunu Azərbaycana dəvət etmişdi. XI Qızıl Ordu plana görə Bakıda bolşevik qiyamından 1-2 gün sonra Azərbaycana soxulmalı idi və beləliklə, Azərbaycan hökuməti xarici hərbi müdaxilənin deyil, daxili qiyamın qurbanı olmuşdur. Lakin Bakıda qiyam başlamamışdı və aprelin 27-də XI Qızıl Ordu hissələri Azərbaycana daxil olub Bakıya doğru irəliləməyə başladılar.

XI Qızıl Ordunun hücumu ilə eyni vaxtda, aprelin 27-si gündüz saat 12-də Azərbaycan parlamentinə AK(b)P MK və RK(b)P-nin Qafqaz Ölkə Komitəsinin Bakı bürosu adından hakimiyyəti təhvil vermək haqqında ultimatum verildi. Qan tökülməsinə yol verməmək üçün Azərbaycan parlamenti həmin gün axşam saat 11-də hakimiyyətin Azərbaycan kommunistlərinə verilməsi barədə qərar çıxardı. Bu şərtlə ki:

1) rus ordusu Bakıya daxil olmadan dəmiryolu ilə birbaşa Anadolunun köməyinə gedəcək;

2) Azərbaycanın istiqlalı və ərazi bütövlüyü hər cür təcavüz və ilhaqdan qorunacaq;

3) Azərbaycan ordusu olduğu kimi saxlanacaq;

4) Azərbaycan siyasi partiyaları üçün fəaliyyət sərbəstliyi təmin olunacaq;

5) keçmiş dövlət xadimləri, hökumət üzvləri və millət vəkilləri təqib olunmayacaq, dövlət idarələri qulluqçularının iş yerləri saxlanılacaq, yalnız rəhbər vəzifəli şəxslər dəyişdiriləcək;

6) azad həraitdə toplanacaq Azərbaycan şuraları hakimiyyətin idarə şəklini təyin edəcək (9, s. 265).

Yalnız aprelin 29-da Azərbaycan İnqilab Komitəsi hərbi yardım göstərmək xahişi ilə Sovet hökumətinə rəsmi surətdə müraciət etdi. Bu xahişə ehtiyac yox idi, çünki artıq 2 gün idi ki, rus ordusu Azərbaycanın hüduqları daxilində idi. Bu sübut edirdi ki, Azərbaycan Demokratik Respublikasının qanuni hökuməti Rusi-

yanın hərbi təcavüzü nəticəsində devrilmişdir. Digər tərəfdən, beynəlxalq hüquq normalarına görə xaricdən hərbi kömək göstərilməsi xahişi ilə yalnız ölkənin qanuni hökuməti çıxış edə bilər. Nə Azərbaycan parlamenti, nə də Azərbaycan hökuməti belə bir xahişlə müraciət etməmişdi.

5. Erməni təcavüzünə qarşı mübarizə

Cənubi Qafqaz Seymi dağıldıqdan sonra yeni yaranmış dövlətlərin sərhədlərini müəyyənləşdirmək zərurəti yaranmışdı. Erməni numayəndəliyi Azərbaycan şəhəri olan İrəvanın Ermənistanın paytaxtına çevrilməsinə razılıq verilməsi üçün Azərbaycan hökumətinə müraciət etdi. 1918-ci il may ayının 29-da Milli Şura uzun müzakirələrdən sonra güzəştə getdi. Batumda tərəflər arasında olan razılığa görə, İrəvan şəhəri ermənilərə o şərtlə güzəştə gedildi ki, onlar Qarabağın dağlıq hissəsinə olan iddialarından əl çəksinlər (93, v. 51). Bu güzəşt böyük bir səhv idi.

1918-ci ilin yayında Andranik 8 min nəfərlik hərbi qüvvə ilə Zəngəzura soxuldu. Daşnaklar Azərbaycanın digər bölgələrindən ayrı salınmış Zəngəzurda 115 (25, s. 151), Cavanşir, Cəbrayıl, Şuşa qəzalarında 21, İrəvan quberniyasında 60-dan çox Azərbaycan kəndini dağıtdılar. Andranikin dəstələrinin Zəngəzur və Qarabağda quldurluq hərəkətinin qarşısını almaq üçün 1919-cu ilin yanvarın 15-də Qarabağ general-qubernatorluğu yaradıldı. Xosrovpaşa bəy Sultanov Qarabağ general-qubernatoru təyin edildi (98, v. 27). Nəticədə Şuşanı tutmağa çalışan Andranikin quldur dəstələri darıma-dağın edildi. X.Sultanov erməni milli şurası üzvlərinin Azərbaycanı tərk etməsinə nail oldu. Avqust ayında Qarabağ erməniləri Azərbaycanın suverenliyini qəbul etməyə razılıq verdilər. 1918-ci il may-avqust aylarında Andranik 8 min nəfərlik silahlı dəstə ilə Naxçıvana soxulub, “etnik təmizləmə” adı ilə yerli əhalini vəhşicəsinə qətlə yetirdi. K.Qarabəkir paşanın başçılığı ilə türk ordusunun Naxçıvana daxil olması Andranikin vəhşiliklərinin qarşısını aldı. Türkiyə I Dünya müharibəsində məğlub olduğuna görə noyab-

rın 1-də türk qoşunları Naxçıvanı tərk etdilər. 1918-ci il noyabr ayında Naxçıvan bölgəsində Araz-Türk Respublikası yaradıldı. Ölkəni ermənilərdən müdafiə etmək üçün silahlı qüvvələr təşkil edildi. 1918-ci il noyabr ayından 1919-cu ilin mart ayınadək fəaliyyət göstərmiş Araz-Türk Respublikası bu bölgənin ermənilərin əlinə keçməsinə imkan vermədi, Azərbaycanın ərazi bütövlüyünü təmin etdi. Azərbaycan hökuməti Naxçıvanın müdafiəsini təmin etmək üçün 1919-cu ilin fevralında Naxçıvan general-qubernatorluğunu yaratdı (99, v. 2). Bəhram xan Naxçıvanski general-qubernator təyin edildi. 1919-cu ilin may-iyul aylarında Naxçıvan bölgəsində ingilislərin iştirakı ilə yaradılan “erməni idarəçiliyi” yerli əhalinin ciddi müqaviməti nəticəsində iflasa uğradı, erməni qoşunları Naxçıvandan çıxmağa məcbur oldu. 1919-cu il noyabrın 23-də Tiflisdə Azərbaycanla Ermənistan arasında silahlı toqquşmanı dayandırmaq, mübahisələri dinc yolla həll etmək haqqında saziş imzalandı. Lakin sazişin şərtlərini pozan ermənilər yenidən hücumə keçərək 50-dən çox Azərbaycan kəndini dağıtdılar. 1920-ci ilin fevralında Zəngəzurda qısamüddətli saziş əldə edildi. Ərazi məsələlərinin qalib dövlətlərin köməyi ilə həll ediləcəyinə ümid bəsləyən erməni rəhbərliyinin Paris sülh konfransında Türkiyənin 7 vilayətinə, Azərbaycanın Zəngəzur və Naxçıvan bölgələrinə, Qarabağın dağlıq hissəsinə ərazi iddiaları Azərbaycan nümayəndəliyi tərəfindən qətiyyətlə rədd edildi və ermənilərin planları iflasa uğradı.

XVI FƏSİL

AZƏRBAYCAN SOVET REJİMİ ŞƏRAİTİNDƏ

(1920-1939-cu illər)

Plan:

- 1. Azərbaycan sovet rejiminin bərqərar olması və ona qarşı üsyanlar.*
- 2. Azərbaycanda sovet milli siyasəti. DQMV-nin və Naxçıvan MSSR-in təşkili.*
- 3. Azərbaycanda sosialist yenidənqurmaları və onların nəticələri. Kütləvi siyasi represiyalar.*
- 4. Azərbaycanda mədəni quruculuq.*

1. Azərbaycan sovet rejiminin bərqərar olması və ona qarşı üsyanlar

1920-ci il aprelin 28-də Bakıda Azərbaycan Sovet Sosialist Respublikasının yaradıldığı elan edildi. Hakimiyyət Müvəqqəti İnqilab Komitəsinə verildi və Azərbaycan SSR Xalq Komissarları Soveti yaradıldı (N.Nərimanov-sədr, H.Sultanov, Ə.H.Qarayev, Q.Musabəyov, M.D.Hüseynov, Ç.İldırım, D.Bünyadzadə, Ç.Vəzirov). Qırmızı ordu hissələri aprelin 28-30-da Lənkəranı, Salyanı, Şuşanı, Ağdamı və b., mayın əvvəllərində Gəncəni, Şamaxını, Goyçayı, Şəkini, Zaqatalanı və Balakəni zəbt etdilər, mayın ortalarında isə Qarabağ bölgəsini öz nəzarətləri altına aldılar. Rusiyanın hərbi donanması Lənkəran və Astaraya desant çıxardı. İnqilab Komitəsinin 1920-ci il 3 may tarixli dekreti ilə yerlərdə qəza, mahal və kənd inqilab komitələri yaradıldı, polis ləğv edildi, fəhlə-kəndli milisi təşkil olundu. Torpaq haqqında 1920-ci il 5 may tarixli dekreti ilə bütün xan, bəy torpaqları müsadirə edildi və ödənişsiz kəndlilərin istifadəsinə verildi (6, s. 18). 1920-ci il mayın 7-də ordu və donanmanın yenidən təşkili barədə dekret verildi. Digər bir dekretlə isə Azərbaycan ərazisindəki meşələr, sular və yeraltı sərvətlər

milliləşdirilərək, dövlət mülkiyyətinə verildi. 1920-ci il 12 may tarixli dekreti ilə silki və mülki rütbələr (zadəgan, kəndli, bəy, xan, knyaz və s.) ləğv edildi. Xalq Maarif Komissarlığının 15 may tarixli qərarı ilə vicdan azadlığı elan olundu, hər cür dini ayinlərin icra olunması qadağan edildi, din dövlətdən və məktəbdən ayrıldı. Fövqəladə Komissiya (ÇK) və Ali İncilabi Tribunal təşkil olundu (12, s. 119-120). 1920-ci il sentyabr tarixli fərman ilə kəndlərdə yaradılan yoxsul komitələri 1921-ci ilin yayından etibarən kənd sovetləri ilə əvəz olundu. 1920-ci il 24 may tarixli dekret ilə neft sənayesi milliləşdirildi, onu idarə etmək üçün V.İ.Lenin tərəfindən göndərilmiş A.P.Serebrovskinin başçılığı ilə Azərbaycan Neft Komitəsi (sonralar “Azneft”) təşkil olundu və neft faktiki olaraq Sovet Rusiyasının ixtiyarına keçdi.

1920-ci ilin iyununda Xəzər Ticarət Donanması, banklar və balıq sənayesi milliləşdirildi. 1920-ci ilə sonuna kimi Azərbaycandan Rusiyaya 3 mln. ton neft daşınmışdı, bu da Bakıda istehsal olunan neftin 90%-dən çoxu idi. 1921-ci il mayın 6-da Bakıda keçirilən Azərbaycan SSR-in I sovetlər qurultayı Azərbaycan SSR-in ilk Konstitusiyasını qəbul etdi. Azərbaycan İncilab Komitəsi ləğv edildi və qurultaylararası dövrlərdə respublikada ali qanunverici orqan olan Azərbaycan Mərkəzi İcraiyyə Komitəsi (Az. MİK) seçildi. MİK sədri Muxtar Hacıyev, sədrin müavini Səmədağa Ağamalıoğlu seçildilər. Az. MİK qarşısında məsuliyyət daşıyan ali icraedici hakimiyyət orqanı-Azərbaycan SSR Xalq Komissarları Soveti (sədr N.Nərimanov) yenidən təşkil olundu.

Azərbaycanda sovet hakimiyyəti qurulduqdan sonra bolşeviklər ziyalıları, din xadimlərini, Azərbaycan ordusunun yüksək rütbəli hərbiçilərini həbs edərək Nargin adasında güllələdilər. 1920-1921-ci illərdə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Nazirlər Kabinetinin keçmiş sədrləri F.X.Xoyski və N.Yusifbəyli, parlamentin sədr müavini H.Ağayev, hökumət üzvləri X.Rəfibəyli, İ.Ziyadxanlı və b. öldürüldülər. 1920-ci il aprelin 28-dən-1921-ci ilin avqustunadək Azərbaycanda 48 min adam öldürüldü. M.Ə.Rəsulzadə Şamaxı qəzasında həbs edilərək Bakıya gətirilmiş, lakin Stalin tərəfindən

azad edilərək Moskvaya aparılmış və 1922-ci ildə Finlandiyaya, oradan Türkiyəyə mühacirət etmişdir.

1921-ci ildə “Müsavat”, “İttihad”, “Əhrrar” partiyalarının qanundankənar olması və fəaliyyətlərinin qadağan olunması barədə rəsmi qərar verildi. Xalqın Sovet rejimindən narazılığı getdikcə artdı. İlk güclü silahlı çıxış 1920-ci il may ayının 25-26-da Gəncədə Azərbaycan Milli Ordusunun bölmələri tərəfindən baş verdi, üsyançıların sayı 10-12 minə çatdı. Üsyana general Cavad bəy Şıxlinski, general Məmməd Mirzə Qacar, polkovnik Cahangir bəy Kazımbəyov və b. ibarət Hərbi Şura rəhbərlik edirdi. Mayın 26-da üsyançılar dəmiryol stansiyasını ələ keçirdilər. Bolşevik hökuməti Gəncə üzərinə güclü hərbi qüvvə göndərdi, erməni əhalisi isə arxadan zərbə vuraraq, Qırmızı orduya köməklik göstərirdi. Mayın 31-də şəhər XI Qırmızı ordu hissələrinin nəzarətinə keçdi. Üsyançılardan 13 min nəfər həlak oldu, 76 nəfər zabit və əsgər Nargin adasında güllələndi.

Türk generalı Nuru paşanın başçılıq etdiyi və 1920-ci il iyunun əvvəllərində başlamış Qarabağ üsyanının başlıca qüvvəsini Azərbaycan Milli Ordusunun Qarabağın müxtəlif yerlərində yerləşən hissələri, Şəki, Cavanşir, Ağdam süvari, Bakı piyada alayları, 2 topçu diviziyası təşkil edirdi. İlk hərbi toqquşma Ehsan xan Naxçıvanskiyə komandanlıq etdiyi Şəki alayı arasında olmuşdu. Bu döyüşdə Naxçıvanski və onu müşayiət edən bir qrup hərbiçi ələ keçirilib XI Qırmızı ordu qərargahında güllələndilər. Qarabağ üsyanı amansızlıqla yatırıldı.

2. Azərbaycanda sovet milli siyasəti. DQMV-nin və Naxçıvan MSSR-in təşkili

1920-ci il iyunun 6-da Zaqatalada güclü üsyan baş verdi. Bu üsyanın əsas qüvvəsini dinc əhali təşkil edirdi. Üsyana keçmiş Xalq Cümhuriyyətinin xadimlərindən biri, peşəkar hərbiçi Əhmədiyev və Molla Hafız Əfəndi başçılıq edirdilər. Amansızlıqla yatırılan üsyanın sağ qalan hissələri Gürcüstanda sığınacaq tapmalı oldular. 1920-

ci ilin yayında Şəmkir qəzasının Müşkürlü kəndi ətrafında, avqustda Quba qəzasının Dəvəçi və Qusar dairələrində kəndlilərin silahlı dəstəsi ilə Qırmızı ordu hissələri arasında toqquşmalar baş verdi. 1920-1924-cü illərdə Lənkəran, Cavanşir, Ordubad və Şərur qəzalarında, Qəbələ və Xaçmazda da sovet rejimi əleyhinə kütləvi çıxışlar baş vermişdi. “İttihad” partiyasının Sovet hakimiyyətini devirmək üçün hazırladıqları üsyan planı baş tutmadı. Beləki, partiyanın sədri Qarabəy Qarabəyov başda olmaqla 155 nəfər üzvü xüsusi şöbə tərəfindən həbs olunmuşdu.

1920-ci il aprel çevrilişindən sonra da Ermənistan Naxçıvan, Zəngəzur, Dağlıq Qarabağ və Şərur-Dərələyəz torpaqlarını ələ keçirmək niyyətində idi. Erməni hərbi hissələri 1920-ci ilin yayında Zərgəzuru dağıdıb Naxçıvana hücum etdilər. Əhalinin tələbi ilə Naxçıvanı müdafiə etmək üçün Veysəl bəyin başçılığı ilə köməyə gələn türk qoşun hissələri Naxçıvanı nəzarət altına aldılar. 1920-ci ilin iyulunda XI Qırmızı ordu hissələri də Naxçıvana girdi. 1920-ci ilin avqustunda Sovet Rusiyası ilə Ermənistan arasında bağlanmış müvəqqəti sazişə görə, Şərur-Dərələyəz qeyd-şərtsiz Ermənistana verilir, rus qoşunlarının zəbt etdiyi Qarabağ, Zərgəzur və Naxçıvan mübahisəli ərazilər elan olunur. 1920-ci il oktyabrın əvvəllərində təcili olaraq Naxçıvanda fəvqəladə komissarlığın yaradılması faktiki olaraq Naxçıvanı Ermənistan idarəçiliyinə vermək məqsədi güdürdü. Ermənistan sovetləşdikdən (29 noyabr 1920) sonra AK(b)P MK Siyasi və Təşkilat bürolarının 1920-ci il 30 noyabr tarixli qərarına müvafiq olaraq dekabrın 1-də Nərimanovun “...Sovet Azərbaycanı ilə Sovet Ermənistanı arasında heç bir sərhəd mövcud deyildir...” bəyanatı erməniləri Azərbaycandan yeni ərazilər qoparmaq iddialarını daha da artırdı (12, s. 133).

1921-ci il fevral-mart aylarında keçirilən Moskva danışıqlarının əsas obyektlərindən biri Atatürkün “Türk qapısı” adlandırdığı Naxçıvanın statusu məsələsi idi. Türkiyə nümayəndəsi bildirdi ki, Azərbaycanın Naxçıvan üzərində himayəsi o zaman təmin olunur ki, o bu himayəni 3-cü bir dövlətə güzəştə getməyəcəyinə dair öhdəlik götürsün. Rusiya isə Azərbaycanın himayəsi altında

Naxçıvana muxtariyyət verilməsini və onun sərhədlərinin müəyyən-ləşdirilməsini ön plana çəkirdi. **1921-ci il martın 16-da** RSFSR ilə Türkiyə arasında **Moskvada müqavilə** imzalandı. Müqavilənin 3-cü maddəsində göstərilirdi ki, tərəflər müqaviləyə əlavədə nəzərdə tutulan sərhədləri ilə Azərbaycanın himayəçiliyi altında Naxçıvanın muxtar ərazi olmasına razılıq verirlər və Azərbaycan onu 3-cü dövlətə güzəştə getməməlidir (73, s. 598-599). **1921-ci il oktyabrın 13-də Qarsda** imzalanmış müqavilədə Naxçıvanın Azərbaycan ərazisi olması bir daha təsdiqləndi, onun sərhədləri və gələcək statusu qəti olaraq müəyyənləşdirildi (49, s. 35). **1929-1931-ci illərdə Ordubad və Zəngilan rayonlarının bir sıra kəndləri** Ermənistana verildi və bu ərazi **Mehri rayonu** adlandırıldı. Nəticədə Naxçıvanla Azərbaycanın digər torpaqları arasında olan sərhəd bağlandı. Naxçıvan barədə 1922-ci ilin yazında təsdiq olunmuş Əsasnamədə Naxçıvan Sovet Sosialist Respublikası (NSSR) adı ilə Azərbaycan SSR himaysində muxtar respublika elan olundu. **1923-cü ilin fevralından dekabrına kimi o, Azərbaycan SSR tərkibinə muxtar ölkə kimi, dekabrın 31-də** qəbul olunmuş qərara görə Naxçıvan ölkəsi **Naxçıvan SSR, 1924-cü il fevralın 9-da Naxçıvan MSSR** kimi daxil oldu (6, s. 194-199; 40, s. 135).

1921-ci ilin yayında Əlahiddə Qafqaz ordusunun hissələri hücum etdi və **Yuxarı Zəngəzur** Ermənistana birləşdirildi. **1921-ci ilin yayında** Ermənistan SSR XKS sədri A.Myasnikov tərəfindən **Dağlıq Qarabağ** Ermənistanın ayrılmaz tərkib hissəsi elan olundu. Dağlıq Qarabağda fəvqəladə nümayəndə təyin olunan A.Mravyan N.Nərimanovun təkidi ilə iyunun 27-də geri çağırıldı. **1920-ci ilin dekabrında** Türkiyə ilə Ermənistan arasında imzalanmış **Gümrü (Aleksandropol) sülh müqaviləsinə** görə, İrəvan bölgəsi və Göyçə gölü istisna olmaqla, bütün Ermənistan ərazisi təxminən 10 min kv.km hüdudlarında müəyyənləşdirilmişdi. Lakin Rusiya bir müddətdən sonra Gümrü sülh müqaviləsini tanımaqdan imtina etdi.

RK(b)P-nin Qafqaz bürosu **1921-ci il iyulun 4-də toplanmış plenumunda** Qarabağ məsələsini müzakirə etdi. Müzakirələrdə 2 fikir irəli sürüldü: I, Qarabağın Azərbaycanın tərkibində saxlanıl-

ması və bütün əhalisi arasında rəy sorğusu keçirilməsi; II, Qarabağın dağlıq hissəsinin Ermənistanın tərkibinə qatılması və rəy sorğusunun yalnız ermənilər arasında keçirilməsi. İclasda əksəriyyət (Orconikidze, Myasnikov, Kirov) 2-ci təklifə səs verdi (41, s. 171). Lakin N.Nərimanovun qəti etirazı, kəskin narazılıq yarandığını nəzərə alaraq Qafqaz Bürosu son qərar üçün məsələni RK(b)P MK-nın müzakirəsinə verməyi tövsiyə etdi. Məsələ **iyulun 5-də Qafqaz bürosunun plenumunda** yenidən müzakirə olundu (40, s. 125-126). Plenum RK(b)P MK-nın rəyini nəzərə alaraq Dağlıq Qarabağın Azərbaycan SSR-in tərkibində saxlanılması qərarını qəbul etdi, paytaxtı **Şuşa şəhəri** olmaqla geniş vilayət muxtariyyəti verilməsi bəndi salında (41, s. 176). Bu məsələdə Stalinin, Çiçerinin, Orconikidzenin və Kirovun həlledici rolu olmuşdu. Lakin bu qərar Azərbaycan rəhbərliyini qane etmirdi. Buna baxmayaraq, 1923-cü il iyunun 27-də RK(b)P Zaqafqaziya Ölkə Komitəsinin plenumunda bu qərar təsdiq olundu (100, v. 110). S.Orconikidzenin təkidi ilə Azərbaycan MİK-i **1923-cü il 7 iyul tarixli qərarı ilə** Azərbaycan SSR-in tərkibində **Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayətinin** (DQMV) yaradıldığını elin etdi (6, s. 213).

“RSFSR ilə Azərbaycan SSR arasında hərbi-iqtisadi ittifaq haqqında” 1920 il sentyabrın 30-da bağlanmış müqavilə, Cənubi Qafqaz respublikalarını Federativ Respublika kimi birləşdirmək siyasəti və 1921-ci ilin noyabrında RP(b)P MK Qafqaz bürosu və RK(b)P MK-nın Siyasi Bürosu tərəfindən Zaqafqaziya Federasiyasının yaradılması barədə qərarlar qəbul etməsi Azərbaycanın formal müstəqilliyinin ləğv olunması demək idi. **1922-ci ilin martında** Azərbaycan, Gürcüstan və Ermənistan Mərkəzi İcraiyyə Komitələrinin səlahiyyətli nümayəndələri müqaviləni təsdiq etdilər və Zaqafqaziya Sovet Federativ Sosialist Respublikası - **ZSFSR** yaradıldı. Cənubi Qafqaz Respublikalarının 1922-ci il dekabrın 10-da toplanmış I Sovetlər qurultayında Ali orqan-**Zaqafqaziya Mərkəzi İcraiyyə Komitəsi** seçildi. Bununla Azərbaycanın bütün yeraltı və yerüstü sərvətləri, xüsusən nefti digər Cənubi Qafqaz respublikalarının ixtiyarına verildi. 1922-ci il fevralın 22-də Sovet respublikalarının

RSFSR ilə bağladıkları sazişə görə bütün respublikalar, o cümlədən Azərbaycan beynəlxalq münasibətlərdə öz mənafeyini təmsil və müdafiə etməyi RSFSR-ə tapşırırdılar. 1922-ci il dekabrın 30-da I Sovetlər qurultayı SSRİ-nin yaradılmasına nail oldu. SSRİ-nin tərkibinə 4 respublika-RSFSR, Ukrayna, Belorusiya və ZSFSR daxil idi. Qurultayda sədrlərindən biri N.Nərimanov olan SSRİ-nin ali orqanı-Mərkəzi İcraiyyə Komitəsi seçildi. **1924-cü ilin yanvarında SSRİ-nin ilk Konstitusiyası** qəbul edildi.

Azərbaycanda sovet milli siyasətinin bir istiqaməti milli adət-ənənələri yasaq etmək, İslam dininə, İslam mədəniyyətinə qadağa qoymaq, məscidləri dağıtmaq, rus dilini dövlət dili səviyyəsinə çatdırmaq, milli kədr qıtlığı bəhanəsilə qeyri millətlərin nümayəndələrini Azərbaycana gətirmək, “beynəlmiləl” şəhər elan edilən Bakıda əhalinin milli tərkibinin köklü surətdə dəyişdirmək, rəhbərlikdə olan milli kadrlar arasında süni olaraq qarşıdurma yaratmaq, Azərbaycanın milli sərvətlərini hərraca qoymaq, onun əzəli torpaqlarını zaman-zaman qonşulara bəxş etmək idi. “Sağlar” və “sol-lar”, “qocalar və cavanlar” arasında aparılan bu qarşıdurmalar N.Nərimanovun Azərbaycan rəhbərliyindən uzaqlaşdırılması ilə nəticələndi. Sovet milli siyasətində Azərbaycanın müsəlman Şərqi, Türk dünyasına nüfuzedici amil olması kimi baxılması da mühüm yer tuturdu. Təsədüfi deyildi ki, bu dövrdə Şərq xalqlarının və türköloqların nüfuzlu yığıncaqları məhz Azərbaycanda-Bakıda keçirilmişdi-**1920-ci il sentyabrın 1-7-də Şərq xalqlarının nümayəndələrinin birinci qurultayı**. Qurultayda 37 millətin nümayəndəsi iştirak etmişdi.

3. Azərbaycanda sosialist yenidənqurmaları və onların nəticələri. Kütləvi siyasi represiyalar

1920-ci ilin yayında Azərbaycanda hərbi kommunizm siyasəti tətbiq olundu. Azərbaycan İnqilab Komitəsinin 1920-ci il 26 avqust tarixli fərmanı ilə taxıl ticarəti inhisara alındı, sentyabrda ərzaq sapağı tətbiq olundu, bunun üçün ərzaq dəstələri kəndlərə göndə-

rildi, “İşləməyən dişləməz” prinsipi həyata keçirilməyə başladı, kartoçka sistemi yaradıldı. Sovet ordusu hissələrinin ərzaqla təmin edilməsi kəndlilərin vəziyyətini ağırlaşdırdığına görə hökumət Quba və Cavad qəzaları müstəsna olmaqla, Azərbaycanın bütün bölgələrində taxıl tədarükünü dayandırdı. “Bütün növ ərzaq inhisarının ləğv edilməsi haqqında” **1921-ci il 17 may tarixli dekreti ilə ərzaq sapalağı ləğv olundu**. Onun əvəzinə könüllü məhsul rüsumu - “**çanaq**” (**20 girvənkə**) **vergisi** qoyuldu. 1922-ci ilin yazından etibarən ərzaq vergisi tətbiq olunmağa başlandı (6, s. 101). **Yeni iqtisadi siyasət** dövründə neft sənayesini öz himayəsində saxlayan mərkəz onun inkişafı naminə respublika orqanlarına xarici şirkətlər ilə əlaqə yaratmaq səlahiyyətləri vermişdi. Bu, neft sənayesini yeni texnika ilə təmin olunmasına kömək edirdi. ABŞ-ın “Standart-Oyl” şirkəti ilə bağlanmış müqaviləyə görə “Azərneft” texniki avadanlıq və s., “Gickers Limited” ingilis firması ilə bağlanmış müqaviləyə görə Azərbaycan ilk krekinq qurğusununun texniki avadanlığını istehsal etmək üçün lisenziya aldı. “Azərneft” London, Paris, Berlin, Nyu-York və s. şəhərlərdə öz nümayəndəliklərini açdı. 1924-cü ildə Suraxanıda turbobur vasitəsilə ilk quyu qazıldı. Balaxanı-Sabunçu, Bayıl buxtasında neft mədənləri aşkar edildi və işə salındı. 1925-ci ildə neft hasilatı 1921-ci ilə nisbətən 2 dəfə artdı. Neftməşinqayırma sənayesi inkişaf etməyə başladı (leytenant Şmidt-indiki Səttarxan zavodu).

1925-ci ildə Bakıda və Tovuzda sement, Gədəbəydə misəritmə zavodları, Gəncədə mahud favriki işə salındı, Şərur və Yevlaxda yeni pambıqtəmizləmə zavodları tikildi, Şəkidə, Ordubadda və Dağlıq Qarabağda baramaaçan fabrikləri fəaliyyətə başladı. Kənd təsərrüfatında da əkin sahələri artdı, sosial təbəqələşmə gücləndi, 1925-ci ildə ortabablar 54% təşkil edirdi. 1925-ci ildə Azərbaycanın iqtisadiyyatında canlanma başlanmışdı, lakin 1926-cı ildən etibarən **YİS** prinsiplərindən imtina etməyə başlandı və iqtisadiyyatda **inzi-bati amirlik metodlarının** tətbiq edilməsinə keçildi.

XX əsrin 20-ci illərinin ikinci yarısından etibarən Azərbaycanda da xalq təsərrüfatının bütün sahələrinin sosialistcəsinə yeni-

dən qurulmasına başlanıldı. Onun əsas istiqamətləri: sosialist sənayeləşdirilməsi, kənd təsərrüfatlarının kollektivləşdirilməsi, bolşevik ideologiyasına xidmət edən mədəni quruculuq, kommunist partiyasının bölünməz və şəriksiz ağalığının təmin olunması, planlaşmada və idarəçilikdə sərt mərkəzləşmə təşkil edirdi. 1925-ci ilin dekabrında ölkənin sosialist sənayeləşdirilməsi xətti irəli sürüldü. Azərbaycanda əsas üstünlük neft sənayesinin inkişafına və elektrik istehsalına yönəldilmişdi. Yüngül sənaye müəssisələrinin və ilkin xammal emalı (pambıqtəmizləmə, ipəkçilik və s.) obyektlərinin yaradılması da Azərbaycanda sənayeləşdirmənin tərkib hissələrindən idi. Sənayeləşdirmə xalqın, xüsusən o zaman əhalinin əksəriyyətini təşkil edən kəndlilərin istismarı, ağır vergilər qoymaq, müsadirələr, “sənayeləşdirmə istiqrazları” yolu ilə toplanan kapitalı hesabına aparılırdı. Sənayeləşdirmə illərində Bakıda neftayırma və neftmaşınqayırma zavodları (İ.Şmidt, Suraxanı mexaniki zavodu), ilk krekinq qurğusu, sürtkü yağları, ağ neft, benzin, gəmi təmiri, karbid zavodları, Gəncədə əyirici-toxuculuq kombinatı, Gəncə, Ucar və Yevlaxda pambıqtəmizləmə zavodları, Lənkəranda və Ordubadda konserv zavodları, Şəkiddə, Xankəndində, Zaqatalada, Salyanda və Füzulidə istilik və su-elektrik stansiyaları tikilib işə salındı. 1937-ci ildə SSRİ-də hasil edilən neftin 76%-ni Azərbaycan verirdi və dünyada 2-ci yerə çıxmışdı. Bu illərdə 822 km. Bakı-Batım neft kəmərinin, Ələt-Culfa dəmiryol xəttinin çəkilməsi başa çatdırıldı. İlk dəfə Azərbaycanda **elektrik dəmir yolu xətti** istifadəyə verildi. Sənayeləşdirmə öz çətinlikləri və mənfi nəticələri ilə bərabər Azərbaycanın ümumi inkişafına xeyli təkan verdi. Onun həyata keçirilməsi sayəsində Azərbaycan aqrar-sənaye ölkəsinə çevrildi.

Kənd təsərrüfatının kollektivləşdirilməsi siyasəti 1929-cu ilin ikinci yarısından etibarən Azərbaycanda həyata keçirilməyə başlandı. Bu məqsədlə inzibati və zorakılıq yolu ilə kəndliləri kolxozlara yazmağa başlamışdılar. 1928-ci ildən sonra qolçomaqları məhdudlaşdırmaq və sıxışdırmaq siyasəti yürüdülürdü: onlara yüksək vergilər qoyulur, artıq taxılları zorla müsadirə edilir, muzdur

saxlamaq, torpağını və texnikasını icarəyə vermək məhdudlaşdırılırdı, bir sinif kimi ləğv etmək siyasəti keçirildi, Sibir və Qazaxıstanın şaxtalı ərazilərinə sürgün olundu. 1930-cu ildə kütləvi olaraq kəndlilər kolxozlardan çıxmağa başladılar, lakin 1930-cu ilin sonu-1931-ci ilin əvvəllərindən etibarən kollektivləşmə dalğası yüksəlməyə başladı. 1937-ci ildə bütün kəndli təsərrüfatının 86,5%-i kolxozlarda birləşdirilmişdi. 1930-cu ilin birinci yarısında Şəki-Zaqatala mahalında, Naxçıvan MSSR-in Keçili kəndində, Xızı dairəsinin Ağdərə kəndində, Şəmkirin Bitdili kəndində, Cəbrayıl qəzasının Sirik kəndində və s. yerlərdə kəndli üsyanları baş vermişdi. Təkcə 1931-ci ildə kollektivləşdirməyə qarşı çıxan 132 qaçaq dəstəsi fəaliyyət göstərmişdi. Bu siyasətin zorakılıqla yerinə yetirilməsi nəticəsində kollektivləşdirmənin 4 ilində ona qarşı 400-dən çox silahlı qaçaq dəstəsi mübarizə aparmışdı. Bu siyasət sanki çarizmin ənənəvi təhkimçilik qayda-qanunlarının bərpası demək idi. Belə ki, 1950-ci illərin sonuna kimi pasportu olmayan kolxozçu icazəsiz mənsub olduğu kolxozun hüduqlarından kənara gedə bilməzdi və ya istədiyi təsərrüfata keçmək hüququ da yox idi, kolxozlar sanki əmək düşərgələrini xatırladırdı.

Totalitar sosializm cəmiyyətinin qurulması. Kütləvi repressiyalar. Sovet rejimi proletar diktaturası adlandırılırdı. Ölkədə qanunlar deyil, partiya qərarları işləyirdi. AK(b)P yaranandan 30-cu illərin ortalarına kimi Azərbaycanda partiya rəhbərliyi çox tez-tez dəyişirdi. Ona əvvəllər V.Noneysvili, Y.Stasova, V.Dumbadze, Q.Kaminski, S.M.Kirov başçılıq etmişdi. Sonra Mirzoyan-Qarayev-Ağaverdiyev birliyi, N.Giqalo, V.Polonski, Ruben və nəhayət, 1934-cü ildə M.C.Bağirov gətirilmişdi və 1953-cü ilədək sabitlik olmuşdu. 20-ci illərin ortalarından başlanan sosialist yenidənqurmalarının başlıca nəticəsi olaraq Azərbaycandan da Stalin modeli totalitar sosializm cəmiyyəti quruldu. İstehsal vasitələri ictimai mülkiyyət adı ilə dövlətin əlində cəmləşdi. Respublika əhalisinin sosial tərkibində ancaq fəhlələr, kolxozçu kəndlilər və onların arasından çıxan ziyalılar qaldılar – 86% dövlət sosializm təsərrüfatında əhatə olunmuşdu. **1936-cı il dekabrın 5-də** qəbul olunmuş yeni

Konstitusiyaya görə Azərbaycanın daxil olduğu Zaqafqaziya Federasiyası ləğv olundu. Azərbaycan birbaşa SSRİ tərkibinə daxil edildi. **1937-ci il martın 10-da Azərbaycan SSR-nin yeni Konstitusiyası** qəbul olundu (49, s. 60).

Kütləvi repressiyalar başlandı. 1937-ci ildə xalqa “xəyanətdə”, “əksinqilabi” və “casusluq” damğaları ilə partiya rəhbərləri R.Axundov, Ə.Qarayev, S.M.Əfəndiyev, Q.Musabəyov, Q.Vəzirov, D.Bünyadzadə güllələndi. Təkcə 1937-ci ildə Azərbaycanda 29 min “xalq düşməni” güllələndi və ya Sibirə sürgün edildi. 1937-38-ci illərdə Azərbaycanın məşhur ziyalılarından H.Cavid, M.Müşfiq, Ə.Nəzmi, Ə.Cavad, T.Şahbazi, S.Mümtaz, S.Hüseyn, B.Talıblı və s. repressiya qurbanları oldular. Kütləvi repressiyaların təşkilində türklərin genetik düşmənləri olan ermənilər, xüsusən Daxili İşlər orqanlarında rəhbər vəzifə tutan Sumbatov-Topuridze, Qriqoryan, Markaryan və b. mühüm rol oynamışdılar (40, s. 83). Azərbaycanın 51 rayonundan 31-nin Xalq Daxili İşlər Komissarlığının rayon şöbələrinin rəisləri erməni idi (6, s. 419). 1938-40-cı illərdə vaxtilə Azərbaycanın Cənub hissəsindən gəlmiş azərbaycanlıların zorla deportasiya olunması idi.

Siyasi mühacirət. XX əsrin 20-30-cu illərində minlərlə adam siyasi motivlər üzündən xaricə getməyə məcbur olmuşdu. Onların əksəriyyəti 1920-ci il aprel işğalından sonra, dəhşətli kollektivləşmə illəri və 1937-1940-cı illərdəki kütləvi repressiyalar zamanı xaricə pənah aparmışdılar. 1919-cu ildə başda Ə.M.Topçubaşov olmaqla Paris sülh konfransına göndərilmiş Azərbaycan nümayəndə heyətinin üzvləri-M.Ə.Mehdiyev, C.Hacıbəyov, M.Məhərrəmov, Ə.Şeyxülislamov, A.Ataməlibəyov Avropada qalmışdılar. Təqribi hesablamalara görə II Dünya müharibəsinə kimi müəyyən vaxtlarda Azərbaycandan 50 mindən çox siyasi mühacir olmuşdu (49, s. 44). Çoxu Türkiyədə məskunlaşmışdı. M.Ə.Rəsulzadənin təşəbbüsü ilə 1923-cü ildə “Müsavat” partiyasının Xarici Bürosu yaradılmışdı. Onun işində X.Xasməmmədov və M.S.Axundzadə fəal iştirak etmişdilər. M.Ə.Rəsulzadənin başçılığı ilə bütün müsəlmanları birləşdirmək məqsədilə 1924-cü ildə İstanbulda gizli fəaliyyət göstərən

Azərbaycan Milli Mərkəzi yaradılmışdı. Azərbaycan mühacirləri Avropada fəaliyyət göstərmək məqsədilə 1924-cü ildə “Azərbaycan İstiqlal Komitəsi” təşkilatını yaratmışdı. Onların başlıca amalı Azərbaycanın müstəqilliyini bərpa etmək, vahid müstəqil Azərbaycan yaratmaq idi.

4. Azərbaycanda mədəni quruculuq

1923-cü ildə savadsızlıqla mübarizə üçün Xüsusi Komitə yaradılmışdı. 30-cu illərin sonlarında Azərbaycanda 4500-ə qədər ümumtəhsil məktəbi fəaliyyət göstərirdi—695 min şagird təhsil alırdı. 1921-ci ildən Azərbaycan Dövlət Pedaqoji İnstitutu, Azərbaycan Politexnik İnstitutu, Şərq dünyasında ilk Konservatoriya, Ali Rəsamlıq Məktəbi, 1929-cu ildən Gəncədə Azərbaycan Kənd Təsərrüfatı İnstitutu fəaliyyət göstərirdi. 1930-cu ildə Azərbaycan Tibb İnstitutu açıldı. Politexnik İnstitutu Neft İnstitutuna çevrildi. 1934-cü ildə Sənaye İnstitutu və Xalq Təsərrüfatı İnstitutu yaradıldı. 1938-ci ildə Gəncədə və Şəkiddə müəllimlər institutları işə başladı.

1923-cü ildə “Azərbaycanı Öyrənən Cəmiyyət” yaradıldı, 1929-cu ildə bu Dövlət Elmi Tədqiqat İnstitutuna çevrildi. Sonralar bunun əsasında SSRİ Elmlər Akademiyası Cənubi Qafqaz Filialının Azərbaycan şöbəsi təşkil edildi. 1935-ci ildə bu şöbə SSRİ EA Azərbaycan filialına çevrildi. 1922-ci ildə Azərbaycan Arxeologiya cəmiyyəti yaradıldı, 1923-cü ildə bu cəmiyyət Arxeologiya Komitəsinə, 1927-ci ildə isə Tarix, İncəsənət və Təbiət Abidələrinin Mühafizəsi Komitəsinə çevrildi.

1926-cı ildə Bakıda I Ümumiittifaq Türkoloji qurultayı keçirildi. 20-30-cu illərdə Respublikada “Kommunist”, “Bakinski raboçi” qəzetləri, “Molla Nəsrəddin”, “Şərq qadını” və s. jurnallar nəşr edilirdi. 1924-cü ildə Bakıda ilk dəfə radio qurğusu quraşdırıldı. 1926-cı ildən radiostansiya fəaliyyətə başladı. 1926-cı ildə “Qızıl qələmlər” ittifaqı, 1932-ci ildə Azərbaycan Yazıçılar İttifaqı yaradıldı.

1922-ci ildə Azərbaycan Dövlət Dram Teatrı, 1924-cü ildə Azərbaycan Opera və Balet Teatrı açıldı. 1920-ci ildə yaradılmış Rus Azad tənqid və təbliğ teatrı, 1923-cü ildə Bakı işçi teatrına, 1937-ci ildə isə Azərbaycan Dövlət Rus Dram Teatrına çevrildi. 1931-ci ildə Azərbaycan Kukla Teatrı, 1936-cı ildə Gənc Tamaşaçıları Teatrı, 1938-ci ildə Müstəqil Komediya Teatrı yaradıldı, Naxçıvanda, Gəncədə, Xankəndində, Şəkidə dövlət teatrları fəaliyyətə başladı.

1937-ci ildə Ü.Hacıbəyovun “Koroğlu” operası tamaşaya qoyuldu. 1940-cı ildə Əfrasiyab Bədəlbəyli ilk Azərbaycan baletini “Qız qalası”nı yazdı. 1934-cü ildə Azərbaycan Bəstəkarlar İttifaqı yaradıldı. Məşhur xanəndələr S.Qaryağdıoğlu, S.Şuşinski, X.Şuşinski, Z.Adıgözəlov və b. milli musiqimizin inkişafında mühüm rol oynamışdılar.

1926-cı ildə kinostudiya yaradıldı. 1932-ci ildə Azərbaycan Rəssamlıq İttifaqı yaradıldı. 1929-cu ildə ərəb qrafikalı əlifbaya, 1939-cu ilin sonundan isə kirill qrafikasına keçilmişdi.

XVII FƏSİL

AZƏRBAYCAN II DÜNYA MÜHARİBƏSİ DÖVRÜNDƏ (1939-1945-ci illər)

Plan:

- 1. II Dünya müharibəsinin başlanması və müharibə edən dövlətlərin Azərbaycana dair planları.*
- 2. Azərbaycan döyüşçüləri ön cəbhədə, antifaşist Müqavimət və partizan hərəkətində.*
- 3. Faşist Almaniyası üzərində qələbədə Azərbaycan neftinin həlledici rolu.*
- 4. Cənubi Azərbaycan II dünya müharibəsi illərində.*

1. II Dünya müharibəsinin başlanması və müharibə edən dövlətlərin Azərbaycana dair planları

1939-cu il sentyabrın 1-də Almaniya Polşa üzərinə hücum etdi. Bir gün sonra İngiltərə və Fransa Almaniya müharibə elan etdilər. II Dünya müharibəsi başlandı. “**Barbarossa**” planına əsasən 1941-ci il iyunun 22-də faşist Almaniyası SSRİ-yə hücum etdi. Rozenberqin “**Qafqazın idarə olunması planı**”na görə ilk vaxtlar Azərbaycanda komissarlıq adlanan idarə forması yaradılmalı və iqa-mətqahı Tiflisdə yerləşən Qafqaz reyxskomissarlığına tabe edilməli (55, s. 12), digər plana görə türk xalqları yaşayan ərazilərdən ibarət “Böyük Türkünstan” dövləti yaratmaq idi (85, s. 33).

Hitler hələ 1941-ci ilin martında Bakı zəbt edildikdən sonra neftin hasil edilməsi, emalı və daşınmasını Almaniyanın “Kontinental neft cəmiyyəti”nə tapşırmaq göstərişini vermişdi. Hitlerin “**Edelveys**” planına görə Bakı 1941-ci il sentyabrın 25-də tutulmalı idi.

ABŞ və Böyük Britaniya da Qafqaza, xüsusilə də Azərbaycana sahib olmaq istəyirdilər. “**Vilvet**” planında Sovet ordusunun Qafqazdan çıxarılıb Stalinqrada aparılması, burada ABŞ və Böyük

Britaniya hərbi qüvvələrinin yerləşdirilməsi nəzərdə tutulurdu. Onlar bu üsulla Qafqazı, xüsusilə Azərbaycanı SSRİ-dən ayırmaq istəyirdilər. SSRİ rəhbərliyinin planına görə isə Azərbaycan əhalisi Mərkəzi Asiya və Qazaxıstana köçürülməli idi. Lakin M.C.Bağirov gətirdiyi tutarlı dəlillərlə Stalini bu fikirdən daşdıra bildi.

2. Azərbaycan döyüşçüləri ön cəbhədə, antifaşist Müqavimət və partizan hərəkətində

Müharibənin ilk günlərində 40 mindən çox oğlan və qız cəbhəyə könüllü getmək üçün icazə istədi. Azərbaycanda 1941-ci ilin avqustunda 402-ci, oktyabrında 223-cü, 1942-ci ilin mart-sentyabr aylarında 416-cı, avqust-sentyabrda 271-ci milli atıcı diviziyalar yaradıldı. Krımın müdafiəsində şəxsi heyətinin çoxunu itirmiş 77-ci diviziya 1942-ci ilin mayında respublikada yenidən yığıldı (101. s. 12). Ümumiyyətlə, sovet ordusuna 640 minə yaxın azərbaycanlı, o cümlədən 10 min qadın səfərbərliyə alınmışdı.

1941-ci ilin dekabrında Novqorod yaxınlığında Pustinka kəndi uğrunda gedən döyüşlərdə kiçik leytenant İsrail Məmmədov azərbaycanlılar arasında ilk dəfə Sovet İttifaqı Qəhrəmanı fəxri adı aldı. Moskva ətrafında döyüşlərdə Həzi Aslanov “Qırmızı ulduz” medalı ilə, Borodino çölündəki döyüşlərdə pulemyotçu İdris Vəliyev (50 nəfərdən çox düşmən məhv etmiş), təyyarəçi Hüseynbala Əliyev Leningrad səmasında (6 düşmən təyyarəsi vurub), Mozdok rayonu uğrunda 402, 416, 223-cü Azərbaycan diviziyaları, Kerç, Rostov, Stavropol və Mozdok uğrunda 77-ci diviziya, Tuapse uğrunda Qafur Məmmədov, və b. igidliləri ilə fərqlənmişlər. Polşa və Çexoslovakiya uğrunda 271-ci diviziyadan Ziya Bünyadov və 20 nəfər azərbaycanlı Sovet İttifaqı Qəhrəmanı adına layiq görülmüşlər. 1942-ci ilin dekabrında Stalinqrad uğrunda döyüşdə qəhrəmanlıq göstərdiyinə görə H.Aslanov Sovet İttifaqı Qəhrəmanı adına layiq görüldü. 1944-cü ildə H.Aslanov ikinci dəfə Sovet İttifaqı qəhrəmanı adı ilə təltif olundu, lakin bu haqda fərman onun ölümündən 47 il sonra, 1991-ci ildə həyata keçirildi. H.Aslanov 1945-

ci il yanvarın 24-də döyüş əməliyyatları getməyən bir yerdə müəmmalı şəkildə həlak oldu (7, s. 63). 1943-cü ilin yayında H.Əjdərov Oryol şəhəri üzərinə qələbə bayrağını sancdı. Hərbi təyyarəçilər Adil Quliyev və Züleyxa Seyidməmmədova da fərqləndilər. 416-cı diviziya mayın 2-də Berlinin Brandenburq darvazası üzərinə qələbə bayrağı sancmışdı. Reyxstaqın alınmasında göstərdiyi rəşadətə görə Yusif Sadiqov Sovet İttifaqı Qəhrəmanı adına layiq görülmüşdü. Mehdi Hüseynzadə Mixaylo ləqəbi ilə Yuqoslaviyada partizan dəstəsinin kəşfiyyatçı-təxribat qrupuna rəhbərlik etmişdi və 1944-cü ildə qeyri-bərabər döyüşdə son gülləni özünə vuraraq 26 yaşında həlak olur. 1957-ci ildə ona ölümündən sonra Sovet İttifaqı Qəhrəmanı adı verildi. Smolenskidə İsmayıl Əliyev, Belorusiyanın Borisov şəhərində Ələkbər Əliyev, Polşada Hadı Qiyasbəyov və Mirzəxan Məmmədov, İtaliyada Əli Babayev, Vilayət Hüseynov, Əkbər Ağayev kimi qəhrəmanlarımız partizan hərəkatlarında şücaətlə vuruşmuşlar. Azərbaycandan 121 nəfər Sovet İttifaqı Qəhrəmanı adına layiq görüldü. 30 nəfər “Şöhrət” ordeninin hər 3 dərəcəsi ilə, 175 min nəfər isə müxtəlif orden və medallarla təltif edildi (12, s. 170-171).

Azərbaycan siyasi mühacirəti. Sovet rejimi yarandıqdan sonra xarici ölkələrə mühacirətə getmiş azərbaycanlılardan çoxu Almaniyanın Sovet imperiyasına qalib gəldiyi təqdirdə Azərbaycanın milli istiqlal qazanacağına ümid bəsləyirdilər. Mayor Əbdürəhman Fətəlibəyli-Düdənginski Baltikyanı ərazilərdə almanlara əsir düşmüş, 1941-ci ildə Hitlerə azərbaycanlılardan ibarət hərbi hissə yaratmaq haqqında müraciət etmiş, 1941-ci ildə M.Ə.Rəsulzadə Almaniyağa dəvət olundu. Hitler 1941-ci il dekabrın 22-də Qafqaz müsəlmanlarından ibarət xüsusi milli hərbi hissələr yaradılması haqqında sərəncam verdi. 1943-cü ildə Azad türk diviziyası yaradıldı. Azərbaycanlılardan təşkil olunmuş legion da onun tərkibinə daxil olundu. 1943-cü ilin yazında Berlində Milli Azərbaycan Komitəsi təşkil olundu.

Faşistlərin planına görə Guzey və Güney Azərbaycan Almaniyanın gələcəkdə yaratmaq istədiyi “Böyük Türkünstan” dövlətinin

əyaləti olmalı idi. M.Ə.Rəsulzadə Hitlerin Azərbaycan haqqında niyyətlərini başa düşdükdən sonra onu öz çıxışlarında ifşa etdi. Antifaşist çıxışlarına görə M.Ə.Rəsulzadə Almaniyağa getməyə məcbur oldu. Lakin bəziləri hələ də Almaniyağa inanırdı. 1943-cü il noyabrın 6-da Berlində azərbaycanlıların milli qurultayı keçirildi. 1943-cü ilin payızında Berlində mühacir Azərbaycan Parlamenti və hökuməti yaradıldı. Başçı Ə.Fətəlibəyli-Düdənginski idi. Alman hökuməti “Mühacir Azərbaycan hökuməti”ni tanıdı. Bu “hökumət” 1944-cü ilin qışınadək fəaliyyət göstərmişdi.

Azərbaycan milli legionu Fransanın cənubunda almanlarla birlikdə müttəfiqlərin qoşunlarına qarşı vuruşurdular. Məğlub olaraq İtaliyanın şimalına çəkildi. Mühaibə qurtarandan sonra bitərəf ölkələrin ərazilərinə köçdülər. Çox hissəsi Türkiyədə məskunlaşdı. Vətənə qayıdanlar isə təqib və sürgünə məruz qaldılar.

3. Faşist Almaniyağı üzərində qələbədə Azərbaycan neftinin həlledici rolu

1942-ci il sentyabrın 9-da Cənubi Qafqaz respublikalarında, o cümlədən Azərbaycanda hərbi vəziyyət elan edildi. 1941-ci il iyunun 28-dən etibarən Azərbaycanda bütün işlər müharibənin tələblərinə uyğun quruldu. İş günü 11 saat, özbaşına işdən getmək 5-8 il həbs cəzası ilə müəyyən edildi. Məzuniyyətlər ləğv edildi. Ərzaq və sənaye məhsullarının satışı üzrə kartoçka sistemi tətbiq edildi. Azərbaycan müharibə dövründə ölkəyə 75 mln. ton neft, 22 mln. ton benzin vermişdir. Bakı ölkə neftinin 70-75%-ni, benzinin 85-90%-ni vermişdi (102, v. 5). Azərbaycanın neft emalçıları 1941-ci ildə neft emalı planını 102,4 faiz, yeni növ benzin istehsalını 118 faiz yerinə yetirmişdilər. Cəbhə 1339 cəbhəyə min ton benzin, o cümlədən 218169 ton B-78, 203996 ton B-74, 325148 ton B-70 markalı benzin almışdır (102, v. 1-4). 1942-ci ildə Bakı neft emalçıları aviabenzin planını 114,4 faiz odənilmişdir. Cəbhəyə 340,1 min ton aviabenzin göndərilmişdi (102, v. 1-4). 1943-cü ildə hasil olunmuş 11839 min ton neftdən 5 milyon ton neft məhsulları, o cümlədən

795 min ton benzin, 3332 min ton liqroin, ağ neft, dizel yanacağı, 640 min ton donanma mazutu və solyar yağı, 420 min ton aviayağ və avtol alınmışdı. 1944-cü ildə plandan əlavə 450 ton neft məhsulları istehsal olunmuşdu. 1941-1945-ci illərdə Bakının neft emalı zavodları bir milyon ton və ya 20540-dan çox sistem B-78 avia-benzini göndərmişdir. Demək olar ki, müharibədə ordunun döyüş texnikasının 75-80 faizi Azərbaycan neftçilərinin qəhrəman əməyi nəticəsində hərəkətə gətirilmişdir (7, s. 19-20). Bakıda “Katyuşa” raketləri, “Şnakin” pulemyotu, “YAK-3” qırıcı təyyarəsi, 130-dan çox silah növü və hərbi sursat hazırlanırdı (103, v. 181). 1941-ci ildə böyük hərbi və təsərrüfat əhəmiyyəti olan Culfa-Mincivan, Salyan-Neftçala, Papanin-Hacıqabul və s. dəmir yolu xətləri istifadəyə verildi. Bakı avtomobil zavodunun əsası qoyuldu. Kənd əməkçiləri 500 min ton pambıq və digər strateji xammal məhsulları vermişdilər. Azərbaycan xalqı 1941-43-cü illərdə müdafiə fonduna 15 kq qızıl, 952 kq gümüş, 311 mln. manatlıq istiqraz verdi, cəbhəyə 1,6 mln. ədəd müxtəlif əşya, 125 vaqon isti paltar göndərdi. 1943-cü ilin payızında yaradılan Respublika Yardım Komitəsi 1943-44-cü illərdə işğaldan azad olmuş rayonlarda təsərrüfatın bərpasına kömək etməli idi. Beləliklə, Azərbaycan döyüşərək və arxa cəbhələrdə fəal iştirak edərək faşizm üzərində qələbənin əldə edilməsinə yaxından kömək etmişdi. Mədəniyyət xadimləri bütün qüvvələrini qələbə naminə xalqın mənəvi cəhətdən səfərbər edilməsinə yönəltdi. Alimlər hərbi sifarişləri yerinə yetirmək üçün gecə-gündüz çalışdılar. 1945-ci ilin martında Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyası yaradıldı. Azərbaycan ədəbiyyatı xalqın coşğun qəzəb və həyəcanını düşmənin məhv edilməsinə yönəldirdi. Azərbaycan bəstəkarları müharibə dövründə onlarla yeni marş, simfoniya, mahnı, opera və s. yaratmışdılar. Cəbhəyə xidmət üçün konsert briqadaları yaradılıb göndərilirdi. Azərbaycan artistləri hərbi hissələrdə 35 min konsert vermişdilər.

SSRİ Ali Soveti Rəyasət Heyətinin 14 aprel 1944-cü il tarixli qərarı ilə Cənubi Qafqaz müsəlmanlarının Ruhani İdarəsi yaradıldı. Müharibə illərində Cənubi Azərbaycanda baş vermiş milli

oyanış və aşkar mədəni dirçəliş 1946-cı ildə Milli hökumətin qısamüddətli fəaliyyəti dövründə milli mədəniyyətin tərəqqisinə möhkəm zəmin vermişdi.

4. Cənubi Azərbaycan II Dünya müharibəsi illərində

Müharibənin əvvəllərində İran hökuməti öz bitərəfliyini elan etsə də, Rza şah və onun dairələri açıq nasistpərəst mövqe tutmuş, ölkəni Almaniya kəşfiyyatının fəaliyyət meydanına çevirmişdilər. Buna görə də 1921-ci il Sovet-İran müqaviləsinin 6-cı maddəsinə görə, 1941-ci il avqustun 25-də SSRİ, az sonra Böyük Britaniya, 1942-ci ilin dekabrında ABŞ İrana qoşun yeritdilər. Bütövlükdə İran, habelə Cənubi Azərbaycan, müttəfiqlərin Sovet İttifaqını hərbi sursat və texnika, ərzaqla təmin edən ən mühüm nəqliyyat arteriyasına çevrildi.

Rza şahın hərbi-polis rejimi iflasa uğradı. 1941-ci ilin sentyabr-oktyabr aylarından burada geniş xalq kütlələrinin mitinq və nümayişləri genişləndi. Demokratik hərəkətin 1941-1945-ci illəri əhatə edən I mərhələsində dərkətmənin, milli şüurun misilsiz inkişafı oldu. Xalq kütlələri ana dilində danışmağa, yazıb-oxumağa, yaratmağa başladılar. 1945-ci ilin yayından başlayan II mərhələdə İranın hakim təbəqələri demokratik hərəkətin qarşısını almaq üçün vəziyyəti hər vasitə ilə gərginləşdirməyə, etnik toqquşmaları qızışdırmağa çalışır, vətəndaş müharibəsi salmaqdan çəkinmirdilər.

XVIII FƏSİL
MÜHARİBƏDƏN SONRA AZƏRBAYCANIN
SOSIAL-İQTİSADI VƏ SİYASI İNKİŞAFI
(1945-1991-ci illər)

I BƏND:

**XX əsrin 40-60-cı illərində Azərbaycanı sosial-iqtisadi
və siyasi vəziyyət. Milli meyillərin güclənməsi**

Plan:

- 1. 40-60-cı illərdə Azərbaycanda sosial-iqtisadi və siyasi vəziyyət.*
- 2. Azərbaycanlıların Ermənistandan-tarixi etnik torpaqlarından kütləvi surətdə deportasiyası.*
- 3. Cənubi Azərbaycanda 21 Azər hərəkəti. Milli hökumətin yaradılması.*

**1. 40-60-cı illərdə Azərbaycanda sosial-iqtisadi
və siyasi vəziyyət**

Müharibədən sonra Sovet rejimi dünyada öz nüfuzunu daha da artırdı. Mərkəzdə bütün siyasi hakimiyyət Stalinin, respublikalarda isə Kommunist Partiyası Mərkəzi Komitələri Birinci katiblərinin əlində cəmləşdirildi. Azərbaycanda totalitar rejimin təmin olunmasında M.C.Bağirovun şəxsi nəzarəti altında işləyən Dövlət Təhlükəsizlik və Daxili İşlər Nazirliyinin rolu gücləndi. Müharibədən sonrakı dövrdə Azərbaycan xalqının tarixinin saxtalaşdırılması, xalqın soykökünün öyrənilməsində qəsdən dolaşıqlıq yaradılması, Şimali Azərbaycanın Rusiya tərəfindən işğal edilməsi, Azərbaycan Cümhuriyyəti tarixinin və digər tarixi proseslərin ciddi təhrif olunması ən yüksək mərhələyə çatdı. 1949-cu ildə “XIX əsr Azərbaycanda ictimai və fəlsəfi fikir tarixindən” əsərində Şeyx Şamil hərəkətini Rusiyanın müstəmkəkəçilik siyasətinə qarşı mübarizə

kimi qiymətləndirdiyinə görə görkəmli filosof, akademik Heydər Hüseynov ona verilən “Stalin” mükafatının geri alınmasına və haqsız təzyiqlərə məruz qalmasına dözməyərək intihar etdi. Bu dövrdə bir çox Azərbaycan alimləri və ədəbiyyat xadimləri də haqsız təqiblərin qurbanı oldular. İnzibati amirlik idarə forması mövcud quruluşa qarşı gizli siyasi mübarizə cəhdlərinə gətirib çıxarmışdı. Ali məktəb tələbələrindən Gülhüseyn Hüseynoğlu, İsmixan Rəhimov, Hacı Zeynalovun başçılığı ilə “İldırım” adlı gənclər təşkilatı yaradılmışdı.

1945-1954-cü illərdə Almaniyanın Münhen şəhərində fəaliyyət göstərən “Azadlıq” radiosunda Azərbaycan şöbəsinin redaktoru Əbdürəhman Fətəlibəyli-Düdənginski də sovet rejiminə qarşı ideoloji mübarizə aparmışdı. O, 1954-cü ildə Sovet casusu tərəfindən öldürülmüşdü. Daxildə Sovet hakimiyyətinə qarşı “gizli” mübarizə cəhdləri göstərilə də, heç bir nəticə verməmişdi. Xaricdə isə azərbaycanlı mühacirlər Sovet rejimi əleyhinə ideoloji mübarizəni maarifçilik vasitəsilə davam etdirdilər. M.Ə.Rəsulzadə 1949-cu ildə Ankarada istiqlal ideyalarını təbliğ edən “Azərbaycan Kültür dərnəyi”ni yaratmışdı-əsas məqsəd xalqı maarifləndirmək idi.

İqtisadi və sosial həyat. Müharibə Azərbaycana, onun təsərrüfatına ciddi ziyan vurmuşdu. İndi vəzifə təsərrüfatı bərpa və inkişaf etdirməkdən ibarətdir. Son 10 ildə 108 yeni sənaye müəssisəsi tikildi. 1948-ci ildə dünyada ilk dəfə açıq dənizə neft-mədən estakadaları quruldu. Neft daşlarında 1949-cu il noyabrın 7-də ilk dəniz neft quyusu fontan vurdu. 50-60-cı illərdə Yeni Bakı Neftayırma, 1961-ci ildə Qaz emalı zavodları isə salındı. Sumqayıtda kimya, boru prokatı, sintetik kauçuk zavodları istifadəyə verildi. 1945-1950-ci illərdə ölkədə 7 istilik və su-elektrik stansiyaları inşa olundu. 1954-cü ildə Abşeron DRES (Dövlət rayon elektrik stansiyası) və Mingəçevir su-elektrik stansiyası, Daşkəsəndə dəmir filizi üçün saflaşdırma kombinatı istifadəyə verildi. 1951-ci ildə Qaradağ sement zavodu işə düşdü. 1958-1966-cı illərdə Mingəçevirdə kabel, Bakıda poladərilmə, soyuducu və şin, Sumqayıtda super fosfat və kimya kombinatı, Gəncədə alüminium zavodları işə salındı. 60-cı

illərdə Əli Bayramlı istilik-elektrik stansiyası işə düşdü. 1964-cü ildə Naxçıvanda Bakı radio zavodunun filialı açıldı. 50-60-cı illərdə Azərbaycanda onlarla yeni yüngül sənaye müəssisələri yaradıldı. 1962-ci ildə Bakı-Krasnovodsk gəmi-bərə yolu istifadəyə verilmişdi. 1967-ci ildə Yevlax-Bərdə-Ağdam dəmir yolu işə salındı.

Bu dövrdə Yuxarı Qarabağ, Samur-Abşeron kanalları işə salındı. 50-60-cı illərdə Azərbaycan SSR-in iqtisadiyyatında müəyyən irəliləyiş baş versə də, xalq təsərrüfatında mövcud olan mənfi proseslər getdikcə dərinləşirdi, dövlətin keçirdiyi iqtisadi islahatlar səmərə vermirdi. 1947-ci ildə kartoçka sistemi ləğv edildi. 1947-1952-ci illərdə istehlak mallarının satış qiyməti aşağı endirilsə də, əhalinin alıcılıq qabiliyyəti aşağı idi. Kəndlilərin maddi vəziyyəti daha pis, kənd təsərrüfatı məhsullarının qiyməti ucuz, kənddə satılan malların qiyməti isə baha idi.

50-ci illərin sonlarında respublikada əhalinin sayı müharibədən əvvəlki səviyyəyə çatmışdı. 60-cı illərin sonunda isə 5 milyonu ötüb keçmişdi. 1961-ci ildə növbəti pul islahatı keçirildi. 50-60-cı illərdə respublika əhalisinin məişət şəraitində müəyyən dəyişiklik baş verdi. Mənzil tikintisi xeyli genişləndirildi. Bakıda indiki Şəhriyar adına klub, Hökumət evi, Respublika stadionu, Akademiya şəhərciyi, Bakı hava limanı, Dövlət sirki və s. tikildi. 1956-cı il fevralın 14-də Azərbaycan televiziyası fəaliyyətə başladı. 1967-ci ildə Bakı metropoliteninin 6 stansiyası istifadəyə verildi.

1945-ci ildə ümumtəhsil məktəblərində buraxılış imtahanları müəyyən olundu. Ən yaxşı şagirdlərə qızıl və gümüş medalları təsis edildi. 1959-cu ildən icbari səkkizillik təhsil müəyyən edildi. 1966-cı ildə məcburi onillik təhsilə keçildi. Texniki peşə məktəblərinin şəbəkəsi genişləndirildi. Teatr, Xarici dillər, Politexnik və Rus Dili və Ədəbiyyatı institutları bu dövrdə açılmışdı. Azərbaycan SSR-in güclü elmi potensialı var idi. Akademiyada onun ilk prezidenti Mirəsədulla Mirqasımov, M.Topçubaşov, Y.Məmmədəliyev kimi görkəmli alimlər çalışırdı. Ü.Hacıbayovun, Heydər Hüseynovun, Əbülfəz Dəmirçizadənin, Feyzulla Qasımozadənin, Həmid Araslının, Ziya Bünyadovun tariximizə dair qiymətli tədqiqatları xalqın mənə-

vi sərvətinə çevrildi. Qobustan qayaüstü təsvirlərinin, Azıx mağarasında qədim insan izlərinin aşkar və tətdiq edilməsi tarix elminə ən dəyərli töhfə idi. Mühəribədən sonrakı illərdə Respublikada 100-dən çox qəzet və jurnal nəşr edilirdi. Bu illərdə Azərbaycan musiqisi də xeyli inkişaf etmişdi. Ü.Hacıbəyovun, Q.Qarayevin, A.Məlikovun, C.Cahangirovun, Niyazinin musiqimizin inkişafında mühüm rol almışdı. Xan Şuşinskiyin, Bülbülün, Rəşid Behbudovun, Sara Qədimovanın, Şövkət Ələkbərovanın ifaçılıq sənətinin yüksəlməsində böyük rol almışdır. Teatr sənəti, Azərbaycan kinosu, rəsamlıq, heykəltəraşlıq və s. yüksəliş dövrünü keçirirdi. Görkəmli aktyorlardan Ələsgər Ələkbərov, Mərziyə Davudova, Leyla Bədirbəyli, Möhsün Sənani, Nəsimə Zeynalova və b. Azərbaycan səhnəsində yadda qalan obrazlar yaratmışlar. 1945-ci ildə çəkilmiş “Arşın mal alan”, 1956-cı ildə “O olmasın, bu olsun”, 1958-ci ildə “Uzaq sahillərdə” filmləri kino sənətimizin uğurlu əsərləri idi. Məşhur rəsamlardan Səttar Bəhlulzadə, Tahir Salahov, Mikayıl Abdullayev, Maral Rəhmanzadə, Toğrul Nərimanbəyov, xalçaçı rəssam Lətif Kərimov və b., heykəltəraşlardan Fuad Əbdürrəhmanov, Cəlal Qarayağdı oğlu, Ömər Eldarov və Tokay Məmmədov öz möhtəşəm əsərlərini yaratmışlar.

2. Azərbaycanlıların Ermənistandan-tarixi etnik torpaqlarından kütləvi surətdə deportasiyası

Sovet dövlətinin xalqlar arasında münəqişə ocaqlarını saxlamaq siyasəti çar Rusiyasının uzun illər yeritdiyi müstəmləkəçilik siyasətinin davamı idi. Münəqişə ocaqlarından ən ziddiyyətli Azərbaycanın Dağlıq Qarabağ bölgəsində idi.

Hələ 40-cı illərin ortalarında Moskvadakı erməni lobbisinin başçısı A.Mikoyanın təşəbbüsü ilə Ermənistanda gizli “Qarabağ komitəsi” yaradılmışdı. 1945-ci ilin payızında Ermənistan rəhbərliyi tərəfindən növbəti dəfə Dağlıq Qarabağı onlara vermək haqqında Sovet hökuməti qarşısında məsələ qaldırıldı. **M.C.Bağirov əhalisinin əksəriyyəti azərbaycanlılardan ibarət olan Şuşa rayonundan**

başqa, Qarabağın dağlıq hissəsinin Ermənistana verilməsinə bu şərtlə razılığını bildirdi ki, müxtəlif dövrlərdə Ermənistana və digər qonşu respublikalara verilmiş tarixi Azərbaycan torpaqları Azərbaycana qaytarılsın. Buna heç kəs razı olmadı, çünki Türkiyə ilə Azərbaycanın arasında yaradılmış “erməni ərazisi” bununla ləğv edilərdi. Bu problem bütün ölkə üçün fəlakət gətirə bilər. Ona görə də ermənilərin ərazi iddiaları rədd edildi (7, s. 135).

Moskva əks tədbirlər görməyə başladı. **1946-cı ilin oktyabrında** xaricdə yaşayan ermənilərin Ermənistana köçürülməsi haqqında qərar qəbul etdi (17, s. 42). Bu köçürmə azərbaycanlıların yaşadıkları torpaqların boşaldılması hesabına həyata keçirilməli idi. Buna görə də SSRİ Nazirlər Soveti **1947-ci il dekabrın 23-də “Ermənistan SSR-dən kolxozçuların və başqa azərbaycanlı əhəlinin Azərbaycan SSR-in Kür-Araz ovalığına köçürülməsi haqqında”** qərar qəbul etdi (7, s. 135). **1948-ci il 10 mart tarixli** daha bir qərarla bu işi həyata keçirmək üçün tədbirlər planı müəyyən olundu. **1948-1953-cü illərdə** Ermənistan SSR-də yaşayan **300 min azərbaycanlı** zorla Saatlı, İmişli, Göyçay, Kürdəmir, Sabirabad kimi aran rayonlarına köçürüldü. Minlərlə adam kəskin iqlim dəyişikliyinə dözməyərək həlak oldular.

Stalin-Beriyə-Mikoyan üçlüyünün siyasəti nəticəsində Ermənistanda azərbaycanlıların sayı azaldı, Azərbaycanda isə ermənilərin sayı artırıldı. Yeni yaradılan sənaye mərkəzlərində-Sumqayıt, Əli Bayramlı, Mingəçevir, Daşkəsən və b. şəhərlərə minlərlə erməni köçürüldü. Yuxarı Qarabağda, Gəncədə, Bakıda erməni lobbisi gücləndi. 40 il sonra 80-ci illərin sonunda isə azərbaycanlılar Ermənistandan zorla çıxarıldı. Demək olar ki, azərbaycanlıların Ermənistan ərazisindən məqsədyönlü, kütləvi şəkildə deportasiyası prosesi 1980-ci illərin sonunda başa çatdırıldı. Bütün bunlara real siyasi qiymət ilk dəfə Azərbaycan Respublikası Prezidenti **H.Əliyev** tərəfindən **1997-ci il dekabrın 18-də imzaladığı “1948-53-cü illərdə azərbaycanlıların Ermənistan SSR ərazisindəki tarixi-etnik torpaqlarından kütləvi surətdə deportasiyası haqqında”** fərmanla verdi. Bu sənədlə son iki əsr ərzində azərbaycanlılara qarşı tətbiq

edilən **etnik təmizləmə və soyqırım** siyasətinin mürtəcə mahiyyəti dünya ictimaiyyətinə çatdırıldı. Azərbaycan SSR Ali Sovetinin Rəyasət Heyəti **1969-cü il mayın 7-də** sərhəd rayonlarında **2 min ha** çox Azərbaycan torpağının Ermənistana verilməsi haqqında hələ 1938-ci il mayın 5-də verilmiş qərarı təsdiq etdi. Lakin **1969-cu ilin iyulunda** hakimiyyətə gələn **Heydər Əliyev** bu qərarın icrasına imkan vermədi.

1953-cü il martın 5-də İ.V.Stalin vəfat etdi və 1953-cü ilin sentyabrında N.S.Xruşşov Sov. İKP MK-nın Birinci katibi seçildi. Xruşşov Stalinin yaxın adamlarını, o cümlədən M.C.Bağirovu da 1953-cü ilin iyulunda vəzifədən azad etdi. M.C.Bağirov 1956-cı ilin aprelinə xalq düşməni kimi ölüm cəzasına məhkum edildi. 1954-cü ildə Azərbaycan KP Mk-nın Birinci katibi İmam Mustafayev oldu. O, respublikanın iqtisadi müstəqilliyinin təmin olunmasına çalışdı. Sənayenin sürətli inkişafı nəticəsində Bakıda azərbaycanlıların sayı xeyli artdı. Xruşşovun Bakını Azərbaycanın tərkibindən çıxarıb birbaşa Moskvaya tabe etmək planı pozuldu.

İ.Mustafayev Azərbaycan dilinin rəsmi dövlət dili statusu almasına çalışdı, karguzarlıq işlərinin ana dilində aparılması üçün tədbirlər gördü. 1956-cı ildə Konstitusiyaya dövlət dilinin Azərbaycan dili olması haqqında yeni maddə əlavə edildi (123, v. 12). 1956-cı ilin mayından məhkəmə quruculuğu, mülki sinayət və məhkəmə məcəllələrinin qəbulu Respublikanın ixtiyarına verildi. Siyasi məhbus saxlanılan düşərgələrə rəhbərlik edən İslak Əmək Düşərgələri Baş İdarəsi (QULAQ) ləğv edildi. Repressiyaya məruz qalmış yüzlərlə azərbaycanlıya bəraət verildi. Onların üzərindən “xalq düşməni” damğası götürüldü. Lakin xaricə mühacirət etməyə məcbur olmuş azərbaycanlılara bəraət verilmədi (7, s. 142).

50-ci illərin ortalarında imperiyada nisbətən siyasi yumşalma Azərbaycanda **milli dirçəliş** meyllərini oyatdı. Bundan təşvişə düşən mərkəz Azərbaycanı qorxu altında saxlamaq üçün A.Mikoyan və Mixail Suslovun təşəbbüsü ilə növbəti dəfə **Dağlıq Qarabağı** Ermənistana vermək məsələsini qaldırdı. Ermənistanda antitürk təbliğatı yenidən qızışdırıldı. İrəvandakı Azərbaycan Pedaqoji Tex-

nikumu Azərbaycanın Xanlar rayonuna köçürüldü. Erməni Pedaqoji İnstitutundakı Azərbaycan şöbəsi bağlandı. Ermənistanda Azərbaycan dilində çıxan qəzetlər, C.Cabbarlı adına İrəvan Azərbaycan Dram Teatrı bağlandı.

1958-ci ildə bütün ermənilərin katalikosu II Vazgen Bakıya səfər edərək Dağlıq Qarabağın Ermənistanı verilməsini, Bakıda erməni ruhani seminariyasının açılmasını, Bakıdakı erməni kilsəsindən hər səhər zəng vurulmasını təklif etdi. Lakin rədd cavabı aldı. 1959-cu ildə İ.Mustafayev millətçilikdə təqsirləndirilərək vəzifədən azad edildi, onun yerinə Vəli Axundov təyin edildi (12, s. 203).

1962-ci ildə gizli yığıncaqda “Milli Azərbaycan Qərargahı” (MAQ) yaradıldı. Oqtay Rəfilı onun sədri, Xudu Məmmədov isə sədr müavini seçildi. Onlar bir neçə mühüm vəzifəyə milli kadrların təyin edilməsinə nail oldular.

1965-ci ildə uydurma “erməni soyqırımı”nın 50 illiyi qeyd edildi. “Qarabağ Komitəsi” açıq fəaliyyətə başladı. 1967-ci ildə Xankəndində bir neçə azərbaycanlı qətlə yetirildi. Respublika rəhbərliyi isə seyrçi mövqə tuturdu.

3. Cənubi Azərbaycanda 21 Azər hərəkəti.

Milli hökumətin yaradılması

1945-ci ilin iyun-sentyabr aylarında silahlı fədai dəstələri yaranmağa başladı. 1945-ci ilin sentyabrda bir qrup demokratlar başda Seyid Cəfər Pişəvəri olmaqla, Azərbaycan Demokratik Fırqəsinin (ADF) yaradılması haqqında bəyanat verdi. Sentyabrın 13-də ADF təsisçilərin ilk konfransı keçirildi. Konfrans 11 nəfərdən ibarət Müvəqqəti Komitə seçdi. 1945-ci il oktyabrın 2-4-də ADF I qurultayı keçirildi. Qurultay 3 sentyabr tarixli bəyanatın əsas müddəalarını partiyanın proqram və nizamnaməsi kimi qəbul etdi və başda S.C.Pişəvəri olmaqla, partiyanın Mərkəzi Komitəsini seçdi (58, s. 92-93).

Noyabrın 21-də Azərbaycan Xalq Konqresi çağırıldı və özünü Müəssislər Məclisi elan etdi. Müəssislər Məclisinin qərarında deyil-

lirdi ki, Milli hökumət İran dövlətçiliyi çərçivəsində fəaliyyət göstərərək Azərbaycanın milli-mədəni muxtariyyətini təmin etməlidir. Noyabrın 27-dən dekabrın 1-dək Azərbaycanın hər yerində seçkilər keçirildi. Dekabrın 12-də toplanmış Milli Məclis Seyid Cəfər Pişəvərinin başçılığı ilə Milli hökumət yaratdı. Hökumət 10 nazirlik, ali məhkəmə və baş prokurorluqdan ibarət idi. Bu **21 Azər hərəkəti** adlanırdı. 1946-cı ilin yanvar-fevral aylarında seçkilər keçirildi və müvafiq strukturların yaradılmasına başlandı.

Milli hökumət 1946-cı ilin fevralında aqrar qanun verdi. Qanuna görə mülkədarların və digər sahibkarların torpaqları kəndlilər arasında bölüşdürülürdü. Mayın 12-də “Əmək haqqında qanun” verildi. 1946-cı il yanvarın 6-da Milli Məclis “Dil haqqında” qanun qəbul etdi. 1946-cı ilin iyununda Təbriz Universiteti təsis olundu (35, s. 44; 12, s. 197).

Cənubi Azərbaycanda milli-demokratik hərəkətin uğurları Tehranın hakim dairələrini təşvişə saldı. Yanvar ayından hökumətə başçılıq edən Əhməd Qəvam ən əvvəl xalqı aldatmaq məqsədilə Milli Hökumətlə danışıqlara başladı. 1946-cı ilin iyununda Təbrizdə onların arasında müqavilə imzalandı. O, ABŞ, İngiltərə və SSRİ arasındakı ziddiyyətlərdən istifadə edərək “İran məsələsi”nin BMT-də baxılmasına nail oldu. ABŞ və İngiltərənin İrana siyasi-hərbi yardım göstərmələri razılığını aldı. Sovet hökumətinin “bitərəfliyini” əldə etmək üçün Əhməd Qəvam Moskvaya gedərək Stalinlə görüşdü.

Bunun ardınca Sovet dövləti BMT TŞ-nin tələbi ilə hərbi hissələrinin İrandan çıxarılmasını sürətləndirdi və mayın 8-də başa çatdırdı. İran hökuməti parlamenti seçkilərə nəzarət bəhanəsi ilə Azərbaycana qoşun hissələri yeritdi. **Dekabrın 1-dən** hökumət qoşunları ilə fədailər arasında qanlı döyüşlər başlandı. Milli hökumət vətəndaş müharibəsi baş verməməsi üçün döyüşləri dayandırmaq göstərişi verdi. İran qoşunları dekabrın 12-də Təbrizə daxil oldular. ADF və Milli hökumətin rəhbərləri güllələndilər, dar ağacından asıldılar. 10 minlərlə vətəndaşlar mühacirət etməyə məcbur oldu (12, s. 200-201).

1946-cı il dekabrın 11-də səhər xalqa “Öldü var, döndü yox” deyə müraciət edən Pişəvəri axşamüstü yaxın silahdaşları ilə birlikdə zor gücünə Sovet İttifaqına gətirildi. İrana qayıtmaqda ısrarlı olan Pişəvəri 1947-ci il iyulun 12-də Azərbaycanda avtomobil qəzasında həlak oldu.

II BƏND:

Azərbaycanda sosial-iqtisad və siyasi inkişafında yeni mərhələ

Plan:

- 1. XX əsrin 70-80-ci illərində Azərbaycanda sosial-iqtisadi və mədəni inkişaf.*
- 2. Azərbaycan “yenidənqurma” şəraitində. Milli münasibətlərin kəskinləşməsi.*
- 3. Güney Azərbaycanı İran İslam inqilabı və ondan sonrakı dövrdə.*

1. XX əsrin 70-80-ci illərində Azərbaycanda social-iqtisadi və mədəni inkişaf

Respublikada idarəçiliyin gücləndirilməsi. İqtisadi və sosial yüksəliş. Azərbaycan SSR-ə rəhbərlik **1969-cu ilin iyulunda Heydər Əlirza oğlu Əliyevə** tapşırıldı. H.Əliyev 1923-cü ilin mayın 10-da Naxçıvan şəhərində fəhlə ailəsində anadan olmuşdu. 1941-ci ildən Naxçıvan MSSR Xalq Daxili İşlər və Xalq Komissarları Sovetində şöbə müdiri, 1944-cü ildən Dövlət Təhlükəsizlik Komitəsində işləməyə başlamışdı. 1964-cü ildə Azərbaycan SSR Dövlət Təhlükəsizlik Komitəsi sədrinin müavini, 1967-ci ildə isə sədri təyin edilmişdir. 1976-cı ildə Sov. İKP MK Siyasi Bürosunun üzvlüyünə namizəd seçildi.

H.Əliyevin 1969-1982-ci illərdə Respublikaya birinci rəhbərliyi dövründə 250-dən çox zavod, fabrikin, istehsal sexləri istifadəyə verildi, 630 min nəfərlik yeni iş yerləri açıldı. H.Əliyev 1975-ci ildə

Bakıda Məişət Kondisionerlər zavodunun tikilməsinə nail oldu. 1973-cü ildə Xankəndində Azərbaycan Pedaqoji İnstitutunun filialı əsasında müstəqil pedaqoji institut açıldı. 1979-cü ildə Ağdamdan bura dəmiryolu çəkildi. Əsgəran rayonu təşkil olundu. 1977-ci ildə Dağlıq Qarabağ məsələsini yenidən qaldırmaq cəhdinin qarşısı alındı. 70-ci illərdə mərkəz, ermənilərin təhriki ilə Kəlbəcər rayonunun perspektivsizliyi bəhanəsi ilə oradan əhalinin köçürülməsi və rayon ərazisinin yaylaq kimi respublikalar arasında bölüşdürülməsi haqqında məsələ qaldırdı. Lakin H.Əliyev bölgənin iqtisadiyyatını qısa müddətdə canlandırmaqla mərkəzin və erməni millətçilərinin niyyətlərini puça çıxardı. Kəlbəcərə “Muğan yolu” çəkildi.

60-cı illərdə Azərbaycan Dövlət Universitetinin bir qrup tələbəsi Ə.Əliyevin (Elçibəy) rəhbərliyi ilə gənclər arasında siyasi-təbliğət işi aparmaqla onlarda milli şüurun oyanmasına xidmət göstərmişdi.

1978-ci ilin aprelində Azərbaycan SSR-in, mayında isə Naxçıvan MSSR-in yeni Konstitusiyası qəbul edildi. Azərbaycan SSR Konstitusiyasında Azərbaycan dilinin dövlət dili olması öz əksini tapdı. H.Əliyev 1982-ci ilin dekabrında Sov. İKP MK Siyasi Bürosuna üzv seçildi, SSRİ Nazirlər Soveti sədrinin birinci müavini təyin edildi və bu imkanlardan da Azərbaycanın inkişafı naminə istifadə etdi.

70-ci illərdə Respublikada idarəçiliyin güclənməsi, tələbkərliliyin artırılması nəticəsində xalq təsərrüfatında mühüm irəliləyişlər əldə olundu. Neft sənayesində tənəzzülü aradan qaldırmaq üçün kəşfiyyat işləri genişləndirildi. 1970-ci ildə neft hasilatı 17,3 mln. ton, 1972-ci ilin əvvəllərində isə bir milyard ton neft çıxarılmışdı. 90 adda müxtəlif neft məhsullarının istehsalına imkan yarandı. 70-ci illərdə Cənubi Qafqazda ən iri poladtökmə zavodu tikildi və istifadəyə verildi. 1985-ci ildə Dərin Dəniz özülləri zavodu ilk məhsulunu istehsal etdi. 90-cı illərin əvvəllərində SSRİ-də istehsal olunan neftçixarma texnikasının 2/3 Azərbaycan verirdi (12, s. 211). Neftməşinqayırma sahəsində Azərbaycan ABŞ-dan sonra II yeri tuturdu. 1983-cü ildə Qroznı-Bakı neft kəmərinin istifadəyə verilməsi ilə

Azərbaycan SSRİ-nin vahid neft kəmərinə qoşuldu. Bakıda “Ulduz” elektrik cihazqayırma, “Ozon”, Sumqayıtda məişət kompressorları zavodları istifadəyə verildi.

Bakıda 2 evtikmə kombinatı, Sumqayıt və Mingəçevirdə evtikmə zavodları, Sumqayıtda şüşə zavodu, Ələt ağac emalı kombinatı və s. işə düşdü. 1971-ci ildə Naxçıvan MSSR-də Araz, 70-ci illərin ortalarında Tərtər, 1981-1984-cü illərdə Şəmkir su-elektrik stansiyaları işə salındı.

Respublikada kənd təsərrüfatının, pambıqçılığın, tərəvəzçiliyin, tütünçülüyn, 70-ci illərin sonlarından isə həm də üzümçülüynün inkişafına diqqət artırılmışdı. Lakin 80-ci illərin II yarısında Sovet imperiyasında alkoqolizmə qarşı mübarizə komponiyası başlandıdan sonra 100 min ha çox üzümlük məhv edilmişdi.

70-ci illərdə Bakıda Dəniz vağzal, indiki H.Əliyev adına Respublika sarayı, “Moskva” mehmanxanası, 80-ci illərdə Gülüstan sarayı, yeni zoopark, örtülü idman kompleksi tikilmişdi. 1990-cı ildə əhaliyə 18 metro stansiyası xidmət göstərirdi (12, s. 211). 1971-ci ilin sentyabrında Kür su kəməri işə salınmış, Kür suyu Bakıya gətirilmişdi. 1982-ci ildə Sabirabadda iri su təchizatı kompleksi istifadəyə verildi. 1990-cı ildə Respublikada 150-ə qədər telestansiya, 846 xəstəxana fəaliyyət göstərirdi.

90-cı illərin əvvəllərində Azərbaycanda 17 ali, 77 orta ixtisas məktəbi var idi. 1970-1982-ci illərdə SSRİ-nin ən mühüm ali məktəblərində 17 mindən çox azərbaycanlı mütəxəssis hazırlanmışdı. 1990-cı ildə 4500-dən artıq ümumtəhsil məktəbi, 182 texniki-peşə məktəbi var idi. 1971-ci ildə C.Naxçıvanski adına Respublika orta ixtisaslaşdırılmış internat məktəbi açıldı.

1990-cı ildə respublikada 23 mindən çox elmi işçi çalışırdı. 1987-ci ildə Bakıda Kosmik Tədqiqatlar Elmi İstehsalat Birliyi fəaliyyətə başladı. Lakin elmlərin, xüsusən ictimai elmlərin inkişafına kommunist ideologiyasının güclü təzyiği ləngidici təsir göstərirdi. 1990-cı ildə 168 qəzet, 91 jurnal çap olunurdu.

2. Azərbaycan “yenidənqurma” şəraitində. Milli münasibətlərin kəskinləşməsi

80-ci illərin ortalarında sovet cəmiyyətinin iqtisadi, siyasi və mənəvi həyatında böhran qabağı vəziyyət yaranmışdı. KP ölkəni iflasdan qurtarmaq məqsədilə 1985-ci ildə “sürətləndirmə konsepsiyası” irəli sürdü (42). “Yenidənqurma” xətti müəyyən edildi. 1989-cu ildə ilk dəfə olaraq çoxmandatlı sistem əsasında xalq deputatları seçkiləri keçirildi.

“Yenidənqurma” və “aşkarlıq” Azərbaycanda da demokratik hərəkatın inkişafına təkan verdi (43). Bundan ehtiyat edən Sovet rəhbərliyi Azərbaycanın Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayətində milli münaqişə ocağını alovlandırdı. Daxildən və xaricdən dəstək alan ermənilər açıq ərazi iddiaları ilə çıxış etməyə başladılar. Hətta Qazax və Gədəbəy rayonlarında min hektarlarla torpaq sahəsinin Ermənistanına verilməsinə razılıq verilmişdi. Bu vaxt yerli əhalinin narazılığı qüvvə tətbiq etməklə yatırıldı.

Ermənistanda dövlət səviyyəsində gizli silahlı dəstələr yaradılır və azərbaycanlıları zorla qovub çıxarmaq istiqamətində iş aparılırdı. **1988-ci il yanvarında Qafan və Mehri** rayonlarından **ilk qaçqınlar** Azərbaycana gəldilər. **Fevralın 19-da İrəvanda** “Ermənistanı türklərdən təmizləməli!” və b. millətçi şüarlarla **mitinqlər** keçirildi. Bundan ruhlanan Dağlıq Qarabağ erməniləri **Stepanakertdə (Xankəndi)** mitinq və nümayişlərə başladılar. **Fevralın 24-də Əsgəran rayonunda** ermənilər 2 gənci qətlə yetirdilər və 19 nəfəri yaraladılar. **Fevralın 28-də Sumqayıtda** ilk cinayət hərəkatını özünü azərbaycanlı kimi qələmə verən “paşa” ləqəbli erməni E.Qriqoryan törətdi. Şəxsən 9 erməni, ümumiyyətlə 32 nəfər (6 azərbaycanlı) öldürüldü (104, v. 25; 92, s. 4), 200 mənzil qarət edilmiş, onlarca ictimai bina, avtobus, şəxsi maşınlar yandırılmışdı. Sumqayıt hadisələrindən sonra qanlı antitürk hərəkatı daha da genişləndi. Ermənilər Ermənistanın **Quqark rayonunda 14 nəfəri ağaca sarıyıb yandırdılar**. Leninakan uşaq evində yaşayan **70 nəfər**

azərbaycanlı uşağı Spidakda diri-diri borunun içinə doldurub ağzını qaynaqladılar. 1988-ci ilin dekabrın 11-də Azərbaycandan Ermənistana zəlzələ zonasına köməyə gedən **78 nəfərlik İL-76 təyyarəsi** ermənilər tərəfindən vuruldu (67). **1991-ci il avqustun 8-də** Ermənistan SSR-də sonuncu azərbaycanlı kəndi olan **Nüvədi (Mehri rayonu)** kəndi rus əsgərlərinin köməyi ilə boşaldıldı. Ermənistandakı **185 azərbaycanlı kəndindən 230 min nəfər azərbaycanlı** qovuldu.

1988-ci ilin iyununda Ermənistan SSR Ali Soveti DQMV xalq deputatları sovetinin Ermənistana birləşmək haqqında qərarına razılıq verdi. **Sentyabrda** ermənilər **Xocalıda** qanlı cinayət törətdilər. **1989-cu ilin yanvarında** SSRİ Ali Sovetinin Rəyasət Heyəti **“Azərbaycan SSR-in DQMV-də xüsusi idarəçilik formasının tətbiqi haqqında”** qərar verdi. A.Volskinin rəhbərliyi ilə Moskvaya tabe olan Xüsusi İdarə Komitəsi (XİK) yaradıldı (12, s. 237). DQMV əməli olaraq Azərbaycana tabeçilikdən çıxarıldı.

Azərbaycanın demokratik qüvvələrinin tələbi ilə SSRİ Ali Soveti **1989-cu il noyabrın 28-də** XİK-i ləğv etdi. Ermənistan SSR Ali Soveti **dekabrın 1-də** **“Ermənistan SSR və Dağlıq Qarabağı birləşdirmək haqqında qərar”** qəbul etdi (12, s. 237).

Ermənistanda yaşayan azərbaycanlının kütləvi şəkildə deportasiyası və Dağlıq Qarabağda separatçılıq meyllərinə mərkəzin xeyir-dua verməsi Azərbaycanda xalq hərəkatının başlanmasına səbəb oldu. İlk etiraz **mitinqi 1988-ci il fevralın 19-da Bakıda** keçirildi. Xalq Moskvadan asılı olan Ə.Vəzirovdan Ermənistanda və Dağlıq Qarabağda baş verən hadisələrə qarşı qəti mövqe tutmağı tələb edirdi. Lakin Vəzirov xalqın diqqətini yayındırmaq siyasəti yürüdüdü.

Dağlıq Qarabağda Topxana meşəsində ermənilərin sənaye obyekti tikməsi xəbəri xalqı hərəkətə gətirdi. **Noyabrın 15-16-da Bakıda mitinqlər** keçirildi. **Noyabrın 17-də “Azadlıq” meydanında mitinqdə** yarım milyondan çox adam iştirak etmişdi. Hökumət hərəkatın gedişindən qorxub Bakı, Naxçıvan və Gəncə şəhərlərində xüsusi vəziyyət və komendant saati tətbiq etdi, küçələrə tanklar yeritdi. Dekabrın 4-də çoxlu adam həbs edildi.

Belə bir şəraitdə **AXC-nin təsis konfransı 1989-cü ilin iyununda Bakıda** keçirildi. Cəbhənin proqram və nizamnaməsi qəbul edildi. Elçibəy onun sədri seçildi. Xalq Ə.Vəzirovun istefasını tələb edirdi. Xalqın təzyiqi altında **sentyabrın 23-də Ali Sovetin növbədənəkənar sessiyası “Azərbaycan SSR-in suverenliyi haqqında” Konstitusiyə Qanununu qəbul** etdi.

Respublikada hakimiyyət böhranı mövcud idi. **Dekabrın 31-də** Naxçıvan MSSR-də Araz çayı boyu Sovet-İran sərhəd qurğuları dağıdıldı. **Yanvarın 12-də** 500 nəfər silahlı erməni qulduru Xanlar rayonunun **Quşçu kəndinə** hücum etdi. Belə vəziyyətdə AXC Milli Müdafiə Şurası (MMŞ) yaratdı.

Yanvarın 15-də SSR Ali Soveti Rəyasət Heyəti rəhbərliyinin müraciəti əsasında SSRİ Ali Soveti Rəyasət Heyəti **“DQMV və bəzi başqa rayonlarda fəvqəladə vəziyyət elan olunması haqqında” fərman** verdi (91, s. 37, 40). Bakı və ətraf rayonlara əlavə qüvvələr gətirildi.

Sovet ordusunun dəstəyi ilə erməni hərbi hissələri əvvəl Naxçıvanda hücumə keçdilər. Xalqın tələbi ilə **yanvarın 19-da Naxçıvan MSSR-in Ali Soveti Muxtar Respublikanın SSRİ tərkibindən çıxması haqqında qərar** qəbul etdi.

SSRİ Ali Sovetinin Rəyasəti Heyəti **yanvarın 20-də saat 00-dan “Bakı şəhərində fəvqəladə vəziyyət tətbiq edilməsi haqqında” fərman** verdi (91, s. 82). Lakin fərman xalqdan gizlədildi. Əhaliyə məlumat verilməsin deyə, **yanvarın 19-da axşam saat 20-yə qalmış dövlət televiziyasının enerji bloku** partladıldı. **Yanvarın 19-dan 20-nə keçən gecə Sovet ordusu Bakıya hücum edib, qanlı qırğın** törətdi. Bakıda və digər rayonlarda 131 nəfər öldürüldü, 744 nəfər yaralandı, 400 nəfər həbs olundu, 4 nəfər itkin düşdü (58, s. 303; 60). **“Qanlı yanvar”**a etiraz olaraq **40 günlük ümummilli tətil** başlandı.

H.Əliyev Azərbaycanın Moskvadakı daimi nümayəndəliyinə gedərək imperiyanın Azərbaycana qoşun yeritdiyini, günahsız əhaliyə divan tutulduğunu bütün dünyaya bəyan etdi.

Gizləncə respublikadan qaçmış Vəzirovun yerinə Moskva

A.Mütəllibovu təyin etdi. Tarixin bu məsuliyyətli dövründə AXC artıq xalqa rəhbərlik edə bilmədi. Azərbaycan SSR Ali Sovetinin **sessiyası mayın 19-da prezident vəzifəsi təsis etdi** və A.Mütəllibovu bu vəzifəyə seçdi. AXC-nin qeyri-ardıcıl mövqeyini görən xalq bu təşkilatdan uzaqlaşmağa başladı.

H.Əliyev 1990-cı il iyulun 20-də Bakıya gəldi. İqtidar onun Bakıda qalmasına imkan vermədi və o, Naxçıvana getdi. Sentyabrda H.Əliyev Azərbaycan SSR və Naxçıvan MSSR Ali Sovetlərinə deputat seçildi. **1990-cı il noyabr** sessiyasında Muxtar Respublika adından **“Sovet sosialist” sözü** götürüldü. Muxtar Respublika Ali Soveti Ali Məclis adlandırıldı. **Noyabrın 21-də** Ali Məclis 20 yanvar hadisələrinə düzgün siyasi qiymət verdi, günahkarlar ifşa edildi (45, s. 86-88). **1991-ci il fevralın 5-də** Azərbaycan SSR Ali Soveti sessiyasının qərarı ilə **ölkə “Azərbaycan Respublikası” adlandırıldı.** Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin üçrəngli bayrağı dövlət bayrağı kimi təsdiq olundu.

SSRİ-nin saxlanılması referendumu çıxarıldığı zaman H.Əliyev onun əleyhinə çıxdı. **1991-ci il martın 17-də** SSRİ-nin saxlanılması ilə əlaqədar **referendum** keçirildi. Səsvermə saxtalaşdırıldı. Naxçıvan MR əhalisi referendumda iştirak etmədi. **Sentyabrın 8-də** Respublikada keçiriləcək prezident seçkilərində H.Əliyevin qələbə çalacağından ehtiyatlanan A.Mütəllibov konstitusiyaya **prezidentliyə namizəd üçün maksimum yaş senzi** daxil etdi və bu səbəbdən seçkilərdə öz qələbəsini təmin etdi.

3. Güney Azərbaycanı İran İslam inqilabı və ondan sonrakı dövrdə

1977-ci ilin payızından etibarən Cənubi Azərbaycanda bir sıra çıxışlar başladı. Ən iri tələbə çıxışı Cənubi Azərbaycanda Milli hökumətin yaranmasının ildönümü günü münasibətilə olmuşdu. **1978-ci ilin yanvarında Qum** şəhərində Konstitusiya prinsiplərinə, qaydalarına riayət olunması, sahlığın ləğv edilməsi tələbi ilə nümayiş keçirilmişdi. Qumdakı hadisələrin 40-cı günü, **fevralın 18-də**

Təbriz şəhərinin din başçılarının əhaliyə müraciəti təbrizliləri ayağa qaldırdı. 100 min nəfərin iştirak etdiyi çıxış baş verdi. Hökumət nümayişçilərin üzərinə nizami ordu hissələri göndərdi. Dinc etiraz nümayişi mövcud quruluşa qarşı üsyana çevrildi. Bunu **29 bəhmən üsyanı** adlandırırlar. Şah **fevralın 19-da Təbrizə** başqa şəhərlərdən əlavə nizami hərbi dəstələr göndərdi. Lakin qüvvələr bərabər olmadığından üsyan qəddarlıqla yatırıldı (35, s. 58-59).

Antişah və antiimperialist hərəkət olan **1978-1979-cu illər İran inqilabının** sosial-siyasi mahiyyətini əslində elə **18 fevral Təbriz üsyanı** müəyyən etmişdi. Təbriz üsyanı Pəhləvi monarxiyasına zərbə vuran ilk xalq çıxışı idi.

Təbriz üsyanından sonra **mart ayının 29-30-da Tehran, İsfahan, Məşhəd, Əraq, Qum, Təbriz, Zəncan və b. şəhərlərdə, may ayında baş vermiş çıxışlar İranın 20-dən çox şəhərini** əhatə etmişdi. Həmin ilin **sentyabrından inqilabın II mərhələsi** başlandı. İlk çıxışlar **sentyabrın 7-də** ölkənin 12 şəhərində, o cümlədən Təbrizdə **kütləvi xarakter** aldı. **Sentyabrın 8-də**, cümə günü hakimiyyətin nümayiş iştirakçılarını gülləbaran etməsi onları öz yolundan döndərə bilmədi. **“Qanlı cümə günü”** adını almış həmin gün əhəlinin şaha qarşı qəzəb və nifrətini daha da artırdı (12, s. 219).

Neftçilərin **noyabr ayında həftəlik**, daha sonra isə **1978-ci ilin dekabrından 1979-cu il fevralın əvvəllərində** davam etmiş aramsız **ümumi tətili** şah hakimiyyətinə ağır zərbə vurdu və inqilabın taleyini həll etdi. Şah **1979-cu il yanvarın 16-da** İrandan qaçdı. **Fevralın 16-da** şahpərəstlərin son tör-töküntüləri Təbrizdə və Cənubi Azərbaycanın başqa şəhərlərində də tamamilə zərərsizləşdirildi, nəzarət xalqın əlinə keçidi.

Beləliklə, **1979-cu il fevralın 11-də Tehranda** qələbə çalan inqilab **fevralın 16-da Cənubi Azərbaycanda** başa çatdırıldı. **1978-1979-cu illərin İran inqilabı** dövründə azərbaycanlılar **25 min** nəfərə yaxın **qurban** verdilər (12, s. 220).

Antişah və antiimperialist inqilab **1979-cu il fevralın 11-də qələbə** ilə başa çatdıqdan sonra həmin millətlər milli muxtariyyət alacaqlarını gözləyirdilər. Lakin qələbənin ilk günündən hakimiyyət

sükanını ələ alan **Ayətullah Xomeyni** tərəfdarları ümumxalq rəy sorğusu ilə **1979-cu il aprelin 1-də İran İslam Respublikası (İİR)** elan etməyə nail oldular. Yeni hökumət torpaq, işsizlik məsələsini həll edə bilmədi. İran İslam Məclisi **torpaq islahatı haqqında qanunu** qəbul etsə də (**sentyabr 1981**), dövlət bu qanunu həyata keçirməkdə aciz oldu. Çünki islahata şamil olunan torpaq sahələrinin çoxu varlı ruhanilərin, Məclis vəkillərinin, yüksək vəzifə sahiblərinin mülkiyyətində idi. Elə bu səbəbdən İİR rəhbərliyi işsizlik problemini də həll edə bilmədi. Ölkə yavaş-yavaş bu vəziyyətdən çıxdı və İran-İraq müharibəsinin (1980-1988) vurduğu iqtisadi yaraları sağaltmağa başladı. Azərbaycan türkləri üçün ən ağır məsələ **milli dilin statusunu** müəyyən edən **Əsas Qanunun 15-ci maddəsi** idi. Yerli və etnik dillərin fars dili ilə yanaşı mətbuatda, kütləvi informasiya vasitələrində və məktəblərdə milli ədəbiyyatın tədrisində işlənməsi azad elan edilsə də, Azərbaycan məktəblərində buna nail olmaq öz həllini tapmadı. Az bir zamanda azərbaycanlılar nisbi milli dirçəlişə nail oldular. Cənubi Azərbaycanda, xüsusən Təbrizdə və Tehranda Azərbaycan türkcəsində qəzet və jurnallar nəşr edilməyə başladı. Cənubi Azərbaycanda və Tehranda yaranmış bir sıra mədəniyyət ocaqları vahid Azərbaycan mədəniyyəti ideyası istiqamətində fəaliyyət göstərirdilər. Bu cəmiyyətlərdə təmsil olunan ziyalılar aşağıdakı tələbləri irəli sürürdülər:

- 1) Azərbaycan dilinin bu xalqın rəsmi dili kimi tanınması;
- 2) Azərbaycanda tədrisin ana dilində aparılmasını;
- 3) Tehranda ikidilli məktəblərin yaradılmasını və s.

Müxtəlif mədəniyyət ocaqlarının nəşr etdirdikləri qəzet və jurnallar İranda azərbaycanlıların milli şüurunun inkişafına təkan verdi. Lakin mətbuat azadlığı olsa da, mədəniyyətin ruhanilər tərəfindən “şeytan əməli” adlandırılan aşiq musiqisi və teatr sənəti kimi sahələri inqilabın ilk dövrlərindən daim müxtəlif növ təqiblərə məruz qalırdı. Şimali Azərbaycanın dövlət müstəqilliyinin bərpa edilməsi Cənubda da milli təfəkkürdə yeni bir canlanma yaratdı.

XIX FƏSİL

MÜSTƏQİL AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI

I BƏND:

Dövlət müstəqilliyinin bərpa olunması. Azərbaycan müstəqilliyin ilk illərində (1991-1993-cü illər)

Plan:

- 1. Qondarma “Dağlıq Qarabağ” məsələsi və onun Azərbaycanın ictimai-siyasi durumuna təsiri.*
- 2. Dövlət müstəqilliyinin bərpa olunması. Azərbaycan müstəqilliyin ilk illərində.*

1. Qondarma “Dağlıq Qarabağ” məsələsi və onun Azərbaycanın ictimai-siyasi durumuna təsiri

Qarabağ məsələsi iki əsrdir ki, zaman-zaman gündəmə çıxir. 1923-cü ilin iyulunda Azərbaycanın iradəsinə zidd olaraq, Moskva mərkəzinin bolşevik havadarlarının dəstəyi ilə ona vilayət statusu verilmişdi. Dağlıq Qarabağ Kiçik Qafqazın cənub-şərqində yerləşir, ərazisi təqribən 4,4 kv. km-dir. Tərkibinə 5 rayon-Əsgəran, Hadrut, Mardakert (Ağdərə), Martuni (Xocavənd) və Şuşa daxildir. 1828-ci il Türkmənçay müqaviləsindən sonra İrandan və Türkiyənin şərqindən bura kütləvi şəkildə ermənilərin köçürülməsi nəticəsində əhalinin milli tərkibindəki nisbət ermənilərin xeyrinə dəyişmişdi. 1989-cu ildə vilayətdəki əhalinin 73,4%-i ermənilər, 25,3%-i azərbaycanlılar, 1,3%-i isə qeyri millətlər təşkil etmişdi (12, s. 234). Sovet İttifaqının “yenidənqurma”, “aşkarlıq” siyasətindən istifadə edən ermənilər yenidən Azərbaycana ərazi iddialarını qaldırdılar. Milli qızıqırdırma erməni ziyalılarının, xüsusən P.Qazaryanın, Zori Balayanın, Silva Kaputikyanın və b. azərbaycanlılara iftira və təh-

qirlə dolu, tarixi saxtalaşdırıcı “əsərlər”inin də mühüm rolu olmuşdu. 1987-ci ilin avqustunda Ermənistan Elmlər Akademiyası Moskvaya Dağlıq Qarabağın və hətta Naxçıvanın Ermənistana verilməsi barədə yüz minlərlə erməni imzası ilə xahiş ərizəsi göndərilmişdi. 1987-ci ildə Ulu öndərimiz H.Əliyevin SSRİ rəhbərliyindən kənarlaşdırılmasından istifadə edən “Qarabağ Komitəsi” oktyabrda İrəvanda ilk açıq mitinq keçirdi. Bu komitə Azərbaycanda, xüsusən Dağlıq Qarabağda uzun müddət fəaliyyət göstərən yerli “Krunk” təşkilatı açıq fəaliyyətə başladı. “Miatsum” hərəkatı genişləndi. Ona rəhbərlik etmək məqsədi ilə 1988-ci il mayın 2-də “55-lər Komitəsi” yaradıldı. Erməni millətçiləri Dağlıq Qarabağın Ermənistana verilməsini tələb edərkən Azərbaycanın guya vilayətin sosial-iqtisadi və mədəni inkişafına diqqət vermədiyini əsas kimi götürürdülər. Halbu ki, Sovet hakimiyyəti illərində Dağlıq Qarabağ vilayəti Azərbaycanın digər bölgələrinə nisbətən daha yüksək tempdə inkişaf etmişdi. 1988-ci ilin əvvəllərində Ermənistanın dəstəyi və Mərkəzin müşahidəsi və qızışdırıcı siyasəti ilə Dağlıq Qarabağda ermənilərin separatçı hərəkatları daha da artdı. 1988-ci il fevralın 20-də DQMV Sovetinin sessiyası “DQMV-nin Ermənistanın tərkibinə daxil edilməsinə razılıq verməsini təklif etdi. Ermənistan SSR Ali Soveti 1988-ci il iyunun 15-də Azərbaycan SSR Ali Sovetindən DQMV-in Ermənistanın tərkibinə daxil edilməsinə razılıq verməsini təklif etdi. İyunun 21-də Vilayət Xalq Deputatları Sovetinin fəvqəladə sessiyası SSRİ Ali Sovetinə müraciətlə DQMV-nin Ermənistan SSR-ə verilməsini xahiş etdi. İyulun 12-də Vilayət Sovetinin sessiyası qeyri-qanuni olaraq DQMV-nin Azərbaycanın tərkibindən çıxdığı və Ermənistana birləşdirildiyi barədə qeyri-qanuni qərarı elan etdi. Sentyabrın 18-də ermənilər Xocalıya hücum etdilər. Sentyabrın 21 və oktyabrın 18-də Xankəndində azərbaycanlıların və buna cavab olaraq, Şuşada ermənilərin evləri, avtomobilləri yandırıldı (87, s. 34). 1989-cu il yanvarın 12-də SSRİ Ali Soveti Rəyasət Heyyyəti “Azərbaycan SSR-nin DQMV-də xüsusi idarəçilik formasının tətbiqi haqqında” qərar verdi və birbaşa Moskvaya tabe olan Xüsusi İdarə Komitəsi yaradıldı. Bundan isti-

fadə edən ermənilər 1989-cu ilin iyununda Qarabağdakı Azərbaycan kəndlərini mühasirəyə aldılar, sovet ordu hissələrinin köməyi ilə Xankəndindən bütün azərbaycanlıları (14 min) çıxardılar (12, s. 236-237). Azərbaycan demokratik qüvvələrinin tələbi ilə 1989-cu il noyabrın 28-də Xüsusi İdarə Komitəsi ləğv olundu. Vilayətin idarəçiliyi V.Polyaniçkonun başçılığı ilə Azərbaycan SSR Təşkilat Komitəsinə tapşırıldı. 1989-cu il dekabrın 1-də Ermənistan SSR Ali Soveti “DQMV-nin Ermənistana birləşdirmək haqqında” qeyri-qanuni qərar qəbul etdi (46, s. 23; 66). Xankəndində Ermənistan SSR-in bayrağı asıldı. Azərbaycan SSR Ali Soveti 1990-cı il iyunun 11-də Ermənistanla sərhəd boyunca (976 km) fəvqəladə vəziyyət elan etdi. 1991-ci ilin mayında bir sıra erməni kəndlərində pasport rejimi yoxlanıldı, erməni silahlı dəstələri tərksilah edildilər. Lakin, yenə də ermənilərin Azərbaycan kəndlərinə hücumları davam etməkdə idi. Bütün bunlar Azərbaycanın ictimai-siyasi durumuna kəskin mənfi təsir göstərirdi. Azərbaycanda ərazi bütövlüyü və suverenlik uğrunda xalq hərəkatı başladı. 1988-ci ilin əvvəllərində (fevralın 19) ilk etiraz çıxışları başlandı. Xankəndində bir azərbaycanlının öldürülməsi xəbərini eşidən ağdamlılar fevralın 24-də Xankəndinə yürüş etdilər. Yürüş zamanı Əsgəranda 2 nəfər öldürüldü və 19 nəfər yaralandı. 1988-ci il noyabrın 17-də “Topxana” meşəsində sənaye obyektinin tikilməsi xəbəri ilə əlaqədar “Azadlıq” meydanında xalqın izdihamlı mitinqi oldu. Noyabrın 19-da ilk dəfə “Azadlıq” meydanında AXC-nin üçrəngli bayrağı qaldırıldı. Bu tariximizə “Milli Dirçəliş” hadisəsi kimi daxil oldu. Mitinq 1988-ci il dekabrın 4-də dağıdıldı. 1989-cu ilin martında hərəkata rəhbərlik etmək üçün Xalq Cəbhəsinin Müvəqqəti Təşəbbüs Mərkəzi təşkil edildi. Əbülfəz Əliyev (Elçibəy) AXC-nin sədri seçildi. Sonrakı mitinqlər artıq AXC-nin rəhbərliyi ilə idarə olunurdu. Azərbaycan SSR Ali Sovetinin 1989-cu il sentyabrın 23-də çağırılmış fəvqəladə sessiyası “Azərbaycan SSR-in suverenliyi haqqında” Konstitusiya qanununu qəbul etdi. 1989-cu il dekabrın 31-də Naxçıvanda Araz boyu 137 km Sovet-İran sərhəd qurğuları dağıdıldı. Yanvarın 18-də Biləsuvar və Cəlilabad rayonlarında sərhəd qurğuları ləğv edildi.

Azərbaycanın SSRİ tərkibindən çıxmaq təhlükəsini görən Mərkəz 1990-cu ilin əvvəllərində Azərbaycanda müxtəlif qoşun hissələri, cəza dəstələri yerləşdirildi. SSRİ müdafiə naziri D.Yazov Gəncəyə gəldi. O, “Tayfun” əməliyyat planına görə AXC-ni dağıtmaq, “demokratik hərəkatı” boğmaq üçün tədbirlər görməyə başladı. Yanvarın 13-də 1 erməninin 2 azərbaycanlıyı öldürülməsini təşkil etdi (78). Bakıda erməni talanları başladı. Mərkəzin tapşırığı ilə milis və digər inzibati orqanlar seyrçi mövqe tutdular. Talanlar zamanı 56 nəfər erməni öldürüldü, 112 nəfər xəsarət aldı (46, s. 24). Azərbaycan SSR Ali Soveti Rəyasət Heyətinin müraciətinə əsasən 1990-cı il yanvarın 15-də SSRİ Ali Soveti Rəyasət Heyəti “DQMV və bəzi başqa rayonlarda fəvqəladə vəziyyət elan olunması barədə” fərman verdi (91, s. 37, 40). Respublika hökuməti iflic vəziyyətində idi. Mərkəz Bakı ətrafına əlavə qoşun hissələri, ağır texnika gətirməyə başladı. Əhali Bakı ətrafında barrikadalar qurmağa başladılar. Hadisiləri nəzarət etmək üçün Moskvadan Bakıya SSRİ Ali Soveti İttifaqlar Sovetinin sədri Y.Primakov və Sov.İKP MK katibi A.Girenko göndərilməmişdi. 1990-cı il yanvarın 19-da SSRİ Ali Soveti Rəyasət Heyəti yanvarın 20-də saat 00-dan “Bakı şəhərində fəvqəladə vəziyyət tətbiq edilməsi haqqında” fərman verdi (91, s. 82), gizli saxlandı. Yanvarın 19-da saat 19:27-də Azərbaycan Televiziyasının enerli bloku partladıldı (124, v. 77). 1990-cı il yanvarın 19-dan 20-nə keçən gecə sovet qoşunları Bakıda qanlı qırğın törətdilər. Əməliyyata SSRİ-nin hərbi naziri D.Yazov başçılıq edirdi. Əməliyyat nəticəsində 132 nəfər (116-sı azərbaycanlı) günahsız adam qətlə yetiildi. 744 nəfər yaralandı, 4 nəfər itkin düşdü, 400 nəfər həbs edildi. Bu, tariximizə “Qanlı yanvar” hadisəsi kimi daxil olmuşdu. Bakıda 3 günlük matəm elan edildi. Bakıda fəvqəladə vəziyyət, kamendant saatı tətbiq edildi. AXC dağıdıldı. **Bundan** sonra suverenlik və azadlıq uğrunda mübarizənin yeni mərhələsi başlandı (12, s. 239-241).

2. Dövlət müstəqilliyinin bərpa olunması. Azərbaycan müstəqilliyin ilk illərində

Moskvada 1991-ci il avqust hadisələrindən sonra Azərbaycanda siyasi vəziyyət daha da gərginləşdi. Azərbaycan xalqı respublikanın rəhbərliyinə qarşı narazılıq çıxışlarını gücləndirdi. Mitinglərdə respublikada prezident seçkilərinin dayandırılması, parlamentin buraxılması, yeni parlament seçkilərinin keçirilməsi, Kommunist Partiyasının ağalığının, fəvqəladə vəziyyətinin ləğv edilməsi, DQMV-də Azərbaycanın suveren hüquqlarının təmin olunması üçün qəti tədbirlərin götürülməsi tələb edilirdi. Azərbaycan Respublikası Ali Sovetinin xalqın təkidi ilə çağırılmış növbədənkənar sessiyası **1991-ci il avqustun 30-da “Azərbaycan Respublikasının dövlət müstəqilliyini bərpa etmək haqqında Bəyannamə”** qəbul etdi.

1991-ci il sentyabrın 3-də Naxçıvan MR Ali Məclisi H.Əliyevi Ali Məclisin sədri seçdi. Ertəsi gün Ali Məclisin qərarı ilə Naxçıvan MR ərazisində prezident seçkiləri dayandırıldı. 8 sentyabr prezident seçkilərində A.Mütəllibov yenidən Prezident “seçildi”.

Erməni silahlı qüvvələrinin qarşısını almaq məqsədilə Azərbaycan Respublikası Ali Soveti **1991-ci il oktyabrın 9-da “Azərbaycan milli özünümüdafiə qüvvələri haqqında” qanun** qəbul etdi. Lakin düşmən hücumunun qarşısını almaq üçün dövlət səviyyəsində lazımi tədbirlər görülmürdü. 10 minlərlə dinc əhali qaçqına çevrilmişdi. Sovet Ordu hissələrinin köməyi ilə ermənilər Goranboy rayonunun bir neçə kəndini tutub dağıtdılar.

Xalqın təkidi ilə Ali Sovetin **1991-ci il oktyabrın 18-də** toplanmış sessiyası **“Azərbaycan Respublikasının dövlət müstəqilliyi haqqında Konstitusiya Aktı”**nı qəbul etdi. Bununla Azərbaycanın dövlət müstəqilliyi bərpa olundu. Yerlərdə möhkəmlənmək üçün Prezident **oktyabrın 18-də** rayonlarda, şəhərlərdə və şəhər rayonlarında **icra hakimiyyəti başçısı vəzifəsi** təsis etdi və özünə sadıq adamları həmin vəzifələrə təyin etdi. Prezident idarəsi yaradıldı. Dövlət katibi və dövlət müşavirləri vəzifələri təsis olundu. İlk döv-

lət katibi akademik Tofiq İsmayılov təyin edildi.

Yuxarı Qarabağda Xocavəndin erməni işğalçıları tərəfindən hücumlara məruz qalması ilə əlaqədar vəziyyəti yerində öyrənmək üçün respublikanın yüksək dövlət və hökumət nümayəndəsini aparan vertalyotun **noyabrın 20-də Qarakənd** erməni yaşayış məntəqəsi yaxınlığında vurulub salınması xəbəri Azərbaycan xalqını sarsıtdı.

Noyabrın 26-da Ali Sovet bərabər əsasda 25 nəfər demokratik blok nümayəndəsindən və 25 nəfər iqtidaryonlu deputatdan ibarət Milli Şura yaratdı. **1991-ci il dekabrın 8-də** Brest şəhəri yaxınlığındakı “Viskuli” mehmanxanasında Belarus, RF və Ukrayna rəhbərləri Müstəqil Dövlətlər Birliyi yaradılması haqqında müqavilə bağladılar və SSRİ-nin beynəlxalq subyekt kimi varlığına son qoyduğunu elan etdilər. **Dekabrın 25-də** Qarbaçov SSRİ Prezidenti vəzifəsindən istefa verdi. Beləliklə, hüquqi cəhətdən **SSRİ-nin varlığına son qoyuldu.**

Azərbaycan Respublikasında **dekabrın 29-da referendum** keçirildi. **1992-ci ilin mayında** Milli Məclis Azərbaycan Respublikasının **Dövlət himnini, 1993-cü ilin əvvəlində Dövlət gerbini** təsdiq etdi. 1993-cü ilin əvvəllərində Azərbaycanın dövlət müstəqilliyi 100-dən artıq dövlət tərəfindən tanınmış, 70 xarici dövlət ilə diplomatik əlaqələr qurulmuşdu. Azərbaycan Respublikası **14 beynəlxalq təşkilata** üzv qəbul edilmişdi. Azərbaycan **1991-ci ildə İslam Konfransı Təşkilatına, 1992-ci ilin fevralında İqtisadi Əməkdaşlıq Təşkilatına, Helsinki müşavirəsinin yekun aktına və Avropada Təhlükəsizlik və Əməkdaşlıq Müqaviləsinə, martın 2-də isə BMT üzv** qəbul olunmuşdu (27, s. 289).

Müstəqilliyini elan etmiş Azərbaycan Respublikası ilk günlərdən digər dövlətlərlə münasibətlərini dövlət sərhədlərinin toxunulmazlığı, ərazi bütövlüyü, mübahisəli məsələlərin dinc yolla nizama salınması, başqa dövlətlərin daxili işlərinə qarışmamaq prinsipləri əsasında qurdu. Helsinki Müşavirəsinin Yekun Aktında irəli sürülən hüquqi öhdəlikləri yerinə yetirməyə çalışırdı. Bununla belə, iqtidar dünyanın böyük dövlətlərinin Azərbaycanla bağlı maraqlarını təmin edə biləcək tarazlı siyasət yeridə bilmədiyindən Dağlıq Qarabağ

probleminin vaxtında həlli üçün ona lazımı dəstək verilmədi. **1991-ci ilin sonunda** Rusiya ilə Ermənistan arasında **“Dostluq, əməkdaşlıq və qarşılıqlı təhlükəsizlik haqqında müqavilə”** bağlanması Rusiyaya Dağlıq Qarabağ ermənilərini Azərbaycana qarşı açıq-aşkar silahlandırmaq imkanı verdi.

Ali Sovetin **“Azərbaycanın milli özünümüdafiə qüvvələri haqqında” qanununa əsasən 1991-ci ilin noyabrında 22** sərhədanı bölgədə yerli əhalidən könüllü ərazi özünümüdafiə batalyonları yaradıldı. **1991-ci il oktyabrın 9-da Ali Sovet “Azərbaycanın milli özünümüdafiə qüvvələri haqqında” qanun** qəbul etmişdi. Döyüş qabiliyyətinə malik olmayan, lazımı silah və sursatla təmin olunmayan və müdafiə taktikası seçməyə məcbur olan özünümüdafiə batalyonları rus və erməni silahlı qüvvələrinin hücumlarının qarşısını ala bilmirdilər. Belə bir şəraitdə ermənilər rusların köməyi ilə **1992-ci ilin yanvarında Kərkicahan, fevralında Malıbəyli, Quşçular kəndlərini** ələ keçirib Xocalı və Şuşanı mühasirəyə almağa başladılar. Şuşanı mühasirədən çıxarmaq üçün aparılan **“Daşaltı”** əməliyyatı uğursuz oldu. Qeyri-bərabər döyüşdə düşmən hərbi hissələri **Qarabağlı kəndini** ələ keçirib 150-yə yaxın müdafiəçini və kənd sakinini vəhşicəsinə qətlə yetirərək, meyitləri silos quyularına atdılar. **Fevralın 25-də axşam saat 9-da** erməni silahlı qüvvələri, Xankəndindəki Rusiyaya məxsus **366-cı** və **81** mexanikləşdirilmiş atıcı alay və muzdlu quldurlar **Xocalıya** hücum etdilər. Cəmi 150 nəfər müdafiəçisi olan Xocalı düşmənlə üz-üzə qaldı. Düşmən ilk zərbəni hava limanına vurdu. **Əlif Hacıyevin rəhbərlik etdiyi 22 nəfərlik dəstə** düşmənin hücumlarını üç dəfə qəhrəmanlıqla dəf edə bildi. Lakin komandir dispetçer məntəqəsini partladaraq düşmən əlinə keçməsinə imkan vermədi, sonrakı döyüşlərdə Ə.Hacıyev qəhrəmancasına həlak oldu. Komandir **Tofiq Hüseynov** onlarla adamın mühasirədən çıxmasına şərait yaratdı, son gülləni özünə vurdu.

Xocalı soyqırımında **613 nəfər öldürüldü, 487 nəfər yaralandı, 1275 nəfər əsir** götürüldü, 8 ailə bütünlüklə məhv edildi, şəhər yandırıldı. Xocalı faciəsindən sonra xalqın tələbi ilə Ali Sovetin fəvqəladə sessiyasında A.Mütəllibov istefa verməyə məcbur

oldu. 1992-ci ilin martında Rusiyanın əlaltısı Rəhim Qaziyev Müdafiə naziri vəzifəsini ələ keçirdi (7, s. 299).

Şuşa artıq mühasirədə idi. 1500 nəfər döyüşçüsü olan Şuşa batalyonunda 500 döyüşçü qalmışdı (54). Hücum ərafəsində döyüşçülərin məzuniyyətə buraxılması R.Qaziyevin niyyətindən xəbər verirdi. **Mayın 7-dən 8-nə keçən gecə** şəhər güclü artilleriya atəşinə tutuldu və 6000 düşmən əsgəri 72 tankla şəhərə hücum etdi (36; 54). 366-cı alay öz xidmətlərini göstərdi. Döyüş zamanı 155 nəfər şəhid oldu, 167 nəfər yaralandı, 20 nəfər itkin düşdü (20). Azərbaycan hərbi hissələrinin döyüş texnikası şəhərdən çıxarıldı. **Mayın 9-da Şuşa süqut etdi.**

Moskvanın dəstəyi ilə A.Mütəllibovun tərəfdarları Ali Sovetin **1992-ci il 14 may** tarixli sessiyasında onu yenidən hakimiyyətə gətirdilər. AXC öz tərəfdarları və cəbhədən geri çağırdığı hərbi qüvvələrin köməyi ilə Parlament binasını, Prezident sarayını və digər dövlət əhəmiyyətli məntəqələri ələ keçirdi. Mayın 18-də çağırılan sessiyada İsa Qəmbərov Ali Sovetin sədri seçildi. Silahlı qüvvələrin Laçından çıxarılmasından istifadə edən düşmən **mayın 18-də Laçını** işğal etdi. Dağlıq Qarabağ ilə Ermənistan arasında dəhliz yarandı.

1992-ci il iyunun 7-də keçirilən prezident seçkilərində AXC-nin sədri Əbülfəz Elçibəy Prezident seçildi. Azərbaycanda AXC-Müsavat cütlüyü hakimiyyətə gəldi.

Xalq Cəbhəsi-Müsavat cütlüyü dövründə Respublikada siyasi və iqtisadi böhran dərinləşdi. Yeni idarəçilik mexanizmi işləmirdi. İqtisadiyyatda soyğunçuluq baş alıb gedirdi. İşsizlik sürətlə artırdı.

1992-ci il mayın 15-də SSRİ hərbi əmlakının bölüşdürülməsi haqqında **Daşkəsən müqaviləsinə** əsasən Azərbaycana verilən silah və hərbi sursat əsasında ordunun təchizatı nisbətən yaxşılaşdı. Aviasiya polku yaradıldı. Xəzər donanmasının qüvvə və vəsaitinin 25%-i Azərbaycanın payına düşmüşdü. Lakin Azərbaycana verilən obyektlər, texnika qənaətbəxş vəziyyətdə deyildi. Texnika qəsdən sıradan çıxarılır, işlək cihazlar sökülüb aparılırdı.

Respublikanın silahlı qüvvələrini vahid mərkəzdən idarə etmək məqsədilə **vahid komandanlıq yaradılması haqqında 1992-**

ci ilin iyununda verilən Prezident **fərmanı** müəyyən rol oynadı. Azərbaycan milli ordusu xüsusi təyinatlı polis dəstələrinin köməyi ilə işğal olunmuş ərazilərin bir hissəsini quldurlardan təmizlədi.

1992-ci ilin yayında Azərbaycan ordusunun **Ağdərə əməliyyatı** nəticəsində Goranboy bölgəsinin işğal edilmiş torpaqları azad edildi. Xocavənd istiqamətində gedən döyüşlərdə də düşməyə ciddi tələfat verdilər.

Hökumətin Türkiyəyə meylini açıq nümayiş etdirməsi nəinki regionda maraqları olan Rusiya və İrani, hətta Qərb dövlətlərini də narahat etdi. ABŞ Konqresi **1992-ci ilin oktyabrında** Azərbaycanı guya Ermənistanı blokadaya salmaqda günahlandırıb, “**Azadlığı Müdafiə Aklı**”na Azərbaycana dövlət səviyyəsində hər cür yardım göstərilməsinə sərt məhdudiyyətlər qoyan **907-ci** düzəlişi qəbul etdi. Rusiyanın hakim dairələri Ermənistanı hərbi yardımını gücləndirdi. Azərbaycan ordusunda vəziyyət bərbad idi. Azərbaycan silahlı qüvvələri məğlub olur, ağır itkilər verir və geri çəkildilər.

Dövlət çevrilişi yolu ilə hakimiyyəti ələ keçirmək istəyənlər **1992-ci ilin sonu-1993-cü ilin əvvəllərində** hərbi qüvvələrimizi strateji əhəmiyyətli Kəlbəcərdən, az sonra Ağdərə bölgəsindən çıxardılar. **Ağdərə-Kəlbəcər yolu** düşmən tərəfindən tutuldu. **1993-cü ilin fevralında** Ermənistan ordusu MDB 7-ci ordusunun 128-ci motoatıcı alayının və muzdlu əsgərlərin (kazaklar) iştirakı ilə **Ağdərəni** ələ keçirdilər. Martın sonundan güclü atəşə tutulan **Kəlbəcər 1993-cü il aprelin 3-də** düşmən əlinə keçdi. 15 minədək əsir götürüldü, qız-gəlin özünü sıldırım qayalardan atıb məhv etdi. 144 yaşayış məntəqəsi işğal edildi, 500-dən çox müəssisə, 13 min ev, 100 min qaramal, 500 min davar, 5000 at, 1 mln. ev quşu, 50 min arı ailəsi, 195 min xalça və s. qarət edildi. Kəlbəcərin itirilməsi AXC-Müsavat iqtidarının süqutunu yaxınlaşdırdı.

BMT Təhlükəsizlik Şurası **1993-cü il aprelin 30-da** Kəlbəcərin ermənilər tərəfindən işğalını pisləyən **822 sayılı qətnamə** qəbul etdi.

II BÖND:
Milli dövlətçiliyin qorunub
möhkəmləndirilməsi uğrunda mübarizə
(1993-1995-ci illər)

Plan:

- 1. Milli qurtuluş. Heydər Əliyevin yenidən Azərbaycan rəhbərliyinə gətirilməsi. Milli dövlətçiliyə qarşı qəsdlərin qarşısının alınması.*
- 2. Azərbaycan Respublikasının yeni neft strategiyası. “Əsrin müqaviləsinin” imzalanması.*

1. Milli qurtuluş. Heydər Əliyevin
yenidən Azərbaycan rəhbərliyinə gətirilməsi.
Milli dövlətçiliyə qarşı qəsdlərin
qarşısının alınması.

Hakim dairələr H.Əliyevin nüfuzundan ehtiyatlanaraq, Naxçıvan MR-ə enerji verilməsi, Bakı-Naxçıvan qatarının hərəkətini dayandırdı. Naxçıvan MR blokadaya alındı. Naxçıvan MR Türkiyədən kredit aldı, **1992-ci il mayın 28-də Sədərək-Dilucu “ümid” körpüsü** açıldı. İranla da münasibət qaydaya salındı. Naxçıvan qonşu ölkələrdən enerji almaqla tələbatın qismən də olsa ödənilməsinə nail oldu.

Ölkədə qurtuluş hərəkatı başladı. Hakimiyyət dairələri xoflanaraq Naxçıvanda çevriliş etməyə və Xalq Cəbhəsini hakimiyyətə gətirməyə cəhd etdilər. Xalq Cəbhəsinin silahlı dəstələri Daxili İşlər Nazirliyinin binasını, televiziya studiyasını ələ keçirənlər də, H.Əliyevin çağırışı ilə ayağa qalxan əhali onları geri oturtdu. **1992-ci il noyabrın 21-də** Naxçıvanda H.Əliyevin sədrliyi ilə **Yeni Azərbaycan Partiyası (YAP)** yarandı, Program və Nizamnaməsi müzakirə olunub qəbul edildi.

1993-cü ilin iyununda Gəncədə hərbi qiyam baş verdi. **Sakit Hüseynovun** təsiri ilə 709 saylı hərbi hissə Müdafiə Nazirliyinə

tabe olmurdu. Ə.Hümbətov isə tabeliyində olan silahlı qüvvələrə söykənərək cənub bölgəsində qondarma “**Talış-Muğan Respublika**”sını yaratmağa çalışırdı. Eyni zamanda ölkənin şimal-şərq bölgəsində “**Ləzgistan dövləti**” yaratmaq istəyirdilər. Bunlar Moskvadan idarə olunurdu. **İyunun 4-də** hökumət hərbi qiyamı yatirtmaq üçün Gəncəyə 3 minədək canlı qüvvə və hərbi texnika yeritdi. Ölkədə vətəndaş müharibəsi başlandı. 709 sayılı hərbi hissənin kazarmaları, hava limanı dağıdıldı. 35 nəfər həlak oldu. 135 nəfər yaralandı. Qiyamçılar tərəfindən 1200 döyüşçü, respublika prokuroru girov götürüldü. Onlar Bakıya Ali Sovet sədrinin, Baş nazirin, bir qədər sonra isə Prezidentin istefa verməsi tələbi ilə ultimatum göndərildilər, cavab almadılar və Bakıya doğru hərəkət etdilər. Dövlət rəhbərləri son anda kömək üçün H.Əliyevə müraciət etdi. **H.Əliyev 1993-cü il iyunun 9-da** hökumətin onun ardınca göndərdiyi təyyarə ilə **Bakıya** gəldi. Vətəndaş müharibəsini aradan qaldırmaq üçün H.Əliyev **iyunun 13-14-də** Gəncədə oldu. H.Əliyev Azərbaycanı qardaş qırğınından qurtarmaq üçün düşünülmüş siyasi manevr edərək S.Hüseynov başda olmaqla, hərbi müxalifəti zərərsizləşdirdi. **1993-cü il iyunun 15-də H.Əliyev Ali Sovetin Sədri** seçildi. Bu gün tarixə “**Milli Qurtuluş Günü**” kimi düşdü. Prezident **Ə.Elçibəy iyunun 18-də gecə** xəbər vermədən paytaxtı tərk edib anadan olduğu Ordubad rayonunun **Kələki kəndinə** getdi. **İyunun 24-də** Milli Məclis **prezident səlahiyyətlərini** də Ali Sovetin sədri **H.Əliyevə** həvalə etdi. H.Əliyev S.Hüseynovu Baş nazir vəzivəsinə təyin etdi və onu öz nəzarəti altında saxladı.

Ə.Hümbətov **1993-cü ilin avqustunda** batalyonları Fizuli bölgəsindən geri çəkməklə respublikanın **7 cənub rayonunda** “**Talış-Muğan Respublikasının**” yarandığını elan etmiş, “hökumət” qurmuşdu. H.Əliyev həmin bölgənin deputatları, ağsaqqalları və ziyalıları ilə görüşdü, televiziya vasitəsilə əhaliyə müraciət etdi. Kortəbii mitinq “TMR” ləğv etdi. Beləliklə, Azərbaycanın parçalanması təhlükəsi aradan qalxdı. **1993-cü ilin avqustunda Cəbrayıl, Füzuli, Qubadlı** rayonları işğal olundu.

Milli Məclisin qərarı ilə **1993-cü il avqustun 29-da** Prezident Ə.Elçibəyə etimad haqqında **referendum** keçirildi və referendumda iştirak edənlərin 97,5%-i Prezidentə etimadsızlıq göstərdi (46, s. 494). **1993-cü il oktyabrın 3-də** Azərbaycan xalqı **H.Əliyevi** alternativ əsasla səs çoxluğu ilə Azərbaycan **Respublikası Prezidenti** seçdi.

H.Əliyev 1923-cü ildə Naxçıvan şəhərində anadan olmuş, 1939-1941-ci illərdə Azərbaycan Sənaye İnstitutunda (indiki ADNA) oxumuş, 1957-ci ildə Azərbaycan Dövlət Universitetinin (indiki BDU) tarix fakültəsini bitirmişdi. 1941-1967-ci illərdə Azərbaycan SSR Daxili İşlər Nazirliyi və Dövlət Təhlükəsizlik Komitəsi orqanlarında işləmişdi. 1967-1969-cu illərdə Azərbaycan Dövlət Təhlükəsizliyi Komitəsinin sədri olmuş, 1969-cu ilin iyulunda Azərbaycan KP MK-nun birinci katibi seçilərək, 1982-ci ilə kimi bu vəzifədə çalışmışdı. O, 1982-1987-ci illərdə Sov.İKP MK-nın Siyasi Bürosunun üzvü və SSRİ Nazirlər Soveti sədrinin Birinci Müavini olmuşdu. 1990-cı ilin yayında doğma Bakıya qayıtmışdı. Lakin, o zamankı iqtidar tərəfindən Bakıda məskunlaşmasına icazə verilmədiyindən o, anadan olduğu Naxçıvana getmişdi. 1991-1993-cü illərdə Naxçıvan MR Ali Məclisinin sədri, Azərbaycan Respublikası Ali Soveti sədrinin müavini olmuşdu. 1992-ci ilin noyabrında təsis olunmuş Yeni Azərbaycan Partiyasının sədri seçilmiş, vəfat edənə qədər bu vəzifəni daşımışdı. 1993-cü ilin iyununda o, yenidən Azərbaycan rəhbərliyinə gətirilmişdi. 1993-2003-cü illərdə Müs-təqil Azərbaycan Respublikasının Prezidenti olmuşdu. İki dəfə Sosialist Əməyi Qəhrəmanı fəxri adına layiq görülmüş, SSRİ-nin və xarici dövlətlərin yüksək orden və medalları ilə təltif olunmuşdu. 2003-cü il dekabrın 12-də dünyasını dəyişmişdi (12, s. 255).

H.Əliyev öz vəzifəsini dövlət intizamının, qanunçuluğun, hüquq-mühafizə orqanlarının, ordunun möhkəmləndirilməsindən başladı. **1993-cü il sentyabrın 24-də Azərbaycan MDB-yə** daxil oldu. Müxtəlif siyasi qüvvələrin döyüş bölgələrində törətdikləri təxribat nəticəsində **Zəngilan rayonu** da **oktyabrın 29-da** işğal edildi.

Dağlıq Qarabağ məsələsinin qondarılması zəminində başlamış Ermənistan-Azərbaycan müharibəsi nəticəsində respublika ərazisinin 20 %-ə qədəri işğal edildi, 20 minə yaxın adam öldürüldü, 50 mindən çox insan yaralandı və əlil oldu, 4 minə qədər adam əsir alındı və ya girov götürüldü, bir milyondan çox insan qaçqına çevrildi. Erməni işğalı nəticəsində Azərbaycanın 900-dən çox kəndi, 10 şəhəri, 11 şəhər tipli qəsəbəsi, 88 min yaşayış binası, 1000-dən çox iqtisadi obyekt, 250 məktəbi və digər təhsil müəssisəsi, 250 tibb müəssisəsi qarət edildi və dağıdılıb yandırıldı.

Prezident fərmanı ilə **1993-cü il noyabrın 1-də Dövlət Müdafiə Şurası** yaradıldı. H.Əliyev **1993-cü il noyabrın 2-də** televiziya və radio vasitəsilə xalqa müraciət etdi və birləşib düşməne qarşı mübarizəyə qalxmağa çağırırdı. Könüllülərdən ibarət taborlar yaradılıb cəbhəyə göndərildi.

Beyləqan istiqamətində hücum keçən düşmən itki verib geri çəkilməyə məcbur oldu. **1994-cü ilin əvvəllərində** Milli Ordunun hücum əməliyyatı nəticəsində Füzuli rayonunun Horadiz qəsəbəsi və 22 kəndi, Cəbrayıl və Kəlbəcər rayonlarının bir sıra yaşayış məntəqəsi azad edildi. Kəlbəcər-Laçın yolu istiqamətlərində müvəffəqiyyətlər qazanıldı. 4 min düşmən əsgər və zabiti, 50 zirehli texnika, 15 artilleriya qurğusu məhv edildi. Rusiya **1992-ci ilin martında** yaradılmış **Minsk qrupunun** üzvlərindən biri olmasına baxmayaraq, münaqişəni yatırmaq əvəzinə Ermənistanın xeyrinə saziş layihəsi təklif etdi. Azərbaycan sazişi imzalamaqdan imtina etdi. Ermənistan Ağdam və Ağdərə rayonlarının bir neçə yaşayış məntəqəsini işğal etdi. Lakin Milli Ordu düşmən hücumlarının qarşısını ala bildi. Uğurlu xarici siyasət nəticəsində **1994-cü il mayın 12-də atəşkəs** əldə edildi.

1994-cü il sentyabrın 20-də Prezident H.Əliyevin təşəbbüsü ilə **“Əsrin müqaviləsi”** imzalandı. Cəmiyyətdə vahimə yaratmaq üçün mənfur qüvvələr Milli Təhlükəsizlik Nazirliyi istintaq təcridxanasından dövləti cinayətdə ittiham olunan 4 dustağı qaçırdılar. **Sentyabrın 29-da** Ali Sovetin sədr müavini **Afiyəddin Cəlilov** və

Prezident yanında xüsusi idarənin rəisi **Şəmsi Rəhimov** qətlə yetirildi. **Oktyabrın 2-də** Xüsusi Təyinatlı Polis Dəstəsinin 30-a yaxın döyüşçüsü Respublika Prokurorluğunun binasını zəbt etdi. **Oktyabrın 4-də** Gəncədə S.Hüseynovun tərəfdarları icra hakimiyyətinin binasını tutdular. **Oktyabrın 3-dən 4-nə** keçən gecə Prezident radio və televiziya vasitəsilə xalqa müraciət etdi. Gecə yarısı yüz minlərlə adam Prezident sarayı qarşısına toplaşdı və bunu görə qiyamçılar geri çəkilməli oldular. **1995-ci ilin martında** yenidən dövlət çevrilişi cəhdə baş verdi. **Martın 13-də** Xüsusi Təyinatlı Polis Dəstəsi əməkdaşları Ağstafa və Qazax rayonlarında dövlət idarələrini ələ keçirdilər. Bakıda isə R.Cavadov Prezidentin və Ali Sovet sədrinin istefası tələbi ilə çıxış etdi. **“8-ci kilometr”** qəsəbəsində məskən salmış qiyamçılar şəhər istiqamətində hücumda cəhd etdilər. Lakin onların qarşısı alındı.

2. Azərbaycan Respublikasının yeni neft strategiyası. “Əsrin müqaviləsinin” imzalanması.

İstehsalı inkişaf etdirmək, Azərbaycan yeritdiyi “açıq qapı” siyasətinə uyğun olaraq, xarici investitorlara və kreditorlara təminat verən, onları müdafiə edən qanunlar qəbul edilməsi, xarici investisiyanın daha geniş cəlb olunmasına imkan verdi. Beynəlxalq Valyuta fondu, Dünya Bankı, Beynəlxalq İnkişaf Assosiasiyası, Avropa Yenidənqurma və İnkişaf Bankı ilə əlaqədar yaradılmışdı. Təkcə Dünya Bankı və Beynəlxalq Valyuta fondu Azərbaycana 1 milyard 300 milyon dollardan çox kredit vermişdi (105, v. 102). H.Əliyevin ABŞ, Böyük Britaniya, Fransa, Almaniya, İtaliya, Polşa, Norveç, Rumıniya və s. ölkələrə rəsmi və işgüzar səfərləri nəticəsində həmin dövlətlərlə Azərbaycan arasında iqtisadi əməkdaşlıq münasibətləri yaradılmışdı. Bu ölkələrlə imzalanmış 90-a yaxın mühüm sənəd Azərbaycanın Avropa iqtisadi münasibətləri sistemində inteqrasiyası prosesini sürətləndirdi. **1994-cü il sentyabr 20-də imzalanmış “Əsrin müqaviləsi”**nə əsasən 30 neft şirkəti ilə 57 milyard sərmayə

qoyuluşu nəzərdə tutulan 20 neft müqaviləsi imzalandı. SELF-5 qazma qurğusu yenidən qurulub “İstiqlal” adı ilə istifadəyə verildi. 2000-ci ilin “Qurtuluş” müasir qazma qurğusu işə salındı. “Çıraq” platformasından 120 m dərinlikdə 176 km-lik neft kəməri çəkildi. Sanqaçal Terminalı tikildi (18, s. 85; 22).

“Əsrin müqaviləsi”nə uyğun olaraq çıxarılan neftin Avropa bazarlarına satılması üçün 2-**Bakı-Novorossiysk və Bakı-Supsa (Gürcüstan)** neft kəmərləri çəkildi. ABŞ-ın şahidliyi ilə Azərbaycan, Türkiyə, Gürcüstan və Qazaxıstan Respublikaları arasında bağlanan müqavilələrin reallaşmağa başlaması əsrin sonuna kimi Azərbaycan Neft Fonduna 230 mln. ABŞ dolları həcmində vəsait gətirdi. **1998-ci il sentyabrın 8-də Bakıda İpək Yolunun** bərpası üzrə beynəlxalq konfrans keçirildi. “**Avropa-Qafqaz-Asiya**” dəhlizinin inkişafı üzrə beynəlxalq nəqliyyat haqqında əsas çöxtərəfli saziş və **Bakı bəyannaməsi** imzalandı (58, s. 394). Bu konfransda yaradılan beynəlxalq təşkilatın mənzil qərargahı Bakıda yerləşdirildi.

Azərbaycanın TASIŞ və TRASEKA proqramları çərçivəsində Avropa İqtisadi Komissiyası ilə əməkdaşlığı nəticəsində respublikamızın nəqliyyat kommunikasiyalarından istifadə edilməklə Avropa-Asiya istiqamətində tranzit yüklərinin daşınmasının həcmi 10 dəfələrlə artırdı. **2002-ci ilin sonunda Qazaxıstan neftinin Bakı-Tbilisi-Ceyhan kəməri** ilə ixrac edilməsi barədə razılıq əldə olundu. 2006-cı il iyulun 13-də **Bakı-Tiflis-Ceyhan** əsas ixrac boru kəmərinin tikintisi başa çatmışdır və Azərbaycanın “qara qızılı”nın dünya bazarına çıxarılması təmin olunmuşdur. 2005-ci ilin fevral ayında “Azəri-Çıraq-Günəşli” yataqlarından ilkin neft çıxarılmasına başlanmışdır. 2003-2006-cı illərdə istehsal edilmiş ümumi sənaye məhsulunun 61%-dən çoxu mədən-çıxarma sənaye sahəsinin payına düşürdü. 2006-cı ildə Azərbaycanda 32 milyon ton neft, 2007-ci ildə 47 milyon ton neft, 2009-cu ilin sonu üçün 50 milyon ton neft hasil olunmuşdur. İnşası 2004-cü ildə başlanmış və 2006-cı ildə başa çatdırılmış **Bakı-Tiflis-Ərzurum** qaz kəməri vasitəsilə 2007-ci il iyulun 3-də Şahdəniz qazı Cənubi Qafqaz boru kəməri ilə Tür-

kiyənin qaz kəmərləri sisteminə daxil olmuşdur. **Bakı-Tiflis-Ərzurum** qaz kəməri Azərbaycanın, Gürcüstanın və Türkiyənin qaza olan tələbatını ödəməklə yanaşı, Azərbaycan qazının Türkiyə vasitəsilə Yunanıstana və digər Avropa ölkələrinə ötürülməsində mühüm rol oynayır. Azərbaycan qazının Avropaya çıxarılmasını nəzərdə tutan **Trans-Anadolu Qaz Kəməri (TANAP)** və **Trans-Adriatik Qaz Kəməri (TAP)** layihələri Avropanın enerji təchizatında xüsusi rol oynayirlar. **Trans-Adriatik Qaz Kəməri (TAP)** ilə ilkin mərhələdə ildə **10 miyارد**, sonra isə **20 miyارد kub metr qazın** nəql edilməsi proqnozlaşdırılır. **3 trilyon kub metr qaz** ehtiyatına malik olan Azərbaycanın iştirakçı olduğu bu layihəyə 45 miyارد dollar məbləğində sərmayə qoyulması və kəmərin keçdiyi ölkələrdə 30 mindən çox iş yerlərinin açılması nəzərdə tutulur. **Dövlət Neft Fondunun 2013-cü ildə** maliyyə aktivləri 36 miyاردı ötmüşdür (14, s. 364). **Ümumi Daxili Məhsul** istehsalı (UDM) 2003-2013-cü ilərdə 3 dəfədən çox artmışdır. Belə ki, 2012-ci ildə UDM-un adambaşına düşən həcmi 5800 manatdan (7500 ABŞ dollarına yaxın) çox, 2013-cü ildə **UMD-un həcmi** 73,5 miyارد ABŞ dollarına çatmış və adambaşına düşən UDM istehsalı 8392 manata (10700 ABŞ dollari) yüksəlmişdi.

Bakı-Tbilisi-Ceyhan neft, Bakı-Tbilisi-Ərzurum qaz kəmərlərinin davamı olaraq **Bakı-Tbilisi-Qars dəmir yolunun** tikilib başa çatdırılması 2014-cü ildə nəzərdə tutulmuşdur. Bu dəmir yolu xətti Şərqlə Qərbi, Asiya ilə Avropanı birləşdirən strateji və böyük iqtisadi əhəmiyyətə malikdir. Yeni neft strategiyası Azərbaycan üçün, onun möhkəmlənməsi və inkişafı üçün çox önəmli əhəmiyyətə malikdir.

III BƏND:

Azərbaycan dünyavi, hüquqi, demokratik vətəndaş cəmiyyəti qurmaq yolunda (90-cı illərin ikinci yarısı-XXI əsrin əvvəli)

Plan:

- 1. Müstəqil Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının qəbul edilməsi.*
- 2. Azərbaycanda sosial-iqtisadi və mədəni dirçəliş.*
- 3. Xarici siyasət.*
- 4. Azərbaycan XXI əsrin əvvəllərində.*
- 5. Azərbaycan dünya birliyində.*

1. Müstəqil Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının qəbul edilməsi

1995-ci ilin ortalarında Azərbaycanda artıq ictimai-siyasi sabitlik yaradılmışdır. Respublikada demokratik dövlət, vətəndaş cəmiyyəti quruculuğu prosesləri sürətlə davam etdirildi. Komissiya tərəfindən **“Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası”** layihəsi hazırlandı. Layihə ümumxalq müzakirəsindən keçdikdən sonra **1995-ci il noyabrın 12-də** ümumxalq səsverməsi (**referendum**) ilə qəbul edildi. Konstitusiya 5 bölmə, 12 fəsil, 158 maddədən ibarətdir. Konstitusiyanın 158 maddəsindən 48-i insan hüquqlarına və onların təminatlarına həsr edilmişdir. Konstitusiyada dövlətin müstəqilliyini, suverenliyini və ərazi bütövlüyünü qorumaq, cəmiyyətin demokratikləşdirilməsi və vətəndaş cəmiyyətinin bərqərar olmasına nail olmaq, qanunların aliliyini təmin edən hüquqi, dünyəvi dövlət qurmaq, bazar iqtisadiyyatına xas olan münasibətlərin formalaşmasını təmin etmək və s. kimi niyyətlər təsbit olunmuşdu. Konstitusiyaya görə Azərbaycanda hakimiyyətin yeganə mənbəyi xalqdır. Azərbaycan xalqını yalnız onun demokratik surətdə seçdiyi səlahiyyətli nümayəndələri təmsil edə bilər. Əsas qanunda dilindən, dinin-

dən, irqi mənsubiyyətindən asılı olmayaraq, Azərbaycanda yaşayan bütün vətəndaşların hüquq və azadlıqları geniş təsbit olunmuşdur. Konstitusiyada ən mühüm cəhətlərdən biri də hakimiyyət bölgüsünün müəyyən edilməsidir. Konstitusiyaya görə dövlət hakimiyyəti qanunvericilik, icra və məhkəmə hakimiyyətlərinə bölünür. Qanunvericilik hakimiyyətini Milli Məclis, icra hakimiyyətini Prezident və məhkəmə hakimiyyətini isə müstəqil məhkəmələr həyata keçirirlər. Prezident ali icra hakimiyyətinin vəzifəsini yerinə yetirməklə bərabər, həm də dövlətin başçısı, bütün xalqın təmsilçisi və onun vahidliyinin rəmzidir. Bu, Azərbaycan Respublikasının quruluş etibarlı ilə Prezident respublikası olduğunun göstəricisidir. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası Azərbaycan tarixində ilk dəfə olaraq, özündə məhkəmələrin müstəqilliyini təmin edən prinsipləri təsbit edir. Konstitusiyaya görə hakimlər müstəqildirlər, yalnız Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasına və qanunlarına tabedirlər və səlahiyyətləri müddətində dəyişməzdir. Azərbaycan demokratik cəmiyyət quruculuğunun mühüm istiqamətlərindən biri də, yerli özünüidarə orqanlarının təsis edilməsidir. Dövlət orqanları bütövlükdə ümumdövlət, ümummillə mənafelərin həyata keçirilməsi ilə məşğul olurlarsa, yerli özünüidarə orqanları birinci növbədə yerli inkişaf mənafelərini təmin edirlər. Onlara yerli əhəmiyyətli məsələləri həll etmək səlahiyyətləri aid edilmişdir. Konstitusiyaya görə yerli özünüidarəni seçkilər əsasında yaradılan bələdiyyələr həyata keçirir. Beləliklə, müstəqil Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasının qəbul edilməsi ilə ölkədə azad bazar iqtisadiyyatına əsaslanan dünyəvi, hüquqi, demokratik vətəndaş cəmiyyəti qurmağın hüquqi əsası yarandı. H.Əliyev Şərqi və müsəlman ölkələri tarixində ilk dəfə olaraq Azərbaycan Respublikasında **ölüm cəzasının ləğvinə** nail oldu. Amnistiya aktlarının 10 minlərlə insana tətbiq edilməsi, ölüm cəzasına məhkum olunmuş insanları bağışlanması sivil, humanist cəmiyyət quruculuğunda əhəmiyyətli addımlardır.

1995-ci il noyabrın 12-də ümumxalq səsverməsi nəticəsində Müstəqil Azərbaycanın ilk demokratik **parlamentini** yaradıldı-125 deputat seçildi. Beynəlxalq hüquq normalarına uyğun qanunlar

hazırlamaq məqsədilə 1996-cı ilin fevralında Prezident yanında xüsusi hüquqi islahatlar komissiyası yaradıldı. Dövlət idarəetmə sistemində islahatlar üçün proqram hazırlandı. Bununla əlaqədar **1998-ci ilin dekabrında** Prezidentin fərmanı verildi, xüsusi komissiya yaradıldı. Azərbaycan Prezidenti **1998-ci ilin fevralında** “**İnsan və vətəndaş hüquqlarının və azadlıqlarının təmin edilməsi haqqında**” fərman imzaladı. Prezidentin **1998-ci il 6 avqust** tarixli fərmanı ilə **senzura ləğv** edildi. İnsan hüquqlarının təmin olunma mexanizmi üçün bir sıra qanunlar qəbul edildi. **1998-ci il fevralda** Prezidentin təşəbbüsü ilə Respublikada **ölüm cəzası** ləğv olundu. **1993-2000-ci illərdə** amnistiya yolu ilə 40 min nəfər məhkumlardan azad edildi. **1998-ci ildə Konstitusiyaya məhkəməsi** yaradıldı. 2000-ci ildə hakimlərin xüsusi test imtahanından keçməsi təgrübəsi tətbiq olunmağa başlandı. Narkomanlıq və narkobizneslə mübarizə üzrə komissiya yaradıldı. 1998-ci il oktyabrın 11-də xalq alternativ Demokratik dəyərlərə söykənən vətəndaş cəmiyyəti qurmaq yolu ilə insanların azad siyasi və ictimai fəaliyyəti üçün imkanlar yaradan demokratik təsisatların, o cümlədən çoxpartiyalı sistemin və ictimai birliklər şəbəkəsinin bərqərar olmasından keçir. Müstəqillik dövründə respublikamızda çoxsaylı siyasi partiyaların, ictimai təşkilatların, birliklərin təşəkkülü və inkişafı prosesi getmişdir. Onlar Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası, “Siyasi partiyalar haqqında”, “İctimai birliklər haqqında”, “Həmkarlar ittifaqları haqqında” və digər qanunlar əsasında yaradılıb fəaliyyət göstərirlər. 1990-cı ildə “Azərbaycan Sosial-Demokrat”, “Ana vətən” partiyaları, 1991-ci ildə “Azərbaycan İslam Partiyası”, “Vahid Azərbaycan Uğrunda Mübarizə İttifaqı” kimi siyasi təşkilatlar və “Azərbaycanın Qarabağa Nicat Cəmiyyəti” yaradıldı, 1992-ci ilin yayında “Azərbaycan Milli İstiqlal Partiyası”, “Türk Dünyası Birliyi Partiyası”, “Çağdaş Turan Partiyası”, “Müsavat Partiyası”, “Yeni Azərbaycan Partiyası”, “Azərbaycan Demokratik Partiyası”, 1993-cü ildə “Azərbaycan Yenilənmiş Kommunist Partiyası”, “Azərbaycan Vahid Kommunist Partiyası”, “Azərbaycan Liberal Partiyası” və s. 1994-cü ildə “Azərbaycan Əmək Partiyası”, “Milli

Dövlətçilik Partiyası”, 1995-ci ildə AXC siyasi təşkilatı zəminində “Azərbaycan Xalq Cəbhəsi Partiyası”, “Sahibkarların Demokratik Partiyası” və s. partiyalar və siyasi birliklər yaradılmışdı. Bundan başqa Azərbaycanda “Vətən Cəmiyyəti”, “Heydər Əliyev Fondu”, “Azərbaycan Mədəniyyət Fondu”, “İnkişaf Assosiasiyası”, H.Z.Tağıyev adına “Xeyriyyə Fondu”, “Bakı İncəsənət Mərkəzi”, respublikada yaşayan azsaylı etnik qrupların mərkəzləri, birlikləri və icmaları yaradılaraq, fəaliyyət göstərməkdədirlər. 1992-ci ildə “Azad Müəllimlər Birliyi”, 1993-cü ildə 30-dan yuxarı sahə Həmkarlar İttifaqlarını özündə birləşdirən Azərbaycan Həmkarlar İttifaqları Konfederasiyası təşkil olunmuşdu. 1999-cu ilin ortalarında Azərbaycanda 50-dən çox siyasi partiya və ictimai təşkilat mövcud idi. Artıq 2000-ci ildə Respublikada rəsmi qeydə alınmış 34 siyasi partiya, 1000-dən çox ictimai birlik və təşkilat, o cümlədən 30-a qədər hüquq-müdafiə təşkilatı və 500-dən çox kütləvi-informasiya vasitəsi fəaliyyət göstərirdi. Siyasi partiyaların sıralarında 410 min nəfərdən çox adam birləşmişdi. Ondan 230 min nəfəri YAP-ın üzvü idi (12, s. 279). 1999-cu il dekabrın 12-də Azərbaycan Respublikasında ilk bələdiyyə seçkiləri keçirildi. 2000-ci il noyabrın 5-də tərkibinin əksəriyyətini YAP-çılar təşkil edən 4 siyasi partiyanın nümayəndələrindən ibarət yeni parlament seçildi.

1998-ci ilin yanvarında yaradılan Qadın Problemləri üzrə Dövlət Komitəsi sonradan “Ailə və Qadınlar Problemləri Dövlət Komitəsi”nə çevrilmiş, 2000-ci ilin martında “Azərbaycan Respublikasında dövlət qadın siyasətinin həyata keçirilməsi haqqında” Prezident fərman vermişdir. Ulu öndərimiz Heydər Əliyevin fərmanı ilə 1994-cü il iyulun 26 Gənclər və İdman Nazirliyi yaradılmışdır. Prezident Heydər Əliyevin imzası ilə 1999-cu il iyulun 29-da “Dövlət gənclər siyasəti haqqında” fərman verilmişdir. 1999-cu ildə “Kütləvi informasiya vasitələri haqqında”, 2001-ci ilin dekabrında “Kütləvi informasiya vasitələrinə dövlət qayğısının artırılması sahəsində əlavə tədbirlər haqqında”, 2002-ci ilin oktyabrında “Milli Televiziya və Radio Şurası” yaradılması haqqında sərəncamlar və s. kütləvi informasiya vasitələrinin inkişafında mühüm

rol oynamışdır (12, s. 280-282). 1992-ci il avqustun 30-da Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasına rəğmən qəbul edilmiş “Dini etiqad azadlığı haqqında” qanun 1996-cı ildə daha da təkmilləşdirilərək milliyyətindən asılı olmayaraq, Azərbaycanda yaşayan insanların dini dəyərlərini qoruyub inkişaf etdirilməsinə imkan yaratdı.

Bütün yuxarıda göstərilən əsaslar respublikamızda dünyəvi, hüquqi, demokratik vətəndaş cəmiyyəti qurmağın uğurla getməsinə təminat yaradılmasından xəbər verir.

2. Azərbaycanda sosial-iqtisadi və mədəni dirçəliş

SSRİ-də 80-ci illərin ikinci yarısında başlanan siyasi proseslər Azərbaycanın da iqtisadiyyatına və sosial-mədəni həyatına ağır zərbələr vurdu. 400 mindən çox neft quyusunda hasilat dayanmışdı. Milli gəlirin 1/3 müharibəyə xərclənirdi. Ərazimizin 1/4 hərbi əməliyyat meydanına çevrilmişdi. 1 mln. ha kənd təsərrüfatı sahəsi, 65 min baş qaramal, 240 min baş dəvər, 173 sənaye obyektı, 200-dən çox faydalı qazıntı yataqları, o cümlədən 4 qızıl, 3 civə, 2 qranit, 2 mərmər, 10 mineral su mədəni, 250 min ha meşə sahəsi, o cümlədən Zəngilanda dünyada II, Avropada isə I olan 107 ha çinar meşəsi düşmənlə əlinə keçmişdi.

H.Əliyev tez bir zamanda dövlət intizamını gücləndirib, siyasi sabitlik yaratdı və iqtisadi tənəzzülün qarşısını almaq üçün ciddi tədbirlər görməyə başladı. 1994-cü ilin əvvəllərində milli valyuta-manat yeganə ödəniş vasitəsi oldu. Beynəlxalq Valyuta Fondu və Ümumdünya Bankı ilə müqavilələr bağlandı. Azərbaycan Avropa Yenidənqurma və İnkişaf Bankına qoşuldu. Bütçə kəsirinə ciddi nəzarət edildi, onun artmasına yol verilmədi. Nəticədə 1995-ci ildə inflyasiya kəskin surətdə azaldı. 1998-ci ildə tam aradan qalxdı. Manatın məzənnəsi dollara nisbətən artdı. 1995-1997-ci illərdə 20 min kiçik dövlət müəssisəsi özəlləşdirildi. Gömrük vergisi azaldıldı. **1994-cü ilin aprelinde** xarici ticarətin sərbəstləşdirilməsi haqqında fərman verildi. 1994-1995-ci illərdə neftayırma zavodlarında 2 yeni

ALOW-2 qurğusu işləməyə başladı. Sumqayıtda, 2000-ci ildə Şəmkir-Yenikənd su-elektrik stansiyası istifadəyə verildi. **1995-ci ilin martında** “Dövlət aqrar islahatı” Komissiyası yaradıldı. **“Torpaq islahatı haqqında”** Qanun **1996-cı il iyulun 16-da** qəbul edildi. Bu qanuna görə torpaq kənddə yaşayan vətəndaşların xüsusi mülkiyyətinə pulsuz verildi. Respublikanın vahid torpaq fondu əsasında 3-dövlət, bələdiyyə və xüsusi torpaq mülkiyyəti forması müəyyən olundu. Kənd təsərrüfatı torpaqlarının 22%-i-1 mln. 911 min ha xüsusi, 45%-i dövlət, 33%-i bələdiyyə mülkiyyətinə verildi. **“Dövlət torpaqları haqqında”, “Torpaq vergisi haqqında”** qanunlar, bunlara uyğun normativ aktlar qəbul olundu. **1996-cı ilin iyulunda Aqrar kredit kassaları** yaradıldı. Respublikada 3,5 mln. vətəndaşa torpaq payı ayrıldı. Əsrin sonlarında kənd təsərrüfatında sahibkarlığa əsaslanan 23 min kəndli (fermer) təsərrüfatı, yüzlərlə istehsal kooperativi, kiçik müəssisə fəaliyyət göstərirdi. 2001-ci ilin əvvəllərində respublikada 1 milyon 300 min ha torpaq özəlləşdirilmişdi (19, s. 79-83). **1996-cı ilin oktyabrında “Sudan pullu istifadə haqqında əsasnamə”** qəbul olunması meliorasiya xidmətinin yaxşılaşdırılmasına imkan yaratdı. Azərbaycan 100-dən çox ölkə ilə ticarət əlaqələri saxlayırdı. Qaçqın və məcburi köçkünlərin problemlərini sistemli şəkildə həll etmək və sosial müdafiəsini gücləndirmək məqsədi ilə **1998-ci il sentyabrın 17-də xüsusi Dövlət Proqramı** qəbul edilmişdi. Dövlət Proqramına müvafiq olaraq, 1998-2001-ci illərdə bir sıra rayonlarda yaşayış məntəqələrinin salınması, infrastrukturun yenidən qurulması, kommunikasiya xətlərinin, məktəblərin, tibb məntəqələrinin bərpası, təsərrüfatla məşğul olmaq üçün əkin sahələrinin ayrılması, yeni iş yerlərinin yaradılması istiqamətində çoxlu işlər görülmüşdü. Qaçqın və məcburi köçkünlərin mənzil-kommunal şəraitinin yaxşılaşdırılmaq və məşğulluğunu yüksəltmək məqsədi ilə Azərbaycan Respublikasında Dünya Bankının, digər beynəlxalq, qeyri-hökumət və kredit təşkilatlarının maliyyə dəstəyi əsasında **1999-cu ilin dekabrında Sosial İnkişaf Fondu** yaradılmışdı. Bir qrup ədəbiyyat, incəsənət və elm xadiminə, gənc istedadlara fərdi təqaüdlər müəyyən edildi. 2002-ci

ilin iyunundan etibarən xalq qarşısında mühüm xidmətləri olan şəxslərə yüksək **Prezident təqaüdü** verilməyə başlandı. **“Yoxsulluğun azaldılması və İqtisadi İnkişaf üzrə dövlət Proqramı”** hazırlandı. Ölkədə abadlıq işləri, tikinti, xidmət sahələri sürətlə inkişaf etməyə başladı. **1994-cü ildə “Əhəlinin sağlamlığının qorunması haqqında” qanun** qəbul edildi. Səhiyyə təşkilatlarının özünümaliyyətləşdirmə sisteminə keçməsi haqqında xüsusi proqram hazırlanıb həyata keçirilməyə başlanmışdı. Demək olar ki, 2003-cü ildə respublikada 414 tibb müəssisəsi əhaliyə pulla xidmət göstərirdi. Azərbaycanın bir dövlət kimi qarşıya qoyduğu məqsədlərdən biri də ordunun Vətənə, Azərbaycan xalqına və dövlətinə sadıq, yüksək hərbi hazırlığa malik milli hərbi kadrların yetişdirilməsində müasir tələblərə cavab verən hərbi təhsil sisteminin inkişafı və təkmilləşdirilməsidir. Prezident Heydər Əliyevin 1999-cu il 20 fevral tarixli fərmanı ilə Hərbi Akademiya yaradılmışdır. Azərbaycanın 3,3 milyard dolları keçən illik hərbi büdcəsi Milli ordumuzun ən yeni hərbi texnika, silah-sursat və digər döyüş vasitələri ilə təchiz edilməsinə sərf olunur. Hərbi Dəniz Qüvvələri gəmilərinin, Hərbi Hava Qüvvələri isə Rusiya, Ukrayna və Belorusiyadan alınan döyüş təyyarəsi və helikopterlərin, İsraildən isə alınan yeni nəsil döyüş texnikası hesab edilən pilotsuz təyyarələrin sayına və hərbi-texnika imkanlarına görə Azərbaycan regionda ən güclü hava qüvvələri və donanmaya malik dövlətə çevrilmişdir.

Mədəni dirçəliş. Dövlət müstəqilliyi bərpa edildikdən sonra Azərbaycan Respublikasının mədəni, mənəvi həyatında mühüm dəyişikliklər baş vermişdi. **1991-ci ilin dekabrında latın qrafikalı Azərbaycan əlifbasının** bərpa olunması haqqında qanun qəbul edildi. **1992-ci ilin ortalarında “Türkdilli ölkələrin Mədəniyyət Nazirliklərinin daimi Konseyni”, 1993-cü ildə isə onun icra qurumu-TÜRKSÖY yarandı.**

1993-cü ildən başlayaraq Respublikada mədəni-maarif inkişafı üçün bir sıra tədbirlər həyata keçirildi. 1993-cü ildən ali məktəblərdə 2 bakalavr və magistr pilləli təhsilə keçildi. Özəl təhsil müəssisələri meydana gəldi. Ümumən, respublikanın şəhərlərində,

hətta qəsəbələrində 121 özəl ali məktəb təşkil olunmuşdu. Onlardan ancaq 18-nin dövlət lisenziyası var idi. Bakıda ev-muzeyləri yaradıldı. 1996-cı ilin payızında Füzulinin 500 illik yubileyinə dünyanın hər yerindən qonaqlar-ədəbiyyatşünas alimlər, yazıçılar gəlmişdi. **1996-cı ilin payızında YUNESKO ilə əməkdaşlıq haqqında memorandum** imzalandı. **1997-ci ilin yazında** isə Azərbaycan **Avropa Mədəniyyət Konvensiyasına** qoşuldu.

1997-ci ilin noyabrında qəbul olunmuş **“Mədəniyyət haqqında”** qanun xalqın mənəvi aləmini zənginləşdirmək sahəsində fəaliyyət istiqamətlərini müəyyənləşdirdi. 2000-ci ilin aprelində möhtəşəm ədəbi-tarixi abidənin “Dədə Qorqud dastanı”nın 1300 illik yubileyi Bakıda böyük təntənə ilə keçirildi. M.F.Axundzadə adına Respublika kitabxanası 1998-ci ilin aprelindən Milli Kitabxana statusu aldı.

Prezident H.Əliyevin **“Azərbaycan Respublikasında təhsil sisteminin təkmilləşdirilməsi haqqında” 13 iyun 2000-ci il tarixli** fərmanı ölkədə ali təhsilin təşkili və inkişafında keyfiyyətə yeni mərhələnin başlanğıcını qoydu. Xüsusən milli tariximizin yenidən, obyektiv yazılması və tədrisi diqqət mərkəzində idi. Yeni tədris proqramlarının və dərsləklərin hazırlanması, orta məktəblərdə bura-xalış imtahanlarının test üsulu ilə aparılması, tələbə qəbulu üzrə dövlət komissiyasının işinin təkmilləşdirilməsi və s. tədbirlər təhsil islahatı proqramının tərkib hissələridir.

Azərbaycan Prezidenti H.Əliyevin **“1948-1953-cü illərdə azərbaycanlıların Ermənistan ərazisindən tarixi-etnik torpaqlarından kütləvi surətdə deportasiyası haqqında” 1997-ci il 17 dekabr, “Azərbaycanlıların soyqırımını haqqında” 1998-ci il 26 mart tarixli fərmanlarında** son 2 əsrdə Qafqazda azərbaycanlılara qarşı məqsədyonlu şəkildə həyata keçirilən etnik təmizləmə, soyqırım siyasəti ifşa olunmuşdur. 90-cı illərin ortalarında informasiya nazirliyində 600-ə qədər informasiya vasitəsi qeydə alınmışdı. Azərbaycan Mədəniyyət Fondu yanında azsaylı xalqların mədəniyyətinin qorunması və inkişafı üzrə şura yaradıldı. Azərbaycan alim-

ləri mühüm əhəmiyyətli 100-dən çox kəşflər etmişlər. 7 cildlik “Azərbaycan tarixi” yazılıb nəşr olundu.

1997-ci ilin noyabrında Azərbaycan yazıçılarının X qurultayı keçirildi. Dövlət teatrları ilə yanaşı ictimai, özəl teatrlar, müstəqil kinostudiyalar təşkil olunmuşdu. 90-cı illirin əvvəllərində respublikanın şəhər və qəsəbələrində meydanlar, parklar “Monumental kommunist təbliğatı”na xidmət edən heykəl və abidələrdən təmizləndi. Dağüstü parkda “Şəhidlər Xiyabanı” salındı. 1998-ci ilin oktyabrında Şəhidlər Xiyabanında şəhidlərin xatirəsinə 21 metr hündürlüyündə abidənin və əbədi məşəlin açılışı oldu. **1997-ci ildə İlham Əliyev İdman Komitəsinə sədr** seçildikdən sonra **2000-ci ilin oktyabrında Bakıda Olimpiya İdman Kompleksi** istifadəyə verildi. İdmançılarımız 1996-cı ildə XXVI və 2000-ci ildə XXVII yay Olimpiya oyunlarında uğurla iştirak etdilər.

3. Xarici siyasət

Dağlıq Qarabağ probleminin sülh yolu ilə həll edilməsi Azərbaycan dövlət müstəqilliyinin və suverenliyinin möhkəmləndirilməsi, ölkənin dünya birliyində layiqli yer tutması Prezident H.Əliyevin həyata keçirdiyi ardıcıl və məqsədyonlu xarici siyasətin ana xəttini təşkil edirdi. Təkcə 1993-1998-ci illərdə bu məqsədlə Prezident 33 ölkəyə 79 səfər etmiş, xarici ölkələrlə Azərbaycan arasında 431 beynəlxalq sənəd imzalanmışdı.

Türkiyə ilə hərtərəfli əməkdaşlıq suveren Azərbaycanın xarici siyasətində əsas yer tutmuşdur. H.Əliyevin İran İslam respublikasına, Səudiyyə Ərəbistanına, Misirə, Pakistana, Çin Xalq Respublikasına, Yaponiyaya rəsmi və işgüzar səfərləri, Asiya və Sakit okean regionunun digər dövlətləri, eləcə də, Afrika və Latin Amerikasına ölkələri ilə əməkdaşlıq, çox böyük əhəmiyyət kəsb etmişdi. **1994-cü ilin mayında** Azərbaycan Respublikasının NATO-nun “Sülh naminə tərəfdaşlıq” proqramına qoşulmuşdu.

Respublika Prezidenti 1994-cü ilin sentyabrında BMT-nin 49-cu və 2000-ci ilədək yubiley sessiyalarının tribunasından Azərbay-

can həqiqətlərini bütün dünyaya çatdırmışdı. Azərbaycanın xarici siyasətində **Avropada Təhlükəsizlik və Əməkdaşlıq Təşkilatındakı (ATƏT)** fəaliyyəti mühüm rol oynayır. O, hələ **1992-ci il iyunun 10-da** bu təşkilata daxil olmuşdu. Prezident H.Əliyevin səyi nəticəsində **1994-cü il mayın 12-də** ATƏT-in Minsk qrupu və Rusiyanın vasitəçiliyi ilə Ermənistanla Azərbaycan arasında **atəşkəs sazişi** imzalanmışdı. **1994-cü ilin dekabrında** Macarıstanın paytaxtı Budapeştdə keçirilən sammitdə Prezident H.Əliyevin təşəbbüsü ilə **ATƏT-in Minsk qrupu** yaradılmışdı. ATƏT-in 1996-cı ilin dekabrında keçirilən Lissabon sammitin nəticələri Azərbaycan diplomatiyasının mühüm nailiyyəti olmuşdu. Sammitdə Azərbaycan Prezidentinin qətiyyətli mövqeyi sayəsində ATƏT-in üzvü olan 54 ölkənin 53-ü Dağlıq Qarabağ münaqişəsi ilə bağlı qəbul edilmiş Bəyanatda Azərbaycanın ərazi bütövlüyünü dəstəkləmişdir (58, s. 368, 377; 32, s. 46-70). **1997-ci ildə** iqtisadi artımı sürətləndirmək məqsədilə Gürcüstan, Ukrayna, Azərbaycan və Moldova **GUAM** adlı təşkilat yaratdılar. 1999-cu ilin noyabrında İstanbulda nöbəti zirvə görüşündə 1990-cı ildə Parisdə imzalanmış xartiyadan sonra dünyada baş vermiş döyuk dəyişiklikləri əks edən yeni xartiya imzalandı. Azərbaycan bir daha dünyada sülhün, təhlükəsizliyin tərəfdarı olduğunu sübut etdi. Sammitdə Bakı-Ceyhan əsas ixrac neft kəməri haqqında sazişin imzalanması Azərbaycanın gələcəyi üçün sox böyük əhəmiyyətə malikdir.

4. Azərbaycan XXI əsrin əvvəllərində

İctimai-siyasi sabitliyin yaradılması, demokratik prinsiplərin bərqərar olması sahəsində ardıcıl addımların atılması Azərbaycan cəmiyyətinin və ictimai-siyasi qüvvələrin anarxiyadan demokratiyaya və qanunçuluğa keçidi yolunda ciddi dönüş yaratdı. Avropa Şurasına üzv qəbul olunduqdan sonra, Azərbaycan **“İnsan hüquqlarının və əsas azadlıqlarının müdafiəsi haqqında” Avropa Konvensiyasına** qoşuldu. **2001-il dekabrın 28-də** Milli Məclis tərəfindən **“Azərbaycan Respublikasının İnsan Hüquqları üzrə**

Müvəkkili (Ombudsman) haqqında” Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasının Qanunu qəbul edildi. **“Azərbaycan Respublikasının dövlət müstəqilliyinin onuncu ildönümü haqqında**” Azərbaycan Respublikasının Prezidentinin **2001-ci il 20 mart** tarixli fərmanı verildi. Prezident **2001-ci il mayın 23-də Dünya azərbaycanlılarının təşkilatlanması yolunda** imzaladığı sərəncama müvafiq olaraq **noyabrın 9-10-da** Bakı şəhərində **Dünya azərbaycanlılarının I qurultayı** keçirildi. Milli Məclis **“Xaricdə yaşayan azərbaycanlılara münasibətdə Azərbaycan Respublikasının dövlət siyasəti haqqında**” qanun qəbul etdi. **2002-ci il iyulun 5-də** Xarici Ölkələrdə Yaşayan Azərbaycanlılarla iş üzrə **Dövlət Komitəsi** yaradıldı. Azərbaycan Prezidenti H.Əliyevin fərmanına əsasən **2002-ci il avqustun 24-də Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasına dəyişikliklər** edilməsinə dair referendum keçirildi.

2003-cü il avqustun 4-də 42 yaşlı İlham Əliyev Respublikanın Baş naziri vəzifəsinə təyin edildi. **Oktyabrın 15-də** keçirilmiş prezident seçkilərində Baş nazir İlham Əliyev ölkə Prezidenti seçildi. **2003-cü il dekabrın 12-də ümummilli lider Heydər Əliyev vəfat etdi.** Ümummilli liderin xatirəsini əbədiləşdirmək üçün Respublikanın Milli Məclisi **2005-ci ilin aprelində “Heydər Əliyev” ordeninin** təsis edilməsi haqqında Qanun qəbul etdi. Bu ordenlə **ilk dəfə Prezident İlham Əliyev** və türk dünyasının görkəmli şəxsiyyəti **İhsan Doğramaçı** təltif olundular.

Neft amili Azərbaycanın beynəlxalq aləmdə mövqeyinin möhkəmlənməsinə kömək edir. Ölkəmizin neft strategiyasının əsas istiqamətlərindən biri Azərbaycan neftinin və qazının dünya bazarlarına nəql edilməsindən ibarətdir. **2002-ci il sentyabrın 18-də Səngəçal** sahil terminalında Azərbaycan, Türkiyə və Gürcüstan dövlətlərinin başçılarının iştirakı ilə **Bakı-Tbilisi-Ceyhan** ixras Boru Kəmərinin Azərbaycan hissəsinin təməli qoyulmuşdur. Belə bir mərasim **2003-cü il mayın 23-də** Gürcüstan ərazisində həyata keçirilmişdi. **2001-ci il martın 12-də** Türkiyə Cümhuriyyəti, **sentyabrın 29-da** isə Gürcüstan Respublikası ilə **Bakı-Tbilisi-Ərzu-**

rum qaz kəməri vasitəsilə Azərbaycan qazının tranziti, nəqli və satışı haqqında sazişlər imzalanmışdır. **2003-cü il fevralın 27-də** bu layihənin inşasına başlandı. **2003-cü il iyulun 24-də “Lider” yarım dalma** dəniz qazma qurğusu istifadəyə verilmişdir. **2005-ci ilin fevralında “Azəri-Çıraq-Günəşli”** yataqlarının Mərkəzi Azəri hissəsindən ilkin neftin hasilatına başlanmışdır.

Azərbaycanda aparılan **aqrar islahatların** səviyyəsi ondan ibarətdir ki, kənd təsərrüfatında torpaq sahələri ilə yanaşı, bütün əmlak və texnika özəlləşdirilmişdir. **2002-ci il avqustun 27-də** Respublika Prezidenti yanında **Sahibkarlar Şurası** yaradıldı. **1998-2002-ci illərdə** 1 sayılı Bakı İstilik Elektrik Mərkəzinin (İEM), Mingəçevir SES-in, “Şimal” DRES-in yenidən qurulması, Bakı ətrafında yüksək gərginlikli şəbəkələrin yeniləşdirilməsi, Yenikənd SES-in üç blokunun istifadəyə verilməsi nəticəsində elektrik enerjisi istehsalı xeyli artmışdı.

2001-ci ildə Yaponiyanın İqtisadi Əməkdaşlıq Bankından alınan kreditlər hesabına Sumqayıtda Etilenpropilen zavodu əsaslı şəkildə yenidən qurulmuş, burada yüksək təzyiqli buxar qurğusu işə salınmışdır. Dünya Bankının krediti hesabına Neftçalada yeni Balıqyetaşdirmə zavodu işə salınmışdır. Xaçmazda istifadəyə verilmiş “Şimal” konserv zavodu bölgələrdə əhalinin məşğulluğunun təmin edilməsi, yerli və xarici sahibkarların iqtisadiyyatın müxtəlif sahələrinə sərmayə qoymalarına nail olmaq sahələrində Azərbaycan dövlətinin səmərəli siyasət yeritdiyini sübut edir.

2003-cü il iyulun 7-də Avropa Komissiyasının maliyyə köməyi ilə inşa olunmuş Bakı metropoliteninin 20-ci stansiyası olan H.Aslanov stansiyası işə salındı. **2002-2005-ci illər üçün “Yoxsulluğun azaldılması və iqtisadi inkişaf sahəsində Dövlət Proqramı”nda** nəzərdə tutulmuş tədbirlər iqtisadi və sosial sahələri tam əhatə etmişdir. **2004-cü ilin 11 fevralında** qəbul edilmiş **“Azərbaycan Respublikası regionlarının sosial iqtisadi inkişafı Dövlət proqramı”na** müvafiq olaraq 2004-cü ildə müxtəlif bölgələrdə 20-dən çox yeni sənaye obyektinə işə salınmış, 135 mindən artıq iş yeri

açılmışdır. Ölkəmizin valyuta ehtiyatlarının miqdarı 1 mlrd. 800 min dollara çatmışdır.

Elm, təhsil, səhiyyə, idman, turizm, ətraf mühitin mühafizəsi problemləri dövlətin diqqət mərkəzində idi. 2002-ci ilin avqustunda MEA-nın 500-dən çox əməkdaşını birləşdirən Naxçıvan bölməsi yaradıldı. Yüksək məhsuldarlığı və müxtəlif xəstəliklərə qarşı davamlı olması ilə fərqlənən yeni bərk buğda sortlarının genetikası və seleksiyası sahəsində ciddi elmi nəticələr əldə edilmişdir.

Dövlət büdcəsindən təhsil sahəsinə ayrılan vəsaitlər 2005-ci ildən 3 dəfədən çox artmışdır. Dövlət büdcəsi və Heydər Əliyev Fondunun maliyyə mənbələri hesabına son illərdə respublikada 2200-dən çox məktəb binası inşa edilmişdir.

Azərbaycanda 4,5 mindən çox ümumtəhsil məktəbi, onlarla litsey və gimnaziya yaradılmışdır. Ali məktəblərdə 120 mindən çox tələbə təhsil alırdı-30-dan çox xarici ölkənin 2-3 mindən çox vətəndaşı var. Xaricdə ali təhsil almağa şərait yaradılmışdır. 2007-ci ilin aprelin 16-da qəbul edilmiş **Dövlət Proqramına** uyğun olaraq yüzlərlə gəncin xaricdə dövlət hesabına təhsil almasına Dövlət Neft Fondu tərəfindən hər il 10-15 milyon manat pul ayrılmışdır. Bu proqram çərçivəsində indiyədək minlərlə Azərbaycan gənci ABŞ-a, Avropa və Asiyanın ən inkişaf etmiş ölkələrinə ali təhsil almaq üçün göndərilmişdir (14, s. 368).

Prezidentin **“Ümumtəhsil məktəblərinin maddi-texniki bazasının möhkəmləndirilməsi haqqında”** fərmanına uyğun olaraq 2003-2007-ci illər üçün həmin məsələyə dair məqsədli Proqramın həyata keçirilməsi başlandı. 2001-ci il sentyabrın 1-də dünya standartlarına cavab verə biləcək özəl orta ümumtəhsil məktəbi olan 2004-cü ilin sentyabrından ümum milli lider H.Əliyevin adını daşıyan Müasir Təhsil Kompleksi fəaliyyətə başlamışdı. Prezident **İ.Əliyev “Bilik gününün təsis edilməsi və təhsil müəssisələrində iş rejiminin tənzimlənməsi haqqında”** və **“Azərbaycan Respublikasında ümumtəhsil məktəblərinin informasiyası və kommunikasiya texnologiyaları ilə təminatlı proqramı”na (2005-2007)** dair fərmanlar imzalamışdı (21 avqust 2004). 2001-ci il 18

iyul tarixli fərmanla **avqustun 1-dən etibarən Azərbaycanda latın əlifbasına keçilməsi**, mətbuatın, təhsilin, rəsmi yazışmaların və çıxışların ana dilində olması barədə tədbirlər həyata keçirilməsinə başlanmışdır. Prezident **2001-ci il avqustun 9-da “Azərbaycan əlifbası və Azərbaycan dili gününün təsis edilməsi haqqında”** fərman imzalamışdır. Həmin fərmanla **avqustun 1-i** Azərbaycan Respublikasında **Azərbaycan əlifbası və Azərbaycan dili günü** kimi qeyd olunur. İ.Əliyevin **“Azərbaycan Respublikasının milli Ensiklopediyasının nəşri haqqında”** və **“Azərbaycan dilində latın qrafikası ilə kütləvi nəşrlərin həyata keçirilməsi haqqında”** **2004-cü il 12 yanvar tarixli** sərəncamlarına əsasən çoxlu bədii nəşrlər olmuşdur.

2009-cu ilin iyun ayında Milli Məclis tərəfindən **“Təhsil haqqında”** qanun qəbul olunmuşdur. Avropada vahid ali təhsil sisteminə inteqrasiya məqsədini qarşıya qoyan Azərbaycan Respublikası 1999-cu ildə başlayan Boloniya prosesinə 2005-ci ildə qoşulmuşdur.

2009-cu ildə Azərbaycanda elmin inkişafı üzrə Milli Strategiya və Dövlət Proqramı qəbul edilmişdir. Bu proqram qəbul edildikdən sonra Azərbaycan elminin geologiya, neft və neft-kimya, biologiya, kimya, fizika, riyaziyyat sahələrində yeni kəşflər edilmişdir. Neftçixarma sahəsində radiotexnologiya üsulları tətbiq olunmuş, reaktiv mühərriklər üçün yeni yanacaq kəşf olunmuş və mülki aviasiyada uçuşların təhlükəsizliyinin elmi əsasları yaradılmışdır.

Beynəlxalq İnkişaf Asossiyası ilə Azərbaycan hökuməti arasında imzalanmış **“Mədəni irsin qorunmasına yardım haqqında”** sazişə uyğun olaraq, Bakıda Şirvanşahlar saray-kompleksində, Naxçıvan Muxtar Respublikasında Mominə xatın və Qarabağlar türbələrində, Şəki xanlarının sarayında bərpa və yenidənqurma işlərinə başlanmışdır. 2002-ci ildə Respublika Abidələrin Bərpası Konservasiyası və Tədqiqi Beynəlxalq Mərkəzinə üzv qəbul olunmuşdur. Azərbaycan tarixində ilk dəfə olaraq Şirvanşahlar saray-kompleksi və Qız qalası da daxil olmaqla İçərişəhər Dövlət tarixi-memarlıq kompleksi YUNESKO-nun **“Dünya mədəniyyəti irsi”** siyahısına

daxil edilmişdir. İslam mədəniyyətinə xidmət edən yeni-yeni məscidlərin inşa edilməsi və ya yenidən qurulması, musiqinin müxtəlif janrları və mədəbiyyətin digər janrları üzrə vaxtaşırı müsabiqələrin keçirilməsi, Bakıda xüsusi “Muğam evi”nin tikilib istifadəyə verilməsi buna bariz misallardır. 2005-2013-cü illər arasında 4 Muğam Televiziya Müsabiqəsi keçirilmişdir. 2011-ci ildə Azərbaycan “Avroviziya” (Eurovision) mahnı müsabiqəsində qalib gələrək 39 iştirakçı dövlət içərisində I yeri tutmuşdu (14, s. 369).

Bakı, Gəncə, Şəki, Quba, Bərdə və Naxçıvan şəhərlərində Olimpiya kompleksləri tikilib istifadəyə verilmişdir. 2001-ci ildə Azərbaycan Dünya Turizm Təşkilatının tamhüquqlu üzvü oldu. Azərbaycan idmançıları müxtəlif beynəlxalq miqyaslı idman yarışmalarında və Yay Olimpiya oyunlarında fəal iştirak edərək böyük uğurlar qazanmışlar, belə ki, təkcə 2012-ci ildə Londonda keçirilən XXX Yay Olimpiya Oyunlarında Azərbaycan idmançıları medalların sayını 10-a (2 qızıl, 2 gümüş, 6 bürünc) çatdırdılar.

5. Müstəqil Azərbaycan Respublikası dünya birliyində

Azərbaycan Respublikası dünya birliyinin müstəqil, bərabər-hüquqlu dövləti kimi beynəlxalq və regional təşkilat və qurumlarda təmsil olunmaq, öz hüquqi yerini təmin etmək sahəsində də ardıcıl və məqsədyönlü fəaliyyət göstərirdi. O, **1991-ci ilin dekabrında İslam Konfransı Təşkilatına, 1992-ci ilin yanvarında ATƏM-ə (1994-cü ildən ATƏT), fevralında İran, Türkiyə və Pakistanın daxil olduğu İqtisadi Əməkdaşlıq Təşkilatına, martında BMT-yə, NATO-nun Şimali Atlantika Əməkdaşlıq Şurasına (1997-ci ildən Avropa-Atlantika Tərəfdaşlıq Şurası-(AATS)), noyabrında Avropa Olimpiya Komitəsinə, 1993-cü ilin sentyabrında MDB-yə (Müstəqil Dövlətlər Birliyi), 1995-ci ilin iyununda Qara Dəniz İqtisadi Əməkdaşlıq Təşkilatına, 1997-ci ilin noyabrında özünün təşəbbüsü ilə təsis olunmuş QUAM-a qəbul olunmuşdu.** Mühüm əhəmiyyətli bir hadisə-Avropa Şurasının

Nazirlər Komitəsinin **2001-ci ilin yanvar ayının 17-də** keçirilmiş iclasında **Azərbaycanın Avropa Şurasına** tamhüquqlu üzv olması haqqında qərar qəbul edildi. Yanvarın 25-də isə Fransanın Strasburq şəhərində yerləşən Avropa Şurasının iqamətgahı qarşısında ölkəmizin dövlət bayrağı qaldırıldı. Azərbaycanın Avropa Şurasındakı parlament nümayəndə heyəti **AŞ Parlament Assambleyasının (AŞPA)** sessiyalarında, müxtəlif səviyyəli məclislərində böyük siyasi və diplomatik fəaliyyət göstərir. AŞ PA-nın 2001-ci il sentyabrın 24-də keçirilmiş payız sessiyasında Azərbaycanın ərazi bütövlüyünü təsdiq edən daha bir mühüm sənəd qəbul edildi. Bu sənədin əhəmiyyəti həm də ondadır ki, o Azərbaycanın işğaldan azad olunmaq üçün hər bir vasitəyə əl atmasına haqq verən beynəlxalq hüquqi sənəddir. Azərbaycan parlamentarilərinin Avropa Şurasında əldə olunmuş ən böyük nailiyyətlərdən biri də, **2003-cü ilin yanvar** sessiyasında **İ.Əliyevin** yekdilliklə **AŞ PA-nın vitse-prezidenti və qurumun Büro üzvü** seçilməsi oldu. İ.Əliyev Azərbaycan dövlətçilik tarixində belə bir mötəbər təşkilatın rəhbər orqanlarına seçilən ilk siyasətçidir. İ.Əliyev AŞ PA-nın sessiyalarında dəfələrlə Ermənistanın işğalçı və terrorçu dövlət olduğunu bəyan etmiş, onun işğal etdiyi Dağlıq Qarabağ, eləcə də, digər Azərbaycan ərazilərindən narkotik maddələrin qanunsuz istifadəsini ifşa etmişdir, Ermənistanın işğalçı olduğunu faktlarla əsaslandırmışdır.

Azərbaycan dövlətinin xarici siyasət sahəsində fəaliyyətin əsas istiqamətlərindən birini Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin sülh yolu ilə həll edilməsi, Azərbaycanın ərazi bütövlüyünün bərpa edilməsi uğrunda mübarizə təşkil edir. Təəssüf ki, işğalçı Ermənistan qarşı beynəlxalq birliyin bitərəf mövqe tutması, BMT və ATƏT kimi qurumların öz təklif və qətnamələrini (**822, 853, 874, 884**) həyata keçirmək üçün təsirli tədbirlər görməməsi səbəbindən əməli nəticə vermir (26, s. 560). H.Əliyev dəfələrlə bildirmişdir ki, münaqişənin sülh yolu ilə həll edilməsinin tərəfdarıdır, lakin sülh imkanlarının tükənməsi Azərbaycanı öz torpaqlarını silahlı yolla azad etmək hüququndan istifadə etmək məcburiyyəti qarşısında qoya

bilər. Güclü orduya malik olan Azərbaycan dövləti buna qadirdir. ABŞ Ki-Uest şəhərindəki danışıqlarda H.Əliyev təcrübəli diplomat kimi Azərbaycanın milli mənafeələrini ləyaqətlə təmsil və müdafiə etmişdir. Məhz onun qətiyyətli mövqeyi sayəsində Ki-Üest danışıqları zamanı ABŞ Dövlət Departamenti gec də olsa, Ermənistanı təcavüzkar dövlət kimi tanımışdır. H.Əliyevin Ki-Uest bəyanatı mühüm tarixi sənəddir. Azərbaycan diplomatiyasının səyləri nəticəsində Azərbaycan sürətlə Avroatlantika məkanına inteqrasiya olunur. 2004-cü ildə Azərbaycanın daha 20 ölkədə diplomatik nümayəndəlikləri, o cümlədən Təbrizdə konsulluğu açılmışdır. Qonşu İran, Rusiya və Türkiyə ilə münasibətlər daha da yaxşılaşmışdır. NATO ilə fərdi tərəfdaşlıq barədə razılıq əldə olunmuşdur. ABŞ Azərbaycanın strateji tərəfdaşına çevrilmişdir. 2 ildir ki, ABŞ Prezidenti Corc Buş “Azadlığı müdafiə Aktı”na 907-ci düzəlişi dayandıрмаğa müvəffəq olunmuşdur. Bu ölkəmizə maliyyə yardımı ilə yanaşı, həm də mühüm əhəmiyyətli siyasi dəstək deməkdir. 2002-ci ilin martın 30-da ABŞ-ın Azərbaycana silah satışı üzərinə qoyduğu qadağan da ləğv olunmuşdur.

Azərbaycanın NATO ilə tərəfdaşlıq proqramının genişlənməsinin nəticəsidir ki, onun **2002-ci ilin noyabrında** keçirilmiş Praqa sammitində ölkəmiz **NATO Parlament Assambleyasının Assosiativ Üzvlüyünə** qəbul olunmuşdur. Azərbaycan dövləti Türkiyə, Gürcüstan, Özbəkistan, Qazaxıstan və Ukrayna ilə fəal siyasi, iqtisadi əlaqələr saxlayır, Xəzərin karbohidrogen ehtiyatlarının dünyə bazarına çıxarılmasında, bir çox beynəlxalq və regional problemlərin həllində strateji tərəfdaş kimi çıxış edir. Memarı Ulu öndərimiz H.Əliyevin olduğu yeni neft strategiyası daha da inkişaf etdirilmiş, Xəzər neft və qazının Avropaya ötürülməsinin yeni: Türkiyə-Yunanıstan-İtaliya, Odessa-Brodi-Platsk-Qdansk, Nabukko “Cənub axını” və digər boru kəmərlərinin reallaşdırılması üçün marağı olan dövlətlər arasında danışıqların aparılmasına başlanılmışdır. “Qərb-Şərq” proqramının həyata keçirilməsində mühüm rol oynayan Bakı-Tbilisi-Qars dəmir yolunun çəkilişi gerçəkliyə çevrilməkdədir. Prezident İlham Əliyev Ermənistanın işğalçı olması

faktının BMT Təhlükəsizlik Şurasının və Avropa Şurasının sənədlərində ilk dəfə əks etdirilməsinə nail olmuş, 2008-ci il noyabrın 2-də Dağlıq Qarabağ münaqişəsi ilə bağlı RF, Azərbaycan və Ermənistan prezidentlərinin Moskva Bəyannaməsinə imza atmışdır. 2009-cu ildə Ermənistan prezidenti ilə 9 görüşdə, 2010-cu il yanvarın 25-də Soçidə, 2011-ci ildə Praqada, 2013-cü il noyabrın 19-da Vyanada, 2014-cü il avqustun 11-də Soçidə, 2014-cü il 27 oktyabrda Parisdə keçirilən və başqa görüşlərdə Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin beynəlxalq norma və prinsiplərə uyğun olaraq dövlətin ərazi bütövlüyü çərçivəsində ədalətli həllinə nail olunması tələbi Azərbaycan dövlətinin xarici siyasətinin əsas xəttini təşkil edir.

Türkiyə, Azərbaycan və Gürcüstan prezidentlərinin 2002-ci il aprelin 30-da keçirilmiş Trabzon zirvə görüşündə “Terrorizmə, mütəşəkkil cinayətkarlığa və digər cinayətlərə qarşı mütəşəkkil mübarizə haqqında” Azərbaycan, Gürcüstan və Türkiyə arasında saziş imzalanmışdır. Xəzər dənizinin dibinin milli sektorlar əsasında bölüşdürülməsinə dair 2001-ci ilin yanvarında Azərbaycan Respublikası ilə RF arasında, noyabrında isə Qazaxıstan arasında bağlanmış sazişlər buna sübutdur. 2002-ci ilin aprelin 23-də Aşqabadda Xəzəryanı ölkələrin dövlət başçılarının Xəzərin hüquqi statusunun müəyyənləşdirilməsinə dair keçirilmiş zirvə toplantısında da müəyyən irəliləyişlər olsa da, İranın və Türkmənistanın bu məsələdə qeyri-konstruktiv mövqe tutması səbəbindən konkret nəticə əldə edilməmişdir. Hazırda Azərbaycan dünyanın 128 ölkəsi ilə ticarət münasibətləri qurmuşdur. Ticarət əlaqələrinin 80%-dən çoxu İtaliya, Rusiya, İngiltərə, Türkiyə, ABŞ, Türkmənistan, Almaniya, Yunanıstan, Qazaxıstan, İsrail, Fransa, Yaponiya, Malayziya və İran dövlətlərinin payına düşür.

2011-ci il oktyabrın 25-də Azərbaycan Respublikası BMT-nin **Təhlükəsizlik Şurasının qeyri-daimi üzvü** seçildi və 2012-ci ilin yanvarından Respublikamız iki il müddətinə BMT-nin Təhlükəsizlik Şurasının ona verilmiş səlahiyyətləri layiqincə yerinə yetirmişdir. 2014-cü ilin yanvar ayında Azərbaycan Prezidenti İlham

Əliyev İsveçrənin Davos şəhərində keçirilən **Dünya İqtisadi Forumunda** dövlətimizin layiqli təmsilçisi kimi iştirak etmişdir (14, s. 371-372).

Prezident İ.Əliyevin fəaliyyəti nəticəsində Azərbaycan dünya birliyində öz mövqelərini daha da möhkəmləndirmiş, yeni müttəfiq ölkələr qazanmış, beynəlxalq və regional təşkilatlarda iştirakını, onlarla əməkdaşlığını daha da intensivləşdirmiş, inkişaf sürətində, iqtisadi potensialına görə Cənubi Qafqazda lider dövlətə çevrilmişdir. O, dünya birliyinin sayılan dövlətlərindən biri olmuşdur.

NƏTİCƏ

Azərbaycanın tarixi ən qədim zamanlardan XXI əsrin ilk onilliklərinə qədər ən mühüm tarixi prosesləri, sosial-iqtisadi və mədəni həyatı ilə təqdim olunan dərslikdə yığcam və anlaşılan şəkildə işıqlandırılmışdır. Ali məktəblər üçün tərtib edilmiş dərslik Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyinin tədrisin bakalavr və magistr pillələrinin dərsliklər üçün nəzərdə tutulmuş tələblərinə, mövcud tədris qaydalarına, Təhsil Nazirliyinin tövsiyəsi ilə 2010-cu ildə çap olunmuş Azərbaycan tarixi proqramına uyğun olaraq yazılmışdır və elmi-pedaqoji əhəmiyyətə malikdir.

“Azərbaycan tarixi” dərslik tərtib edilərkən Azərbaycanda milli dövlətçilik ənənələri, milli-mənəvi dəyərlər, xalqımızın bu ərazilərdə məskunlaşma tarixinin qədimliyi, etnik tarixinin ayrı-ayrı məsələləri ön tərəfə çəkilmişdir. Tarix boyu işğalçı dövlətlərə qarşı aparılan milli-azadlıq mübarizəsi, ölkənin sosial-iqtisadi, siyasi və mədəni tarixi, kapitalist münasibətlərinin qərarlaşması, sənayenin, kənd təsərrüfatının inkişaf xüsusiyyətləri, ictimai-siyasi hadisələr, Azərbaycan xalqının bir millət kimi təşəkkül tapması, milli şüurunun yüksəlişi, dil və mədəniyyətinin inkişaf mərhələləri təqdim olunan dərslikdə öz əksini tapmışdır.

Dərslikdə Müstəqil Azərbaycan Respublikası dövrünə xüsusi yer verilmiş, onun fəaliyyəti geniş və ətraflı şərh olunmuş, Dağlıq Qarabağla bağlı həqiqətlər tarixi faktlara əsaslanılaraq tələbələrə çatdırılmışdır. Müstəqil Azərbaycan Respublikasının dünyada tanıtılmasında, Azərbaycan həqiqətlərinin, o cümlədən Ermənistan-Azərbaycan Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin köklərinin, səbəb və məqsədlərinin bütün dünyaya obyektiv olaraq çatdırılmasında Ulu öndər Heydər Əliyevin müstəsna xidmətləri, Prezident İlham Əliyevin fəaliyyəti sayəsində Azərbaycanın dünya birliyində mövqelərini daha da möhkəmləndirərək Cənubi Qafqazda söz sahibi olan lider dövlətə çevrilməsi təqdim olunan dərslikdə xüsusilə işıqlandırılmışdır.

İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. Azərbaycan tarixi. 7 cilddə, I c. (Ən qədimdən - b.e. III əsri). Bakı: Elm, 2007, 520 səh.+40 səh. illüstrasiya.
2. Azərbaycan tarixi. 7 cilddə, II c. (III-XIII əsrin I rübü). Bakı: Elm, 2007, 608 səh.+24 səh. illüstrasiya.
3. Azərbaycan tarixi. 7 cilddə, III c. (XIII-XVIII əsrlər). Bakı: Elm, 2007, 592 səh.+56 səh. illüstrasiya.
4. Azərbaycan tarixi. 7 cilddə, IV c. (XIX əsr). Bakı: Elm, 2007, 504 səh.+48 səh. illüstrasiya.
5. Azərbaycan tarixi. 7 cilddə, V c. (1900-1920-ci illər) . Bakı: Elm, 2008, 696 səh.+40 səh. illüstrasiya.
6. Azərbaycan tarixi. 7 cilddə, VI c.(aprel 1920-iyun 1941). Bakı: Elm, 2008, 568 səh.+48 səh. illüstrasiya.
7. Azərbaycan tarixi. 7 cilddə, VII c. (1941-2002-ci illər). Bakı: Elm, 2008, 608 səh.+80 səh. illüstrasiya.
8. Azərbaycan tarixi: Dərslük / Z. Bünyadovun redaktorluğu ilə. Bakı: Azər nəşr, 1994, 680 səh.
9. Azərbaycan tarixi / İ. Əliyevin redaktorluğu ilə. Bakı: Elm, 1993, 284 səh.
10. Azərbaycan tarixi / S.Əliyarlının redaktorluğu ilə. Bakı: Azər nəşr, 1996, 872 səh.
11. Məmmədov İ. Azərbaycan tarixi. Bakı: Adiloğlu, 2005, 486 səh.
12. Məmmədov İ., Məmmədov Ç. Azərbaycan tarixi.. Bakı, 2010, 336 səh.
13. Məmmədov Ç. Azərbaycan siyasi tarixi. Bakı, 2004, 357 səh.
14. Azərbaycan tarixi: Dərslük. Bakı: "Bakı Universiteti" nəşriyyatı, 2014, 380 səh.
15. Azərbaycan tarixi. Sənədlər və nəşrlər üzrə. Bakı, 1990.
16. Azərbaycan Demokratik Respublikası. Tarix. İctimai-siyasi və ədəbi-mədəni həyat. Bakı: Azər nəşr, 1992, 191 səh.
17. Azərbaycanın mərd oğulları (məqalələr məcmuəsi). Bakı, 1959, 126 səh.
18. Azərbaycan Respublikası 1991-2001. Bakı, 2001, 279 səh.

19. Azərbaycan rəqəmlərlə. 2006-cı il (statistik məcmuə). 1996. Bakı: Səda, 2006, 252 səh.
20. “Azərbaycan” qəzeti, 23 yanvar 1992-ci il.
21. “Azadlıq” qəzeti, 15 may 1992-ci il.
22. “Azadlıq” qəzeti, 26 aprel 1994-cü il.
23. Bakıxanov A. Gülüstani-İrəm. Bakı, 1951, 302 səh.
24. Cənubi Azərbaycan tarixinin öçerki (1828-1917). Bakı: Elm, 1985, 316 səh.
25. Həsənli C. Sovet dövründə Azərbaycanın xarici siyasəti (1920-1939). Bakı: Adiloğlu, 2012, 656 səh.
26. Əliyev H. Müstəqilliyimiz əbədidir. I cild. Bakı: Azərnəşr, 1997, 612 səh.
27. Əliyev H. Müstəqilliyimiz əbədidir. II cild. Bakı: Azərnəşr, 1997, 604 səh.
28. Əliyev H. Müstəqilliyimiz əbədidir. III cild. Bakı: Azərnəşr, 1997, 488 səh.
29. Əliyev H. Müstəqilliyimiz əbədidir. IV cild. Bakı: Azərnəşr, 1997, 528 səh.
30. “Əkinçi” qəzeti, 29 fevral 1876-cı il, № 4.
31. Fövqəladə Təhqiqat Komissiyasının sədri Ələkbər bəy Xasməmmədovun ədliyyə nazirinə məruzəsi (22 noyabr 1918-ci il. Bakı şəh.). “Xalq qəzeti”, 16 mart 2001-ci il.
32. Həsənov Ə. Azərbaycan və ATƏT. Bakı: İşıq, 1997, 80 səh.
33. Həsənov Ə. Azərbaycanın xarici siyasəti. Avropa dövlətləri və ABŞ. (1991-1996). Bakı, 1998, 330 səh.
34. Zərdabi H. Seçilmiş əsərləri. Bakı, 1960, 474 səh.
35. Hacıyev H.Ə. İmanov R.C. Əmirxanov Ə.İ. Müharibədən sonra Azərbaycanın sosial-iqtisadi və sitasi inkişafı, onun başlıca istiqamətləri. 1945-1991. Bakı: ADNA, 1999, 76 səh.
36. “Xalq ordusu” qəzeti, 22 may 1992-ci il.
37. XX əsr Azərbaycan tarixi / Y.B.Yusifov və T.T.Vəliyevin red. ilə. II c. Bakı, 2004.
38. İbişov F. Azərbaycan kəndində sosial-iqtisadi proseslər (1920-1930-cu illər). Bakı, 1996, 168 səh.
39. İsmayılov İ.Z, Azərbaycanlıların II Dünya müharibəsində iştirakı. Bakı, 2000, 192 səh.
40. Köçərli X. Azərbaycan 1920-1940-cı illərdə. Bakı: ADPU nəşr., 2003, 230 səh.

41. Köçərli T. Qarabağ: yalan və həqiqətlər. Bakı, 1998, 242 səh.
42. "Kommunist" qəzeti, 24 aprel 1985-ci il.
43. "Kommunist" qəzeti, 18 yanvar 1987-ci il.
44. Quliyev C. XIX-XX əsr tarixindən... "Respublika" qəzeti, 20 noyabr 1997-ci il.
45. Qayıdış. 1990-1993. Sənədlər toplusu. Bakı, 1996, 792 səh.
46. Qətiyyətin təntənəsi. Sənədli xronika. Bakı, 1995, 848 səh.
47. Lenin V.İ. Əsərləri. 51-ci cild. Bakı, 1984, 648 səh.
48. Məmməd zadə M. Milli Azərbaycan hərəkəti. Bakı, 1992, 246 səh.
49. Məmmədov İ.M, Məmmədov Ç.İ. Tələtömlü illər. Azərbaycan XX əsrin 20-30-illərində: Dərs vəsaiti. Bakı: Mars-Print, 2003, 96 səh.
50. Mustafayev C.M. Azərbaycan xanlıqlar dövründə: Dərs vəsaiti. Bakı: MSA, 2012, 256 s.
51. Musayev M.Ə. XIX əsrin sonlarında Bakı şəhərinin ticarəti. Bakı, 1972, 193 səh.
52. Mirzə Camal Qarabaği. Qarabağ tarixi. 1959, 138 səh.
53. Mirzə Adıgözəlbəy. Qarabağnamə.
54. "Müxalifət" qəzeti, 5 iyul 1992-ci il.
55. Orucov Q. Azərbaycan Qafqaz döyüşlərində. Bakı, 1984, 160 səh.
56. Rəsulzadə M.Ə. Əsrimizin Səyavuşu. Bakı, 1991, 112 səh.
57. Rəsulzadə M.Ə. Azərbaycan Cümhuriyyəti. Bakı, 1990, 112 səh.
58. Siyasi tarix: mühazirə kursu. II hissə. Bakı: Azərbaycan Ensiklopediyası NPB, 1998, 420 səh.
59. Sultanov O.B. XX əsrin 80-ci illərinin sonu-90-cı illərinin əvvəllərində Azərbaycanda siyasi mübarizə. Bakı, 1995, 232 səh.
60. "Yeni fikir" qəzeti, 16 yanvar 1991-ci il.
61. 1870-ci il "Əsasnaməsi"nin II bölməsinin ("Pay torpaqlarından imtina haqqında") 57-70-ci maddələri.
62. Ахмедов Э.М. Об одном неизвестном проекте учреждения училища, составленном А.Бакыхановым // Ученые записки АГУ им. С.М.Кирова, 1957, № 4.
63. Антелава И.Г. Государственные крестьяне Грузии в XIX веке. Тбилиси, 1969, 483 стр.

64. Азербайджанская Республика. Законодательные акты.
65. Багирова И.С. Политические партии Азербайджана в начале XX века (1900-1917). Баку, 1997, 335 стр.
66. «Бакинский рабочий» qəzeti, 7 dekabr 1989-cu il.
67. «Бакинский рабочий» qəzeti, 13 dekabr 1989-cu il.
68. Гюрза. Экономическое положение персидского Азербайджана // журнал «Ближний Восток», №1, 1930.
69. Газ. «Кавказ», 1963, № 11.
70. Дубровин Н. Ф. Закавказье от 1803 по 1806 г. СПб., 1866, 542 стр.
71. Дубровин Н. Ф. История войн и владычества русских на Кавказе. Т. VI. СПб., 1888.
72. Дадашев Г.А. О феодально-крепостных остатках в пореформенном Азербайджане // Труды Азерб. филиала НМЛ при ЦК КПСС, XX.
73. Документы внешней политики СССР. Т. III. М., 1959.
74. История Азербайджана. Т. III, ч. I. Баку, 1963.
75. Кадер С.А. Нефть и ее дериваты. Могилев, 1907.
76. Кавказский сборник. Т. 25, 1958, 376 стр.
77. «Каспий» qəzeti, 30 ноября, 1905 г.
78. «Литературная газета» (Москва), 7 fevral 1990-cı il.
79. «Нефтяное дело», январь, 1905 г.
80. Отчет по Главному управлению наместника Кавказского за 1842-1862 г. Тифлис, 1873.
81. Первая всеобщая перепись 1904; населения Российской империи 1897г. Елизаветпольская губерния. СПб., Бакинская губерния. СПб., 1905.
82. Почтово-телеграфный журнал, СПб., 1899, №8.
83. «Православный благовестник», 1906, № 3.
84. Раевский А. Большевизм и меньшевизм в Баку 1904-1905 гг. Баку, 1930, 248 стр.
85. Розанов А. Аллах чернорубашников // «Наука и религия», 1964, №5.
86. Садыхзаде Р.М. Проникновение английского капитала в нефтяную промышленность Азербайджана. Баку, 1967.
87. Трагедия длиною в два года, Баку, 1990.
88. Утверждение Русского владычества на Кавказе. Т. I, 1901, 309 стр.

89. Утверждение Русского владычества на Кавказе. Т. IV, ч. I, 1906, 455 стр.
90. Хаджи Мурад Ибрагимбейли. Россия и Азербайджан в первой трети XIX века. Москва, 1969, 288 стр.
91. Черный январь, Баку, 1990.
92. Шарифов А. Прорыв информационной блокады. Баку, 1992, 195 стр.

ARXIV MATERIALARI

93. Azərbaycan Milli Şurasının 3 sayılı iclasının protokolu. 29.05.1918.//ARDA, f.970, s. 1, i. 1, v. 51.
94. Azərbaycan MDYTA, f. 970, siy. 1, iş 196, s.6.
95. ARDSPİHA, f.277, siy. 2, iş 18, v.1.
96. ARDA, f. 1016, siy. 1, iş 95, v. 5-8.
97. Azərb. MTDA, f. 62, siy. 1, iş. 59, v. 81-110 arxası.
98. ARDSPİHA, f. 277, iş 40, v. 27.
99. ARDA, f. 894, siy. 2, iş 102, v.2.
100. ARDSPİHA, f.1, s. 74, i. 329, v. 110.
101. ARSPİHA, Qaffarov T. Azerbaijan in The Second World War, London, 2001, s. 12.
102. ARSPİHA, f. 1, s. 153, i. 10, v. 5.
103. ARSPİHA, f. 2, s. 29, i. 1, v. 181.
104. ARSPİHMDA, f. 1, s. 83 və 205, v 25.
105. ARİİNA. İqtisadi təhlillər, 18-ci qovluq, v. 102.
106. Gürcüstan MDTA, f. 425, siyahı I, iş 178, v. 11 ob.12.
107. Gürcüstan MDTA, f. 416, s.3, iş 290, v.2.
108. Gürcüstan MDTA, f. 368, siyahı 1, iş 29, v.107.
109. Gürcüstan MDTA, f. 14, iş 29, v.64.
110. QAKA, II cild, II hissə, səh. 589-590.
111. QAKA, IV cild, II hissə, səh. 125-126.
112. QAKA, V cild, sənəd 850.
113. QAKA, VI cild, II hissə, səh. 373-374.
114. QAKA, VII cild, sənəd 515.
115. Rusiya. MDHTA, f. VUA, iş 894, v. 5.
116. Rusiya. MDHTA, f. VUA, iş 894, v. 15.
117. Rusiya. MDHTA, f. VUA, iş 4292, v. 2-3.
118. Rusiya. MDHTA, f. VUA, iş 4292, v. 93.

119. Rusiya. MDHTA, f. 219, siyahı 4, iş 7066, v. 2-3.
120. Rusiya. MDTA, f. 1289, siyahı 2, iş 127, v. 8; iş 392, v. 19; iş 726, v. 7; iş 1093, v. 1.
121. Rusiya. MDHTA, f. VUA, iş 4329, v. 280.
122. RFDA, f. 102, PDXŞ, 1907, iş 180, ç. 5, v. 30; f.102, iş 119, siy. 9.
123. SSRİ MNA, f. 14295, s. 484, 337, i. 1, v. 12.
124. TİEA, f. 1, s. 19, i. 8953, v. 77.

*Kitab «Mütərcim» Nəşriyyat-Poliqrafiya Mərkəzində
səhifələnmiş və çap olunmuşdur.*

Çapa imzalanıb: 06.01.2015.

Format: 60x84 1/16. Qarnitur: Times.

Həcmi: 21 ç.v. Tiraj: 500. Sifariş № 01.

Qiyməti müqavilə ilə.

TƏRCÜMƏ
VƏ NƏŞRİYYAT-POLİQRAFİYA
MƏRKƏZİ

Az 1014, Bakı, Rəsul Rza küç., 125
596 21 44; 497 06 25; (055) 715 63 99
e-mail: mutarjim@mail.ru

www.mutercim.az

Arf-282700